નિશ્રામાં સકળ શ્રી સંઘે ચાતુર્માસ દરમિયાન સુંદર આરાધના કરી હતી. અને આ પ્રસંગે બાળમુનિશ્રી નવરત્નસાગરજીએ કલ્પસૂત્રનાં પાંચ વ્યાખ્યાનો સુંદર છટાપુર્વક વાચીને શ્રી સંઘને સંતોષ આપ્યો હતો. વ્યાખ્યાન શ્રવણાદિ ધર્માનુષ્ઠાનો કરવાનો સુંદર લાભ શ્રીસંઘે લીધો. અને તે બન્ને મુનિવરોની નિશ્રામાં પર્યુષણા મહાપર્વની ઉજવણી અને આરાધના અભૂતપૂર્વ રીતિએ અનુપમ ઉત્સાહ વર્ધકરૂપે થઈ હતી. વિવિધ આરાધના નિમિત્તે તપોધર્મ સેવન થયાં. તદુપરાંત સોળ ઉપવાસ, અઠ્ઠાઈ, પાંચ, ચાર અઠ્ઠમ-છઠ્ઠાદિ કરનાર તપસ્વીઓની સંખ્યા મોટા પ્રમાણમા હતી સુપનની બોલીનું ઘી મણુ ૪૦૪૧, અને સાધારણ ખાતાની તથા સાધર્મિક વાત્સલ્યની ટીપો ભૂતકાળમાં ન થઈ હોય તેવી રીતિએ પર્યુષણાના ત્રણ દિનમાં તુરતમાં થઈ ગઈ હતી. જો કે આ બધી ટીપો સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણ થાય ત્યાં સુધી ચાલુ જ રહેતી હતી, પરતુ પૂ. મુનિવર્યના સચોટ સદુપદેશથી ટુંક સમયમાં થઇ ગઈ એ પણ એક આશ્ચર્ય જેવુ ગણાય.

પર્યુષણામાં શ્રીકલ્પસૂત્રની બોલી લેઇને શ્રી ચીમનલાલ ભણુશાળીએ શ્રી કલ્પસૂત્રને ,વાજતે ગાજતે પોતાના ઘેર પધરાવ્યું હતું. અને રાત્રિ જાગરણમાં સકળસંઘે સુંદર લાભ લીધો હતો, અને તેમના તરફથી પ્રભાવના કરવામાં આવી હતી. અને પ્રભુ જન્મદિને પારણાની બોલી બોલીને, શ્રેષ્ઠિ કાંતિલાલ લાકડાવાળાએ પોતાને ઘેર પધરામણી કરાવીને રાત્રિજાગરણ-પ્રભાવનાદિ પણ કર્યાં હતાં. આ વખતના પર્યુષણાની આરાધના અને ચાતુર્માસમાં તપોધર્મારાધન-વ્યાખ્યાનશ્રવણુના અપુર્વ લાભની પ્રશંસા હરકોઈ ઘાટકોપરમાં નાનામોટા સૌ કરતાં હતાં.

ખમત ખામણાદિ :—

ભાદરવા સુદ પંચમીના દિને સવારમાં અત્રે શ્રી અજવાળીબાઇ ચત્રભુજ ગાંધીના ઉપાશ્રયના વિશાળ

स्व—पर—सिद्धान्तसिन्धुमन्थनमन्दरायमाण—शब्दावतार—कलिकालसर्वज्ञ—श्रीहेमचन्द्रसूरीश्वरविरचितम्
श्रीत्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्र—दशपर्वसमूहात्मकतन्मध्यवर्ति श्रीसप्तमपर्व संपूर्णम् ।

॥ श्री जैनरामायणादि—पद्यमय चरित्रम् ॥

: सम्पादक :

प० पू० ध्यानस्थ स्व० आगमोद्धारकाचार्य श्रीआनन्दसागरसूरीश्वरपट्टप्रभावकानां श्रीसिद्धचक्राराधन—
श्रीचन्द्रप्रभासपट्टनतीर्थोद्धारकाणामानन्दबोधिनीवृत्तिकाराणां श्रीचन्द्रसागरसूरीश्वराणां
चरणारविन्दचञ्चरीक-मुनिश्रीअभ्युदयसागरः ॥

: प्रकाशक :

श्री सिद्धचक्रसाहित्यप्रचारक समितिद्वारा—श्री घाटकोपर जैनश्वे० मू० तपागच्छ संघः ।
वीर निः सं० २४८७, विक्रम सं० २०१७, इसुसं० १९६१—द्वितीयावृत्तिः ॥

[पण्यम्—रू० ७—००]

મ્

કરવાનું હોવાથી વ્યાખ્યાન શ્રવણાદિ તે દરમિયાન બંધ રહેનાં હતાં. પુન ભાદરવા સુદ ૮ આવતાં પ્રવચનની શરૂઆત થતાં શ્રોતાઓની સંખ્યા પૂર્વવત્ ધીમે ધીમે વધવા લાગી. પૂ મુનિશ્રી અભ્યુદય સાગરજીની દેશના જિનાજ્ઞાનુસાર, ગર્ભિત વૈરાગ્યવાહિની, સચોટ દાખલા દલીલો, યુક્તિ પુરસ્સરની હોવાથી અને સાથે સાથે રોજ રોજ નવનવીન સિદ્ધાંતોની છણાવટ થતી હોવાથી શ્રોતાઓની સંખ્યામાં દિનપ્રતિદિન વધારો જ થતો રહ્યો પદર અઢાર દિન એક સરખી દેશના શરૂ રહી, તેવામાં શ્રી શાશ્વત આરાધના રૂપ નવપદજીની ઓળી નજદિકમાં આવવાથી આશ્વિન માસની શરૂઆતમાં શ્રીનવપદની આરાધનાને પોષક અને વિરાધનાથી બચવા માટેની સચોટ દેશના શ્રી નવપદ ઉપર શરૂ થઈ. નવપદની આરાધના કરનારા તેમ જ છુટક આયંબિલ કરનારા અને શ્રી વર્ધમાન તપની ઓળી કરનારાઓની વિપુલ સંખ્યા નજરે પડતી હતી. અને આશ્વિન વદ–૧ ના દિને ઓળીના પારણા શ્રીસંઘ તરફથી કરાવવામાં આવ્યાં હતાં. અને આસો વદ ૨ ના દિને ઘાટકોપરથી વિહાર કરીને મુંબઈ, કોટ, શ્રી શાંતિનાથજીના ઉપાશ્રયે પોતાના પરમ તારક પૂજ્ય ગુરૂદેવશ્રીને વન્દન કરવા માટે બંને મુનિવર્યો (મુનિશ્રી અભ્યુદય સાગરજી તથા મુનિશ્રી નવરત્ન સાગરજી) પધારી ગયા. થોડા દિનની સ્થિરતા કરીને પુનઃ તે બન્ને મુનિવર્યો આસો વદ ૧૪ લગભગ ઘાટકોપર પધારી ગયા હતા. શ્રોતા વર્ગ તો શ્રવણ માટે તલસી રહ્યો હતો. તેથી આસો વદ ૧૩ થી પ્રવચન શરૂ થતા દિવાળી કલ્પાદિ ઉપરના વ્યાખ્યાનો આપ્યા બાદ શ્રોતાઓ પૈકી, ઘણા ભાઈબ્હેનોએ સમ્યક્ત્વ સહિત બાર વ્રતો અને નિયમો લેવા માટે તૈયાર થઈ ગયા. ચાતુર્માસ દરમ્યાન બાળમુનિશ્રી નવરત્ન સાગરજીએ શ્રી વર્ધમાન તપની ૨૩–૨૪–૨૫ મી ઓળી કરી હતી શ્રી જ્ઞાનપંચમી આરાધન નિમત્તે શ્રેષ્ઠિ કાંતિલાલભાઈ લાકડાવાળાના સુંદર પ્રયાસથી શ્રીભાંડુપ નવયુવક મિત્રમંડળના ભાઈઓએ આવીને શ્રીજ્ઞાન આરાધન માટેની અદ્ભૂત ભવ્ય રચના કરી હતી, કે

ગ્રન્થપ્રાપ્તિસ્થાન

૧ શ્રી સિદ્ધચક્ર સાહિત્ય પ્રચારક સમિતિ—
પ્રધાન સંચાલક—જરીવાળા નરેશચંદ્રભાઇ
ચીમનલાલ ઠે ગળેમંડી, ગોળશેરી, સુરત

૨ શા. જસવંતલાલ ગિરધરલાલ શાહ
ઠે શ્રી. જૈનપ્રકાશન મંદિર, ૩૦૯/૪ ખત્રીની
ખડકી, ડોશીવાડાની પોળ, મુ અમદાવાદ ૧

૩ સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર
હાથીખાના, રતનપોળ—અમદાવાદ ૧

મુદ્રક : કાન્તિલાલ ડાહ્યાભાઈ પટેલ, મંગલ મુદ્રણાલય, ફત્તેહભાઈની હવેલી રતનપોળ—અમદાવાદ.

હાજર થઈ ત્યાંના જૈન સમુદાયમાં ક્ષીરનીરની જેમ ભળી જઈ ઘાટકોપર જૈનસંઘના કલ્યાણકાર્યમાં તેમણે જે ઉત્તમ ફાળો નોંધાવ્યો છે, તેને ઘાટકોપર જૈન મૂર્તિપૂજક સંઘ કદી પણ ભૂલશે નહિ.

પૂજ્ય અભ્યુદયસાગરજી મહારાજ તથા પૂજ્ય નવરત્નસાગરજી મહારાજ ચાતુર્માસ પુરું થયા પછી આપનો વિહારમાર્ગ ખુલ્લો થયો હોવાથી આપ આવતી કાલે અન્યત્ર પધારવા પ્રયાણ કરો છો. એ માટે આજે અમે અમારી કૃતજ્ઞબુદ્ધિનું સ્મરણ કરીને આપને ભાવભીની વિદાય આપીએ છીએ. જોકે આપને આજે અપાતી વિદાય અમારા મને વસમી વિદાય છે, છતાં આજે અમારી આ ફરજ છે.

સાહેબ! આપનું જીવન કહો કે મુનિજીવન એક વહેતા ઝરા જેવું છે. આપ જ્યાં પધારશો. જ્યાં પગલાં કરશો ત્યાં ત્યાં ધર્મનો લાભ જ આપવાના છો તેથી 'અહિં રોકાઓ' એમ કહેવું એ અમારા હિતનું હોવા છતાં ન્યાય સંગત તો ન જ ગણાય. માટે આપ ખુશીથી પધારો, પણ મુંબઈ પ્રદેશમાં હો ત્યાં સુધીમાં ગુરૂ આજ્ઞા મેળવી ફરીથી અહિં પધારી થોડો વખત લાભ આપવા કૃપાવંત થશો.

છેવટે આ વિદાયનું વક્તવ્ય સમાપ્ત કરતી વેળાએ એટલુ કહેવું જરૂરી થઈ પડશે કે 'આપના અહિના ચાતુર્માસ દરમ્યાન આપની ભક્તિ કરવામાં અમારી જરૂર કોઈ ઉણપ રહી ગઈ હશે. અગરતો જાણતાં અજાણતાં આપના પ્રતિ કોઈ અવિનય–અપરાધ થવા પામ્યો હોય તો અમે આપને ત્રિવિધે ત્રિવિધે ખમાવીએ છીએ. આશા છે કે આપ ખમશો. એટલુ નિવેદન કરી અહિં અમે વિરમીએ છીએ. આથી વધુ શું ?

શિવાસ્તે પન્થાનઃ આપ જ્યાં પધારો ત્યાં શાસનદેવ આપની રક્ષા કરો. રક્ષા કરો.

—ઘાટકોપર તપાગચ્છ સંઘ

પ્રકાશન અંગે આર્થિક-સહાયકોની નામાવલિ

રૂ: ૧૦૦૧) શ્રી ઘાટકોપર જૈન શ્વે. મૂ તપાગચ્છ સંઘ તરફથી પ્રમુખ વાડીલાલ ચત્રભુજ

રૂ. ૫૦૦) શ્રીકોટ, શ્રી જૈન શ્વે મૂ તપાગચ્છ સઘ તરફથી હ. શ્રી શાંતિનાથ જૈન શ્વે, દેરાસરની પેઢી, કોટ મુંબઇ

રૂ. ૭૫) શ્રી પાયધુની, નમીનાથ જૈન દેરાસરની પેઢી

રૂ. ૨૭૫) શ્રી ઘાટકોપર જૈન શ્વે. મૂ. શ્રાવિકા સંઘ તરફથી હ. ભાનુમતિબ્હેન.

રૂ ૨૦૧) શ્રેષ્ઠિ હુરખચંદ મકનચંદ હ. શ્રેષ્ઠિ રાયચદ માણેકચંદ

રૂ. ૨૦૧) શ્રેષ્ઠિ જેઠાભાઇ અમરચંદ હ શ્રેષ્ઠિ મગનલાલ જેઠાલાલ

રૂ. ૧૨૫) શ્રેષ્ઠિ ચીનુભાઇ ધોળીદાસ ડુંગરશી

રૂ. ૧૦૧) શ્રેષ્ઠિ અમરચંદ ઝવેરી—સુરતવાળા

રૂ. ૧૦૧) શ્રેષ્ઠિ રમણલાલ નગીનદાસ—દવાવાળા

રૂ ૧૦૧) શ્રેષ્ઠિ અમૃતલાલ (બાબુભાઇ) કેશવજી

રૂ. ૧૦૧) શ્રેષ્ઠિ તુલસીદાસ જગજીવન—સત્રાઇ

રૂ ૧૦૦) શ્રેષ્ઠિ કલ્યાણભાઇ મનગલાલ —અમદાવાદવાળા

રૂ ૫૧) શ્રેષ્ઠિ અમરચંદ લક્ષ્મીચદ દુધવાળા

રૂ ૫૧) શ્રેષ્ઠિ પોપટલાલ મણીલાલ--સાંગલીવાળા

રૂ. ૧૫ાા શ્રેષ્ઠિ તુકારાયજી હરી સરવે

——

ભાઈ–બ્હેનોની મોટી સંખ્યામાં હાજરી હતી. ગામના છેડે આવીને મંગલિક સંભળાવ્યું ત્યારે બધાંની આંખો અશ્રુઓથી ભરપૂર હતી. આ અવસરે પૂ. મુનિશ્રી અભ્યુદયસાગરજીએ એક વાતનું ઉચ્ચારણ કર્યું કે–"નૂતન જિનમંદિરના નિર્માણ માટે આપણો પ્રયત્ન આ ચોમાસામાં તનતોડ પરિપૂર્ણ હોવા છતાં ફળરૂપે નિર્ણિત થયો નથી. તેથી સૌ કોઈએ નાની મોટી બાધા નિયમરૂપે રાખવી જોઈએ અને તમારે ત્યાં નૂતનજિનમંદિર ન થાય ત્યાં સુધી એટલે કે વિ. સં. ૨૦૧૭ (ચાલુ) અને વિ. સં. ૨૦૧૮ એ વર્ષ સુધી હું કેરીનો ત્યાગ કરૂં છું. તમે પણ આ ઉજ્વળ કાર્યને વેગ આપવા હરકોઈ યથાશક્તિ નિયમ લઈને કૃતાર્થ થશો." આ વાત સાંભળીને ઘણા ભાઈ–બ્હેનોએ નાના મોટા નિયમ લીધા છે. માટે શ્રી સંઘે નૂતનજિનમંદિરના બાંધકામ માટે વેગવંતો પ્રબંધ કરવાની હવે પ્રથમ તકે જરૂર છે.

એકંદરે આ ઘાટકોપરનું ચાતુર્માસ અભૂતપૂર્વ રીતિએ સુંદર ઉજવાયું. એજ

મુમ્બાપુરી સમીપ–શ્રી ઘાટકોપર જૈન શ્વે૦ મૂ૦ તપાગચ્છ સંઘ સમસ્ત તરફથી—

પ્રમુખ—વાડીલાલ ચત્રભુજ ગાંધી જે. પી.

પ્રકાશકનું નિવેદન

કેવા સંયોગોમાં ચાતુર્માસ થયું ?

શ્રી ઘાટકોપર જૈન શ્વે, મૂ. પૂ તપાગચ્છસંઘની કાર્યવાહક સમિતિએ ઘાટકોપર મુકામે શ્રી અંજવાળીબાઈ ચત્રભૂજ ગાંધી ઉપાશ્રયમાં વિ. સં. ૨૦૧૬ નું ચાતુર્માસ પૂ આચાર્ય દેવશ્રી ચન્દ્રસાગરસૂરિવર્યના શિષ્ય સમર્થવક્તા પૂ. મુનિશ્રી ચન્દ્રપ્રભસાગરજી મહારાજ આદિ ઠાણાનું કરાવવા માટે નક્કી કર્યું. અને તે નિર્ણય મુજબ શ્રીસંઘના આગેવાનોએ પૂજ્ય આચાર્યદેવશ્રીચન્દ્રસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીને વિનંતિ કરી. આ વિનંતિનો પ્રત્યુત્તર આપતાં પૂ આ. શ્રીચન્દ્રસાગરસૂરિવર્ય મહારાજશ્રીજીએ જણાવ્યું કે—"શ્રીદર્શનસાગરજી ગણિવર્ય અને શ્રીચન્દ્રપ્રભસાગરજી મુનિવર્ય આદિ પાંચ ઠાણાને મેં શ્રીનમિનાથજી જૈન ઉપાશ્રયમાં ચાતુર્માસ કરવાની આજ્ઞા આપેલ છે, તથા આ બીના ત્યાંના (શ્રીનમિનાથજી જૈન ઉપાશ્રયના) સંઘના આગેવાનોને પણ મેં જણાવેલ છે." આ બીનાને સ્પષ્ટ જાણ્યા પછી શ્રીસંઘના આગેવાનોએ પુન. વિનંતિ કરી કે "પૂ મુનિશ્રી ચન્દ્રપ્રભસાગરજી મહારાજનું ચાતુર્માસ ન થાય તો, પૂજ્ય મુનિશ્રી અભ્યુદયસાગરજીનું ચાતુર્માસ કરાવવાની આજ્ઞા આપો, કારણ કે ચૈત્ર વદમાં ઘાટકોપર મુકામે પૂ મુનિશ્રી અભ્યુદયસાગરજીનું પ્રવચન બે દિન સાંભળી અમે સૌ મુગ્ધ થયા હતા. અને શ્રવણ કરતાં સાથે સાથે એમ પણ થયેલુ કે કારણવશાત્ પૂ મુનિશ્રી ચન્દ્રપ્રભસાગરજીનું ચાતુર્માસ ન થાય તો આપણે ત્યાં ઘાટકોપરમાં પૂ મુનિશ્રી અભ્યુદયસાગરજીનું ચાતુર્માસ થવું જ જોઇએ, અને છેવટે તે માટે પણ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ." આથી શ્રીસંઘે ઘાટકોપરના ચાતુર્માસ માટે પૂ. મુનિશ્રી અભ્યુદયસાગરજી

કાળને આચારે અહિંસા, અને વિચારે
સર્જી. સાથે સાથ સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના સંક્રાન્તિ કાળને આચારે અહિંસા, અને વિચારે
અનેકાતની પ્રેરણા આપી પ્રજાને જીવંત રાખી. એવા કલિકાલ સર્વજ્ઞનું આ સર્જન છે. ત્રિષષ્ટિશલાકા
પુરૂષ ચરિત્ર નામના મહાકાવ્યનું આ સાતમું પર્વ છે આ જૈનરામાયણ પર પઉમચરિયમ્‌ની છાયા છે જ,
છતા આ કૃતિની મૌલિકતા અને પ્રાસાદિકતા અદ્‌ભૂત અને અપૂર્વ છે.

આ ગ્રન્થનું પ્રકાશન આ પૂર્વે થયુ હતું, પણ આની માગ વધારે હોવાથી ગ્રન્થ અપ્રાપ્ય હતો.

આ વાત પૂજ્યપાદ–મહીયગુરુવર્યશ્રી વર્ધમાનતપોનિષ્ણાત, શ્રી આનન્દબોધિનીના રચયિતા, શાસન-પ્રભાવક પૂજ્ય આચાર્યમહારાજશ્રી ચન્દ્રસાગરસૂરીશ્વરજીના ધ્યાનમાં આવતાં, તેઓશ્રી અનેક પ્રવૃત્તિમાં રોકાયેલા હોવા છતાં તેઓશ્રીની પ્રેરણાથી આ કાર્ય તેઓશ્રીના વિદ્વાન શિષ્ય–કે જે મ્હારા ગુરૂભાઈ થાય તે મુનિશ્રી અભ્યુદયસાગરજી મહારાજે ઉપાડી લીધુ, અને તે સાંગોપાંગ પરિપૂર્ણ કર્યું.

આ સંશોધિત આવૃત્તિની વિશિષ્ટતા એ છે કે આમાં સૂક્ષ્મ–રીતિએ સંશોધન છે. કઠિન શબ્દો માટે પર્યાયવાચક સરળ શબ્દોનું સૂચન. અને કેટલાંક વિશિષ્ટ સ્થળોનું ટિપ્પણ અને પરિશિષ્ટ છે.

અહિં ત્રિવેણી સંગમ છે. અપૂર્વગ્રન્થ છે, સમર્થ રચયિતા છે, અને વિદ્વાન્‌–સંશોધક છે.

પ્રાર્થના કરૂં છું કે આ અપૂર્વ સાહિત્યકૃતિનો લાભ સૌ અધિકારી જનોને મળતો રહે–એજ.

તા. ૫–૬–૬૧
ઠે. પાયધુની–શ્રી નમિનાથજીનો
ઉપાશ્રય, મુંબઇ–નં. ૩

ચિત્રભાનુ.

આદિ ઠાણાની માંગણી કરી. તેના જવાબમાં પૂજ્ય આચાર્યદેવશ્રી ચન્દ્રસાગરસૂરિવર્ય મહારાજે જણાવ્યું કે—"ભાઇઓ ! હજુ સુધી મુનિશ્રી અભ્યુદયસાગરે જુદું ચોમાસું કર્યું નથી. દીક્ષા લીધા પછી અત્યારસુધી મ્હારી સાથે જ તે રહેલ છે. અને ચાતુર્માસ પણ સાથે જ કરેલ છે, એટલે જુદું ચાતુર્માસ અભ્યુદયસાગરજી પાસે કરાવ્યું જ નથી, તેથી તેના માટે કાંઈ પણ બની શકે તેમ નથી." આ શબ્દો જવાબરૂપે સાંભળીને સૌ નિરાશ થયા.

"અમે આપની આશા ઉપર રહેલા હતા, આપશ્રી સાધુ નહિ મોકલો તો નવીન મોટો ઉપાશ્રય બંધ રહેશે, બંધ રાખવો કે ખુલ્લો રાખવો તે આપની ઇચ્છાનો વિષય છે." આ શબ્દો અને આવા ભાવવાળા શબ્દો વારંવાર સંઘના આગેવાન પૈકી શ્રેષ્ઠિ વાડીલાલભાઈ ચત્રભુજ ગાંધી વિગેરે ઉચ્ચારતા હતા. અને ચાતુર્માસ કરાવવા માટે તેઓ માટુંગા બે વાર અને પાયધુની-નમિનાથના ઉપાશ્રયે પણ બે ત્રણ વખત આવી ગયા. છેવટે પૂ મુનિશ્રી ચન્દ્રપ્રભસાગરજીએ પૂ આ. શ્રી.ચંદ્રસાગરસૂરિજીને વિનંતિ કરી કે "સાહેબ ! આ વખતે શ્રી અભ્યુદયસાગરજીનું ચાતુર્માસ ઘાટકોપરમાં કરાવવુ સારૂં છે. પાંચસો ઘર છે, ઘણો લાભ થશે, અને નહિ થાય તો ઘાટકોપરનો સંઘ નિરાશ થઈ જશે, માટે વિચાર કરીને તેમનું (અભ્યુદયસાગરજીનું) ચાતુર્માસ ઘાટકોપરમાં કરાવવું ઉચિત છે." ખૂસ ખૂબ વિચારણાને અંતે પૂ. આ શ્રીચન્દ્રસાગરસૂરિજીએ મુનિશ્રી અભ્યુદયસાગરજીને સમજાવ્યું કે—"ત્હારે આ વખતે મ્હારાથી છૂટા પડીને ચાતુર્માસ કરવું પડશે" અભ્યુદયસાગરજીએ કીધું કે—"સાહેબજી ! હુ તો આપશ્રીની નિશ્રામાં રહેવાનો છું, અને મ્હારે અલગ ચોમાસુ કરવુ નથી." પરંતુ ઘાટકોપરના સંઘને સાન્ત્વન કરવા ખાતર પૂ આ. મહારાજે કીધું કે—"અભ્યુદયસાગર ! ત્હારે અને ત્હારી સાથે બાળમુનિશ્રી. નવરત્નસાગરજી—બન્નેએ ચાતુર્માસ કરવું ઠીક છે." આ શ્રવણ કરતાં તે બન્નેની હાર્દિક ઇચ્છા ચાતુર્માસ જુદું કરવાની

योगात्मक–द्वादशाङ्गमयागमाः मार्गदर्शक–प्रेरक–सहायक–कल्याणपरम्पराप्रदायकस्वरूपेण विभिन्नीकृताः इति।

तत्समयतोऽद्यापिपर्यन्तशास्त्ररचनापद्धति–नीतिं दृष्ट्वा, तदनुसारेण विश्वविख्यातविद्वन्मुकुटमणयः, सकलशास्त्रपारावारपारिणः, सकलशब्दावताराः, कलिकालसर्वज्ञबिरुदधारकाः, अष्टादशविषयवर्त्यनन्यशासनभूमिपालगुर्जरेश्वर–श्रीकुमारपालमहाराजप्रतिबोधकाः, कलिकालसर्वज्ञश्रीहेमचन्द्रसूरीश्वराः विश्ववन्द्यतीर्थंकर–चक्रवर्ति–वासुदेव–प्रतिवासुदेव–बलभद्र–चरित्रस्वरूपं, क्रमशः २४–१२–९–९–९=६३–पद्यमयचरित्रदशपर्वसमूहात्मकं, सार्थकगुणनिष्पन्ननामधारकं च श्रीत्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्रं प्राणैषुः ॥

तन्मध्ये जगन्महामोहनिद्रानिरसनैकबद्धकक्ष–श्रीमुनिसुव्रतस्वामिशासनसमयवर्त्यष्टमबलभद्र–वासुदेव–प्रतिवासुदेवश्रीराम–लक्ष्मण–रावणाद्यनेकमहापुरुषचरित्रसमुच्चयं, शीलधर्मपालनैकबद्धकक्षसतीशिरोमणिश्रीसीतादेव्यञ्जनाविशल्यादिविस्तृतमहासती–चरित्रवर्णनसमेतं, तत्सम्बन्धि–जनक दशरथ–वालि–भामण्डल–विभीषण–लवणाङ्कुश–पवनञ्जय हनुमदादिमहापुरुषचरित्रसम्मिलितं, विश्वजनमनोवाञ्छितपूरणैकविश्वचिन्तामणि–सदृश–श्रीनमिनाथसमयवर्तिं पञ्चकल्याणकमहोत्सववर्णनसमुज्ज्वलं, तच्छासनवर्तिचक्रवर्तिश्रीहरिषेणादिचरित्रवर्णनयुक्तं, विश्वविख्यातगुणनिष्पन्नपद्यमय–श्रीरामायणादिचरित्रस्वरूपं च; श्रीसप्तमपर्वं तैः कलिकालसर्वज्ञभगवद्भिः भव्यजनोपकारार्थ विरचितमिति।

मदीयपूज्यगुरुभ्रातृमुनिवर्यश्रीचन्द्रप्रभसागरेण (प्रसिद्धवक्त्रा श्रीचित्रभानुना) जैनजैनेतररामायणादि चरित्रग्रन्थानां सम्यक्पर्यालोचनं कृत्वा तुलनात्मकदिव्यदृष्ट्या "कंइक" इति समीक्षात्मकगुर्जरभाषामय–प्रस्तावना–मध्ये न्यायपुरस्सरमालेखनं कृतमिति सम्यग्विवेक–धीमन्तैरवश्यमनुप्रेक्षणीयम्।

ન્હોતી છતાં દબાણપુર્વક આજ્ઞા કરવાથી તે બન્ને મુનિઓએ તેનો સ્વીકાર કર્યો. તે પછી શ્રીનમિનાથજીના ઉપાશ્રયમાં પ્રવચન અવસરે ઘાટકોપરના સંઘે ઉક્ત બન્ને મુનિવરોની ચાતુર્માસાર્થે જય બોલાવી, અને વાસક્ષેપ નંખાવીને વિદાયગીરી લીધી.

ચાતુર્માસનો આરંભ

પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજનું ચાતુર્માસ કોટના ઉપાશ્રયે હતું. ચાતુર્માસાર્થે શુભદિને પ્રવેશ હતો, તેથી બધા ઠાણા સાથે શ્રીનમિનાથજીના ઉપાશ્રયેથી વિહાર કરીને કોટના ઉપાશ્રયે શાસનપ્રભાવના વધે તે રીતિએ પ્રવેશ થયો. અત્રે પૂ આચાર્યદેવની સાથે થોડા દિન રહીને શુભ દિવસે ઘાટકોપર પહોંચવા નિમિત્તે અત્રે કોટના ઉપાશ્રયમાંથી પૂજ્ય ગુરૂદેવ શ્રીઆચાર્ય મહારાજશ્રી પાસે વાસક્ષેપ નંખાવીને સાથે સાથે માંગલિક-શ્રવણ કરીને મંગળ આશીર્વાદ મેળવી પૂ. મુનિશ્રી અભ્યુદયસાગરજીએ અને બાળમુનિશ્રી નવરત્નસાગરજીએ વિહાર કર્યો. અને પાયધુની ભાયખલા-માટુંગા થઈને અસાડ સુદ ૪ના દિને બપોરના વિજય મુહૂર્તે શ્રેષ્ઠિ તુલસીદાસ ચત્રભુજ ગાંધીના બંગલે બન્ને મુનિવરો પધાર્યા. અષાડ સુદ ૫ના દિને બન્ને મુનિવરોનો શાસનપ્રભાવના વધે તે રીતિએ શ્રીસંઘે પ્રવેશ કરાવ્યો. અને માંગલિક પ્રવચન થયું. ત્યારબાદ શ્રીફળની પ્રભાવ કરવામાં આવી

દરરોજ નિયમિત વ્યાખ્યાન પૂ મુનિશ્રી અભ્યુદયસાગરજીના સુંદર સચોટ શૈલીમાં દાખલા-દલીલ-સિદ્ધાંતોની છણાવટપુર્વક થવાથી શ્રોતાઓની સંખ્યામાં દિનપ્રતિદિન વધારો થતો જ રહ્યો.

સાથે સાથે સંસારોત્તારણતપ મોક્ષતપ, શ્રીશંખેશ્વર પાર્શ્વનાથજીના અઠ્ઠમ, શ્રીગૌતમસ્વામીજીના છઠ્ઠ, સવા બે લાખ સમૂહ નવકાર મંત્રનો જાપ, શ્રીઅક્ષયનિધિતપ, ચંદનબાળાના અઠ્ઠમ, અને

॥ सादर–समर्पणम् ॥

प्रातःस्मरणीय–परमवन्दनीयानां, पूज्यपादानां, परमतारकाणां, श्रीसिद्धचक्राराधनतीर्थ–श्रीचन्द्रप्रभास-पट्टनतीर्थोद्धारकाणां, सकलमन्त्र–तन्त्रयन्त्राधिराजराजेश्वर–श्रीसिद्धचक्राराधनं प्रति विश्वव्यापकसकलसङ्घस्था-राधकवर्गानधिकाधिकमुद्यमशीलकरणैकबद्धकक्षक—श्रीसिद्धचक्र—श्रीनवपदाराधकसमाजादिसंस्थासंस्थापकानां, भवस्थ–भव्यजनसमूहतारणैकसमर्थीभूतप्रव्रज्यादानैकरसिकदानवीराणां, परमशासनप्रभावकाणां, सच्चारित्रचूडा-मणीनां, मद्गुरुवर्याणामाचार्यदेवेश–श्रीचन्द्रसागरसूरीश्वराणां पुनितसंस्मृतिनिमित्ताथ, विश्वविख्यातविद्वन्-मुकुटमणि—सकलशास्त्रपारावारपारीण—शब्दावतार—कलिकालसर्वज्ञ–श्रीहेमचन्द्राचार्यविनिर्मित–श्रीत्रिपष्टिशला-कापुरूपचरित्रसप्तमपर्व श्रीआनन्दचन्द्रग्रन्थाब्धि–एकविंशतितम (२१) ग्रन्थरत्नं, तत्र भवद्भ्योऽविस्मरणी-यानेकानेकोपकारोपकृतेन मयाऽनृणीभवनार्थं बहुमान–प्रणति पुरस्सरं समर्प्यत इति शुभम् ।

भवच्चरणारविन्दचञ्चरीक—

मुनिश्री अभ्युदयसागरः ।

શ્રીવર્ધમાનતપની ઓળીના નવેસરથી મંડાણ થતાં દિનપ્રતિદિન આરાધકોની સંખ્યા આરાધનમાં વધવા લાગી. અને ચાર માસ સુધી આયંબિલ કરાવવાની જોગવાઈ ચાર ભાઈઓ પૈકી શ્રેષ્ઠિ વાડીલાલ ચત્રભૂજ ગાંધી, શ્રેષ્ઠિ ચુનીલાલ ઝવેરચંદ, શ્રેષ્ઠિ છોટાલાલ ભાયચંદ વોરા, અને શ્રેષ્ઠિ મનુભાઈ સંઘવી તરફથી જાહેર થતાં આયંબિલ કરનારા ભાઈ બ્હેનોની સંખ્યા એક સરખી ચાલુ જ હતી. આ રીતિએ ચાતુર્માસનો પ્રારંભ શ્રવણ અને આરાધનના અસ્ખલિત વેગે વૃદ્ધિ પામ્યો.

નૂતન ઉપાશ્રયનું ઉદ્‌ઘાટનઃ—

આ નૂતન ઉપાશ્રયનું નામ "શ્રીઅંજવાળીબાઈ ચત્રભુજ ગાંધી ઉપાશ્રય" રાખેલ છે. અને એ જ નામથી ઉદ્‌ઘાટન મહોત્સવ ઉજવવાનું અત્રે શ્રીઘાટકોપરના સંઘે પૂજ્ય મુનિવર્યશ્રી અભ્યુદયસાગરજી અને બાળમુનિશ્રી નવરત્નસાગરજી મહારાજની નિશ્રામાં નક્કી કર્યું; અને શ્રીસંઘે "શ્રીસંઘ નિમન્ત્રણ પત્રિકાઓ" પણ મુદ્રણ કરાવીને પ્રસિદ્ધ કરી, તેમાં ઉદ્‌ઘાટન મહોત્સવનો દિન શ્રાવણ પુર્ણિમા હતી.

અત્રેના શ્રીસંઘની આગ્રહભરી વિનંતિનો સ્વીકાર કરીને આ શુભ મહોત્સવ ઉપર વાલકેશ્વરથી પૂ આ. શ્રીવિજયધર્મસૂરિવર્ય મહારાજ આદિ ઠાણા, કોટ–મુંબઈથી પૂ આ. શ્રીચન્દ્રસાગરસૂરિવર્ય મહારાજ આદિ ઠાણા, માટુંગાથી પૂ. આ. શ્રીહેમસાગરસૂરિવર્ય મહારાજ આદિ ઠાણા આ શુભ પ્રસંગ ઉપર પધાર્યા હતા. સાધ્વીજી નેમશ્રી આદિ ત્રણ ઠાણા પણ પધાર્યા હતા. અને આજુબાજુના પરાઓમાંથી તેમજ મુંબઈથી અગ્રગણ્ય વ્યક્તિઓની હાજરી હતી. સાથે સાથે ઘાટકોપરનો સકળ સંઘ તથા અન્ય નિમંત્રિત ગૃહસ્થોની સુંદર હાજરી લગભગ બે હજારની માનવ મેદની નજરે પડતી હતી. આ અવસરે શ્રીનવકાર મહામંત્રનું વારંવાર સ્મરણ ઉચ્ચારણ કરતાં શ્રેષ્ઠિ તુલસીદાસ ચત્રભુજ ગાંધીએ સ્વશુભહસ્તે

त्वं दोष्मान्च्छ्रावकश्चासि सैन्ययुद्धं विमुञ्च तत् । अनेकप्राणिसंहाराच्चिराय नरकाय यत् ॥ २१२ ॥
एवं सम्बोधितस्तेन दशास्योऽपि हि धर्मवित् । अङ्गेन योद्धुमारेभे सर्वयुद्धविशारदः ॥ २१३ ॥
यद्यदस्त्रं दशग्रीवोऽक्षिपत्तत्तत्कपीश्वरः । स्वास्त्रैः प्रतिजघानोच्चैर्वह्नितेज इवार्यमा ॥ २१४ ॥
सार्पवारुणमुख्यानि मन्त्रास्त्राण्यपि रावणः । मुमोच तानि तार्क्ष्याद्यैरस्त्रैर्वाली जघान च ॥ २१५ ॥
शस्त्रमन्त्रास्त्रवैफल्यक्रुद्धो दशमुखस्ततः । चकर्ष चन्द्रहासासिं महाहिमिव दारुणम् ॥ २१६ ॥
एकशृङ्गो गिरिरिवैकदन्त इव कुञ्जरः । उच्चन्द्रहासोऽधाविष्ट वालिने दशकन्धरः ॥ २१७ ॥
सचन्द्रहासं लङ्केशं सशाखमिव शाखिनम् । वामेन बाहुना वाली लीलयैव समाददे ॥ २१८ ॥
तं कन्दुकमिव न्यस्य विहस्तो हस्तकोटरे । चतुःसमुद्रीं बभ्राम क्षणेनापि कपीश्वरः ॥ २१९ ॥
तदानीमेव तत्रैत्य त्रपावनतकन्धरम् । दशकन्धरमुज्झित्वा वालिराजोऽब्रवीदिति ॥ २२० ॥
वीतरागं सर्वविदमाप्तं त्रैलोक्यपूजितम् । विनार्हतं न मे कश्चिन्नमस्योऽस्ति कदाचन ॥ २२१ ॥
अङ्गोत्थितं द्विपन्तं तं धिङ्मानं येन मोहितः । इमामवस्थां प्राप्तोऽसि मत्प्रणामकुतूहली ॥ २२२ ॥
पूर्वोपकारान् स्मरता मया मुक्तोऽसि सम्प्रति । दत्तं च पृथिवीराज्यमखण्डाज्ञः प्रशाधि तत् ॥ २२३ ॥
विजिगीषौ मयि सति तवेयं पृथिवी कुतः । क्व हस्तिनामवस्थानं वने सिंहनिषेविते ॥ २२४ ॥
तदादास्ये परिव्रज्यां शिवसाम्राज्यकारणम् । किष्किन्धायां तु सुग्रीवो राजास्त्वाज्ञाधरस्तव ॥ २२५ ॥
एवमुक्त्वा निजे राज्ये सुग्रीवं न्यस्य तत्क्षणात् । स्वयं गगनचन्द्रर्षिपादमूलेऽग्रहीद्व्रतम् ॥ २२६ ॥

---

१ गारुडाद्यैः । २ अव्याकुलः स त रावणं हस्तकोटरे कक्षायां न्यस्य विक्षिप्य । ३ विजेतुमिच्छति मयि ।

"શ્રી અંજવાળીબાઈ ચત્રભુજ ગાંધી ઉપાશ્રય" નું ઉદ્દ્ઘાટન કર્યું, અને "સકળ તપગચ્છ સંઘ ધાર્મિક ક્રિયાઓ પ્રવચનશ્રવણ કરવા માટે સુખે સમાધે લાભ લે" તેમ તેઓશ્રીએ જાહેર કર્યું. અને તે પછી શ્રીનવકાર મહામંત્રનું સ્મરણ ઉચ્ચારણ કરનાર શ્રેષ્ઠિ દેવેન્દ્રભાઈ ચત્રભુજ ગાંધી અને શ્રેષ્ઠિશ્રી રજનીકાન્તભાઈ લલ્લુભાઈના શુભહસ્તેથી "શ્રીમતી નર્મદાબાઈ ચત્રભુજ ગાંધી" આ ઉપાશ્રયના ઉપરના હોલનું ઉદ્દ્ઘાટન થયું, "સકળ તપગચ્છ સંઘાદિ શ્રીધર્મક્રિયા-પ્રવચન શ્રવણાદિનો લાભ સુખે સમાધે હરદમ લે" એમ પણ જાહેર કર્યું. તેમજ આ નૂતન ઉપાશ્રયમાં "કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યસૂરીશ્વરજી મહારાજજી" ની પ્રતિકૃતિની અનાવરણવિધિ પણ શ્રેષ્ઠિ ગુલાબચંદ ગકુલભાઈએ શ્રીનવકાર મંત્રના સ્મરણપુર્વક કરીને સકલસંઘના દર્શનાર્થે ખુલ્લી મુકી હતી.

ઉપર પ્રમાણે નૂતન ઉપાશ્રય-હોલ અને પ્રતિકૃતિ સંબંધની વિધિઓ થયા બાદ ઉપાશ્રયના નજદિક કમ્પાઉન્ડમાં ઉભા કરેલા મંડપમાં પધારેલા પૂજ્ય આચાર્યવર્યોનું મંગલાચરણ થયું. અને ઉદારચરિત સુખીગૃહસ્થોએ ચંચળલક્ષ્મીને અચળ બનાવવા માટે આ મૂર્તિમન્ત ઉપાશ્રયાદિ સાટે લક્ષ્મીનો સદુપયોગ કર્યો તે માટે પુના-નિવાસી શ્રેષ્ઠિ પોપટલાલ રામચંદ શાહે, શ્રેષ્ઠિ છોટાલાલ ભાઈચંદભાઈએ અને શ્રેષ્ઠિ ગુલાબચંદ ગકુલભાઈએ સુદર વક્તવ્યો કર્યાં હતાં અને આ વક્તવ્યોના જવાબરૂપે પોતે કંઈ કર્યું નથી એવી લઘુતાભર્યા શબ્દોએ શ્રેષ્ઠિ વાડીલાલ ચત્રભુજ ગાંધીએ અને શ્રેષ્ઠિ મણીલાલ ચત્રભુજ ગાંધીએ પણ યથોચિત વક્તવ્ય કરીને હરકોઈ અનુમોદન કરે તેવી રજુઆત કરી હતી. ત્યારબાદ આ ઉદ્દ્ઘાટન મહોત્સવ લાભદાયક-પ્રેરણાદાયક બને એ હેતુપૂર્વક શ્રીસંઘને ઉપદેશ દેનાર પૂજ્ય મુનિશ્રી અભ્યુદયસાગરજી મહારાજને બોલવા માટેની વિનંતિ થતાં શાસ્ત્રસંમત, અનેક બીનાઓથી ભરપુર, સુદર રોચક શૈલીથી ભરપુર પંદર મીનીટ સુધી એક સરખું પ્રવચન સંભળાવ્યું હતું.

नन्वद्यापि स एवास्मि त एव मम बाहवः । कृतप्रतिकृतं तत्ते प्राप्तकालं करोम्यहम् ॥ २४२ ॥
सचन्द्रहासं मामूढ्वा यथाभ्राम्यस्त्वमब्धिषु । तथा त्वां साद्रिमुत्पाट्य क्षेप्स्यामि लवणार्णवे ॥ २४३ ॥
एवमुक्त्वा विदार्य क्ष्मामष्टापदगिरेस्तले । प्रविवेश दशग्रीवश्च्युतो दिव इवाशनिः ॥ २४४ ॥
विद्यासहस्रं स्मृत्वा च युगपद्दशकन्धरः । धरं दुर्धरमुद्दध्रे तं दोर्बलमदोद्धुरः ॥ २४५ ॥
तडत्तडितिनिर्घोषं वित्रसत्व्यन्तरामरम् । झलज्झलितिलोलाब्धिपूर्यमाणरसातलम् ॥ २४६ ॥
खडत्खडितिविभ्रश्यद्ग्रावक्षुण्णवनद्विपम् । कडत्कडितिनिर्भग्ननितम्बोपवनद्रुमम् ॥ २४७ ॥
गिरिं तेनोद्धृतं ज्ञात्वावधिना स महामुनिः । अनेकलब्धिनद्यब्धिरिति दध्यौ विशुद्धधीः ॥ २४८ ॥
॥ त्रिभिर्विशेषकम् ॥

आः कथं मयि मात्सर्यादयमद्यापि दुर्मतिः । अनेकप्राणिसंहारमकाण्डे तनुतेतराम् ॥ २४९ ॥
भरतेश्वरचैत्यं च भ्रंशयित्वैष सम्प्रति । यतते तीर्थमुच्छेत्तुं भरतक्षेत्रभूषणम् ॥ २५० ॥
अहं च त्यक्तसङ्गोऽस्मि स्वशरीरेऽपि निःस्पृहः । रागद्वेषविनिर्मुक्तो निमग्नः साम्यवारिणि ॥ २५१ ॥
तथापि चैत्यत्राणाय प्राणिनां रक्षणाय च । रागद्वेषौ विनैवैनं शिक्षयामि मनागहम् ॥ २५२ ॥
एवं विमृश्य भगवान् पादाङ्गुष्ठेन लीलया । अष्टापदाद्रेर्मूर्धानं वाली किञ्चिदपीडयत् ॥ २५३ ॥
मध्याह्नदेहच्छायावत् पयोवाह्यस्थकूर्मवत् । अभितः सङ्कुचद्गात्रो दशास्यस्तत्क्षणादभूत् ॥ २५४ ॥
अतिभङ्गुरदोर्दण्डो मुखेन रुधिरं वमन् । अरावीद्रावयन्नुर्वीं रावणस्तेन सोऽभवत् ॥ २५५ ॥

१ पर्वतम् । २ खड खड इति शब्देन पतद्भिरश्मभिः क्षुण्णा वनगजा यस्मिंस्तमिति गिरिविशेषणमेवं पूर्वोत्तराणि विशेषणान्यपि ।

સુવર્ણ કલશ સમાન શુભ કાર્યો :—

આ નૂતન ઉપાશ્રયાદિના ઉદ્ઘાટન મહોત્સવને અનુરૂપ અને પરિસમાપ્તિને અનુમોદનરૂપ વાડીલાલ ગાંધીના તથા નવલાખ જાપની પૂર્ણાહુતિને નિમિત્તે સકળ મંત્ર–તન્ત્ર–યન્ત્રાધિરાજ–રાજેશ્વર શ્રીસિદ્ધચક્ર મહાયંત્રનું વિધિવિધાન પુરસ્સર બૃહત્પૂજન (એક સરખા ચાર કલાક સુધી વિધિવિધાન ચાલુ રહે તેવું પ્રાભાવિક બૃહત્પૂજન), અને સકળસંઘનો સાધર્મિક વાત્સલ્ય કરવાનું શુભકાર્ય એટલે બન્ને શુભકાર્યો સ્વર્ગસ્થ શ્રેષ્ઠિશ્રી ચત્રભુજ ગાંધીના સુપુત્રોએ કરીને શાસન પ્રભાવનામાં વૃદ્ધિ કરી હતી. આ બન્ને કાર્યો મહોત્સવ મંદિરના સુવર્ણ કલશ રૂપ હતાં. વિશેષતઃ અનિવાર્ય સંજોગોને લીધે પ. પૂ. આ. શ્રીવિજય ધર્મસૂરિવર્યશ્રીજી મહારાજ આદિ ઠાણા તથા પ. પૂ. આ. શ્રીહેમસાગર સૂરિવર્ય મહારાજ આદિ ઠાણા શ્રીસિદ્ધચક્ર મહાયંત્રના પૂજનની સમાપ્તિ સાથે લગભગ સાંજના પાંચ વાગે વિહાર કરીને અહેથી શિવ (સાયન); માટુંગા તરફ પધાર્યા હતા. અને શ્રાવણ વદ–૨ ના સોમવારે પ્રભુમંદિરમાં અઢાર અભિષેકની ક્રિયા વિધિવિધાન પુરસ્સર કરાવવામાં આવી, તે અવસરે પ. પૂ. આ શ્રીચન્દ્રસાગર સૂરિવર્ય મહારાજ આદિ ઠાણાની અને સાધ્વી ઠાણાની હાજરી હતી.

પ. પૂ. આ શ્રીચન્દ્રસાગર સૂરિવર્ય મહારાજજી આદિ ઠાણા શ્રાવણ વદી–૨ ને દિને વિહારી કરીને માટુંગા પધાર્યા હતા. અને ત્યાં વ્યાખ્યાન આપીને શ્રીનમિનાથજીના ઉપાશ્રયે થઈને શ્રીકોટ, શ્રીશાંતિ–નાથજીના ઉપાશ્રયે પધાર્યા હતા.

પર્વાધિરાજની ઉજવણી :—

પૂ. મુનિશ્રી અભ્યુદય સાગરજી મહારાજ તથા બાળમુનિશ્રી–નવરત્નસાગરજી મહારાજ બન્નેની

अर्हद्गुणस्तुतिमयं साधु गीतमिदं ननु । निजभावानुरूपं ते तेन तुष्टोऽस्मि रावण ॥ २७१ ॥
अर्हद्गुणस्तुतेर्मुख्यं फलं मोक्षस्तथाप्यहम् । अजीर्णवासनस्तुभ्यं किं यच्छामि वृणीष्व भोः ॥ २७२ ॥
रावणोऽप्यभ्यधादेवं देवदेवगुणस्तवैः । युक्तं तुष्टोऽसि नागेन्द्र स्वामिभक्तिर्हि सा तव ॥ २७३ ॥
यथा तव ददानस्य स्वामिभक्तिः प्रकृष्यते । तथा ममाददानस्य सा काममपकृष्यते ॥ २७४ ॥
भूयोऽप्युवाच नागेन्द्रः साधुमानद[1] रावण । विशेषतोऽस्मि तुष्टस्ते निराकाङ्क्षतयानया ॥ २७५ ॥
उक्त्वेत्यमोघविजयां शक्तिं रूपविकारिणीम् । सोऽदाद्विद्यां रावणाय जगाम च निजाश्रयम् ॥ २७६ ॥
तीर्थनाथान्नमस्कृत्य नित्यालोकपुरेऽगमत् । व्यूह्य रत्नावलीं लङ्कामाजगाम दशाननः ॥ २७७ ॥
वालिनोऽपि तदोत्पेदे केवलज्ञानमुज्ज्वलम् । केवलज्ञानमहिमा विदधे च सुरासुरैः ॥ २७८ ॥
क्रमेण कर्मणां सोऽथ भवोपग्राहिणां क्षयात् । सिद्धानन्तचतुष्टोऽगात् पदं तदपुनर्भवम् ॥ २७९ ॥
इतश्च वैताढ्यगिरौ पुरे ज्योतिःपुराभिधे । बभूव नाम्ना ज्वलनशिखो विद्याधरेश्वरः ॥ २८० ॥
तस्याभूच्छ्रीमती देवी श्रीमती[2] रूपसंपदा । तस्यां च दुहिता जज्ञे तारा तारविलोचना[3] ॥ २८१ ॥
तामेकदा तु चक्राङ्कविद्याधरनृपात्मजः । ददर्श साहसगतिः स्मरार्तः सहसाप्यभूत् ॥ २८२ ॥
ज्वलनं याचयाञ्चक्रे तां साहसगतिर्नरैः । वानरेन्द्रश्च सुग्रीवो रत्ने हि बहवोऽर्थिनः ॥ २८३ ॥
अभिजातौ[4] द्वावपीमौ रूपवन्तौ महौजसौ । तत्कस्मै दीयते कन्या पप्रच्छ ज्ञानिनं पिता ॥ २८४ ॥
अल्पायुः साहसगतिर्दीर्घायुश्च कपीश्वरः । इति नैमित्तिकेनोक्ते सुग्रीवाय ददौ स ताम् ॥ २८५ ॥

---

१ साधूनां मान ददातीति तत्सम्बोधनम् । २ लक्ष्मीमती । ३ दीर्घलोचना । ४ कुलिनौ ।

तत्रान्यदाहमभ्यागामद्राक्षमथ पर्वतम् । व्याख्यानयन्तमृग्वेदं शिष्याणां शेमुषीजुषाम् ॥ ४१८ ॥
अजैर्यष्टव्यमित्यत्र मेषैरित्युपदेशकम् । तमवोचमहं भ्रातर्भ्रान्त्या किमिदमुच्यते ॥ ४१९ ॥
त्रिवार्षिकाणि धान्यानि न हि जायन्त इत्यजाः । व्याख्याता गुरुणास्माकं व्यस्मार्षीः केन हेतुना ॥४२०॥
ततः पर्वतकोऽवादीदिदं तातेन नोदितम् । उदिताः किं त्वजा मेषास्तथैवोक्ता निघण्टुषु ॥ ४२१ ॥
अवोचमहमप्येवं शब्दानामर्थकल्पना । मुख्या गौणी च तत्रेह गौणीं गुरुस्त्वचीकथत् ॥ ४२२ ॥
गुरुर्धर्मोपदेष्टैव श्रुतिधर्मात्मकैव च । द्वयमप्यन्यथा कुर्वन्मित्र मा पापमर्जय ॥ ४२३ ॥
साक्षेपं पर्वतोऽजल्पदजान्मेषान् गुरुर्जगौ । गुरूपदेशशब्दार्थोल्लङ्घनाधर्ममर्जसि ॥ ४२४ ॥
मिथ्याभिमानवाचो हि न स्युर्दण्डभयान्नृणाम् । स्वपक्षस्थापने तेन जिह्वाच्छेदपणोऽस्तु नः ॥ ४२५ ॥
प्रमाणमुभयोरत्र सहाध्यायी वसुर्नृपः । प्रत्यश्रौषमहं तच्च न क्षोभः सत्यभाषिणाम् ॥ ४२६ ॥
रहः पर्वतमूचेऽम्बा गृहकर्मरताप्यहम् । अजास्त्रिवार्षिकं धान्यमित्यश्रौषं भवत्पितुः ॥ ४२७ ॥
जिह्वाच्छेदं पणेऽकार्षीर्यद्दर्पात्तदसाम्प्रतम् । अविमृष्य विधातारो भवन्ति विपदां पदम् ॥ ४२८ ॥
अवदत्पर्वतोऽप्येवं कृतं तावदिद मया । यथा तथा च तस्याम्ब करणं न हि विद्यते ॥ ४२९ ॥
साथ पर्वतकापायपीडया हृदि शल्यिता । वसुराजमुपेयाय पुत्रार्थे क्रियते न किम् ॥ ४३० ॥
दृष्टः क्षीरकदम्बोऽद्य यदम्ब त्वमसीक्षिता । किं करोमि प्रयच्छामि किं वेत्यभिदधे वसु ॥ ४३१ ॥
सावादीदीयतां पुत्रभिक्षा मह्यं महीपते । धनधान्यैः किमन्यैर्मे विना पुत्रेण पुत्रक ॥ ४३२ ॥

---

१ बुद्धिजुषाम् । २ कोशेषु । ३ अङ्गीचकार ।

હોલમાં પૂ. મુનિવર્ય શ્રી અભ્યુદય સાગરજીની નિશ્રામાં શ્રી તપગચ્છ સંઘ સમસ્ત, શ્રી અચલગચ્છ સંઘ સમસ્ત અને શ્રી સ્થાનકવાસી સંપ્રદાય સંઘ સમસ્ત, એટલે ત્રણે ફિરકાઓના ભાઈબ્હેનો એકઠા મળ્યા હતા, અને પારસ્પરિક ખમતખામણા ઉદાર ભાવે સૌએ કરી લીધાં.

તે પછી પૂ. મુનિવર્યશ્રીજીએ મંગલાચરણ સંભળાવ્યું. અને શ્રેષ્ઠિ હરિભાઈએ, (સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના પ્રમુખે) શ્રેષ્ઠિ વીરજી લધાએ, શ્રેષ્ઠિ વાડીલાલ ચત્રભૂજ ગાંધીએ અને શ્રેષ્ઠિ ગુલાબચંદ ગફૂલભાઈએ પ્રાસંગિક ખમતખમણા પ્રસંગે ઉગિત વક્તવ્યો કર્યાં હતાં. અને તે પછી પૂ. મુનિવર્યશ્રી અભ્યુદય સાગરજીએ પણ પ્રાસંગિક પ્રવચન શરૂ કર્યું.—

આજે મને ઘણો હર્ષ થાય છે કે, આપણે બધા આજે એક જ સ્થાને હૃદયના ખરાભાવે ક્ષમાપના કરવા એકત્ર થયા છીએ. દરેક સંપ્રદાયોના ભાઈ–બેનોએ મનમાં એ ધારી રાખવું કે—" આપણે બધા પ્રભુશ્રી મહાવીરના સંતાનો છીએ." અને આથી જ પ્રભુશ્રી મહાવીરના શાસન ઉપર આક્રમણો આવે તે અવસરે, સિદ્ધાંતોનો નાશ થતો હોય તે સમયે, અને પ્રભુ–મહાવીરના ફરમાવેલા ક્રિયા અનુષ્ઠાનોનો લોપ થતો હોય તેવા પ્રસંગે તો પ્રભુશ્રી મહાવીર મહારાજાના શાસનરૂપ ઝંડા નીચે આવીને ખભેખભા મીલાવીને પ્રભુશ્રી મહાવીરના શાસનનું રક્ષણ કરવું જ જોઈએ, અને તે માટે પ્રયત્નશીલ બનવું જ જોઈએ. અને આ માટે આપણે ત્રણે ફિરકાઓના આગેવાનો મળીને રચનાત્મક કાર્ય કરવું જોઈએ. તે પછી "સર્વમંગલાદિ" શ્રવણ કરીને સૌ પોતપોતાના સ્થાન તરફ જવા માટે વિખરાયાં હતાં.

ચાતુર્માસની પરિસમાપ્તિ :—

ભાદરવા સુદ પંચમીથી ભાદરવા સુદ ૭ સુધી એકબીજાઓને ત્યાં જઈ દૂર દૂર ખમતખામણાદિ

असत्यवचसा तस्य क्रुद्धास्तत्रैव देवताः । दलयामासुराकाशस्फटिकासनवेदिकाम् ॥ ४४८ ॥
वसुर्वसुमतीनाथस्ततो वसुमतीतले । पपात सद्यो नरकपातं प्रस्तावयन्निव ॥ ४४९ ॥
देवताभिरसत्योक्तिकुपिताभिर्निपातितः । जगाम नरकं घोरं नरनाथो वसुस्ततः ॥ ४५० ॥
वसोः सुताः पृथुवसुश्चित्रवसुश्च वासवः । शक्रो विभावसुर्विश्वावसुः सूरश्च सप्तमः ॥ ४५१ ॥
अष्टमश्च महाशूरो निषण्णाः पैतृके पदे । देवताभिरहन्यन्त तत्कालमपि कोपतः ॥ ४५२ ॥
सुवसुर्नवमः सूनुर्नष्ट्वा नागपुरं ययौ । बृहद्ध्वजो वसोः सूनुर्दशमो मथुरां पुनः ॥ ४५३ ॥
हसित्वा बहुधा पौरैस्तस्याः पुर्याश्च पर्वतः । निर्वासितः सद्मगृहे महाकालासुरेण सः ॥ ४५४ ॥
कोऽयं महाकाल इति पृष्टो दशमुखेन तु । उवाच नारदोऽत्रास्ति चारणयुगलं पुरम् ॥ ४५५ ॥
राजा तत्रायोधनोऽभूद्दितिर्नाम्ना च तत्प्रिया । तयोश्च सुलसा नाम दुहिता रूपशालिनी ॥ ४५६ ॥
पि ा स्वयवरे तस्या आहूताः समुपाययुः । सर्वेऽपि पार्थिवास्तेषु पार्थिवः सगरोऽधिकः ॥ ४५७ ॥
सगरस्याज्ञया द्वाःस्था मन्दोदर्यभिधानतः । अयोधननृपावासे जगाम प्रतिवासरम् ॥ ४५८ ॥
एकदा च गृहोद्यानकदलीसदनेऽविशत् । दितिः समं सुलसया मन्दोदर्यपि चाययौ ॥ ४५९ ॥
लतान्तरविलीनाथ श्रोतुकामा तयोर्वचः । तस्थौ मन्दोदरी प्रोचे दितिश्च सुलसामिति ॥ ४६० ॥
वत्से मम मनःशल्यमस्ति तेऽस्मिन् स्वयंवरे । त्वदधीनस्तदुद्धारस्तत्सम्यक्छृणु मूलतः ॥ ४६१ ॥
ऋषभस्वामिनोऽभूतामुभौ वंशधरौ सुतौ । भरतो बाहुबलिश्च सूर्यसोमौ ययोः सुतौ ॥ ४६२ ॥
सोमवंशे मम भ्राता तृणबिन्दुरजायत । सूर्यवंशे ते पितासावयोधनमहीपतिः ॥ ४६३ ॥

प्राणा अपि हि दीयन्ते परस्मै न पुनः प्रिया । इति दुष्करमेतद्धि कृतं तेनाद्य मत्कृते ॥ ५३६ ॥
पिशुनानामिवावाच्यं नायाच्यं बत मादृशाम् । कल्पद्रुणामिवादेयं नास्ति किञ्चित्तु तादृशाम् ॥ ५३७ ॥
सर्वथा गच्छ मातासि नातः परमिमं जनम् । पश्य भापस्व सा पापराशिं पत्याज्ञयापि हि ॥ ५३८ ॥
तत्र च च्छन्नमागत्य राजा शुश्राव तद्वचः । सुहृदः सत्त्वमालोक्य प्रकर्षेण जहर्ष च ॥ ५३९ ॥
वनमालां नमस्कृत्य विसृज्य प्रभवोऽपि हि । स्वशिरश्छेत्तुमारेभे खड्गमाकृष्य दारुणम् ॥ ५४० ॥
आविर्भूय सुमित्रोऽपि मित्र मा साहसं कृथाः । इति जल्पन्नपाहार्षीत् कृपाणं तस्य पाणितः ॥ ५४१ ॥
विविक्षन्निव वसुधां प्रभवोऽधोमुखो ह्रिया । कथञ्चन सुमित्रेण स्वस्थावस्थामनायि सः ॥ ५४२ ॥
चक्रतुस्तौ चिरं राज्यं प्राग्वन्मैत्रीपरायणौ । सुमित्रस्तु परिव्रज्य मृत्वेशानसुरोऽभवत् ॥ ५४३ ॥
ततश्च्युत्वा मथुरेशहरिवाहणनन्दनः । त्वं सुबाहुर्मधुनामा माधवीकुक्षिभूरभूः ॥ ५४४ ॥
प्रभवोऽपि भवं भ्रान्त्वा चिरं विश्वावसोरभूत् । ज्योतिर्मत्यां श्रीकुमार इति नाम्ना तनूरुहः ॥ ५४५ ॥
सनिदानं तपः कृत्वा कालयोगाद्विपद्य च । अभवं चमरेन्द्रोऽहं पूर्वजन्मसुहृत्तव ॥ ५४६ ॥
इत्याख्याय स मेऽदत्त शूलमेतदुपेत्य यत् । आयोजनद्विसहस्र्याः कृत्वा कार्यं निवर्तते ॥ ५४७ ॥
इति श्रुत्वा दशग्रीवो भक्तिशक्तिविराजिने । ददौ मधुकुमाराय कन्यां नाम्ना मनोरमाम् ॥ ५४८ ॥
अथ लङ्काप्रयाणाद्धर्षेष्वष्टादशस्वगात् । स्वर्णाद्रौ पाण्डके चैत्यान्यर्चितुं दशकन्धरः ॥ ५४९ ॥
सोत्कण्ठस्तत्र चैत्यानि दशकण्ठोऽभ्यवन्दत । ऋद्ध्या महत्या सङ्गीतपूजोत्सवपुरःसरम् ॥ ५५० ॥
दुर्लङ्घनगरेऽथेन्द्रदिक्पालं नलकूबरम् । ग्रहीतुं कुम्भकर्णाद्या दशग्रीवाज्ञया ययुः ॥ ५५१ ॥

જેના દર્શનાર્થે માનવમેદનીનો જબ્બર ધસારો ચાલુ હતો. કારણ કે જોનારાઓ બોલતા હતા કે આવી રચના ઘાટકોપરમાં આ પ્રથમ જ વાર થઈ છે.

તે પછી કાર્તકી ચોમાસીની આરાધના, પૌષધાદિ, ચોમાસી પ્રતિક્રમણ નિર્વિઘ્ને થયાં. અને કાર્તકી પુર્ણિમાએ શ્રેષ્ઠિ શાંતિલાલ છોટાલાલને ત્યાં બન્ને મુનિવર્યોનું ચાતુર્માસ પરિવર્તન થવાની જાહેરાત થઇ. આ રીતિએ ચાતુર્માસની નિર્વિઘ્ને પરિસમાપ્તિ થઇ.

જાહેરાત થયા મુજબ કાર્તકી પુર્ણિમાએ વહેલી સવારે બંને મુનિવર્યો શ્રેષ્ઠિ શાંતિલાલ છોટાલાલ, જીવણદાસ અને તેમના ભાઈ–કુટુંબ પરિવારની સંમતિથી તેઓશ્રીને ત્યાં મંદિરના દર્શન કરીને, ગામમાં ફરીને (મોટા દેરાસરે દર્શનાદિ કરીને) તેઓના બંગલામાં પધાર્યાં. તે અવસરે દેશના દીધી અને પ્રભાવના થઇ. પરંતુ શ્રેષ્ઠિ શાંતિલાલભાઇના કુટુંબીઓના આગ્રહથી એક દિન વધુ રહેવાનું થયું અને કારતક વદ ૨ ના દિને મૂળ ઉપાશ્રયમાં બન્ને મુનિવરો આવી ગયા શ્રી અજવાળીબાઇ ચત્રભુજ ગાંધીના ઉપાશ્રયે પ્રવચનના સમયે શ્રી સંઘે આગ્રહપુર્વક મૌન એકાદશી સુધી રહેવાની વિનંતી કરી. પરંતુ તે અવસરે પૂ મુનિશ્રી અભ્યુદય સાગરજીએ જણાવ્યું કે—"તમારૂં ચાતુર્માસ નિર્વિઘ્ને પૂર્ણ થયું છે. એટલે હવે અમારે બન્ને જણને પરમ તારક પૂજ્ય ગુરૂદેવશ્રીની શીતળ છાયામાં જવાની ખૂબ જ ભાવના છે." આ જણાવ્યા છતાં શ્રીસંઘના આગેવાનોએ કીધું કે અમે બધા કોટ (મુંબઈ) ના ઉપાશ્રયે જઇને આજ્ઞા લેઈ આવીએ ત્યાં સુધી સ્થિરતા કરો તે પછી શ્રી સંઘના આગેવાનોએ મુંબઈ કોટના ઉપાશ્રયે તેમના પૂ. ગુરૂદેવ શ્રી ચન્દ્રસાગર સૂરિવર્ય મહારાજને વિનંતિ કરી કે "ઘાટકોપરમાં તે બન્ને મુનિવરોને મૌન

सा समायातु विद्यां ते प्रयच्छतु स च द्विषन् । वश्योऽस्तु मा भजेथास्तां वाचोयुक्त्या परित्यजेः ॥५६७ ॥
यावद्विभीषणवचोऽनुमेने तद्दशाननः । तावदागादुपरम्भा तत्परीरम्भलम्पटा ॥ ५६८ ॥
ददौ चाशालिकां विद्यां पत्या वशीकृतां पुरे । मोघेतराणि शस्त्राणि व्यन्तराधिष्ठितानि च ॥ ५६९ ॥
दशास्यः सञ्जहाराग्निप्राकारं विद्यया तया । प्रविवेश च दुर्लङ्घपुरं सबलवाहनः ॥ ५७० ॥
उत्तस्थे चाथ सन्नह्य रणाय नलकूबरः । विभीषणेन चाग्राहि चर्मभस्त्रेव दन्तिना ॥ ५७१ ॥
देवासुरैरप्यजय्यं शक्रसंबन्धि दुर्धरम् । चक्रं सुदर्शनं नाम तत्र प्राप च रावणः ॥ ५७२ ॥
प्रणताय ततस्तस्मै दशास्यस्तत्पुरं ददौ । अर्थिनोऽर्थेषु न तथा दोष्मन्तो विजये यथा ॥ ५७३ ॥
उपरम्भामप्युवाच दशास्यः स्वकुलोचितम् । भद्रे भजात्मभर्तारं कर्तारं विनयं मयि ॥ ५७४ ॥
विद्यादानाद्गुरुस्थाने मम त्वमसि सम्प्रति । स्वसृमातृपदे पश्याम्यन्या अपि परस्त्रियः ॥ ५७५ ॥
पुत्री कामध्वजस्यासि सुन्दर्युदरसम्भवा । कुलद्वयविरुद्धायाः कलङ्को मा स्म भूत्तव ॥ ५७६ ॥
तामित्युक्त्वार्पयामास नलकूबरभूभुजे । अदुपितां पितुर्गेहे रुषित्वेव समागताम् ॥ ५७७ ॥
नलकूबरराजेन कुम्भकर्णाग्रजोऽर्चितः । चचाल सह सेनाभी रथनूपुरपत्तनम् ॥ ५७८ ॥
आयान्तं रावणं श्रुत्वा सहस्रारा महामतिः । सुतमिन्द्रं सुतस्नेहात् स्नेहपूर्वमभाषत ॥ ५७९ ॥
भवता वत्स जातेन वंशोऽस्माकं महौजसा । अन्यवंशोन्नतिं हृत्वा प्रापितः प्रोन्नतिं पराम् ॥ ५८० ॥
एकेन विक्रमेणैव त्वया हीदमनुष्ठितम् । नीतीनामप्यवकाशो दातव्यः सम्प्रति त्वया ॥ ५८१ ॥

---

१ सफलानि । २ रोष कृत्वा ।

એકાદશી સુધી સ્થિરતા કરવાની આજ્ઞા આપો." આ વિનંતિના જવાબમાં પૂ. આચાર્યદેવે જણાવ્યું કે "મ્હારે મલાડ મુકામે દીક્ષા આપવા જવાનું છે, મહોત્સવની શરૂઆત પહેલાં પહોંચવું જોઇએ, અને તે બન્ને ઠાણા પણ મારી સાથે આવનાર છે. તેથી તે બન્ને ઠાણાને નહી રોકતાં વિહાર કરાવશો." આ જવાબ આવવાથી બન્ને મુનિવરોના વિહાર કારતક વદ ૧૨ નો નક્કી થયો અને સકળ સંઘના ભાઈ બ્હેનોના દુભાતા હૃદયે બન્ને મુનિવરોએ વિહાર કર્યો. વિહાર કરવા અગાઉ કારતક વદ ૧૧ ના દિને પૂ. મુનિશ્રીના પ્રવચન થયા બાદ શ્રેષ્ઠિ ભોગીલાલ ગીરધરલાલે શ્રી ઘાટકોપર તપાગચ્છ સમસ્ત સંઘ તરફથી પૂજ્ય બંન્ને મુનિવરોના વિહાય નિમિત્તે દુઃખપૂર્ણ હૃદયે નિવેદન કર્યું. કે જે નિવેદન શ્રવણ કરતાં કરતાં દરેક શ્રોતાઓના નયનો અશ્રુઓથી છલકાતાં હતાં.

अपरं च ऋतुस्नातास्म्यद्यैव यदि मे भवेत् । गर्भस्तत्त्वत्परोक्षेऽपवदेयुः पिशुना मयि ॥ ११५ ॥
पवनोऽप्याललापैवं शीघ्रमेष्यामि मानिनि । मय्यायाते कथं क्षुद्रावकाशो भविता त्वयि ॥ ११६ ॥
अथवा गृह्यतामेतन्मदागमनसूचकम् । मन्नामाङ्कमङ्गुलीयं समये तत्प्रकाशयेः ॥ ११७ ॥
अर्पयित्वाङ्गुलीयं स्वमुत्पत्य पवनञ्जयः । जगाम मानससरस्तीरस्थे शिबिरे निजे ॥ ११८ ॥
ततोऽपि सह सैन्येन नाकीव व्योमवर्त्मना । जगाम लङ्कानगरीं रावणं प्रणनाम च ॥ ११९ ॥
रावणोऽपि प्रविश्याथ पातालं पृतनान्वितः । प्रययौ प्रति वरुणं तरुणार्क इव त्विपा ॥ १२० ॥
इतश्च तद्दिने गर्भं बभाराञ्जनसुन्दरी । विशेषसुन्दरीभूतसर्वावयवशालिनी[1] ॥ १२१ ॥
मुखमापाण्डुगण्डश्रि श्यामवक्त्रौ पयोधरौ । गतिं नितान्तमलसां नेत्रे च प्रसृतोज्ज्वले[2] ॥ १२२ ॥
गर्भलक्ष्माणि चान्यानि तस्या व्यक्तानि वर्ष्मणि[3] । दृष्ट्वा केतुमती श्वश्रूः साधिक्षेपमदोऽवदत् ॥ १२३ ॥
॥ युग्मम् ॥

हले किमिदमाचारीः कुलद्वयकलङ्ककृत् । देशान्तरगते पत्यौ पापे यदुदरिण्यभूः[4] ॥ १२४ ॥
स्वपुत्रे त्वदवज्ञायामज्ञाय्यज्ञानदोषिता[5] । इयच्चिरं त्वमस्माभिर्न हि ज्ञातासि पांसुला ॥ १२५ ॥
एवं निर्भर्त्सिता श्वश्र्वा साश्रुरञ्जनसुन्दरी । पत्युरागमचिह्नं तदङ्गुलीयमदर्शयत् ॥ १२६ ॥

---

१ विशेषेण सुन्दरीभूताः सर्वावयवास्तैः शालिनी । २ प्रसृते च त उज्ज्वले चेति समासः । ३ शरीरे । ४ गर्भिणी । ५ तव तिरस्कारविषये मया स्वपुत्रेऽज्ञानदोषित्वमज्ञायि ज्ञातम् मम पुत्रस्तव तिरस्कारं करोति तत्र पुत्रस्यैव दोषो मया पुरा ज्ञात आसीदिति तात्पर्यम् ।

શ્રી ઘાટકોપર તપાગચ્છ શ્રી સંઘ સમસ્તનું નિવેદન

ચાતુર્માસ અર્થે પધારેલા પૂજ્ય મુનિવરોની વિદાયગિરિ પ્રસંગે—

साधूनां दर्शनं पुण्यं, तीर्थभूता हि साधवः । तीर्थः फलति कालेन, सद्यः साधुसमागमः ॥ १ ॥

ઘાટકોપરના જૈન શ્વે૦ તપાગચ્છ સંઘની વિનંતિનો સ્વીકાર કરીને પૂજ્યપાદ આચાર્યમહારાજ ૧૦૦૮ શ્રીમદ્ ચન્દ્રસાગરસૂરિજી મહારાજે ઘાટકોપરમાં ચાતુર્માસ અર્થે પોતાના સુશિષ્યો શ્રી અભ્યુદયસાગરજી મહારાજ તથા શ્રી નવરત્નસાગરજી મહારાજને મોકલવા કૃપા કરી. તે માટે ઘાટકોપરનો સમસ્ત તપાગચ્છ જૈન સંઘ હૃદયપૂર્વક આભાર માને છે. ચાતુર્માસ અર્થે મોકલાવેલ પૂજ્ય મુનિવરોએ અત્રે ચાતુર્માસ રહીને જૈન સંઘને વ્યાખ્યાનવાણી-ધર્મારાધના અને ધર્મક્રિયા કરાવીને શાસનની જે અપૂર્વ પ્રભાવના કરાવી છે તે ઘાટકોપરનો જૈન સંઘ કદાપિ વિસરી શકે તેમ નથી. પૂજ્ય મુનિવરોની સીધી સાદી અને સરળતાભરી અને રચનાત્મક ધર્મોપદેશક શૈલિએ ઘાટકોપરના સંઘને ખરેખર મંત્રમુગ્ધ બનાવ્યો છે. ઘાટકોપરના જૈન સંઘને ચાતુર્માસ દરમ્યાન પૂર્વાધિકાર અને ઉત્તરાધિકારમાં અનુક્રમે શ્રાદ્ધ પ્રતિક્રમણસૂત્ર અને જૈનરામાયણ જેવા વિશિષ્ટગ્રંથોનું રહસ્ય સંભળાવવા સાથે પ્રસંગોપાત્ જે જે બોધ તારવી કાઢીને કહેવાતો હતો તે જોતાં તેમના ટુંકા દીક્ષા પર્યાયમાં પણ તેમનું તે તે વિષયનું ઉંડું અધ્યયન દેખાઈ આવતું હતું. શિષ્યવર્ગની ગુરૂની સાથે ચાતુર્માસ કરવાની ભાવના સ્વાભાવિક રીતે હોય, છતાં ગુરૂ આજ્ઞા થતાં વેંત વિનયપૂર્વક સ્વીકાર કરીને મુંબઈ છોડીને મુંબઈના એક પરા ઘાટકોપર જેવા સ્થાનમાં મને કે કમને

भुक्त्वा स सुचिरं राज्यं तीर्थे श्रीविमलप्रभोः । लक्ष्मीधरमुनेः पादमूले व्रतमुपाददे ॥ १७१ ॥
दुस्तपं स तपस्तप्त्वा मृत्वाभूल्लान्तके सुरः । च्युत्वा ततोऽस्यास्त्वत्सख्या उदरे समवातरत् ॥ १७२ ॥
गुणानामालयश्चायं दोष्मान् विद्याधरेश्वरः । पुत्रश्चरमदेहोऽस्या अनवद्यो भविष्यति ॥ १७३ ॥
अन्यच्च कनकपुरे नगरेऽभून्नरेश्वरः । नामतः कनकरथो महारथशिरोमणिः ॥ १७४ ॥
पत्न्यौ तस्य च कनकोदरी लक्ष्मीवतीति च । अत्यन्तश्राविका तत्र लक्ष्मीवत्यभवत्सदा ॥ १७५ ॥
गृहचैत्ये रत्नमयं जिनबिम्बं विधाय सा । अपूजयदवन्दिष्ट प्रत्यहं कालयोर्द्वयोः ॥ १७६ ॥
मात्सर्यात्कनकोदर्या हृत्वार्हत्प्रतिमा तु सा । चिक्षिपेऽवकरस्यान्तरपवित्रे हृताशया ॥ १७७ ॥
जयश्रीर्नाम गणिनी विहरन्त्यागता तदा । तद्दृष्ट्वा तामुवाचैवमकार्षीः किमिदं शुभे ॥ १७८ ॥
भगवत्प्रतिमामत्र प्रक्षिपन्त्या त्वया कृतः । अनेकभवदुःखानामात्मायं हन्त भाजनम् ॥ १७९ ॥
इत्युक्ता सानुतापा सा गृहीत्वा प्रतिमां ततः । प्रमृज्य क्षमयित्वा च यथास्थानं न्यवेशयत् ॥ १८० ॥
तदादिसम्यक्त्वधरा जैनं धर्मं प्रपाल्य च । काले विपद्य सौधर्मे कल्पे सा देव्यजायत ॥ १८१ ॥
च्युत्वा ततो महेन्द्रस्याभूत्सुतेयं सखी तव । अस्यास्तदर्हदर्चाया दुःस्थानक्षेपजं फलम् ॥ १८२ ॥
अस्यास्तस्मिन् भवे जामिस्त्वमभूस्तस्य कर्मणः । अनुमन्त्री च तत्पाकमनुभुङ्क्षेऽनया सह ॥ १८३ ॥
भुक्तप्रायमिदं चास्यास्तस्य दुःकर्मणः फलम् । गृह्यतां जिनधर्मस्तच्छुभोदर्को भवे भवे ॥ १८४ ॥

---

१ अवकर सङ्करः प्रमार्जन्यैकीकृतं तृणादि । २ हर्ताचित्ता । ३ अर्चा प्रतिमा । ४ भगिनी । ५ शुभ उदर्क उत्तरकालो यस्य स ।

स्नेहाद्भरतशत्रुघ्नावविमुक्तौ दिवानिशम् । बलदेववासुदेवावभातामपराविव ॥ २०६ ॥
रेजे राजा दशरथश्चतुर्भिरपि तैः सुतैः । गजदन्ताकृतिनगैरिव मेरुमहीधरः ॥ २०७ ॥
इतश्च जम्बूद्वीपेऽस्मिन् क्षेत्रे चात्रैव भारते । दारुग्रामे वसुभूतिरिति नाम्नाभवद्द्विजः ॥ २०८ ॥
पत्न्यां तस्यानुकोशायामतिभूतिरभूत्सुतः । अतिभूतेरपि पत्नी बभूव सरसाभिधा ॥ २०९ ॥
कयाननाम्ना विप्रेण जातरागेण सैकदा । अपजह्रे च्छलेनाशु किं न कुर्यात्स्मरातुरः ॥ २१० ॥
तामन्वेष्टुं महीमाटातिभूतिर्भूतवद्भृशम् । सुतस्नुषार्थेऽनुकोशावसुभूती च चेरतुः ॥ २११ ॥
सुतस्नुषे अपश्यन्तौ पर्यटन्तावथान्यदा । एकं ददृशतुः साधुं ववन्दाते च भक्तितः ॥ २१२ ॥
श्रुतधर्मौ च तत्पार्श्वे तौ द्वौ जगृहतुर्व्रतम् । गुर्वादिष्टानुकोशागादार्यिकां कमलश्रियम् ॥ २१३ ॥
तौ विपद्य च सौधर्मे कल्पे देवौ बभूवतुः । व्रते ह्येकाहमात्रेऽपि न स्वर्गादन्यतो गतिः ॥ २१४ ॥
वसुभूतिस्ततश्च्युत्वात्रैव वैताढ्यपर्वते । रथनूपुरनाथोऽभून्नाम्ना चन्द्रगतिर्नृपः ॥ २१५ ॥
ततश्च्युत्वानुकोशापि तस्य विद्याधरप्रभोः । अभूत्पुष्पवती नाम भार्यार्यचरिता सती ॥ २१६ ॥
तदा च सापि सरसा कामपि प्रेक्ष्य संयताम् । प्रव्रज्य मृत्वा चेशाने देवी समुदपद्यत ॥ २१७ ॥
सरसाविरहादार्तोऽतिभूतिश्च विपद्य सः । चिरं भ्रान्त्वा च संसारं हंसपोतः कदाप्यभूत् ॥ २१८ ॥
भक्ष्यमाणोऽन्यदा श्येनेनोपसाधु पपात सः । कंण्ठस्थासोर्नमस्कारं तस्य साधुर्ददौ च सः ॥ २१९ ॥
विपन्नः स नमस्कारप्रभावेणातिभूयसा । दशवर्षसहस्रायुः किन्नरेषु सुरोऽभवत् ॥ २२० ॥

---

१ गजदन्ताकारपर्वतैः । २ साध्वीम् । ३ कण्ठस्थप्राणस्य ।

ઉપર મુજબનું લેખિત ભાષણ શ્રી ભોગીલાલભાઈએ વાંચી સંભળાવ્યું હતું. ત્યારબાદ શ્રેષ્ઠિ શ્રી ગુલાબચંદ ગફલભાઈએ મહારાજશ્રીએ ચાર મહિનામાં જે માર્ગદર્શન આપ્યું તે બાબતમાં તેમણે પોતાનું ભાષણ આપ્યું હતું. ત્યારબાદ શ્રી માવજી દામજી શાહે પોતાના હાથમાં ભણી ગયેલા મહારાજશ્રીના બાલપણની યાદિ આપી હતી.

જૈનરામાયણપદ્યનું પુનર્મુદ્રણ :—

કારતક વદ ૧૨ ના દિવસે બન્ને પૂજ્ય મુનિવરોનો વિહાર થશે, તે અગાઉ અત્રે ભાવનાધિકારમાં શ્રી જૈનરામાયણપદ્ય (ત્રિશષ્ટિ શલાકા પુરૂષ ચરિત્ર પર્વ ૭ મું) વંચાતું હતું. આ પ્રતિનું વાંચન ગામેગામના શ્રી સંઘોમાં થતું હોવાથી અને પ્રથમ આવૃત્તિનું મુદ્રણ થયાને ઘણા વર્ષો થયેલ હોવાથી આ ગ્રંથનું પુનર્મુદ્રણ બીજી આવૃત્તિરૂપે થવાની શરૂઆત આપણા શ્રીસંઘ તરફથી થાય તે ઇચ્છવા યોગ્ય છે. આ બાબતની પુનર્મુદ્રણની પ્રેરણા પૂ. મુનિશ્રી અભ્યુદયસાગરજીએ આપેલ હોવાથી આ શ્રી જૈન રામાયણ પદ્ય મુદ્રણ કરાવવા માટે શ્રીસંઘે રૂા. ૧૦૦૧) એક હજાર એક આપવાની જાહેરાત કરીને, અને આ ગ્રંથના પ્રકાશક તરીકે શ્રી સિદ્ધચક્ર સાહિત્ય પ્રચારક સમિતિદ્વારા શ્રી ઘાટકોપર તપાગચ્છ જૈનસંઘનું નામ આવે એમ નિર્ણય કરીને, આ પૂનર્મુદ્રણનું કાર્ય શ્રીસિદ્ધચક્ર સાહિત્ય પ્રચારક સમિતિ (સુરત)ને સુપરત કરેલ છે.

ઘાટકોપરથી વિહાર :—

કારતક વદ ૧૨ ની સવારે વિહાર થવાના અવસરે બન્ને પૂજ્ય મુનિવરોને વિદાય કરવા માટે

राज्येच्छुरेव मृत्वा स मिथिलायां महापुरि । गर्भे जनकभार्याया विदेहायाः सुतोऽभवत् ॥ २३५ ॥
सरसापि भवं भ्रान्त्वा पुरोहितसुताभवत् । नाम्ना वेगवती तत्र प्रव्रज्य च विपद्य च ॥ २३६ ॥
ब्रह्मलोकेऽगमच्च्युत्वा विदेहायास्तदोदरे । कुण्डलमण्डितजीवयुग्मत्वेन सुताभवत् ॥ २३७ ॥ युग्मम् ॥
विदेहा समयेऽसूत युगपत्पुत्रकन्यके । मृत्वा तदा पिङ्गलर्षिः सौधर्मे त्रिदशोऽभवत् ॥ २३८ ॥
प्राग्जन्मावधिनापश्यद् द्विषं कुण्डलमण्डितम् । तदा जनकपुत्रत्वेनोत्पन्नं स उदैक्षत ॥ २३९ ॥
स प्राग्वैराज्जातरोपो जातमात्रं जहार तम् । दध्यौ च किं निहन्म्येनमास्फाल्याशु शिलातले ॥ २४० ॥
अथवा यद्भवे पूर्वे दुःकर्माचरितं मया । फलं तस्यापि भूयस्तु भवेऽन्वभवं चिरम् ॥ २४१ ॥
दैवाच्छ्रामण्यमासाद्य प्राप्तोऽहमियतीं भुवम् । हत्वा भ्रूणममुं भूयः स्यामनन्तभवः कथम् ॥ २४२ ॥
इत्थं विमृश्य स सुरो भूषणैः कुण्डलादिभिः । भूषयित्वा च तं बालं पतज्ज्योतिर्भ्रमप्रदम् ॥ २४३ ॥
वैताढ्यदक्षिणश्रेणौ रथनूपुरपत्तने । शनकैर्नन्दनोद्याने तूलिकायामिवामुचत् ॥ २४४ ॥ युग्मम् ॥
किमेतदिति सम्भ्रान्तो दृष्ट्वा चन्द्रगतिश्च तम् । तन्निपातानुसारेण नन्दनोपवनं ययौ ॥ २४५ ॥
ददर्श तत्र तं बालं दिव्यालङ्कारभूषितम् । विद्याधरेन्द्रः सोऽपुत्रः पुत्रीयन्नाददे स्वयम् ॥ २४६ ॥
प्रेयस्याः पुष्पवत्याश्चार्पयामास तमर्भकम् । देव्यद्य सुषुवे पुत्रमिति चाघोषयत्पुरि ॥ २४७ ॥
उच्चैर्जन्मोत्सवं तस्य राजा पौराश्च चक्रिरे । स भामण्डलसम्बन्धान्नाम्ना भामण्डलोऽभवत् ॥ २४८ ॥
पुष्पवतीचन्द्रगत्योर्नेत्रकैरवचन्द्रमाः । स वर्धितुं प्रववृते खेचरीकरलालितः ॥ २४९ ॥

---

१ बालम् । २ शय्यायाम् । ३ पुत्रं कुर्वन् ।

कण्ठे शिखायां वाह्वोश्च धृत्वा तुमुलकारिभिः । दासिकाद्वारपालाद्यै रुरुधे नारदस्ततः ॥ २९२ ॥
तेषां कलकलादेयुः शस्त्रिणो राजपूरुषाः । यमदूता इव क्रुद्धा हतैनमिति भाषिणः ॥ २९३ ॥
क्षुभितो नारदस्तेभ्यः स्वं विमोच्य कथञ्चन । ययावुत्पत्य वैताढ्यं तत्र चैवमचिन्तयत् ॥ २९४ ॥
व्याघ्रीभ्य इव गौर्जीवन् दासीभ्यो निरगामहम् । दिष्ट्या प्राप्तोऽस्मि वैताढ्यं बहुविद्याधरेश्वरम् ॥ २९५ ॥
अस्तीह दक्षिणश्रेणौ चन्द्रगत्यात्मजो युवा । भामण्डलो नाम दोष्मानाखण्डलपराक्रमः ॥ २९६ ॥
पटे लिखित्वा तत्सीतां दर्शयाम्यस्य येन ताम् । हठादपहरत्येष कृते प्रतिकरोम्यदः ॥ २९७ ॥
तथैव नारदः कृत्वा सीतारूपमदर्शयत् । भामण्डलकुमारस्यादृष्टपूर्वं जगत्त्रये ॥ २९८ ॥
सद्यो भामण्डलो भूतेनेवाक्रामि मनोभुवा । लेभे न जातुचिन्निद्रां विन्ध्याकृष्ट इव द्विपः ॥ २९८ ॥
बुभुजे न हि भोज्यानि पेयान्यपि पपौ न सः । अवतस्थे च मौनेन योगीव ध्यानतत्परः ॥ ३०० ॥
तं तथा विधुरं प्रेक्ष्यावोचच्चन्द्रगतिर्नृपः । किमाधिर्बाधते कोऽपि त्वामथ व्याधिरुद्धतः ॥ ३०१ ॥
किमाज्ञाखण्डनं केनाप्यकारि भवतोऽथवा । अन्यद्वा ब्रूहि हे वत्स यत्ते दुःखस्य कारणम् ॥ ३०२ ॥
भामण्डलकुमारोऽभूद्ध्रिया द्वेधाप्यवाङ्मुखः । गुरूणां तादृगाख्यातुं कुलीनाः कथमीशते ॥ ३०३ ॥
ऊचुर्वयस्या अथ भामण्डलस्यार्तिकारणम् । कामनां नारदानीतपटालिखितयोषिति ॥ ३०४ ॥
वेश्मन्यानीय भक्त्याशु नारदं राजपुङ्गवः । का सा कस्यात्मजेत्यादि पप्रच्छ पटयोषितः ॥ ३०५ ॥
आचख्यौ नारदोऽप्येवं विदेहाजनकात्मजा । नामधेयेन सीता सा या मया दर्शिता पटे ॥ ३०६ ॥
यादृशी सास्ति रूपेण लिखितुं तादृशीं पुनः । नाभिज्ञोऽहं न चान्यो वा मूर्त्या लोकोत्तरैव सा ॥ ३०७ ॥

—: કંઈક :—

ભારતીય સંસ્કૃતિની બે વિચારધારાઓ છે; એક શ્રમણ અને બીજી વૈદિક. શ્રમણમાં જૈન અને બૌદ્ધ આવે છે, જ્યારે વૈદિકમાં સાંખ્ય, યોગ, વૈશેષિક, ન્યાય, મીમાંસા, અને વેદાંતનો સમાવેશ થાય છે.

આ બધા ભિન્ન ભિન્ન વિચાર પ્રવાહોમાં પણ જૈનદર્શનની મૌલિકતા અને નૈસર્ગિકતા અલૌકિક છે. કારણકે એની સૈધ્ધાન્તિક સૂક્ષ્મવિચારણા અને તત્ત્વજ્ઞાનના મૂળ તત્ત્વો બીજ ગણિતના મૂળ અંક જેટલાં જ સ્પષ્ટ અને વ્યવસ્થિત છે.

આ સિવાય વિશ્વજીવનને પણ એણે અહિંસા, સંયમ અને તપનું મૌલિક દર્શન આપ્યું છે. જેમાં વ્યવસ્થા અને સમન્વય છે, જેમાં શુદ્ધિ અને સાધના છે.

આ શુદ્ધિભરી સાધનાનું દર્શન જેમ એનાં તત્ત્વજ્ઞાનમાં થાય છે, તેવું જ એના કથાનુયોગમાં પણ થાય છે, આ જૈન રામાયણ એ ધર્મકથાનુયોગનો ગ્રંથ છે.

ભારતીય કથાગ્રન્થોમાં રામાયણની સંખ્યા કોઈ પણ કથાગ્રન્થ કરતાં વધારે છે, અને સમર્થ લેખકોએ આ ક્ષેત્રમાં પોતાની શક્તિ અનુસાર પ્રયત્નો કર્યા છે. 'એમાં પણ વાલ્મિકિ–રામાયણની પ્રસિદ્ધિ તો પ્રસિદ્ધ જ છે એનું વાંચન પણ ખૂબ પ્રચલિત છે, છતાં આ જૈનરામાયણ શા માટે? અને આની વિશિષ્ટતા શી?

વાલ્મિકિનો રામ પૂર્ણ નારાયણમાંથી અપૂર્ણ નર બને છે, જ્યારે જૈન રામાયણનો રામ અપૂર્ણ નરમાંથી સાધનાદ્વારા પૂર્ણ નારાયણ પરમાત્મા બને છે. ત્યાં પૂર્ણમાંથી અપૂર્ણ બનવું છે, અહિં

सोऽद्य ते राज्यदानेन कैकेय्या याचितोऽनघ । आज्ञां मम च मातुश्च नान्यथा कर्तुमर्हसि ॥ ४३६ ॥
रामो भरतमित्यूचे न ते गर्वोऽस्ति यद्यपि । तथापि सत्यापयितुं तातं त्वं राज्यमुद्वह ॥ ४३७ ॥
अथाश्रुभरितदृष्टिर्भरतो गद्गदाक्षरम् । पतित्वा पादयो राममित्युवाच कृताञ्जलिः ॥ ४३८ ॥
तातपादार्यपादानां महेच्छानामदः खलु । उचितं ददतां राज्यमाददानस्य मे न तु ॥ ४३९ ॥
तातस्य सूनुः किं नाहं किं वा नार्यस्य चानुजः । सत्यं मातृमुखोऽस्म्येष गर्वमेवं करोमि चेत् ॥ ४४० ॥
रामो राजानमित्यूचे भरतो मयि सत्यसौ । राज्यं नादास्यते तस्माद्वनवासाय याम्यहम् ॥ ४४१ ॥
इत्यनुज्ञाप्य राजानं रामो नत्वा च भक्तितः । भरते च रुदत्युच्चैर्निर्ययौ चापतूणवान् ॥ ४४२ ॥
वनवासाय गच्छन्तं दृष्ट्वा दशरथः सुतम् । भूयो भूयो ययौ मूर्छामतुच्छां स्नेहकातरः ॥ ४४३ ॥
अथापराजितां देवीं नत्वा रामोऽभ्यधादिति । मातर्यथाहं तनयो भरतोऽपि तथैव ते ॥ ४४४ ॥
स्वां सत्यापयितुं सन्धां तस्मै राज्यमदात्पिता । मयि सत्येष नादत्ते तद्गन्तव्यं मया वने ॥ ४४५ ॥
ते दृशा भरतं पश्येः सविशेषप्रसादया । कदाचिदपि मा भूस्त्वं मद्वियोगेन कातरा ॥ ४४६ ॥
तामाकर्ण्य गिरं देवी पपात भुवि मूर्छिता । चेटीभिश्चन्दनाम्भोभिः सिक्तोत्तस्थावुवाच च ॥ ४४७ ॥
आः केन जीवितास्म्येषा मूर्छा हि सुखमृत्यवे । सहिष्ये रामविरहदुःखं जीवन्त्यहं कथम् ॥ ४४८ ॥
वनं व्रजिष्यति सुतः पतिश्च प्रव्रजिष्यति । श्रुत्वाप्येतन्न यद्दीर्णा कौशल्ये वज्रमय्यसि ॥ ४४९ ॥
रामो जगाद भूयोऽपि मातः पत्न्यसि मत्पितुः । ततः किमिदमारब्धं कातरस्त्रीजनोचितम् ॥ ४५० ॥

१ तस्मात्कारणात् । २ कौशल्येत्यपराजिताया अपरं नाम ।

અપૂર્ણમાંથી પૂર્ણ બનવું છે. અહિં રામ એક આદર્શ છે, ત્યાં રામ એક માત્ર અવતારી કથાપાત્ર છે. આ મુખ્ય વિશિષ્ટતા છે.

આ સિવાય પણ વાલ્મિકિ રામાયણના કથાનાયકને અને એના પાત્રોને ઝાંખા પાડે એવા કેટલાક પ્રસંગો એમાં આવે છે. જે કથાતંતુને ક્ષીણ કરવા સાથે રૂચિભેદ સર્જે છે. તે આ શ્રી જૈન રામાયણમાં નહિ મળે. અહિં તો લક્ષ્મણ અને સીતાની ઉજ્જવળ ગૌરવકથા છે.

વાલ્મિકિમાં આવે છે કે સીતા સોનાના હરણને જુએ છે. અને એક સામાન્ય નારીની જેમ એની માંગણી કરે છે. અને શ્રીરામ એની ખાતર શિકારે નીકળે છે.

અહિં વિચાર સહેજે આવે છે કે જે સીતાએ રાજ્યના સર્વ સુખનો ત્યાગ કરી રામના પગલે વનવાસ આદર્યો, એવી સીતા સોનાના હરણની માગણી કરે? અને એના મોહ ખાતર રામને દોડાવે?'

અને જે રામ કરૂણાના સાગર છે, એ નિર્દોષ મૃગના શિકારે જાય? વળી એવા વિચક્ષણ પુરૂષને એટલી પણ ખબર ન હોય કે સોનાનો મૃગ હોઈ જ ન શકે, અને એવી હઠ સ્ત્રી કરતી હોય તો પણ તે ખોટી છે.

શ્રીરામને હિંસક સૂચવતો અને સીતાને લોભી સૂચવતો આવો પ્રસંગ શ્રી જૈન રામાયણમાં આવતો જ નથી.

બીજો પ્રસંગ : સીતાજી લક્ષ્મણજીને ઉપાલંભ આપતાં જે હલકા શબ્દો વાપરે છે, લક્ષ્મણ ઉપર જે આક્ષેપો કરે છે, ચારિત્ર ઉપર જે ઘા કરે છે, તે કોઈ પણ આર્ય નારીને મુખે ન શોભે એવા છે.

ત્રીજો પ્રસંગ : પ્રેમની માંગણી કરતી આવેલી અબલા સૂર્પણખાનું નાક કાપવું.

पश्चिमायायिनं रामं आपुस्त्वरितमेव ते । निवृत्त्यै चाभ्यधुर्भक्त्या राजाज्ञाख्यानपूर्वकम् ॥ ४९३ ॥
तैर्दीनैः प्रार्थ्यमानोऽपि न न्यवर्तत राघवः । महतां हि प्रतिज्ञा तु न चलत्यद्रिपादवत् ॥ ४९४ ॥
विसृज्यमाना अपि ते राघवेण मुहुर्मुहुः । सहैव चेलुः सर्वेऽपि कृताशास्तन्निवर्तने ॥ ४९५ ॥
अथोग्रश्वापदपदं निर्मानुष्यां घनद्रुमाम् । पारियात्राटवीं आपुर्जानकीरामलक्ष्मणाः ॥ ४९६ ॥
अभिधानेन गम्भीरां गम्भीरावर्तभीषणाम् । पृथुप्रवाहां पथि ते समीक्षाञ्चक्रिरे नदीम् ॥ ४९७ ॥
तत्र स्थित्वावदद्रामः सामन्तादीनिदं वचः । इतः स्थानान्निवर्तध्वमध्वा कष्टो ह्यतः परम् ॥ ४९८ ॥
अस्माकं कुशलोदन्तं गत्वा तातस्य शंसत । उपाध्वं भरतं मद्वत्तातवद्वाप्यतः परम् ॥ ४९९ ॥
धिगस्मान्नामपादानामयोग्यानिति भूरिशः । ते रुदन्तो न्यवर्तन्त बाष्पाम्भःस्तिमितांशुकाः ॥ ५०० ॥
उत्ततार ततो रामो दुस्तरां तां तरङ्गिणीम् । ससीतालक्ष्मणः सास्रैः प्रेक्षितस्तैस्तटस्थितैः ॥ ५०१ ॥
रामेऽथ दृक्पथातीते सामन्ताद्याः कथञ्चन । अयोध्यानगरीमीयुस्तद्राज्ञे न्याचचक्षिरे ॥ ५०२ ॥
राजाप्युवाच भरतं नायातौ रामलक्ष्मणौ । राज्यं गृहाण मम तदीक्षाविघ्नाय मा स्म भूः ॥ ५०३ ॥
भरतोऽप्यवदद्राज्यं नादास्येऽहं कथञ्चन । आनेष्ये तु स्वयं गत्वा प्रसाद्य निजमग्रजम् ॥ ५०४ ॥
आगात्तदा च कैकेयी राजानमिति चाब्रवीत् । भरताय त्वया राज्यं दत्तं सत्यप्रतिश्रव ॥ ५०५ ॥
परमेष न गृह्णाति राज्यं ते विनयी सुतः । अन्यासां चास्य मातृणां महद्दुःखं ममापि च ॥ ५०६ ॥

---

१ पश्चिमायां गामिनम् । २ निवर्तनाय । ३ पर्वतप्रत्यन्तवत् । ४ वद्धाशाः । ५ पारियात्रनामा कुलाचलस्तस्याटवीं, केचित् सोराष्ट्रदेशेषु प्रसिद्धं 'वरडा' इत्याख्यं गिरिं पारियात्रं वदन्ति । ६ सेवध्वम् । ७ वाष्पजलेनार्द्रवस्त्राणि येषां ते । ८ अश्रुसहितैः ।

ચોથો પ્રસંગ : રાવણનો પરાજય અને ક્ષય કર્યા પછી શ્રીરામ લંકામાં પ્રવેશે છે, અને પછી સીતાને કહે છે, કે " મેં યુદ્ધ કાંઈ તારી ખાતર નથી કર્યું. મારી કીર્તિ અને યશને કલંક ન લાગે માટે મેં આ સંહાર સર્જ્યો છે.

છ મહિના તું રાવણના ઘરમાં રહી એટલે મને તારી નિર્મળતા માટે શંકા છે. તું હવે ગમે તેની સાથે જઈ શકે છે અને રહી શકે છે."

સીતાજી જેવાં સ્ત્રી રત્ન માટે શ્રીરામના મુખમાં આવા શબ્દો કવિએ મૂકયા, તે જરાય નથી શોભતા. અહિં રૂચિભંગ થાય છે, જે આ જૈન રામાયણમાં નહિ દેખાય.

જૈનરામાયણમાં આદર્શની સ્વચ્છતા છે. અને નાયક નાયિકાની નિર્મળ અને ઉદાત્ત જીવનની નિષ્કલંક વાર્તા છે.

આ જૈનનરામાયણના સર્જક કલિકાલ સર્વજ્ઞ ભગવાન શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય છે. જે સર્જન અને ચારિત્ર ક્ષેત્રે અજોડ અને અદ્વિતીય જ્યોતિર્ધર છે.

એમની જયંતિ પ્રસંગે એક સમર્થ બ્રાહ્મણ વિદ્વાને ઠીક જ કહ્યું હતું.—" કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યનું સાહિત્ય બાદ કરો તો ગુજરાતમાં સંસ્કૃત સાહિત્ય જેવું છે જ શું ? ગુજરાતને સાહિત્ય અને સંસ્કારથી સનાથ અને સમર્થ બનાવનાર તો શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય છે. અને એટલે જ ગુજરાતનો પ્રત્યેક સપૂત એમને સાહિત્ય અને સંસ્કારપિતા કહી આજે આદરથી સતકારે છે અને અભિવાદન કરે છે.

આ સમર્થ જ્યોતિર્ધરે વાણિજ્ય પ્રધાન ગુજરાતને શબ્દાનુશાસન, કાવ્યાનુશાસન, લિંગાનુશાસન, અભિધાનકોષ, ન્યાય સાહિત્ય, અને દ્વાશ્રય જેવા સમૃદ્ધ ગ્રંથોથી ભરી દીધું. અને ગુર્જરીની અસ્મિતા

नमस्कार्यो मया नान्य इति तावदभिग्रहः । सिंहोदरश्च मे वैरी भविष्यत्यनमस्कृतः ॥ १३ ॥
एवं विमृश्योत्प्रेतिभः स्वाङ्गुलीये मणीमयीम् । मुनिसुव्रतनाथस्य प्रतिमां सन्न्यवीविशत् ॥ १४ ॥
तद्बिम्बं स्वाङ्गुलीयस्थं नमन् वञ्चयते स्म सः । सिंहोदरं नरपतिं मायोपायो बलीयसि ॥ १५ ॥
तं वज्रकर्णवृत्तान्तं सिंहोदरमहीपतेः । आचचक्षे खलः कोऽपि खलाः सर्वङ्कषाः खलु ॥ १६ ॥
सद्यः सिंहोदरोऽकुप्यन्महाहिरिव निःश्वसन् । वज्रकर्णाय तत्कोपं कोऽप्यागत्य शशंस च ॥ १७ ॥
तस्य कोपो मयि कथं त्वया ज्ञात इति स्फुटम् । वज्रकर्णेन पृष्टः सन्नाचख्यौ स पुमानिति ॥ १८ ॥
पुरे कुन्दपुरे श्राद्धः समुद्रसङ्गमो वणिक् । यमुना नाम तत्पत्नी विद्युदङ्गोऽस्मि तत्सुतः ॥ १९ ॥
क्रमाच्च यौवनं प्राप्तो भाण्डमादाय चागमम् । उज्जयिन्यामहं पुर्यां क्रयविक्रयहेतवे ॥ २० ॥
तत्र कामलतां नाम्नापश्यं वेश्यां मृगीदृशम् । सद्यश्च कामबाणानामभूवमहमास्पदम् ॥ २१ ॥
निशामेकां वसामीति तया कृतसमागमः । दृढं रागेण बद्धोऽहं मृगो वागुरया यथा ॥ २२ ॥
आजन्म कष्टेन धनं यन्मत्पित्रार्जितं बहु । तद्वशेन मया तच्च षड्भिर्मासैर्विनाशितम् ॥ २३ ॥
सिंहोदरमहिष्याः श्रीधराया ये हि कुण्डले । तादृशे देहि मह्यं त्वमित्यूचे सान्यदा तु माम् ॥ २४ ॥
न मेऽ ः कश्चिदप्यस्ति ते एवापहराम्यहम् । इति रात्रौ साहसिकः खात्रेणागां नृपौकसि ॥ २५ ॥
सिंहोदरं श्रीधरेति पृच्छन्ती शुश्रुवे मया । नाथोद्विग्न इवेदानीं निद्रां न लभसे कथम् ॥ २६ ॥

---

१ उत्पन्ना प्रतिभा बुद्धिर्यस्य सः । २ माया कपटमेवोपायः । ३ सर्वं कषन्ति नाशयन्तीति सर्वङ्कषाः क्षुरिकातुल्या इत्यर्थः । ४ पाशेन । ५ वेश्यावशेन ।

एवमुक्तवतस्तस्य दरिद्रस्य रघूद्वहः । रत्नस्वर्णमयं सूत्रमदत्त करुणानिधिः ॥ ४२ ॥
तं विसृज्य ततो रामो दशाङ्गपुरमीयिवान् । चन्द्रप्रभं वहिश्चैत्ये नत्वा तत्राप्यवास्थित ॥ ४३ ॥
रामादेशेन सौमित्रिस्तत्प्रविश्य क्षणात् पुरम् । वज्रकर्णान्तिकेऽगच्छद्लक्ष्याणां ह्यसौ स्थितिः ॥ ४४ ॥
वज्रकर्णः सदाकारं ज्ञात्वा तं नरमुत्तमम् । ऊचे महाभाग भव भोजनातिथ्यभाग् मम ॥ ४५ ॥
रामानुजोऽप्यभिदधे सकलत्रो मम प्रभुः । स्थितोऽस्ति बहिरुद्याने तमादौ भोजयाम्यहम् ॥ ४६ ॥
ततः सौमित्रिणा सार्धं वज्रकर्णो महीपतिः । भूयिष्ठव्यञ्जनं भोज्यमुपराममनाययत् ॥ ४७ ॥
भुक्तोत्तरे चानुशिष्य रामेण प्रेषितो ययौ । लक्ष्मणोऽवन्तिनृपतिं जगादेति च सौष्ठवी ॥ ४८ ॥
राजा दाशरथिर्दासीकृताशेषमहीपतिः । विरोधं वज्रकर्णेन भरतस्ते निषेधति ॥ ४९ ॥
सिंहोदरोऽपि प्रत्यूचे भृत्यानां भरतोऽपि हि । भक्तानामेव कुरुते प्रसादं नान्यथा पुनः ॥ ५० ॥
अयं पुनर्वज्रकर्णो मत्सामन्तो दुराशयः । न मां नमति तेनास्य प्रसीदामि कथं वद ॥ ५१ ॥
भूयोऽपि लक्ष्मणोऽवोचन्नासावविनयी त्वयि । अस्याप्रणामसन्धा हि जज्ञे धर्मानुरोधतः ॥ ५२ ॥
मा कुप्यो वज्रकर्णोऽयं मान्यं भरतशासनम् । आसमुद्रान्तमेदिन्या भरतः शासिता यतः ॥ ५३ ॥
क्रुद्धः सिंहोदरः स्माह को नाम भरतो नृपः । यो वज्रकर्णगृह्यः सन् वातुलो मां वदत्यदः ॥ ५४ ॥
कोपारुणाक्षः सौमित्रिः स्फुरदोष्ठदलोऽवदत् । रे न जानासि भरतं ज्ञापयाम्येष मङ्क्षु तम् ॥ ५५ ॥
उत्तिष्ठस्व युधे सर्वात्मना संवर्मितो भव । न भवस्येष गोधेव मद्भुजाशनिताडितः ॥ ५६ ॥

---

१ वहुतराणि शाकानि यस्मिंस्तत् । २ प्रापयत् । ३ सौष्ठव भद्रत्वमस्यास्तीति । ४ प्रणामाकरणे प्रतिज्ञा । ५ वज्रकर्णस्य पक्षपाती ।

। किञ्चित्-प्रास्ताविकम् ।

अयि विविध विद्याविचार-चातुरीचतुराः सुविवेकवन्तः विद्वांसः धर्मकथानुयोगरहस्यादनेप्सवो भव्यगणाश्च सादरं निवेद्यते यत्—

आसन्नोपकारि-चरमतीर्थंकर-प्रभुश्रीमहावीरमहाराजसकाशात् त्रिपदीं लब्ध्वा प्रातःस्मरणीय-पूज्यपाद-सकलगणधर-भगवन्तः प्रभुमार्गदर्शक प्रेरक-सहायक-द्रव्य-गणित-धर्मकथा-चरणकरणानुयोगात्मकं द्वादशाङ्गमयप्रवचनं विरचयितारः। तन्मध्ये पञ्चमगणधरभगवच्छ्रीसुधर्मास्वामिविरचित-द्वादशाङ्गमयप्रवचनाराधनां श्रीवर्तमानकालीन श्रीश्रमणसङ्घः स्वीकरोत्येव ॥

प्रभुवीरशासनसञ्चालकपञ्चमगणधरगुम्फितद्वादशाङ्गमय- प्रवचनाराधनप्रारम्भकालतः पूज्यपादाचार्य देव-श्रीआर्यरक्षितसूरिपुरंदर-समयपर्यन्तं द्रव्य-गणित-धर्मकथा-चरणकरणानुयोग-क्षीरनीरवत्सम्मिश्रित प्रत्येकाङ्गोपाङ्ग-श्रुतस्कंधाध्ययनोद्देश-सूत्रादिशब्दास्तन्मयभावेन वर्तन्ते स्म, अर्थव्याख्यानप्रदानादिसमयेऽपि व्याख्यानकारा अपि क्रमशः चत्वारानुयोगात्मक-प्रत्येकाध्ययनोद्देश सूत्रशब्दादि-रहस्य-संदर्भ-स्पष्टीकरणं कथयन्ति स्मेति शासनव्यवस्था ॥

किन्तु भाविकाल-भावित-श्रमणसङ्घादिनां हीयमानसूत्र-ग्रहण-धारणा-स्मरण-शक्ति-बुद्धि-बल-धैर्य-संघयणादीन् दृष्ट्वा; स्वस्वविषयबोधदानैकसमर्थभूतप्रत्येकानुयोगं पृथक्करणतोऽविच्छिन्नलाभपरम्पराप्राप्ति भविष्यतीति संविचार्य च भाविश्रमणसङ्घोपकारकः तैः सूरिपुरंदरैः श्रीआर्यरक्षितपूज्यैस्तद्लाभार्थं सर्वानु-

तत्रादौ दक्षिणदिशि कण्टकिद्रुस्थितो ध्विंक्षः । ररास विरसं क्षीरद्रुस्थोऽन्यो मधुरं पुनः ॥ १०२ ॥
न विषादो न वा हर्षोऽभूद्रामस्य तथापि हि । शकुनं चाशकुनं च गणयन्ति हि दुर्बलाः ॥ १०३ ॥
गच्छन् ददर्श चागच्छन्म्लेच्छसैन्यमुदायुधम् । असङ्ख्येभरथाश्वीयं देशघाताय निर्गतम् ॥ १०४ ॥
युवा सेनापतिस्तत्र दृष्ट्वा सीतां स्मरातुरः । स्वच्छन्दवृत्तिः स्वान् म्लेच्छानुच्चकैरेवमादिशत् ॥ १०५ ॥
अरे रे पथिकावेतौ नाशयित्वा विनाश्य वा । एतां वरस्त्रियं हृत्वा समानयत मत्कृते ॥ १०६ ॥
इत्युक्ताः सह तेनैवाधावन्त प्रति राघवम् । प्रहरन्तः शरप्रासप्रायैः प्रहरणैः शितैः ॥ १०७ ॥
उवाच लक्ष्मणो रामं तिष्ठार्येह सहार्यया । अमून् शुन इव म्लेच्छान् यावद्विद्रावयाम्यहम् ॥ १०८ ॥
इत्युक्त्वा लक्ष्मणोऽधिज्यं कृत्वा धनुरनादयत् । तन्नादाच्चात्रसन्म्लेच्छाः सिंहनादादिव द्विपाः ॥ १०९ ॥
असह्यश्चापनादोऽपि शरमोक्षोऽस्ति दूरतः । इत्थं विमृश्य स म्लेच्छराजो राममुपाययौ ॥ ११० ॥
विमुक्तशस्त्रो दीनास्यः स्यन्दनादवतीर्य सः । रामभद्रं नमश्चक्रे क्रुधा सौमित्रिणेक्षितः ॥ १११ ॥
सोऽवोचद्देव कौशाम्ब्यां पुर्यां वैश्वानरो द्विजः । सावित्री नाम तत्पत्नी रुद्रदेवोऽस्मि तत्सुतः ॥ ११२ ॥
आजन्म क्रूरकर्मत्वात्तस्करः पारदारिकः । न तत्किमपि कर्मास्ति यत्पापो नाचराम्यहम् ॥ ११३ ॥
अथैकदा खात्रमुखे प्राप्तोऽहं राजपुरुषैः । शूलां समारोपयितुं नीतश्च नृपशासनात् ॥ ११४ ॥
उपशूलं च दीनोऽहमुपशूनमिव च्छगः । दृष्टः श्रावकवणिजा दत्वा दण्डं च मोचितः ॥ ११५ ॥
मा कार्षीश्चौरिकां भूय इत्युदीर्य महात्मना । विसृष्टो वणिजा तेन तं देशं त्यक्तवानहम् ॥ ११६ ॥

---

१ काक. । २ कठोरम् । ३ तीक्ष्णैः । ४ परस्त्रीरतः । ५ प्राणिवधस्थानसमीपम् । ६ अजः ।

ते गच्छन्त· क्रमात्प्रापुररण्यमपरं महत् । कज्जलश्यामजलदः कालश्च समुपाययौ ॥ १३२ ॥
वर्षत्यब्दे च काकुत्स्थस्तस्थौ वटतरोरधः । वर्षाकालं वटेऽत्रैव नयाम इति चावदत् ॥ १३३ ॥
आकर्ण्य तद्वचो भीतस्तन्न्यग्रोधाधिदैवतम्। इभकर्णाभिधो यक्षो गोकर्णं स्वप्रभुं ययौ ॥ १३४ ॥
तं प्रणम्येत्यभाषिष्ट स्वामिन्नुद्वासितस्ततः । कैश्चिद्दुःसहतेजोभिर्निजावासाद्वटादहम् ॥ १३५ ॥
तत्कुरुष्व परित्राणमत्राणस्य मम प्रभो । ते हि स्थास्यन्ति सकलां प्रावृषं मद्वटद्रुमे ॥ १३६ ॥
गोकर्णोऽप्यवधि ज्ञात्वा चरम्याविति विचक्षणः। अर्च्याविमौ गृहायातावष्टमौ रामशार्ङ्गिणौ ॥ १३७ ॥
इत्युक्त्वा निशि तत्रैत्य नवयोजनविस्तृताम् । द्वादशयोजनायामां धनधान्यादिपूरिताम् ॥ १३८ ॥
उत्तुङ्गवप्रप्रासादां भाण्डपूर्णापणावलिम् । पुरीं रामपुरीं नामाकृत रामाय सोऽमरः ॥ १३९ ॥
॥ युग्मम् ॥

प्रातर्मङ्गलशब्देन प्रबुद्धो राम ऐक्षत । तं वीणाधारिणं यक्षं महर्द्धिनगरीं च ताम् ॥ १४० ॥
सोऽवोचद्विस्मितं रामं स्वामी त्वमतिथिश्च मे । गोकर्णो नाम यक्षोऽहमकार्षं त्वत्कृते पुरीम् ॥ १४१ ॥
मया सपरिवारेण सेव्यमानो दिवानिशम् । इह तिष्ठ सुखं स्वामिन् यथाकालं यथारुचि ॥ १४२ ॥
इति तेनार्थितो रामो यक्षपुम्भिर्निषेवितः । अवतस्थे सुखं तत्र सीतासौमित्रिसंयुतः ॥ १४३ ॥
इतश्च विप्रः कपिलः समिदादिकृतेऽन्यदा । भ्रमंस्तस्मिन्महारण्ये पर्शुपाणिः समाययौ ॥ १४४ ॥
स ददर्श पुरीं तां च दध्यौ चेतसि विस्मयात् । मायेयमिन्द्रजालं वा गान्धर्वमथवा पुरम् ॥ १४५ ॥

---

१ तद्वटस्याधिदैवतं देवता ।

प्रातःस्मरणीय-पूज्यपाद-परमोपकारिमदीयगुरुवर्याचार्यदेवेभ्यः श्रीचन्द्रसागरसूरिवर्येभ्यः पुनः पुनः सूचना-प्रेरणादिसामग्रीं लब्ध्वेदं ग्रन्थसम्पादनकार्यं सुसरलरीत्या परिपूर्णं कृत्वा, समग्र-ग्रन्थ-सम्पादन-परिसमाप्तियशोभाग्गुरुवर्योपकारं स्मृत्वा चेति मदीयपूज्यपादगुरुवर्यं प्रति सप्तम-पर्वग्रन्थप्रकाशनसमर्पणं सादर-बहुमानपुरस्सरं समर्प्य यत्किञ्चिदनृणी भवाम्यहमिति।

प्रान्ते संस्कार-वैराग्यवर्धकसामग्रीसंभारसमोपेताऽस्मिन्सप्तमपर्वमहाग्रन्थे प्रमादादिदोषतः यत्किञ्चित्स्खलनादिसम्भवस्थानानि वर्तन्ते, तद्विशोध्य स्वाध्यायकाले सम्यग्विवेकबुद्धिमन्तः चतुर्विधसङ्घश्रमणश्रमणी-श्रमणोपासक-श्रमणोपासिकाः अस्य महाग्रन्थस्य पठन-पाठन-श्रवण-चिन्तन-परिशीलन-परिभावनानुप्रेक्षणादिलाभपरम्पराप्राप्तिं प्राप्नुवन्तु इति हार्दिकमहेच्छापूर्वकं आशास्यते. तदनन्तरं किञ्चित् प्रास्ताविका-लेखनमिति समाप्यते चेति शुभम् ॥

भारतहिन्दिसङ्घ-साम्राज्यवर्तिमहाराष्ट्रदेशस्थ-
जिल्ला धुलियान्तरवर्तिश्रीशीरपुरनगरे.श्रीजैन-
श्वे० मू० उपाश्रयः—
वि० संवत् २०१७-आषाढ-सु. पञ्चमी
भौमवासरे, ता. १८-७-६१

लि० पूज्यपादानां मद्गुरुवर्याणां श्रीचन्द्रसागर
सूरीश्वराणां चरणारविन्दचञ्चरीकमुनि
श्रीअभ्युदयसागरेण ॥

ततः स विप्रो द्रविणैः कृतार्थीकृत्य भूरिभिः । राघवेण विसृष्टः सन् स्वग्राममगमत् पुनः ॥ १६१ ॥
प्रबुद्धो ब्राह्मणः सो पि दत्वा दानं यथारुचि । नन्दावतंससद्धरीणामन्तिके व्रतमग्रहीत् ॥ १६२ ॥
अथ प्रावृष्यतीतायां यियासुं प्रे॰य राघवम् । गोकर्णयक्षो विनयादेवमूचे कृताञ्जलिः ॥ १६३ ॥
यद्यतो यास्यसि स्वामिंस्तत्प्रसीद क्षमस्व मे । यद्भक्तिस्खलितं किञ्चिन्मनागप्यभवत्त्वयि ॥ १६४ ॥
तवानुरूपां कः पूजां कर्तुमीशो महाभुज । इत्युक्त्वादत्त रामाय हारं नाम्ना स्वयम्प्रभम् ॥ १६५ ॥
सौमित्रये च ताडङ्के दिव्यरत्नविनिर्मिते । चूडामणिं च सीतायै वीणां चेप्सितनादिनीम् ॥ १६६ ॥
रामोऽनुमान्य तं यक्षं प्रतस्थे स्वेच्छया ततः । तां पुरीमुपसंजह्रे सोऽपि यक्षः स्वयं कृताम् ॥ १६७ ॥
ते क्रामन्तः प्रतिदिनं जानकीरामलक्ष्मणाः । त्यक्त्वारण्यानि विजयपुरं सन्ध्याक्षणे ययुः ॥ १६८ ॥
तस्मिंश्च बहिरुद्याने मरुद्दिशि महीयसः । तले न्यग्रोधवृक्षस्य तेऽवात्सुर्वेश्मसन्निभे ॥ १६९ ॥
पुरे च तस्मिन्नभवद्राजा नाम्ना महीधरः । इन्द्राणी नाम तत्पत्नी वनमालेति तत्सुता ॥ १७० ॥
वनमाला च बाल्येऽपि सौमित्रेर्गुणसम्पदम् । रूपं चाकर्ण्य तं मुक्त्वा नान्यं वरमियेष सा ॥ १७१ ॥
तदा प्रव्रजितं श्रुत्वा नृप दशरथं तथा । निर्गतौ रामसौमित्री विषण्णोऽभून्महीधरः ॥ १७२ ॥
अदत्त चन्द्रनगरे वृषभक्ष्मापजन्मने[1] । नाम्ना सुरेन्द्ररूपाय वनमालां महीधरः ॥ १७३ ॥
वनमालापि तच्छ्रुत्वा मरणे कृतनिश्चया । तस्यां निश्येकिका दैवात्तदुद्यानमुपाययौ ॥ १७४ ॥
प्रविश्य तत्रायतनेऽपूजयद्वनदेवताम् । जन्मान्तरेऽपि सौमित्रिः पतिर्मेऽस्त्वित्युवाच च ॥ १७५ ॥

---

१ वृषभनृपस्य पुत्राय ।

सम्मेते वन्दितुं चैत्यान्युदितो मुदितोऽपि च । अचेलतुः पथि भ्रान्तौ पल्लीं तां च समेयतुः ॥ २८१ ॥
पूर्ववैराद्वसुभूतिजीवो म्लेच्छो निरीक्ष्य तौ । हन्तुं दधावे म्लेच्छाधिपतिना च न्यपिध्यत ॥ २८२ ॥
म्लेच्छेशः प्राग्भवे सोऽभून्मृगो व्याधाच्च मोचितः । मुदितोदितजीवाभ्यां कर्षकाभ्यां च तद्भवे ॥ २८३ ॥
तेन म्लेच्छाधिपेनातस्त्रातौ सम्मेतमेत्य च । तौ चैत्यानि ववन्दाते विजह्राते चिराय च ॥ २८४ ॥
विधायानशनं मृत्वा महाशुक्रे सुरोत्तमौ । तौ सुन्दरसुकेशाख्यावजायेतां महर्द्धिकौ ॥ २८५ ॥
भ्रान्त्वा भवं वसुभूतिजीवो म्लेच्छः कथञ्चन । अवाप मानुषं जन्म तत्र सोऽभूच्च तापसः ॥ २८६ ॥
स विपद्य समुत्पेदे ज्योतिष्केषु सुरेषु तु । धूमकेतुर्नाम देवो मिथ्यादृष्टिर्दुराशयः ॥ २८७ ॥
उदितमुदितजीवौ शुक्राच्च्युत्वात्र भारते । महापुरेऽरिष्टपुरे प्रियम्वदमहीपतेः ॥ २८८ ॥
पद्मावत्यां सधर्मिण्यामजायेतामुभौ सुतौ । विश्रुतौ नामतो रत्नरथचित्ररथाविति ॥ २८९ ॥
धूमकेतुरपि च्युत्वा पत्न्यां तस्यैव भूपतेः । बभूव कनकाभायां नाम्ना सूनुरनुद्धरः ॥ २९० ॥
अभूत्समत्सरो रत्नरथे चित्ररथे च सः । तस्योपरि न मात्सर्यं बिभराञ्चक्रतुस्तु तौ ॥ २९१ ॥
न्यस्य रत्नरथे राज्य यौवराज्यं द्वयोः पुनः । प्रियम्वदः षड्दिनानि प्रायं कृत्वा सुरोऽभवत् ॥ २९२ ॥
राज्यं पालयतो रत्नरथस्यैको नृपो ददौ । श्रीप्रभां नाम कन्यां स्वां याचमानेऽप्यनुद्धरे ॥ २९३ ॥
क्रुद्धोऽथानुद्धरो रत्नरथस्योर्वीमलुण्टयत् । पातयित्वा रणे रत्नरथेन जगृहे च सः ॥ २९४ ॥
विडम्ब्य बहुधा रत्नरथन मुमुचेऽथ सः । तापसोऽभूच्च स्त्रीसङ्गान्मोघीचक्रे निजं तपः ॥ २९५ ॥

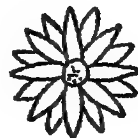
१ अनशनम् । २ विफलीचक्रे ।

सप्तमपर्वणि विषयानुक्रमणिका ।

तदादि दण्डकारण्यमिदं दारुणमुद्वसम् । दण्डकस्याभिधानेन बभूव भुवि विश्रुतम् ॥ ३७० ॥
दण्डकोऽपि भवे भ्रान्त्वा दुःखखानिषु योनिषु । गन्धाख्योऽयमभूत् पक्षी महारोगी स्वकर्मभिः ॥ ३७१ ॥
अस्यास्मद्दर्शनाज्जातिस्मरणं समजायत । अस्मत्स्पर्शौषधीलब्ध्या रोगाश्च क्षयमासदन् ॥ ३७२ ॥
तच्छ्रुत्वा मुदितः पक्षी भूयोऽपि मुनिपादयोः । पपात धर्मं चाश्रौषीच्छ्रावकत्वं च शिश्रिये ॥ ३७३ ॥
जीवघातपलाहाररात्रिभोजनकर्मणाम् । प्रत्याख्यानं ददौ तस्येप्सितं ज्ञात्वा महामुनिः ॥ ३७४ ॥
इत्यूचे च मुनी रामं साधर्मिक इहैष वः । साधर्मिके च वात्सल्यमुक्तं श्रेयस्करं जिनैः ॥ ३७५ ॥
बन्धुर्न एष परम इत्युक्त्वा राघवेण तौ । वन्दितौ नभसोत्पत्य मुनी जग्मतुरन्यतः ॥ ३७६ ॥
तं दिव्यं रथमारुह्य जानकीरामलक्ष्मणाः । विजह्रुः क्रीडयान्यत्र सहचारिजटायवः ॥ ३७७ ॥
इतः पातालङ्कायां खरचन्द्रणखात्मजौ । शम्बूकसुन्दनामानावभूतां नवयौवनौ ॥ ३७८ ॥
पितृभ्यां वार्यमाणोऽपि दण्डकारण्यमन्यदा । शम्बूकः सूर्यहासासिसाधनार्थमुपेयिवान् ॥ ३७९ ॥
सोऽथ क्रौञ्चरवातीरे स्थित्वान्तर्वंशगह्वरम् । वारयिष्यति मां यस्तं हनिष्यामीत्यवोचत ॥ ३८० ॥
एकान्नभुग्विशुद्धात्मा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । अधोमुखो वटशाखानिबद्धचरणद्वयः ॥ ३८१ ॥
विद्यां जपितुमारेभे सूर्यहासासिसाधिनीम् । सप्ताहाग्रद्वादशाब्द्या या सिद्धिमुपगच्छति ॥ ३८२ ॥
एवं च तस्थुषस्तस्य वल्गुलीस्थानकस्पृशः । वर्षाणि द्वादशातीयुश्चत्वारि दिवसानि च ॥ ३८३ ॥
सेद्धुकामः सूर्यहासः प्रत्याकारतिरोहितः । स्फूर्जत्परिमलो व्योम्ना तत्रागाद्वंशगह्वरे ॥ ३८४ ॥

---

१ पलं मांसम् । २ पक्षिणः । ३ सहचारी जटायुर्येषां ते । ४ वल्गुलोऽधोमुखस्थायी पक्षी तस्य स्थानमाश्रितः । ५ कोशच्छन्नः ।

कन्यारूपं विकृत्याथ नागकन्यासहोदरम् । सा मन्मथार्ता काकुत्स्थमुपतस्थे सवेपथुः ॥ ३९९ ॥
बभाषे रामभद्रस्तां भद्रे कुत इहागमः । दारुणे दण्डकारण्ये कृतान्तैकनिकेतने ॥ ४०० ॥
साप्यूचेऽवन्तिराजस्य कन्याहं भवनोपरि । सुप्ता हृतास्मि केनापि खेचरेण क्षपान्तरे ॥ ४०१ ॥
इहारण्ये समायातो दृष्टः सोऽन्येन केनचित् । विद्याधरकुमारेण जगदे चेति सासिना ॥ ४०२ ॥
स्त्रीरत्नमपहृत्येदं चिल्लो हारलतामिव । क गमिष्यसि रे पाप मृत्युस्तेऽहमुपस्थितः ॥ ४०३ ॥
इत्युक्तः सोऽत्र मां मुक्त्वा तेनाजिं सुचिरं व्यधात् । उभावपि विपेदाते मत्तौ वनगजाविव ॥ ४०४ ॥
एकाकिनी कान्दिशीका भ्राम्यन्त्यहमितस्ततः । प्राप्ता त्वां पुण्ययोगेन च्छायाद्रुमिव जङ्गले ॥ ४०५ ॥
तन्मां परिणय स्वामिन् कुमारीं कुलसम्भवाम् । महत्सु जायते जातु न वृथा प्रार्थनार्थिनाम् ॥ ४०६ ॥
ध्रुवं मायाविनी काचिन्नटवद्रूपधारिणी । कूटनाटकमुत्पाद्यागाद्वञ्चयितुमत्र नः ॥ ४०७ ॥
चिन्तयन्ताविति चिरं बुद्धिसंवादिनौ मुखम् । अन्योऽन्यमीक्षाञ्चक्राते स्मेराक्षौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४०८ ॥
॥ युग्मम् ॥

अथ रामः स्मितज्योत्स्नापूरस्नपिताधरः । तामित्यूचे सभार्योऽहमभार्यं भज लक्ष्मणम् ॥ ४०९ ॥
तयार्थितस्तथैवेत्य लक्ष्मणोऽप्येवमब्रवीद् । आर्यं गता त्वमार्येव तदलं वार्तयानया ॥ ४१० ॥
सा याञ्चाखण्डनात् पुत्रवधाच्च रुषिताधिकम् । आख्यद्गत्वा खरादीनां तत्कृतं तनयक्षयम् ॥ ४११ ॥
विद्याधरसहस्रैस्ते चतुर्दशभिरावृताः । ततोऽभ्येयुरुपद्रोतुं रामं शैलमिव द्विपाः ॥ ४१२ ॥

---

१ कामार्ता । रात्रिमध्ये । ३ खड्गसहितेन । ४ पक्षिविशेषः । ५ युद्धम् । ६ प्रफुल्लनेत्रौ ।

॥ श्री ॥

। त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्रे सप्तमपर्वणि ।

॥ अथ प्रथमः सर्गः ॥

अथ श्रीसुव्रतस्वामिजिनेन्द्रस्यांजनद्युतेः । हरिवंशमृगांकस्य तीर्थे संजातजन्मनः ॥ १ ॥
बलदेवस्य पद्मस्य विष्णोर्नारायणस्य च । प्रतिविष्णो रावणस्य चरितं परिकीर्त्यते ॥ २ ॥
भरतेऽत्र रक्षोद्वीपे लंकायां घनवाहनः । आसीद्रक्षोवंशकंदो विहरत्यजितेऽर्हति ॥ ३ ॥
स महारक्षसे राज्यं सुधीर्दत्वा स्वसूनवे । अजितस्वामिपादान्ते परिव्रज्य ययौ शिवम् ॥ ४ ॥
महारक्षा अपि चिरं राज्यं भुक्त्वा स्वनंदने । देवरक्षसि संस्थाप्य प्रव्रज्य च शिवं ययौ ॥ ५ ॥
रक्षोद्वीपाधिपेष्वेवमसंख्येषु गतेषु तु । श्रेयांसतीर्थेऽभूत्कीर्तिधवलो राक्षसेश्वरः ॥ ६ ॥
तदा च वैताढ्यगिरौ पुरे मेघपुराभिधे । विद्याधरनरेन्द्रोऽभूदतीन्द्रो नाम विश्रुतः ॥ ७ ॥
श्रीमत्यां तस्य कान्तायां श्रीकंठो नाम नंदनः । देवीति नाम्ना दुहिता चाभूद्देवीव रूपतः ॥ ८ ॥
विद्याधरेन्द्रस्तां पुष्पोत्तरो रत्नपुरेश्वरः । सूनोः पद्मोत्तरस्यार्थे ययाचे चारुलोचनाम् ॥ ९ ॥
गुणिने श्रीमतेऽप्यस्मै तामतीन्द्रो ददौ न हि । ददौ कीर्त्तिधवलाय किंतु दैवनियोगतः ॥ १० ॥

---

१ अञ्जनस्येव द्युतिः कान्तिर्यस्य तस्य । २ हरिवंशे चंद्रसमानस्य ।

स्वयं दुःख्यपि तद्दुःखं छेत्तुं रामोऽभ्युपागमत् । स्वकार्यादधिको यत्नः परकार्ये महीयसाम् ॥ १०२ ॥
सीताहरणवृत्तान्तं विराधेनावबोधितः । रामं विज्ञापयामास सुग्रीवोऽथ कृताञ्जलिः ॥ १०३ ॥
त्रायमाणस्य ते विश्वं तथा द्योतयतो रवेः । न कापि कारणापेक्षा देव वच्मि तथाप्यदः ॥ १०४ ॥
त्वत्प्रसादात्क्षतारिः सन् ससैन्योऽपि तवानुगः । आनेष्यामि प्रवृत्तिं च सीताया नचिरादहम् ॥ १०५ ॥
ससुग्रीवः प्रतस्थे च किष्किन्धां प्रति राघवः । विराधमनुगच्छन्तं सम्बोध्य विससर्ज च ॥ १०६ ॥
रामभद्रेऽथ किष्किन्धापुरद्वारमधिष्ठिते । सुग्रीवो विटसुग्रीवमाह्वास्त रणकर्मणे ॥ १०७ ॥
निनदन् विटसुग्रीवोऽप्यागादाह्वानमात्रतः । रणाय नालसाः शूरा भोजनाय द्विजा इव ॥ १०८ ॥
दुर्धरैश्चरणन्यासैः कम्पयन्तौ वसुन्धराम् । तावुभावप्ययुध्येतां मत्ताविव वनद्विपौ ॥ १०९ ॥
रामः सरूपौ तौ दृष्ट्वा कोऽस्मदीयः परश्च कः । इति संशयतस्तस्थावुदासीन इव क्षणम् ॥ ११० ॥
भवत्वेवं तावदिति विमृशन् रघुपुङ्गवः । वज्रावर्ताभिधधनुष्टङ्कारमकरोत्ततः ॥ १११ ॥
धनुष्टङ्कारतस्तस्मात् सा साहसगतेः क्षणात् । रूपान्तरकरी विद्या हरिणीव पलायत ॥ ११२ ॥
विमोह्य मायया सर्वं परदारैं रिरंससे । पापारोपय रे चापमिति रामस्ततर्ज तम् ॥ ११३ ॥
एकेनापीषुणा प्राणांस्तस्याहार्षीद्रघूद्वहः । न द्वितीया चपेटा हि हरेर्हरिणमारणे ॥ ११४ ॥
विराधमिव सुग्रीवं रामो राज्ये न्यवेशयत् । सुग्रीवोऽपि स्वलोकेन प्राग्वदेवानमस्यत ॥ ११५ ॥
त्रयोदश निजाः कन्या दातुमत्यन्तसुन्दरीः । रामभद्रमयाचिष्ट प्राञ्जलिर्वानरेश्वरः ॥ ११६ ॥

---

१ रन्तुमिच्छसि ।

तां कीर्तिधवलोढां तु श्रुत्वा पुष्पोत्तरो नृपः । वैरायते स्मातीन्द्रेण श्रीकंठेन च मानदः ॥ ११ ॥
श्रीकंठेनैकदा मेरोर्निवृत्तेन व्युदैक्ष्यत । पुष्पोत्तरस्य दुहिता पद्मा पद्मेव रूपतः ॥ १२ ॥
मंनोभवविकाराब्धिसमुल्लासनदुर्दिनम् । अन्योऽन्यमनुरागोऽभूत्सद्यः श्रीकंठपद्मयोः ॥ १३ ॥
तिष्ठते स्म कुमारी सा श्रीकंठायोन्मुखाम्बुजा । स्वयंवरस्रजमिव क्षिपन्ती स्निग्धया दृशा ॥ १४ ॥
विज्ञाय तदभिप्रायं श्रीकंठस्तां स्मरातुरः । आदाय व्योममार्गेण गन्तुं प्रववृते द्रुतम् ॥ १५ ॥
पद्मां हरति कोऽपीति पूत्कूर्वन्ति स्म चेटिकाः । पुष्पोत्तरोऽपि सन्नह्यान्वधावत् सबलो बली ॥ १६ ॥
श्रीकंठोऽपि द्रुतं कीर्तिधवलं शरणं ययौ । पद्माहरणवृत्तान्तं कथयामास चाखिलम् ॥ १७ ॥
पुष्पोत्तरोऽपि तत्राशु प्राप सैन्यैर्निरन्तरैः । आंशाः प्रच्छादयन्नब्धिर्युगान्त इव सागरः ॥ १८ ॥
दूतेन कीर्तिधवलः पुष्पोत्तरमभाषत । अविमृष्य प्रयासोऽयं मुधा वः सांम्परायिकः ॥ १९ ॥
कन्या ह्यवश्यं दातव्या कस्मैचन तया यदि । स्वयं वृतोऽसौ श्रीकंठस्तदासौ नापराध्यति ॥ २० ॥
न तद्वो युज्यते योद्धुं बुद्ध्वा स्वदुहितुर्मनः । कर्तुं वधूवरोद्वाहकृत्यमेव तु सांम्प्रतम् ॥ २१ ॥
दूतीमुखेन पद्मापि तदैवेति व्यजिज्ञपत् । वृतो मया स्वयमयं हृताहं नामुना पुनः ॥ २२ ॥
इति पुष्पोत्तरः श्रुत्वा शांतकोपोऽभवत् क्षणात् । प्रायो विंचारचञ्चूनां कोपः सुप्रशमः खलु ॥ २३ ॥
श्रीकंठपद्मयोस्तत्रैवोत्सवेन महीयसा । कृत्वा विवाहं प्रययौ निजं पुष्पोत्तरः पुरम् ॥ २४ ॥

---

१ कामविकार एव सागरस्तस्य समुल्लासने दुर्दिनम्, अनुरागविशेषणम् । २ सैन्यसहितः । ३ दिशः । ४ युद्धसंबंधी प्रयासो यत्न. । ५ युक्तम् । ६ विचारचतुराणाम् ।

एषा मन्दोदरी नाम दशाननमहिष्यहम् । अपत्स्ये त्वयि दासीत्वं भजस्व दशकन्धरम् ॥ १३२ ॥
सीते त्वमेव धन्यासि यां सिंसेविषतेऽनिशम् । विश्वसेव्याङ्घ्रिकमलः पतिर्मम महाबलः ॥ १३३ ॥
अद्यापि तव रामेण भूचरेण तपस्विना । पत्तिमात्रेण किं पत्या प्राप्यते चेद्दशाननः ॥ १३४ ॥
रुषा बभाषे सीतैवं क सिंहः क च जम्बुकः । क सुपर्णः क वा काकः क रामः क्व च ते पतिः ॥ १३५ ॥
दम्पतित्वमहो युक्तं तव तस्य च पाप्मनः । रिरंसुरेकोऽन्यस्त्रीषु दूतीभवति चापरा ॥ १३६ ॥
द्रष्टुमप्युचिता नासि किमु सम्भाषितुं हले । स्थानादितो गच्छ गच्छ त्यज दृष्टिपथं मम ॥ १३७ ॥
रावणोऽपि तदा तत्राजगाम निजगाद च । कुपितासि कुतः सीते दासी मन्दोदरी तव ॥ १३८ ॥
दासस्ते स्वयमप्यस्मि प्रसादं कुरु देवि मे । जानकि त्वं जनममुं प्रीणासि न दृशापि किम् ॥ १३९ ॥
सीता पराङ्मुखीभूयेत्यभाषत महासती । कृतान्तदृष्ट्या दृष्टोऽसि हरन्मां रामगेहिनीम् ॥ १४० ॥
धिगाशां ते हताशस्याप्रार्थितप्रार्थकस्य रे । जीविष्यसि कियद्रामे सानुजे द्विपदन्तके ॥ १४१ ॥
तयेत्याक्रुश्यमानोऽपि भूयो भूयो दशाननः । तथैवोवाच धिगहो कामावस्था बलीयसी ॥ १४२ ॥
अत्रान्तरे विपन्मग्नां सीतां द्रष्टुमिवाक्षमः । निममज्ज निधिर्धाम्नां पश्चिमे लवणाम्बुधौ ॥ १४३ ॥
प्रावर्तत निशा घोरा घोरबुद्धिश्च रावणः । सीतायै क्रोधकामान्ध उपसर्गान् प्रचक्रमे ॥ १४४ ॥
घूत्कारिणो महाघूकाः फेत्कुर्वाणाश्च फेरवः । वृका विचित्रं क्रन्दन्त ओतवोऽन्योऽन्ययोधिनः ॥ १४५ ॥
पुच्छाच्छोटकृतो व्याघ्राः फूत्कुर्वाणाः फणाभृतः । पिशाचप्रेतवेतालभूताश्चाकृष्टकर्त्रिकाः ॥ १४६ ॥

---

१ प्राप्स्यामि । २ सेवितुमिच्छति । ३ कर्त्री कर्तरी ।

श्रीकंठं कीर्तिधवलोऽब्रवीदत्रैव तिष्ठ यत् । वैताढ्यशैले युष्माकं भूयांसो विद्विषोऽधुना ॥ २५ ॥
अस्यैव राक्षसद्वीपस्यादूरेण मरुद्दिशि । विद्यते वानरद्वीपो योजनत्रिशतीमितः ॥ २६ ॥
अन्येऽपि बर्बरकूलसिंहलप्रमुखाः सखे । द्वीपा मदीयास्तिष्ठन्ति भ्रेष्टस्वःखंडसन्निभाः ॥ २७ ॥
तेषामेकत्र कुत्रापि राजधानीं निधाय भोः । सुखमास्स्वाविदूरत्वादवियुक्तो मया समम् ॥ २८ ॥
न यद्यपि द्विपद्भ्यस्ते भयमस्ति मनागपि । तथाप्यस्मद्विप्रयोगभयान्नो गन्तुमर्हसि ॥ २९ ॥
सस्नेहमिति तेनोक्तस्तद्वियोगातिकातरः । श्रीकंठो वानरद्वीपनिवासं प्रत्यपद्यत ॥ ३० ॥
कृत्वाधिवानरद्वीपं विष्किन्धाद्रौ महापुरीम् । विष्किन्धां नाम तद्राज्ये तं कीर्तिधवलो न्यधात् ॥ ३१ ॥
अद्राक्षीद्भ्राम्यतस्तत्र महादेहान् फलाशिनः । भूयसो वानरान् रम्याञ्छ्रीकंठपृथिवीपतिः ॥ ३२ ॥
तेषाममारिमाघोष्य सोऽन्नपानाद्यदापयत् । सच्चक्रुस्तानथान्येऽपि यथा राजा तथा प्रजाः ॥ ३३ ॥
चक्रुश्चित्रे च लेप्ये च ध्वजछत्रादिलक्ष्मसु । विद्याधरा वानरांस्ते तदा प्रभृति कौतुकात् ॥ ३४ ॥
वानरद्वीपराज्येन वानरैर्लक्ष्मभिस्तथा । वानरा इति कीर्त्यन्ते तत्स्था विद्याधरा अपि ॥ ३५ ॥
श्रीकंठस्य सुतो जज्ञे वज्रकंठोऽभिधानतः । सोत्कंठो रणलीलासु सर्वत्राकुंठविक्रम ॥ ३६ ॥
नन्दीश्वरेऽथ श्रीकंठो यात्रायै शाश्वतार्हताम् । अमरान् गच्छतोऽद्राक्षीदास्थानीमास्थितो निजाम् ॥ ३७ ॥
वाजीव ग्रामपद्रस्थो वाजिनां मार्गयायिनाम् । तेषां दिविषदां सोऽथान्वचालीद्भक्तिसंयुत· ॥ ३८ ॥
विमानं गच्छतस्तस्य स्खलितं मानुषोत्तरे । तरंगिणीवेग इव मार्गवर्तिनि पर्वते ॥ ३९ ॥

१ पतितस्वर्गखंडसदृशाः २ । सुखं तिष्ठ । ३ लक्ष्म चिन्हम् । ४ सभामंडपम् ।

भरतस्य ममाप्येवमुत्पन्नः प्रत्ययः प्रभो । आ प्रत्यूषादानयत विशल्यास्नानवारि तत् ॥ २८२ ॥
त्वर्यतां त्वर्यतां तस्मात्प्रत्यूषे किं करिष्यथ । पर्यस्ते शकटे हन्त किं कुर्वीत गणाधिपः ॥ २८३ ॥
भामण्डलं हनूमन्तमङ्गदं च रघूद्वहः । आदिशत्प्रतिभरतं विशल्यास्नानवारिणे ॥ २८४ ॥
प्रययुस्ते विमानेनायोध्यां पवनरंहसा । प्रासादाङ्के च ददृशुः शयानं भरतं नृपम् ॥ २८५ ॥
भरतस्य प्रबोधाय ते गीतं चक्रुरम्बरे । राजकार्येऽपि राजान उत्थाप्यन्ते ह्युपायतः ॥ २८६ ॥
विबुध्य भरतेनापि दृष्टः पृष्टः पुरो नमन् । ऊचे भाण्डलः कार्यं नास्तस्याप्ते प्ररोचना ॥ २८७ ॥
सेत्स्यत्येतन्मया तत्रैयुषेति भरतस्ततः । तद्विमानाधिरूढोऽगात् पुरं कौतुकमङ्गलम् ॥ २८८ ॥
भरतेन द्रोणघनो विशल्यामथ याचितः । सैहोद्वाह्य स्त्रीसहस्रसहितां तामदत्त च ॥ ॥२८९ ॥
भामण्डलोऽप्ययोध्यायां मुक्त्वा भरतमुत्सुकः । आययौ सपरीवारो विशल्यासंयुतस्ततः ॥ २९० ॥
ज्वलद्दीपविमानस्थो भीतैः सूर्योदयभ्रमात् । क्षणं दृष्टो निजैः सोऽधाद्विशल्यामुपलक्ष्मणम् ॥ २९१ ॥
तया च पाणिना स्पृष्टाल्लक्ष्मणात्तत्क्षणादपि । निर्जगाम महाशक्तिर्यष्टिनेव महोरगी ॥ २९२ ॥
समुत्पतन्ती सा शक्तिः समुत्पत्य हनूमता । प्रसभं जगृहे श्येनविहगेनेव वर्तिका ॥ २९३ ॥
साप्यूचे देवतारूपा न मे दोषोऽस्ति कश्चन । प्रदत्ता धरणेनास्मै प्रज्ञप्तिभगिनी ह्यहम् ॥ २९४ ॥
विशल्याप्राग्भवतपस्तेजः सोढुमनीश्वरी । एषा यास्यामि मां मुञ्च प्रैष्यभावादनागसम् ॥ २९५ ॥

---

१ प्रस्तावना रोचकवाक्य वा। २ सह लक्ष्मणेनेत्यध्याहारः "स" "ह" इति पृथक् पदं वा तत्र हेति स्फुटार्थेऽव्ययम्। ३ किङ्करभावात्।

प्राग्जन्मनि मया तेपे तपोऽल्पं खलु तेन मे । नंदीश्वराहर्द्यात्रायां नापूर्यत मनोरथः ॥ ४० ॥
इति निर्वेदमापन्नः प्राव्राजीत्सद्य एव सः । तपस्तीव्रतरं तप्त्वा सिद्धिक्षेत्रमियाय च ॥ ४१ ॥
श्रीकंठतो वज्रकंठादिष्वतीतेष्वनेकशः । मुनिसुव्रततीर्थेऽभूद्घनोदधिरथो नृपः ॥ ४२ ॥
लंकापुर्यामपि तदा समभूद्राक्षसेश्वरः । तडित्केश इति नाम्ना जज्ञे स्नेहस्तयोरपि ॥ ४३ ॥
अपरेद्युस्तडित्केशः सान्तःपुरवधूजनः । ययौ क्रीडितुमुद्याने वरे नन्दननामनि ॥ ४४ ॥
क्रीडासक्ते तडित्केशे कोऽप्युत्तीर्य कपिर्द्रुमात् । श्रीचन्द्रायास्तन्महिष्या विलिलेख नखैः कुचौ ॥ ४५॥
रोषोच्छ्वसितकेशस्तं तडित्केशः प्लवंगमम् । जघानैकेन बाणेनासह्यो हि स्त्रीपराभवः ॥ ४६ ॥
बाणप्रहारविधुरः किंचिद्गत्वा प्लवंगमः । एकस्य प्रतिमास्थस्य साधोरग्रे पपात सः ॥ ४७ ॥
सोऽदात्तस्मै नमस्कारं परलोकाध्वशंबलम्[1] । मृत्वा च तत्प्रभावेणाब्धिकुमारो बभूव सः ॥ ४८ ॥
प्राग्जन्म सोऽवधेर्ज्ञात्वाभ्येत्यावंदिष्ट तं मुनिम् । वंदनीयः सतां साधुर्ह्युपकारी विशेषतः ॥ ४९ ॥
अन्यानपि तडित्केशभटैस्तत्र प्लवंगमान् । हन्यमानान् स ऐक्षिष्ट सद्यः कोपेन चाज्वलत् ॥ ५० ॥
महाप्लवंगरूपाणि विकृत्यानेकशश्च सः । वर्षंस्तरुशिलाजालैरुपदुद्राव राक्षसान् ॥ ५१ ॥
ज्ञात्वा दिव्यप्रयोगं तं तडित्केशस्तमुच्चकैः । आनर्चोवाच कोऽसीति किमुपद्रवसीति[2] च ॥ ५२ ॥
ततः सोऽब्धिकुमारोऽपि शान्तकोपस्तदर्चया । स्ववधं च नमस्कारप्रभावं च शशंस तम् ॥ ५३ ॥
लंकेशस्तेन देवेन सहैवोपेत्य तं मुनिम् । इत्यपृच्छत्प्रभो वैरहेतुः कः कपिना मम ॥ ५४ ॥

१ शंबलं-पाथेयम् । २ उपद्रवं करोषि ।

नत्वा रामाग्रतस्तस्थुः कम्पमाना द्रुपत्रवत्। न तु विज्ञपयामासू राजतेजो हि दुस्सहम् ॥ २७८ ॥
तानूचे रामभद्रोऽपि भो भोः पुरमहत्तराः । अभयं वो ब्रुवाणानामेकान्तहितवादिनाम् ॥ २७९ ॥
तेष्वाद्यः सर्वसंवित्त्या विजयाख्यो महत्तरः । इति विज्ञपयामास सावष्टम्भः प्रभोर्गिरा ॥ २८० ॥
स्वामिन्नवश्यविज्ञप्यं यदि विज्ञप्यते न हि । वञ्चितः स्यात्तदा स्वामी विज्ञप्तं चातिदुःश्रवम् ॥ २८१ ॥
देव देव्यां प्रवादोऽस्ति घटते दुर्घटोऽपि हि । युक्त्या हि यद्घटामेति श्रद्धेयं तन्मनीषिणा ॥ २८२ ॥
तथाहि जानकी हृत्वा रावणेन रिरंसुना । एकैव निन्ये तद्वेश्मन्यवात्सीच्च चिरं प्रभो ॥ २८३ ॥
सीता रक्ता विरक्ता वा संवित्त्या वा प्रसह्य वा । स्त्रीलोलेन दशास्येन नूनं स्याद्भोगदूषिता ॥ २८४ ॥
लोकोऽपि प्रवदत्येवं प्रवदामो वयं तथा । युक्तियुक्तं प्रवादं तन्मा सहस्व रघूद्वह ॥ २८५ ॥
आजन्मोपार्जितां कीर्तिं निजं कुलमिवामलाम्। प्रवादसहनेन त्वं मा देव मलिनीकृथाः ॥ २८६ ॥
कलङ्कस्यातिथीभूतां सीतां निश्चित्य राघवः । सद्योऽभूद्दुःखतूष्णीकः प्रायः प्रेमातिदुस्त्यजम् ॥ २८७ ॥
धैर्यमालम्ब्य काकुत्स्थस्तानुवाच महत्तरान् । साधु व्यज्ञपि युष्माभिर्न भक्ताः क्वाप्युपेक्षकाः ॥ २८८ ॥
न स्त्रीमात्रकृते जातु सहिष्येऽहमिहायशः । इति पत्ताः प्रतिज्ञाय विससर्ज महत्तरान् ॥ २८९ ॥
निशायामथ काकुत्स्थः प्रच्छन्नः सदनाद्बहिः । निरगादिति चाश्रौषीज्जनवादं पदे पदे ॥ २९० ॥
रावणेनापनीतेयं तद्गृहे च चिरं स्थिता । सीतानीता च रामेण सतीति च स मन्यते ॥ २९१ ॥
सीतारक्तेन तेनेयं नोपभुक्ता कथं भवेत् । नाँदोऽपि व्यमृशद्रामो न रक्तो दोपमीक्षते ॥ २९२ ॥

१ वृक्षपर्णवत् । २ सविचित्तिर्बुद्धिः । ३ बलात्कारेण । ४ अद्र पतद् ।

आचख्यौ मुनिरप्येवं श्रावस्त्यां मंत्रिनन्दनः । दत्तो नाम पुराभूस्त्वं काश्यामेष तु लुब्धकः ॥ ५५ ॥
त्वमुपात्तपरिव्रज्योऽन्येद्युर्वाराणसीमगाः । दृष्टोऽनेनापशकुनमित्याहत्य निपातितः ॥ ५६ ॥
माहेन्द्रकल्पे देवोऽभूश्च्युत्वा चेहशिखाभवः । भ्रांत्वा नरकमेषोऽभूत्कपिस्तद्वैरकारणम् ॥ ५७ ॥
वन्दित्वा तं महासाधुमसाधारणोपकारिणम् । अनुज्ञाप्य च लंकेशं सोऽथ देवरितरोदधे ॥ ५८ ॥
तदाकर्ण्य तडित्केशः सुकेशे तनये निजम् । राज्यं न्यस्य प्रवव्राज वव्राज च परं पदम् ॥ ५९ ॥
किष्किंधाराज्यमाधाय पुत्रे किष्किंधिनामनि । दीक्षां घनोदधिरथोऽप्यादाशेयाय निर्वृतिम् ॥ ६० ॥
इतश्च वैताढ्यगिरौ नगरे रथनूपुरे । अभूत्तदानीमशनिवेगो विद्याधरेश्वरः ॥ ६१ ॥
तस्यापि सूनुर्विजयसिंह इत्यभवज्जयी । विद्युद्वेगो द्वितीयस्तु तद्दोर्दंडाविवापरौ ॥ ६२ ॥
गिरौ तत्रैव चादित्यपुरे मन्दिरमाल्यभूत् । विद्याधरनृपस्तस्य श्रीमालेति च कन्यका ॥ ६३ ॥
तस्याः स्वयंवरे तेनाहूता विद्याधरेश्वराः । ज्योतींपीवाधि विमानमधिमंचमुपाविशन् ॥ ६४ ॥
कथ्यमानान् प्रतीहार्या तान् विद्याधरपुंगवान् । पस्पर्श दृष्ट्या श्रीमाला कुल्या वृक्षानिवाम्भसा ॥ ६५ ॥
अन्यविद्याधरान् सर्वानतिक्रम्य क्रमेण सा । गत्वावतस्थे किष्किंधौ जाह्नवीव पयोनिधौ ॥ ६६ ॥
तस्य कंठे निचिक्षेप श्रीमाला वरमालिकाम् । भविष्यद्दोर्लताश्लेषरात्यंकारमिवानघम् ॥ ६७ ॥
उच्चैर्विजयसिंहोऽथ सिंहवत्प्रियसाहसः । भृकुटीभीषणमुखः सरोषमिदमभ्यधात् ॥ ६८ ॥
निर्वासिताः पुराप्येते सदा दुर्नयकारिणः । वैताढ्यराजधानीतः सुराज्यादिव दस्यवः ॥ ६९ ॥

---

१ विमानेषु । २ मंचेषु । ३ क्षुद्रनदी । ४ निष्कासिताः । ५ चौरा ।

दुर्निमित्तेष्वशकुनेष्वपि सीता रथस्थिता । जगाम दूरमध्वानमार्जवादविशङ्किता ॥ ३०८ ॥
गङ्गासागरमुत्तीर्यारण्ये सिंहेनिनादके । गत्वा कृतान्तवदनस्तस्थौ किञ्चिद्विचिन्तयन् ॥ ३०९ ॥
साश्रु म्लानमुखं तं च प्रेक्ष्य सीताब्रवीदिति । कथमित्थं स्थितोऽसि त्वं सशोक इव दुर्मनाः ॥ ३१० ॥
कृतान्तः कथमप्यूचे दुर्वचं वच्म्यहं कथम् । दुष्करं कृतवांश्चैतत् प्रेष्यभावेन दूषितः ॥ ३११ ॥
राक्षसावाससंवासापवादाल्लोकजन्मनः । भीतेन देवि रामेण त्याजितासि वनेऽनघे ॥ ३१२ ॥
अपवादे चराख्याते रामं त्वत्त्यजनोद्यतम् । न्यपेधील्लक्ष्मणो लोकं प्रति क्रोधारुणेक्षणः ॥ ३१३ ॥
सिद्धाज्ञया निषिद्धश्च रामेण स रुदन् ययौ । अहं च प्रेपितोऽमुष्मिन् कार्ये पापोऽस्मि देवि हा ॥ ३१४ ॥
अमुष्मिश्वापदाकीर्णे मृत्योरेकनिकेतने । जीविष्यसि मया त्यक्ता स्वप्रभावेण केवलम् ॥ ३१५ ॥
तच्छ्रुत्वा स्यन्दनात् सीता मूर्छिता न्यपतद्भुवि । मृतेति बुद्ध्या सेनानीः पापम्मन्यो रुरोद सः ॥ ३१६ ॥
सीतापि वनवातेन कथञ्चित् प्राप चेतनाम् । भूयो भूयोऽप्यमूर्च्छच्च चेतनामाससाद च ॥ ३१७ ॥
महत्यामथ वेलायां सुस्थीभूयेत्युवाच सा । इतोऽयोध्या कियद्दूरे रामस्तिष्ठति कुत्र वा ॥ ३१८ ॥
सेनानीरभ्यधाद्दूरेऽयोध्या किं पृच्छयानया । उग्राज्ञस्य च रामस्य पर्याप्तं देवि वार्तया ॥ ३१९ ॥
इति श्रुत्वापि सा रामभक्ता भूयोऽप्यभापत । भद्र मद्वाचिकमिदं शंसे रामस्य सर्वथा ॥ ३२० ॥
यदि निर्वादभीतस्त्वं परीक्षां नाकृथाः कथम् । शङ्कास्थाने हि सर्वोऽपि दिव्यादि लभते जनः ॥ ३२१ ॥

---

१ सिंहानां निनादो यस्मिंस्तस्मिन् । २ किङ्करत्वेन । ३ प्रश्नेन । ४ मत्सन्देशम् । ५ पञ्चदिव्यानां मध्ये किमपि दिव्य करोति येन सत्यासत्ये परीक्ष्येते इति भावः ।

तत्केनामी इहानीता दूर्नीताः कुलपांशनाः । तदद्यापुनरावृत्त्यै निहन्म्येतात् पशूनिव ॥ ७० ॥
इत्युदीर्य महावीर्यः स उत्थाय यमोपमः । चचाल किष्किंधिनृपवधायायुधमुत्क्षिपन् ॥ ७१ ॥
किष्किंधितः सुकेशाद्या अन्ये विजयसिंहतः । रणायोत्तस्थिरे विद्याधराः पौरुषदुर्धराः ॥ ७२ ॥
दन्तादन्तिप्रवृत्तेभैरुत्स्फुलिंगीकृतांबरः । कुन्ताकुन्तिमिलत्सादी शराशरिमिलद्रथी ॥ ७३ ॥
खड्गखड्ग्यापतत्पत्तिरसृक्पंकिलभूतलः । रणस्ततः प्रववृते कल्पान्त इव दारुणः ॥ ७४ ॥
॥ युग्मम् ॥

चिरं युद्ध्वाथ बाणेन किष्किन्ध्यवरजोऽन्धकः । शिरो विजयसिंहस्यापातयत् फलवत्तरोः ॥ ७५ ॥
त्रेसुश्च विजयसिंहगृह्या विद्याधरेश्वराः । निर्नाथानां कुतः शौर्यं हतं सैन्यं ह्यनायकम् ॥ ७६ ॥
श्रीमालां समुपादाय जयश्रियमिवांगिनीम् । ययावुत्पत्य किष्किन्धिः किष्किन्धां सपरिच्छदः ॥ ७७ ॥
श्रुत्वा पुत्रवधोदन्तमकाण्डाशनिपातवत् । वेगेनाशनिवेगोऽगादधिकिष्किन्धिपर्वतम् ॥ ७८ ॥
किष्किन्धां नगरीं सैन्यैः स चावेष्टदनेकशः । महाद्वीपस्थलीं द्वीपवतीपूर इवाम्बुभिः ॥ ७९ ॥
गुहाया इव पंचास्यौ योद्धुकामौ सहान्धकौ । वीरौ सुकेशकिष्किन्धी किष्किन्धाया निरीयतुः ॥ ८० ॥
ततः सर्वाभिसारेणाशनिवेगोऽत्यमर्षणः । योद्धुं प्रववृते वीरस्तृणवद्गणयन् परान् ॥ ८१ ॥

---

१ कुलाधमाः । २ दन्तादन्तियुद्धे प्रवृत्तैर्गजैः । ३ सादी अश्ववारः । ४ शोणितेन पंकिलं भूतलं यस्मिन् स । ५ अवरजोऽनुजभ्राता । ६ नदीपूरः । ७ सिंहौ । ८ निर्जग्मुः ।

श्रुत्वैवं सह तेनैव सेनान्या खेचरैश्च तैः । रामोऽगाद्व्योमयानेन तत्रारण्येऽतिदारुणे ॥ २९ ॥
प्रतिस्थलं प्रतिजलं प्रतिशैलं प्रतिद्रुमम् । रामो गवेषयामास ददर्श न तु जानकीम् ॥ ३० ॥
मन्ये व्याघ्रेण सिंहेन श्वापदेनापरेण वा । सीता जग्धेति सुचिरं दध्यौ रामोऽतिदुःखितः ॥ ३१ ॥
सीताप्राप्तौ विमुक्ताशो निवृत्य स्वपुरीं ययौ । पौरैः सीतांगुणग्राहं निन्द्यमानो मुहुर्मुहुः ॥ ३२ ॥
प्रेतकार्यं च सीतायाः पद्मोऽकार्षीदुदश्रुदृक् । पश्यन् सीतामयमिव सर्वं शून्यमिवाथ वा ॥ ३३ ॥
सैका हृदि दृशोरग्रे तस्थौ रामस्य वाचि च । क्वापि तिष्ठति सीतेति तथापि न विवेद सः ॥ ३४ ॥
इतश्च तत्र वैदेही सुषुवे युग्मिनौ सुतौ । नामतोऽनङ्गलवणं मदनाङ्कुशमप्यथ ॥ ३५ ॥
वज्रजङ्घस्तयोश्चक्रे जन्मनाममहोत्सवौ । स्वपुत्रलाभादधिकं मोदमानो महामनाः ॥ ३६ ॥
धात्रीजनैर्लाल्यमानौ लीलादुर्ललिताबुभौ । क्रमेण ववृधाते तावश्विनाविव भूचरौ ॥ ३७ ॥
कलाग्रहणयोग्यौ तावजायेतां महाभुजौ । कलभाविव शिक्षार्हौ नरेन्द्रनयनोत्सवौ ॥ ३८ ॥
तदा च नाम्ना सिद्धार्थोऽणुव्रती सिद्धपुत्रकः । विद्याबलर्द्धिसंपन्नः कलागमविचक्षणः ॥ ३९ ॥
त्रिसन्ध्यमपि मेर्वद्रौ चैत्ययात्रासु चङ्क्रमैः । आकाशगामी भिक्षार्थं वैदेहीगृहमाययौ ॥ ४० ॥
॥ युग्मम् ॥
वैदेह्या भक्तपानाद्यैः श्रद्धया स तु भोजितः । तथा सुखविहारं च तया पृष्टस्तदावदत् ॥ ४१ ॥

---

१ भक्षिता । २ सीताया गुणान् गृहीत्वा । ३ जन्मनो नाम्नश्च महोत्सवौ । ४ लीलया चपलौ । ५ कलास्वागमेषु शास्त्रेषु च विचक्षणः । ६ गमनैः ।

ततो विजयसिंहेभसिंहस्याजिमुखेऽच्छिदत् । शिरोऽन्धकस्य रोषान्धोऽशनिवेगो महाभुजः ॥ ८२ ॥
ततो वानरसैन्यानि सदैत्यानि दिशो दिशम् । पवनास्फालिताम्भोदपटलानीव दुद्रुवुः ॥ ८३ ॥
सान्तःपुरपरीवारौ लंकाकिष्किन्धनायकौ । पातालंकां ययतुः क्वाप्युपायोऽपसर्पणम् ॥ ८४ ॥
निहत्य सुतहन्तारमाराधरमिव द्विपः । प्रशान्तकोपः समभूद्रथनूपुरपार्थिवः ॥ ८५ ॥
मुदितो वैरिनिर्घातान्निर्घातं नाम खेचरम् । स राजस्थापनाचार्यो लंकाराज्ये न्यवेशयत् ॥ ८६ ॥
ततो निवृत्य वैताढ्ये स्वपुरे रथनूपुरे । अमरेन्द्रोऽमरावत्यामिवागादशनिर्नृपः ॥ ८७ ॥
अन्येद्युर्जातसंवेगोऽशनिवेगनृपः स्वयम् । सहस्रारे सुते राज्यं न्यस्य दीक्षामुपाददे ॥ ८८ ॥
पुरा पातालंकायां सुकेशस्यापि सूनवः । इन्द्राण्यामभवन् माली सुमाली माल्यवानपि ॥ ८९ ॥
श्रीमालायां च किष्किन्धेर्द्वौ बभूवतुरात्मजौ । नाम्नादित्यरजा रुक्षरजाश्चेति महाभुजौ ॥ ९० ॥
अपरेद्युश्च किष्किन्धिः सुमेरौ शाश्वतार्हताम् । यात्रां कृत्वा निवृत्तः सन्नपश्यन्मधुपर्वतम् ॥ ९१ ॥
किष्किन्धेर्विष्वगुद्याने तत्र मेराविवापरे । मनोरमे मनो रतुं विशश्रामाधिकाधिकम् ॥ ९२ ॥
निधाय किष्किन्धपुरं तस्योपरि पराक्रमी । न्यवासीत् सपरीवारः कैलास इव यक्षराट् ॥ ९३ ॥
पुत्रास्तेऽपि सुकेशस्य राज्यं श्रुत्वारिभिर्हृतम् । क्रुधा त्रयोऽग्नय इव जज्वलुर्वीर्यशालिनः ॥ ९४ ॥
ते समागत्य लंकायां निर्घातं खेचरं रणे । न्यगृह्णन्मृत्यवे हि स्याद्वीरैर्वैरं चिरादपि ॥ ९५ ॥
ततश्च पुर्यां लंकायां राजा माली तदाभवत् । किष्किन्धायां तु किष्किंन्धिगिरादित्यरजा नृपः ॥ ९६ ॥

१ विजयसिंह एव गजस्तस्मिन् सिंहसदृशस्यान्धकस्य। २ मधुपर्वतोपरि। ३ वीरैः साकम्। ४ किष्किंधिवचनेन।

इतश्च तौ क्षणेनापि दोष्मन्तौ लवणाङ्कुशौ । रामसैन्यं दुधुवतुः क्षयोद्भ्रान्तोब्धिदुर्धरौ[1] ॥ ११७ ॥
यत्र यत्र भ्रेमतुस्तौ वने सिंहाविवोद्धतौ । रथी सादी निषादी वा न तत्रास्थाद्धृतायुद्धः ॥ ११८ ॥
हतविद्रुतमेवं[2] च रामसैन्यं विधाय तौ । केनाप्यस्खलितौ रामं सौमित्रिं चेयतुर्युधि ॥ ११९ ॥
तौ प्रेक्ष्य रामसौमित्री एवमन्योऽन्यमूचतुः । कावप्येतावभिरामौ कुमारौ विद्विषौ च नः ॥ १२० ॥
निसर्गात् स्निह्यति मनो बलाद्द्रुह्यति किं त्विदम् । उपच्छावः किमाश्लेष्टुमेतौ योधयितुं नु वा ॥ १२१ ॥
इति व्याहारिणं रामं रथस्थं लवणो रथी । लक्ष्मणं चाङ्कुशोऽवोचत् सौष्ठवप्रश्रयान्वितम् ॥ १२२ ॥
जैत्रं जगदजय्यस्य रावणस्यापि दोष्मतः । दिष्ट्याद्राक्षं वीरयुद्धश्रद्धालुस्त्वामहं चिरात् ॥ १२३ ॥
नापूर्यत रणश्रद्धा रावणेनापि ते ध्रुवम् । एष तां पूरयिष्यामि त्वं च मे पूरयिष्यसि ॥ १२४ ॥
इत्युक्ते रामसौमित्री द्वौ तौ च लवणाङ्कुशौ । आस्फालयामासतुः स्वं स्वं धनुर्ज्यानभीषणम् ॥ १२५ ॥
कृतान्तसारथी रामस्यन्दनं वज्रजङ्घराट् । अनङ्गलवणरथमभ्यढौकयतां मिथः ॥ १२६ ॥
रथं विराधः सौमित्रेरंकुशस्य पुनः पृथुः । अन्योऽन्यमभ्यमित्रीणं[3] चक्राते वरसारथी ॥ १२७ ॥
चतुरं भ्रमयामासुस्तेऽग्रसारथयो रथान् । प्रजहुर्विविधं ते च चत्वारो द्वन्द्वयोधिनः ॥ १२८ ॥
विज्ञातज्ञातिसम्बन्धौ सापेक्षौ लवणाङ्कुशौ । युयुधाते निरपेक्षौ त्वज्ञानाद्रामलक्ष्मणौ ॥ १२९ ॥
विविधैरायुधैर्युद्ध्वा युद्धान्तेच्छू रघूद्वहः । ऊचे कृतान्तवदनं रथं प्रत्यरि वाहय ॥ १३० ॥
कृतान्तोऽपि बभाषेऽदः खेदं प्राप्ता इमी हयाः । सर्वाङ्गं विशिखैर्विद्धाः प्रतियोधेन तेऽमुना ॥ १३१ ॥

---

१ क्षये प्रलयकाले उद्भ्रान्तसमुद्रवद्दुर्धरौ । २ आदौ हतं पश्चाद्विद्रुतम् । ३ अमित्रस्येमम् ।

इतश्च वैताढ्यगिरौ नगरे रथनूपुरे । सहस्रारनरेन्द्रस्याशनिवेगांगजन्मनः[1] ॥ ९७ ॥
भार्यायाश्चित्रसुन्दर्या गर्भे कश्चित्सुरोत्तमः । अभ्युत्यावातरत्सद्यो दृष्टे सुस्वप्नमंगले ॥ ९८ ॥ युग्मम् ॥
काले च दोहदस्तस्याः शक्रसंभोगलक्षणः । दुष्पूरो दुर्वचश्चाभूद्देहदौर्बल्यकारणम् ॥ ९९ ॥
निर्बंधेन[2] तु सा पृष्टा कथंचिदपि दोहदम् । कथयामास तं पत्ये लज्जावनमदानना ॥ १०० ॥
सहस्रारः सहस्राक्षरूपं[3] निर्माय विद्यया । तया शक्र इति ज्ञातः पूरयामास दोहदम् ॥ १०१ ॥
असूत समये सूनुमनूनभुजविक्रमम् । इन्द्र इत्युक्तनामानमिन्द्रसंभोगदोहदात् ॥ १०२ ॥
संप्राप्तयौवनायास्मै विद्यादोर्वीर्यशालिने । ददौ राज्यं सहस्रारः स्वयं धर्मरतोऽभवत् ॥ १०३ ॥
स सर्वान् साधयामास विद्याधरनरेश्वरान् । इन्द्रंमन्यश्च समभूदिन्द्रदोहदजन्मतः ॥ १०४ ॥
दिक्पालांश्चतुरश्चक्रे[4] सप्तानीकान्यनीकपान् । तिस्रः परिषदो वज्रमस्त्रमैरावणं द्विपम् ॥ १०५ ॥
रंभादिका वारवधूर्मंत्रिणं च बृहस्पतिम् । नैगमेषिसमाख्यं[5] च पत्त्यनीकस्य नायकम् ॥ १०६ ॥
॥ युग्मम् ॥
एवं विद्याधरैरिन्द्रपरिवाराभिधाधरैः । इन्द्रोऽहमेवेति धिया सोऽखंडं राज्यमन्वशात् ॥ १०७ ॥
मांकरध्वजिरादित्यकीर्तिकुक्षिसमुद्भवः[6] । तत्राभूत्सोमदिक्पालः प्राच्यां ज्योतिःपुरेश्वरः ॥ १०८ ॥
वरुणामेघरथयोः पुत्रः पश्चिमदिक्पतिः । बभूव वरुणो विद्याधरो मेघपुरेश्वरः ॥ १०९ ॥

---

१ अशनिवेगपुत्रस्य । २ आग्रहेण । ३ इन्द्ररूपम् । ४ सप्त सैन्यानि सप्त सेनापतींश्च । ५ नैगमेषिणा तुल्याभिधा यस्य तम् । ६ मकरध्वजस्य पुत्रः ।

ततो रामाज्ञयोत्थाय पुण्डरीकपुरे स्वयम् । गत्वा नत्वा च वैदेहीमित्युवाच कपीश्वरः ॥ १७६ ॥
त्वत्कृते प्रेषि रामेण विमानं देवि पुष्पकम् । इदानीमिदमध्यास्स्व रामोपान्तमुपेहि च ॥ १७७ ॥
साप्यूचेऽद्यापि मेऽरण्यत्यागदुःखं न शाम्यति । ततः कथं यामि रामं भूयो दुःखान्तरप्रदम् ॥ १७८ ॥
नत्वा भूयोऽपि सोऽवोचन्मा कुपस्तव शुद्धये । समं पौरैर्नृपैः सर्वैर्मञ्चारूढोऽस्ति राघवः ॥ १७९ ॥
तेनेत्युक्ते पूर्वमपि जानकी शुद्धिकाङ्क्षिणी । आरुरोह विमानं तदयोध्यायां जगाम च ॥ १८० ॥
माहेन्द्रोदयमुद्यानं समुपेत्योत्ततार सा । दत्तार्घा लक्ष्मणेनैत्य नमश्चक्रे नृपैरपि ॥ १८१ ॥
अग्रे निषद्य सौमित्रिर्नृपैः सममदोऽवदत् । निजां पुरीं निजं वेश्म प्रवेशाद्देवि पावय ॥ १८२ ॥
सीताप्यूचे प्राप्तशुद्धिः प्रवेक्ष्यामि पुरीमिमाम् । गृहं च नान्यथा वत्सापवादो जातु शाम्यति ॥ १८३ ॥
इति सीताप्रतिज्ञां तेऽशंसन् रामाय भूभुजः । रामोऽप्युपेत्य वैदेहीमित्यूचे न्यायनिष्ठुरम् ॥ १८४ ॥
भोगा न चेद्दशास्येन तस्थुष्या अपि तद्गृहे । समक्षं सर्वलोकानां तद्दिव्यं कुरु शुद्धये ॥ १८५ ॥
स्मित्वा सीताप्युवाचैव विज्ञस्त्वत्तोऽपरो न हि । अज्ञात्वा यो हि मे दोषं त्यागं कुर्या महावने ॥ १८६ ॥
दण्डमादौ विधायाद्य कुरुषे मत्परीक्षणम् । विचक्षणोऽसि काकुत्स्थ सज्जा तत्रापि नन्वहम् ॥ १८७ ॥
ऊचे विलक्षो रामोऽपि जाने दोषस्तवास्ति न । जनोत्पादितदोषस्योत्तारणायेदमुच्यते ॥ १८८ ॥
जगाद जानकी दिव्यपञ्चकं स्वीकृतं मया । विशामि वह्नौ ज्वलिते भक्षयाम्यथ तण्डुलान् ॥ १८९ ॥

---

१ रामसन्निधौ । २ रावणगृहे तस्थुष्या वसन्त्यास्तव रावणेन समं भोगा न चेत्स्युरिति सम्बन्धः ।
३ मन्त्रितांस्तण्डुलानिति तात्पर्यम् ।

तनयः सूरकनकावल्योरुत्तरदिक्पतिः । कुबेर इति विख्यातोऽभूत् कांचनपुरेश्वरः ॥ ११० ॥
कालाग्निश्रीप्रभासूनुः किष्किन्धनगराधिपः । अभूदपाच्यां दिक्पालो यम इत्यभिधानतः ॥ १११ ॥
विद्याधरेन्द्रमिन्द्रं तमिन्द्रोऽहमिति मानिनम् । गन्धेभोऽन्यमिभमिव न सेहे मालिभूपतिः ॥ ११२ ॥
भ्रातृभिश्च मंत्रिभिश्च मित्रैश्चातुलविक्रमैः । स चचालेन्द्रयुद्धाय नान्यो मंत्रो हि दोष्मताम् ॥ ११३ ॥
सिंहद्विपाश्वमहिषवराहवृषभादिभिः । यानैः प्रचेलुः खेऽन्येऽपि रक्षोवीराः सवानराः ॥ ११४ ॥
रिष्टाः खराः फेरवश्च सारसाश्च ववाशिरे । दक्षिणस्था अपि फले तेषां वामत्वधारिणः ॥ ११५ ॥
अन्यान्यप्यशकुनानि दुर्निमित्तानि चाभवन् । माली सुमालिनावारि प्रयाणाच्च सुमेधसा ॥ ११६ ॥
अवज्ञाय वचस्तस्य माली दोर्बलगर्वितः । जगाम वैताढ्यगिराविन्द्रमाह्वास्त चाजये ॥ ११७ ॥
इन्द्रोऽप्यैरावणारूढः पाणिनोल्लालयन् पविम् । सेनानाथैर्नैगमेषिप्रमुखैः परिवारितः ॥ ११८ ॥
सोमाद्यैर्लोकपालैश्च विविधायुधधारिभिः । विद्याधरभटैश्चान्यै रणक्षेत्रमुपाययौ ॥ ११९ ॥
इन्द्रराक्षससैन्यानां संफेटोऽभूत् परस्परम् । तडिन्निभास्त्रभीष्माणामंभोदानामिवाम्बरे ॥ १२० ॥
निपेतुः स्यन्दनाः क्वापि शिखराणीव भूभृताम् । प्रलायन्त गजाः क्वापि वातोद्धूता इवांबुदाः ॥ १२१ ॥
पेतुर्भटानां मूर्धानो राहुशंकाप्रदाः क्वचित् । कृत्तैकपादाः क्वाप्यश्वाश्चेलुः सन्दानिता इव ॥ १२२ ॥
अमर्षादिन्द्रसैन्येन मालिसैन्यमभज्यत । बलवानपि किं कुर्यात् ग्रासः केशरिणा करी ॥ १२३ ॥

---

१ आकाशे । २ गर्दभाः । ३ शृगालाः । ४ शब्द चक्रु. । ५ न्यषेधि । ६ युद्धाय । ७ छिन्न एकः पादो येषां ते । ८ बद्धाः ।

त्वं च मुञ्च परिव्रज्यां रामस्य महिषी भव। त्वदादेशात्तस्य पत्न्यो भविष्यामोऽधुना वयम् ॥ २२३ ॥
अमूर्विद्याधरवधूस्तदुद्वह रघूद्वह । प्राग्वत्सह त्वया रंस्ये तां सहस्वावमाननाम् ॥ २२४ ॥
इति ब्रुवाणे सीतेन्द्रे वैक्रियस्यः खेचरस्त्रियः। सङ्गीतं विविधं चक्रुः स्मरोज्जीवनभेषजम् ॥ २२५ ॥
सीतेन्द्रवचनैस्तैश्च तेन सङ्गीतकेन च । वसन्तेन च नाक्षुभ्यद्रामभद्रमहामुनिः ॥ २२६ ॥
माघस्य शुक्लद्वादश्यां तदा यामेऽन्तिमे निशि। उदपद्यत रामर्षेः केवलज्ञानमुज्ज्वलम् ॥ २२७ ॥
रामस्य केवलज्ञानमहिमान सभक्तिकः । सीतेन्द्रो नाकिनोऽन्ये च विदधुर्विधिपूर्वकम् ॥ २२८ ॥
दिव्यस्वर्णाम्बुजासीनो दिव्यचामरराजितः । दिव्यातपत्रवान्रामो विदधे धर्मदेशनाम् ॥ २२९ ॥
देशनान्ते क्षमयित्वा सीतेन्द्रेण प्रणम्य च । सौमित्रिरावणगतिं पृष्टो रामर्षिरभ्यधात् ॥ २३० ॥
अधुना नरके तुर्ये सशम्बूको दशाननः। लक्ष्मणश्चास्ति गतयः कर्माधीना हि देहिनाम् ॥ २३१ ॥
नरकायुश्चानुभूय तौ दशाननलक्ष्मणौ । नगर्यां विजयावत्यां प्राग्विदेहविभूषणे ॥ २३२ ॥
सुनन्दरोहिणीपुत्रौ जिनदाससुदर्शनौ । भविष्यतोऽर्हद्धर्मं च सततं पालयिष्यतः ॥ २३३ ॥
॥ युग्मम् ॥
ततो विपद्य सौधर्मे त्रिदशौ तौ भविष्यतः। च्युत्वा च विजयापुर्यां श्रावकौ भाविनौ पुनः ॥ २३४ ॥
ततोऽपि मृत्वा पुरुषौ हरिवर्षे भविष्यतः । तौ चावसानमासाद्य देवलोकं गमिष्यतः ॥ २३५ ॥
च्युत्वा च विजयापुर्यां जयकान्तजयप्रभौ। कुमारवार्तराड्लक्ष्म्योस्तौ कुमारौ भविष्यतः ॥ २३६ ॥

१ विक्रियया समुत्पन्नाः ।

अथ रक्षःपतिर्माली सुमालिप्रमुखैर्वृतः । सयूथ इव वन्येभः ससंरंभोऽभ्यधावत ॥ १२४ ॥
गदामुद्गरनाराचैः करकैरिव वारिदः । उपदुद्रावेन्द्रचमूं स वीर्यद्रविणेश्वरः ॥ १२५ ॥
सलोकपालः सानीकः सानीकपतिरुच्चकैः । इन्द्रोप्यैरावणारूढो ढुढौके रणकर्मणे ॥ १२६ ॥
स इन्द्रो मालिना लोकपालप्रभृतयः पुनः । सुमालिप्रमुखैः साधं योद्धुमारेभिरे भटाः ॥ १२७ ॥
तेषां चिरमभूद्युद्धं प्राणसंशयकृन्मिथः । जयाभिप्रायिणां प्रायः प्राणा हि तृणसन्निभाः ॥ १२८ ॥
इन्द्रो द्रागथ निर्दंभरणो दंभोलिनावधीत् । विद्युतेवांबुदो गोधां मालिनं वीर्यमालिनम् ॥ १२९ ॥
हते मालिनि वित्रेसू राक्षसा वानराश्च ते । सुमाल्यधिष्ठिताश्चेयुर्लंकां पातालवर्तिनीम् ॥ १३० ॥
विश्रवःसूनवे सद्यः कौशिकाकुक्षिजन्मने । लंकां वैश्रमणायादादिन्द्रः स्वं च पुरं ययौ ॥ १३१ ॥
पुर्यां पातालंकायां तिष्ठतश्च सुमालिनः । प्रीतिमत्यां सधर्मिण्यां जज्ञे रत्नश्रवा सुतः ॥ १३२ ॥
सम्प्राप्तयौवनो रत्नश्रवा रम्यमथान्यदा । जगाम कुसुमोद्यानं विद्यासाधनहेतवे ॥ १३३ ॥
तत्रैकत्र रहःस्थाने सोऽक्षमालाधरो जपन् । नासाग्रन्यस्तदृक् तस्थावालेखित इव स्थिरः ॥ १३४ ॥
इत्थं च तस्थुषे तस्मै कापि तस्थौ समीपतः । विद्याधर्यनवद्यांगी कुमारी पितृशासनात् ॥ १३५ ॥
तदानीं च महाविद्या नाम्ना मानवसुन्दरी । अस्मि सिद्धा तवेत्युच्चै रत्नश्रवसमभ्यधात् ॥ १३६ ॥
रत्नश्रवाः सिद्धविद्यो जपमालां मुमोच च । ददर्श च पुरस्थां तां विद्याधरकुमारिकाम् ॥ १३७ ॥
इहागा हेतुना केन कस्य वा कासि वेति च । रत्नश्रवा बभाषे तां साप्येवं प्रत्यभाषत ॥ १३८ ॥

१ वज्रेण । २ चित्रित इव । ३ आगतासि ।

युवाभ्यां तत्कृतं पूर्वं येनेमं नरकं गतौ । पूर्ववैरं किमद्यापि दृष्टोदर्कं न मुञ्चितम् ॥ २५२ ॥
तावप्येवं निषिध्येन्द्रः सौमित्रे रावणस्य च । रामकेवलिनाख्यातगाचख्यौ बोधहेतवे ॥ २५३ ॥
तावप्यथ बभाषाते साध्वकार्षीः कृपानिधे । भवच्छुभोपदेशेन जाता नो दुःखविस्मृतिः ॥ २५४ ॥
प्राग्जन्मोपार्जितैस्तैस्तैः क्रूरैः कर्मभिरर्पितः । दीर्घो नौ नरकावासस्तद्दुःखं कोऽपनेष्यति ॥ २५५ ॥
इत्युक्त्या करुणापूर्णः सीतेन्द्रः प्रत्यवोचत । नेष्यामि सुरलोके त्रीनपि वो नरकादितः ॥ २५६ ॥
इत्युक्त्वा पाणिनोद्दध्रे स तांस्त्रीनपि ते पुनः । विशीर्य कणशः पेतुः पाणेः पारदवत्क्षणात् ॥ २५७ ॥
भूयोऽपि मिलिताङ्गांस्तानुद्दध्रे स यथा यथा । पुनरेव पतन्ति स्म पूर्ववत्ते तथा तथा ॥ २५८ ॥
ततः सीतेन्द्रमूचुस्ते भवत्यधिकमेव नः । दुःखमुद्ध्रियमाणानां तन्मुञ्चास्मान् दिवं व्रज ॥ २५९ ॥
तान्मुक्त्वेयाय सीतेन्द्रो रामं नत्वा ततोऽगमत् । शाश्वतार्हत्तीर्थयात्राकृते नन्दीश्वरादिषु ॥ २६० ॥

गच्छन्नयो देवकुरुप्रदेशे निरीक्ष्य भामण्डलराजजीवम् ।
प्राक्स्नेहयोगात् प्रतिबोध्य सम्यग् निजं स सीतेन्द्र इयाय कल्पम् ॥ २६१ ॥

उत्पन्ने सति केवले स शरदां पञ्चाधिकां विंशतिं, मेदिन्यां भविकान् प्रबोध्य भगवाञ्छ्रीरामभट्टारकः ।
आयुश्च व्यतिलङ्घ्य पञ्चदश चाब्दानां सहस्रान् कृती । शैलेशीं प्रतिपद्य शाश्वतसुखानन्दं प्रपेदे पदम् ॥२६२॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते महाकाव्ये सप्तमे पर्वणि
रामनिर्वाणगमनो नाम दशमः सर्गः समाप्तः ।

---

१ दृष्ट उदर्कः परिणामो यस्य तत् ।

अनेककौतुकागारे पुरे कौतुकमंगले । विद्याधरपतिर्व्योमबिन्दुर्नामास्ति विश्रुतः ॥ १३९ ॥
तस्यास्ति ज्यायसी पुत्री कौशिका नाम मे स्वसा । ऊढा यक्षपुरेशेन राज्ञा विश्रवसा तु सा ॥ १४० ॥
तस्या वैश्रमणो नाम बभूव तनयो नयी । राज्यं करोति लंकायां योऽधुना शक्रशासनात् ॥ १४१ ॥
अहं तु कैकसी नाम कौशिकायाः कनीयसी । नैमित्तिकगिरा पित्रा दत्ता तुभ्यमिहागमम् ॥ १४२ ॥
आहूतबन्धूस्तत्रैवोपयेमे तां सुमालिसूः । पुष्पांतकं पुरं न्यस्य चास्थात् क्रीडंस्तया सह ॥ १४३ ॥
अन्यदा कैकसी स्वप्ने विशन्तं स्वमुखे निशि । कुंभिकुंभस्थलीभेदप्रसक्तं सिंहमैक्षत ॥ १४४ ॥
तया तं स्वप्नमाख्यातं व्याख्याद्रत्नश्रवाः प्रगे । सूनुस्ते विश्वशौंडीरो भविष्यति महाभुजः ॥ १४५ ॥
स्वप्नादनंतरं तस्माच्चैत्यपूजां चकार सा । बभार च महासारं गर्भं रत्नश्रवःप्रिया ॥ १४६ ॥
तस्य गर्भस्य संभूतेः प्रभृत्यत्यन्तनिष्ठुरा । वाणी बभूव कैकस्या दृढं चांगं जितश्रमम् ॥ १४७ ॥
दर्पणे विद्यमानेऽपि सा खड्गेऽपश्यदाननम् । आज्ञां दातुमभिप्रैपीत् सुरराज्येऽप्यशंकितम् ॥ १४८ ॥
विनापि हेतुं हुंकारमुखरं सा दधौ मुखम् । अनामयच्च मूर्धानं कथंचिन्न गुरुष्वपि ॥ १४९ ॥
विद्विषां मूर्धसु चिरं पादं दातुमियेष सा । इत्यादिदारुणान् भावान् दध्रे गर्भप्रभावतः ॥ १५० ॥
प्रतिपक्षासनोत्कंपं कुर्वाणस्तनयस्तया । साधिकद्वादशसमासहस्रायुरजन्यत ॥ १५१ ॥
उल्ललत्सूतिकातल्पेऽनल्पौजाः कंपयन् महीम् । उत्तानशय उद्दामपादकोकनदोऽथ सः ॥ १५२ ॥
भीमेन्द्रेण पुरा दत्तं नवमाणिक्यनिर्मितम् । चकर्ष पाणिना हारं पार्श्वस्थितकरण्डकात् ॥ १५३ ॥

१ आहूता बन्धवो येन सः । २ कुंभिनो गजस्य कुंभस्थलभेदने प्रसक्त आसक्तस्तम् । ३ प्रातःकाले । ४ कोकनदं रक्तकमलम् । ५ नवभिर्माणिक्यैर्निर्मितम् ।

पुरोधोगृहिहस्त्यश्वसेनानीवर्धकिस्त्रियः । पञ्चेन्द्रियाणि सप्तैवं तस्य रत्नानि जज्ञिरे ॥ १३ ॥
दिग्यात्रार्थं सोऽनुचक्रं पूर्वं पूर्वाब्धिमभ्यगात् । मागधतीर्थकुमारं तत्र चक्रे वशंवदम् ॥ १४ ॥
ततो निवृत्य याम्याब्धौ वरदामपतिं सुरम् । सोऽसाधयन्न देवोऽपि भुव्यलं चक्रवर्तिने ॥ १५ ॥
गत्वा च पश्चिमाम्भोधौ प्रभासाधीश्वरं सुरम् । क्षिप्तेनैकेन बाणेन वशीचक्रे स लीलया ॥ १६ ॥
ततश्चासाधयत् सिन्धुं सिन्धुराज इवापरः । वैताढ्याद्रिकुमारं च सुरं, सुरवरोपमः ॥ १७ ॥
सोऽथ स्वयं वशीचक्रे कृतमालाभिधं सुरम् । सेनान्यातु महानद्याः सिन्धोः पश्चिमनिष्कुटम् ॥ १८ ॥
यथाविधि तमिस्रां स प्रविश्य च निरीय च । आपातनाम्नः किरातान्निर्जिगाय महाभुजः ॥ १९ ॥
पश्चिमं निष्कुटं सिन्धोः सेनान्या स विजित्य च । वशीचकार हिमवत्कुमारं देवविक्रमः ॥ २० ॥
काकिण्या ऋषभकूटे स लिखित्वात्मनोऽभिधाम् । सेनान्या निष्कुटं गाङ्गं प्राचीनं चलितोऽजयत् ॥ २१ ॥
साधयित्वा स्वयं गङ्गां जित्वा विद्याधरेश्वरान् । खण्डप्रपाताद्वारस्थं नाट्यमालमसाधयत् ॥ २२ ॥
खण्डप्रपातागुहया वैताढ्यान्निर्जगाम सः । सेनान्यासाधयच्चाशु गाङ्गं प्राचीननिष्कुटम् ॥ २३ ॥
आवासितस्य गङ्गायां तेऽथ गङ्गासुखस्थिताः । नवापि निधयस्तस्य नैसर्पाद्या वशेऽभवन् ॥ २४ ॥
सोऽथ सम्पूर्णचक्रिश्रीराजगाम निजं पुरम् । चक्रे चक्रित्वाभिषेकश्चास्य देवैर्नृपैरपि ॥ २५ ॥
षट् खण्डां बुभुजे पृथ्वीमखण्डितपराक्रमः । क्रमेण च परिव्रज्यां भवोद्विग्नः स आददे ॥ २६ ॥
एवं जयस्य कौमारे वत्सराणां शतत्रयम् । तदेव मण्डलित्वेऽब्दशतं तु ककुभां जये ॥ २७ ॥

---

१ निर्गन्य ।

कंठे चिक्षेप तं हारं बालः सहजचापलात्। जगाम विस्मयं तेन कैकसी सपरिच्छदा ॥ १५४ ॥
रत्नश्रवसे सा चख्यौ राक्षसेन्द्रेण यः पुरा । मेघवाहनराजाय दत्तस्त्वत्पूर्वजन्मने ॥ १५५ ॥
अद्य यावद्देवतावद्योऽपूजि तव पूर्वजैः । न शक्यो वोढुमन्यैर्यो नवमाणिक्यनिर्मितः ॥ १५६ ॥
यश्च नागसहस्रेण निधानमिव रक्ष्यते । हार आकृष्य कंठेऽसौ सोऽक्षेपि शिशुना तव ॥ १५७ ॥
॥ त्रिभिर्विशेषकम् ॥
नवमाणिक्यसंक्रांतमुखत्वात्तस्य तत्क्षणम् । नामधेयं दशमुख इति रत्नश्रवा व्यधात् ॥ १५८ ॥
शशंस चैवं यन्मेरौ चैत्यवंदनहेतवे । सुमालिना गतवता पृष्टस्तातेन कोऽप्यृषिः ॥ १५९ ॥
चतुर्ज्ञानभृदित्याख्यद्धारं त्वत्पूर्वजन्मनाम् । यो वोढा नवमाणिक्यं सोऽर्धचक्री भविष्यति ॥ १६० ॥
कैकसी सुषुवे चान्यं भानुस्वप्नेन सूचितम् । भानुकर्ण इति सूनुं कुंभकर्णापराभिधम् ॥ १६१ ॥
चन्द्रतुल्यनखत्वेन नाम्ना चन्द्रणखां पुनः । ख्यातां शूर्पणखां लोके कैकसी सुषुवे सुताम् ॥ १६२ ॥
कियत्यपि गते काले पुनश्चासूत कैकसी । पुत्रं बिभीषणं नाम्ना शशांकस्वप्नसूचितम् ॥ १६३ ॥

साग्रषोडशधनुःसमुन्नतास्ते त्रयोऽप्यहरहः सहोदराः ।
रेमिरे गतभया यथासुखं क्रीडयाद्यवयसोऽनुरूपया ॥ १६४ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते महाकाव्ये सप्तमे पर्वणि राक्षसवंशवानरवंशोत्पत्ति-रावणजन्मवर्णको नाम प्रथमः सर्गः ॥

---

१ तव पूर्वजाय । २ नव माणिक्यानि यस्मिंस्तम् ।

॥ अथ द्वितीयः सर्गः ॥

अथान्येद्युर्दशमुखः सानुजोऽपश्यदम्बरे । विमानारूढमायान्तमृद्ध्वैश्रवणं नृपम् ॥ १ ॥

कोऽयमित्यनुयुक्ता तु तेन माताब्रवीदिति । कौशिकाया मम ज्येष्ठभगिन्या ह्येप नन्दनः ॥ २ ॥

विश्रवो नामधेयस्य विद्याधरपतेः सुतः । सर्वविद्याधरेन्द्रस्येन्द्रस्याग्रसुभटो ह्ययम् ॥ ३ ॥

भवत्पितामहज्येष्ठं हत्वेन्द्रो मालिनं रणे । लङ्कां सराक्षसद्वीपां ददावस्मै च नः पुरीम् ॥ ४ ॥

ततः प्रभृति लङ्कायाः प्राप्त्यै कृतमनोरथः । इहास्ति ते पिता वत्स युक्तं शक्ते द्विपि ह्रदः ॥ ५ ॥

लङ्कां सराक्षसद्वीपां सह पातालङ्कया । विद्यां च राक्षसीं नाम पूर्वजन्मात्मजन्मजे ॥ ६ ॥

रक्षोवंशादिकन्दाय मेघवाहनभूभुजे । राक्षसेन्द्रो ददौ भीमः प्रतीकाराय विद्विषाम् ॥ ७ ॥ युग्मम् ॥

तस्यां हृतायामाम्नायराजधान्यामरातिभिः । पितामहस्तिष्ठति ते पितापि च परासुवत् ॥ ८ ॥

अरक्षके क्षेत्र इवोक्षाणस्तस्यामरातयः । स्वैरं चरन्तीति सदा जीवच्छल्यं पितुस्तव ॥ ९ ॥

कदा नु सानुजस्तत्र गत्वा पैतामहासने । आसीनो द्रक्ष्यसे वत्स मयका मंदभाग्यया ॥ १० ॥

विलोक्य लङ्कालुण्टाकांस्त्वत्कारायां नियन्त्रितान् । शिरोमणिर्भविष्यामि कदा पुत्रवतीष्वहम् ॥ ११ ॥

एवं मनोरथैर्वत्स खपुष्पावचयोपमैः । क्षामीभवाम्यहरहर्मरालीव मरौ गता ॥ १२ ॥

---

१ तव पितामहस्य ज्येष्ठभ्रातरमित्यर्थः । २ राक्षसवंशस्याद्यङ्कुराय । ३ आम्नायेन पारंपर्येणागतायां राजधान्याम् । ४ शत्रुभिः । ५ मृतवत् । ६ वृषाः । ७ वद्धान् । ८ हंसी इव ।

अथैवमवदद्रोपभीषणाक्षो विभीषणः । अलं मातर्विषादेन न वेत्सि सुतविक्रमम् ॥ १३ ॥
आर्यस्य दशकण्ठस्य पुरस्तादेवि दोष्मतः । क इन्द्रो वैश्रवणः कः केऽन्ये विद्याधरा अपि ॥ १४ ॥
अज्ञातपूर्विणा लङ्काराज्यं सोढं द्विषामिदम् । दशास्येन प्रसुप्तेन सिंहेनेवेभगर्जितम् ॥ १५ ॥
आस्तामार्यो दशग्रीवः परानतिभटानपि । अप्यार्यः कुम्भकर्णोऽयं निःशेषीकर्तुमीश्वरः ॥ १६ ॥
अस्त्वार्यः कुम्भकर्णोऽपि तदादेशात् करोम्यहम् । द्विषामकाण्डे संहारं मातः पातः पवेरिव ॥ १७ ॥
अथोचे रावणोऽप्येवं दशनैरधरं दशन् । त्वं वज्रकठिनास्यम्ब यद्दुःशल्यमधाश्चिरम् ॥ १८ ॥
अप्येकबाहुस्थाम्ना तान् हन्यामिन्द्रादिकान् द्विपः । शस्त्राशस्त्रिकथाप्यस्तु वस्तुतस्ते तृणं हि मे ॥ १९ ॥
दोर्वीर्येणापि निर्जेतुं यद्यप्यलमहं परान् । तथापि हि प्रयोक्तव्या विद्याशक्तिः क्रमागता ॥ २० ॥
तद्विद्याः साधयिष्यामि निरवद्याः समन्ततः । अनुजानीहि यास्यामि तत्सिद्ध्यै सानुजोऽप्यहम् ॥ २१ ॥
एवमुक्त्वा नमस्कृत्य पितरौ सानुजोऽपि सः । ताभ्यां च चुम्बितो मूर्ध्नि भीमारण्यमुपाययौ ॥ २२ ॥
शयानशयुनिःश्वासकम्पमानान्तिकद्रुमम् । दृप्तशार्दूललाङ्गूलाच्छोटस्फोटितभूतलम् ॥ २३ ॥
अस्तोकघूकघूत्कारघोरभूरुहगह्वरम् । नृत्यद्भुतपदाघातपतद्गिरितटोपलम् ॥ २४ ॥
भयङ्करं दिविपदामप्येकं पदमापदाम् । भ्रातृभ्यां सहितस्ताभ्यां तदरण्यं विवेश सः ॥ २५ ॥
॥ त्रिभिर्विशेषकम् ॥
ते जटामुकुटान्मूर्ध्नि धारयन्तस्तपस्विवत् । अक्षसूत्रधरा नासावंशाग्रन्यस्तदृष्टयः ॥ २६ ॥

---

१ एकहस्तबलेन । २ शयुरजगरः ।

श्वेतांशुकभृतो याममद्वितयेन त्रयोऽपि हि। सर्वकामप्रदामष्टाक्षरीं विद्यामसाधयन् ॥ २७ ॥ युग्मम् ॥
दशकोटीसहस्राणि जपो यस्य फलप्रदः। आरेभिरे ते जपितुं तं मन्त्रं षोडशाक्षरम् ॥ २८ ॥
तदा त्वनादृतो नाम जम्बुद्वीपपतिः सुरः। सान्तःपुरः क्रीडनाय तत्रायातो ददर्श तान् ॥ २९ ॥
विद्यासाधनविघ्नाय तेषां यक्षाधिपः स तु। अनुकूलोपसर्गाय प्रजिघाय स्वयोषितः ॥ ३० ॥
तेषां क्षोभार्थमायातास्तद्रूपैरतिसुन्दरैः। ताः क्षोभं स्वयमेवेयुर्विस्मृतस्वामिशासनाः ॥ ३१ ॥
निर्विकारान् स्थिराकारांस्तूष्णीकानवलोक्य तान्। अकृत्रिमस्मरावेशविवशास्ते बभाषिरे ॥ ३२ ॥
भो भो ध्यानजडा यूयं यत्नतः पश्यताग्रतः। देव्योऽपि च वशीभूताः का वः सिद्धिरतः परा ॥ ३३ ॥
किं विद्यासिद्धये यत्नस्तत्क्लेशेनामुना कृतम्। किं करिष्यथ विद्याभिर्देव्यः सिद्धा वयं हि वः ॥ ३४ ॥
रमध्वं स्वैरमस्माभिस्त्रयाणां जगतामपि। रम्यरम्यप्रदेशेषु सुरदेव्या यथारुचि ॥ ३५ ॥
सकाममिति जल्पन्त्योऽनल्पधैर्येषु तेषु ताः। विलक्षा जज्ञिरे यक्षास्तालिका नैकहस्तिका ॥ ३६ ॥
जम्बुद्वीपपतिर्यक्षस्ततस्तानब्रवीदिति। मुग्धैः किमेतदारब्धं युष्माभिः कष्टचेष्टितम् ॥ ३७ ॥
मन्ये पाखण्डिना केनाप्यकाण्डे मृत्युहेतवे। पाखण्डं शिक्षिता यूयमनाप्तेन दुरात्मना ॥ ३८ ॥
यात याताधुनाप्येतं मुक्त्वा ध्यानदुराग्रहम्। ब्रूताहमपि यच्छामि वाञ्छितं वः कृपापरः ॥ ३९ ॥
इत्युक्तेऽपि हि तूष्णीकांस्तान् क्रुद्धः सोऽब्रवीदिति। मुक्त्वा प्रत्यक्षदेवं मां किमन्यं ध्यायथापरम् ॥ ४० ॥
इति स क्रूरवाग्यक्षस्तत्परिक्षोभहेतवे। भ्रूसञ्ज्ञया समादिक्षत् किङ्करान् वानमन्तरान् ॥ ४१ ॥

१ अंशुकं वस्त्रम्। २ देवसदृशाः। ३ एकहस्तेन तालिका न भवेदिति यावत्।

ततः किलकिलारावकारिणो बहुरूपिणः । उत्पाट्य गिरिशृङ्गाणि तदग्रे केऽपि चिक्षिपुः ॥ ४२ ॥
चन्दनद्रुमवत् सर्पीभूय तान् केऽप्यवेष्टयन् । सिंहीभूय पुरस्तेषां पूच्चक्रुः केऽपि दारूणम् ॥ ४३ ॥
अच्छभल्लवृकव्याघ्रबिडालादिवपुर्भृतः । चक्रुर्विभीषिकां केचिन्नाक्षुभ्यंस्ते तथापि हि ॥ ४४ ॥
कैकसीं रत्नश्रवसं जामिं चन्द्रणखां च ते । विकृत्य बद्ध्वा च पुरस्तेषां सपदि चिक्षिपुः ॥ ४५ ॥
रत्नश्रवःप्रभृतयस्ते च मायामयास्तदा । उदश्रुनयना एवं चक्रन्दुः करुणस्वरम् ॥ ४६ ॥
वयं हन्यामहे बध्वा तिर्यञ्चो लुब्धकैरिव । एभिर्गतघृणैः कैश्चिद्युष्माकं पश्यतामपि ॥ ४७ ॥
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ वत्स त्वं त्रायस्व दशकन्धर । एकान्तभक्तस्तादृक् त्वमस्मान् कथमुपेक्षसे ॥ ४८ ॥
यो बालोऽपि महाहारं तं कण्ठे विन्यधाः स्वयम् । तस्य बाहूबलं क्वाद्य क्वाहंकारश्च ते गतः ॥ ४९ ॥
कुम्भकर्ण त्वमपि नो नाकर्णयसि किं वचः । यदेवमस्मान् दीनास्यानुदासीन इवेक्षसे ॥ ५० ॥
बिभीषण क्षणमपि न भक्तिविमुखोऽभवः । किं परावर्तित इव दुष्टदैवेन सम्प्रति ॥ ५१ ॥
विलपत्स्वपि तेष्वेवं न चेलुस्ते समाधितः । ततस्तदग्रे तन्मौलींश्चिच्छिदुर्यक्षकिङ्कराः ॥ ५२ ॥
अपश्यन्त इवाग्रस्थमपि तत्कर्म दारुणम् । न मनागप्ययुः क्षोभं ते ध्यानाधीनचेतसः ॥ ५३ ॥
रावणाग्रेऽपातयंस्ते मौली तदनुजन्मनोः । दशग्रीवस्य मूर्धानं तयोरग्रे तु मायया ॥ ५४ ॥
किञ्चिच्चुक्षुभतुः कोपात्कुम्भकर्णबिभीषणौ । गुरुभक्तिस्तत्र हेतुर्न पुनः स्वल्पसत्त्वता ॥ ५५ ॥
रावणः परमार्थज्ञस्तमनर्थमचिन्तयन् । विशिष्टध्याननिष्ठोऽभूद्गिरीन्द्र इव निश्चलः ॥ ५६ ॥

---

१ भगिनीम् । २ तस्य लघुभ्रात्रो· ।

साधु साध्वित्यभूद्वाणी गीर्वाणानामथाम्बरे । ते च द्रुतमपांसपंश्शकिता यक्षकिङ्कराः ॥ ५७ ॥
तव स्मो वशवर्तिन्य इति जल्पन्त्य उच्चकैः । विद्याः सहस्रमभ्येयुर्दशास्यं गोतिताम्बराः ॥ ५८ ॥
प्रज्ञप्ती रोहिणी गौरी गान्धारी च तथा परा । नभःसञ्चारिणी कामदायिनी कामगामिनी ॥ ५९ ॥
अणिमा लघिमाक्षोभ्या मनःस्तम्भनकारिणी । सुविधाना तपोरूपा दहनी विपुलोदरी ॥ ६० ॥
शुभप्रदा रजोरूपा दिनरात्रिविधायिनी । वज्रोदरी समाकृष्टिरदर्शन्यजरामरा ॥ ६१ ॥
अनलस्तम्भनी तोयस्तम्भनी गिरिदारणी । अवलोकनी तु वह्निर्घोरा धीरा भुजङ्गिनी ॥ ६२ ॥
वारिणी भुवनाऽवन्ध्या दारुणी मदनाशिनी । भास्करी रूपसम्पन्ना रोशनी विजया जया ॥ ६३ ॥
वर्धनी मोचनी चैव वाराही कुटिलाकृतिः । चित्तोद्भवकरी शान्तिः कौबेरी वशकारिणी ॥ ६४ ॥
योगेश्वरी बलोत्सादा चण्डा भीतिः प्रधर्षिणी । दुर्निवारा जगत्कम्पकारिणी भानुमालिनी ॥ ६५ ॥
एवमाद्या महाविद्याः पुरा सुकृतकर्मणा । स्वल्पैरेव दिनैः सिद्धा दशास्यस्य महात्मनः ॥ ६६ ॥
॥ अष्टभिः कुलकम् ॥
संवृद्धिर्जृम्भणी सर्वाहारिणी व्योमगामिनी । इन्द्राणीति पञ्च विद्याः कुम्भकर्णस्य चासिधन् ॥ ६७ ॥
सिद्धार्था शत्रुदमनी निर्व्याघाता खगामिनी । विद्याश्चतस्रः संसिद्धाः कुम्भकर्णानुजन्मनः ॥ ६८ ॥
जम्बुद्वीपपतिः सोऽपि क्षमयामास रावणम् । महतामपराद्धे हि प्रणिपातः प्रतिक्रिया ॥ ६९ ॥
स यक्षोऽकृत तत्रैव रावणस्य कृते कृती । स्वयम्प्रभं पुरं विघ्नप्रायश्चित्तचिकीरिव ॥ ७० ॥

---

१ देवानाम् । २ अनश्यन् ।

विद्यासिद्धिं तु तां तेषां श्रुत्वा तौ पितरौ स्वसा । बन्धवश्चाययुस्तत्र प्रतिपत्तिश्च तैः कृता ॥ ७१ ॥
पित्रोर्दृशां सुधावृष्टिं बन्धूनामेकमुत्सवम् । जनयन्तः सुखं तस्थुर्भ्रातरस्ते त्रयोऽपि हि ॥ ७२ ॥
उपवासैरथो षड्भिश्चन्द्रहासमसिं वरम् । दशास्यः साधयामासौपयिकं साधने दिशाम् ॥ ७३ ॥
इतश्च वैताढ्यगिरौ दक्षिणश्रेणिभूषणे । पुरेऽभूत्सुरसङ्गीते मयो विद्याधरेश्वरः ॥ ७४ ॥
तस्य हेमवती नाम गुणानां धाम गेहिनी । तत्कुक्षिजन्मा दुहिता नाम्ना मन्दोदरीत्यभूत् ॥ ७५ ॥
तां प्राप्तयौवनां प्रेक्ष्य तद्वरार्थी व्यचिन्तयत् । विद्याधराकुमाराणां मयराजो गुणागुणान् ॥ ७६ ॥
अनुरूपमपश्यंश्च वरं मयनरेश्वरः । यावद्विषादमग्नोऽस्थात्तावन्मन्त्र्येवमब्रवीत् ॥ ७७ ॥
स्वामिन्मा विषीद किञ्चदस्त्यस्या उचितो वरः । रत्नश्रवःसुतो दोष्मान् रूपवांश्च दशाननः ॥ ७८ ॥
सिद्धविद्यासहस्रस्याकम्पितस्य सुरैरपि । विद्याधरेषु नास्यास्ति तुल्यो मेरोरिवाद्रिषु ॥ ७९ ॥
एवमेतदिति प्रोच्य मयो हर्षमहामनाः । सबान्धवः ससैन्यश्च सान्तःपुरपरिच्छदः ॥ ८० ॥
मन्दोदरीमुपादाय प्रदातुं दशमौलये । पुरुषैर्ज्ञापयित्वा स्वं स्वयम्प्रभपुरं ययौ ॥ ८१ ॥ युग्मम् ॥
सुमालिप्रमुखास्तत्र गोत्रवृद्धा महाशयाः । मन्दोदरीं दशास्याय ग्रहीतुं प्रतिपेदिरे ॥ ८२ ॥
विवाहं कारयामासुस्तयोरथ शुभे दिने । वैवाहिकाः सुमाल्याद्या मयप्रभृतयश्च ते ॥ ८३ ॥
ययुर्मयाद्याः स्वपुरं कृतोद्वाहमहोत्सवाः । रावणोऽपि चिरं रेमे रमणीवरया तया ॥ ८४ ॥

---

१ उपयोगिनम् ।

रावणः क्रीडयान्येद्युर्ययौ मेघरवं गिरिम् । उत्पक्षमिव पार्श्वविलम्बिभिर्मेघमण्डलैः ॥ ८५ ॥
सरस्यपश्यन्मज्जन्तीस्तत्र खेचरकन्यकाः । षट् सहस्रान् सोऽप्सरस इव क्षीरसरस्वति ॥ ८६ ॥
पद्मिन्य इव मार्तण्डं स्मेरलोचनपङ्कजाः । नाथीयन्त्यः सानुरागास्तमीक्षाञ्चक्रिरेऽथ ताः ॥ ८७ ॥
सद्योऽप्यपास्य मन्दाक्षममन्दस्मरपीडिताः । भर्ता नस्त्वं भवैवं ताः प्रार्थयाञ्चक्रिरे स्वयम् ॥ ८८ ॥
तत्र पद्मावती सर्वश्रीसुरसुन्दरोद्भवा । मनोवेगाबुधसुता चान्याशोकलताभिधा ॥ ८९ ॥
अन्या विद्युत्प्रभा नाम सुता कनकसन्ध्ययोः । एवमन्या अपि जगत्प्रख्यातान्वयसम्भवाः ॥ ९० ॥
ताः सरागाः सरागेण दशग्रीवेण कन्यकाः । गान्धर्वेण विवाहेन सर्वा अप्युपयेमिरे ॥ ९१ ॥
तत्सौविदास्तत्पितॄणामिदमेत्य व्यजिज्ञपन् । कोऽप्येष कन्या यौष्माकीः परिणीयाद्य गच्छति ॥ ९२ ॥
समं तत्पितृभिर्विद्याधरैरमरसुन्दरः । क्रुद्धोऽन्वधावद्रभसा जिघांसुर्दशकन्धरम् ॥ ९३ ॥
नवोढास्ता दशग्रीवमूचुः प्रकृतिकातराः । त्वरितं प्रेरय स्वामिन् विमानं मा विलम्बय ॥ ९४ ॥
एकोऽप्यजय्योऽयं विद्याधरेन्द्रोऽमरसुन्दरः । किं पुनः कनकबुधप्रमुखैः परिवारितः ॥ ९५ ॥
दशास्यस्तद्गिरा स्मित्वा व्याजहारेति सुन्दरीः । पश्यताजिं ममामीभिर्गरुडस्योरगैरिव ॥ ९६ ॥
इति ब्रुवाणमेयुस्तं कुर्वाणाः शस्त्रदुर्दिनम् । घना इव महाशैलं विद्याधरमहाभटाः ॥ ९७ ॥
अस्त्राण्यस्त्रैः खण्डयित्वा रावणो वीर्यदारुणः । सद्यः प्रस्वापनास्त्रेणाजिघांसुस्तानमोहयत् ॥ ९८ ॥

---

१ सरोवरे। २ नाथमिच्छन्त्य.। ३ लज्जाम्। ४ सौविदा अन्तःपुररक्षका नपुंसकनराः। ५ हन्तुमिच्छुः। ६ जेतुमशक्यः। ७ सङ्ग्रामम्। ८ हन्तुमनिच्छुः।

नागपाशैरबध्नाच्च पशूनिव दशाननः । प्रेयसीभिः पितृभिक्षां याचितस्तान्मुमोच च ॥ ९९ ॥
ततस्ते स्वपुरं जग्मुः समं ताभिश्च रावणः । स्वयम्प्रभपुरं प्राप दत्तार्घो मुदितैर्जनैः ॥ १०० ॥
अथ कुम्भपुरेशस्य महोदरमहीपतेः । सुरूपनयनादेवीकुक्षिजां नवयौवनाम् ॥ १०१ ॥
सुतां नाम्ना तडिन्मालां तडिन्मालोपमद्युतिम् । पूर्णकुम्भस्तनाभोगां कुम्भकर्ण उपायत ॥ १०२ ॥
॥ युग्मम् ॥
वैताढ्यदक्षिणश्रेण्यां ज्योतिष्पुरपुरेशितुः । वीरनाम्नो नन्दवतीदेवीकुक्षिसमुद्भवाम् ॥ १०३ ॥
पङ्कजश्रीदस्युदृशं नामतः पङ्कजश्रियम् । कन्यां सुरस्त्रियमिव पर्यणैपीद्विभीषणः ॥ १०४ ॥ युग्मम् ॥
अथ मन्दोदरी देवी देवेन्द्रसमतेजसम् । पुत्रमिन्द्रजितं नाम सुषुवेऽद्भूतविक्रमम् ॥ १०५ ॥
कियत्यपि गते काले द्वितीयमपि नन्दनम् । मेघवन्नयनानन्दं सुषुवे मेघवाहनम् ॥ १०६
आकर्ण्य पितृवैरं तत्कुम्भकर्णविभीषणैः । वैश्रवणाश्रितां लङ्कामुपदुद्रुवतुः सदा ॥ १०७ ॥
वैश्रवणोऽथ दूतेनेत्यवोचत सुमालिनम् । निजौ शाधि शिशू हन्त रावणावरजाविमौ १०८ ॥
स्वान्यशक्ती न जानीतो दुर्मदौ वीरमानिनौ । एतौ पाताललङ्कास्थौ भेकौ कूपोद्भवाविव ॥ १०९ ॥
अस्मत्पुर्यामवस्कन्दं ददाते छलकर्मणा । जितकामितया मत्तौ मया चिरमुपेक्षितौ ॥ ११० ॥
न चेच्छिक्षयसि क्षुद्र तदिमौ मालिवर्त्मना । त्वया सहैव नेष्यामि त्वं वेत्स्यसमद्बलं न तु ॥ १११ ॥
इत्युक्त्या रावणः क्रुद्धोऽभ्यधादिति महामनाः । रे क एष वैश्रवणः करदो यः परस्य हि ॥ ११२ ॥

---

१ कमललक्ष्म्याश्चोरयित्र्यौ दृशौ नेत्रे यस्यास्ताम् । २ शिक्षय । ३ जेतुमिच्छया ।

अन्यस्य शासनाल्लङ्कां यः शास्त्येवं वदन्स किम् । न लज्जते स्वात्मनोऽपि तस्य धाष्टर्यमहो महत् ॥ ११३ ॥
दूतोऽसीति न हन्मि त्वां याहीति दशमौलिना । उक्तो वैश्रवणं गत्वा दूतोऽशंसद्यथातथम् ॥ ११४ ॥
दूतानुपदमेवाथ दशकण्ठः ससोदरः । ससैन्यः प्रययौ लङ्कामम्र्षेण गरीयसा ॥ ११५ ॥
अग्रे गतेन दूतेन तेनाख्यातप्रवृत्तिकः । ससैन्यो निर्ययौ लङ्कापुर्या वैश्रवणो युधि ॥ ११६ ॥
वन्यामिव महावातः प्रसरन्ननिवारितम् । क्षणादभाङ्क्षीच्च तस्याक्षौहिणीं दशकन्धरः ॥ ११७ ॥
रावणेन बले भग्ने भग्नंमन्यः स्वयं ततः । एवं वैश्रवणो दध्यौ विध्मातक्रोधपावकः ॥ ११८ ॥
सरसो लूनपद्मस्य भग्नदन्तस्य दन्तिनः । शाखिनश्छिन्नशाखस्यालङ्कारस्य च निर्मणेः ११९ ॥
नष्टज्योत्स्नस्य शशिनस्तोयदस्य गताम्भसः । परैश्च भग्नमानस्य मानिनो धिगवस्थितिम् ॥ १२० ॥
॥ युग्मम् ॥
तस्याथवास्त्ववस्थानं यतमानस्य मुक्तये । स्तोकं विहाय बह्विष्णुर्न हि लज्जास्पदं पुमान् ॥ १२१ ॥
तदलं मम राज्येनानेकानर्थप्रदायिना । उपादास्ये परिव्रज्यां द्वारं निर्वाणवेश्मनः ॥ १२२ ॥
अप्येतावपकर्तारौ कुम्भकर्णबिभीषणौ । जातौ ममोपकर्तारावीदृक्पथनिदर्शनात् ॥ १२३ ॥
रावणोऽग्रेऽपि मे बन्धुर्बन्धुः सम्प्रति कर्मतः । विनास्योपक्रममिमं न हि स्यान्मम धीरियम् ॥ १२४ ॥
एवं ध्यात्वा वैश्रवणस्त्यक्त्वा शस्त्रादि सर्वतः । तत्त्वनिष्ठः परिव्रज्यां स्वयमेव समाददे ॥ १२५ ॥
तं नत्वा रावणोऽप्येवमुवाच रचिताञ्जलिः । ज्येष्ठो भ्राता त्वमसि मे सहस्वागोऽनुजन्मनः ॥ १२६ ॥

---

१ वनानां समूहो वन्या, ताम् । २ मेघस्य । ३ अपराधम् ।

राज्यं कुरुष्व निःशङ्को लङ्कायामपि बान्धव । वयमन्यत्र यास्यामो न हीयत्येव मेदिनी ॥ १२७ ॥
तस्मिन्नेवं ब्रुवाणेऽपि महात्मा प्रतिमास्थितः । किञ्चन्नोचे वैश्रवणस्तद्भवेऽपि शिवङ्गमी[1] ॥ १२८ ॥
ज्ञात्वैवानीहं वैश्रवणं क्षमयित्वा प्रणम्य च । विमानं पुष्पकं तस्य सोऽग्रहीत्सह लङ्कया ॥ १२९ ॥
जयलक्ष्मीलतापुष्पं[3] सोऽधिरुह्याथ पुष्पकम् । सम्मेतशैलशृङ्गेऽर्हत्प्रतिमा वन्दितुं ययौ ॥ १३० ॥
वन्दित्वा प्रतिमाः शैलाद्रावणस्यावरोहतः[4] । सेनाकलकलेनैको जगर्ज वनकुञ्जरः ॥ १३१ ॥
अथ प्रहस्त इत्यूचे प्रतिहारो दशाननम् । हरितरत्नमसौ देव देवस्यार्हति यानताम्[5] ॥ १३२ ॥
ततः पिङ्गोत्तुङ्गदन्तं मधुपिङ्गललोचनम् । उदग्रकुम्भशिखरं मदनिर्झरिणीगिरिम्[6] ॥ १३३ ॥
सप्तहस्तमुच्छ्रायं नवहस्तायतं च तम् । क्रीडापूर्वं वशीकृत्याभ्यारुरोह दशाननः ॥ १३४ ॥

॥ युग्मम् ॥

चकार तस्य भुवनालङ्कार इति नाम सः । ऐरावणगजारूढशक्रलक्ष्मीं विडम्बयन् ॥ १३५ ॥
गजमालानितं कृत्वा तत्रैवोवास तां निशाम् । दशास्यः प्रातरध्यष्ठादास्थानीं सपरिच्छदः ॥ १३६ ॥
तत्रोपेत्य प्रतीहारविज्ञप्तो घातजर्जरः । विद्याधरस्तं पवनवेगो नत्वैवमब्रवीत् ॥ १३७ ॥
देव पातालललङ्कायाः किष्किन्धिनृपनन्दनौ । किष्किन्धायां गतौ सूर्यरजा ऋक्षरजा अपि ॥ १३८ ॥
अभूद्युद्धं तयोस्तत्र यमेन सह भूभुजा । यमेनेवातिघोरेण प्राणसंशयदायिना ॥ १३९ ॥

---

१ शिवं मोक्षं गमिष्यतीति । २ इच्छारहितम् । ३ जयलक्ष्मीरेव लता तस्याः पुष्परूपम् । ४ अवतरतः । ५ वाहनताम् । ६ मदनद्याउत्पन्नत्वेन गिरिसमदृशम् ।

चिरं युध्ध्वा यमेनोच्चैर्बध्ध्वा कारानिकेतने । क्षिप्तौ सूर्यरजा ऋक्षरजाः सपदि दस्युवत् ॥ १४० ॥
विधाय नरकावासांस्तेन वैतरणीयुतान् । छेदभेदादिदुःखं तौ प्राप्येते सपरिच्छदौ ॥ १४१ ॥
तौ त्वदीयौ क्रमायातौ सेवकौ दशकन्धर । मोनय त्वमलङ्घ्याऽस्तवैव स पराभवः ॥ १४२ ॥
रावणोऽपि जगादैवमेवमेतदसंशयम् । आश्रयस्य हि दौर्बल्यादाश्रितः परिभूयते ॥ १४३ ॥
परोक्षतः पत्तयोऽमी यद्बद्धास्तेन दुर्धिया । कारायां यच्च निक्षिप्ता एष यच्छामि तत्फलम् ॥ १४४ ॥
इत्युदीर्योग्रदोर्वीर्यः सानीकोऽनीकलालसः । पुरीं जगाम किष्किन्धां यमदिक्पालपालिताम् ॥ १४५ ॥
त्रपुपानशिलास्फालपर्शुच्छेदादिदारुणान् । ददर्श नरकांस्तत्र सप्तापि दशकन्धरः ॥ १४६ ॥
क्लिश्यमानान्निजान पत्तीन् दृष्ट्वा रुष्टो दशाननः । परमाधार्मिकांस्तत्रात्रासयद्गरुडोऽहिवत् ॥ १४७ ॥
स्वपत्तीन् मोचयामास तत्रस्थानपरानपि । महतामागमो ह्याशु क्लेशच्छेदाय कस्य न ॥ १४८ ॥
यमाय नरकारक्षास्तत्तु नारकमोक्षणम् । क्षणाद्गत्वा समाचख्युः सपूत्कारोर्ध्वबाहवः ॥ १४९ ॥
क्रोधारुणाक्षः सद्योऽपि यमो यम इवापरः । नगर्या निर्ययौ योद्धुं युद्धनाटकसूत्रभृत् ॥ १५० ॥
सैन्याः सैन्यैः समं सेनाधिपैः सेनान्य आहवम् । चक्रुर्यमः पुनः क्रुद्धः क्रुद्धेन दशमौलिना ॥ १५१ ॥
शराशरि चिरं कृत्वा यमोऽधाविष्ट वेगतः । शुण्डादण्डमिव व्यालो दण्डमुत्पाट्य दारुणम् ॥ १५२ ॥
खण्डशः खण्डयामास नालकाण्डमिवाथ तम् । क्षुरप्रेण दशग्रीव क्लीबवद्गणयन् परान् १५३ ॥
यमः पृषत्कैर्भूयोऽपि च्छादयामास रावणम् । अवारयद्रावणस्ताञ्छोभः सद्गुणानिव ॥ १५४ ॥

१ युद्धलालसः । २ युद्धनाटके सूत्रधारः । ३ बाणविशेषेण । ४ बाणैः ।

युगपद्भूयसो बाणान् वर्षन्नथ दशाननः । यमं जर्जरयाञ्चक्रे जरेवं[1] बलनाशकृत् ॥ १५५ ॥
अथ प्रणश्य सङ्ग्रामाधमस्त्वरितमभ्यगात् । रथनूपुरनेतारमिन्द्रं विद्याधरेश्वरम् ॥ १५६ ॥
यमः शक्रं नमस्कृत्य जगादेति कृताञ्जलिः । जलाञ्जलिर्मयादायि यमत्वाय प्रभोऽधुना ॥ १५७ ॥
रुष्य वा तुष्य वा नाथ करिष्ये यमतां न हि । उत्थितो हि दशग्रीवो यमस्यापि यमोऽधुना ॥ १५८ ॥
विद्राव्य नरकारक्षान्नारकास्तेन मोचिताः । क्षत्रव्रतधनेनोच्चैर्जीवन्मुक्तोऽस्मि चाहवात् ॥ १५९ ॥
जित्वा वैश्रवणं तेन लङ्कापि जगृहे युधि । तद्विमानं पुष्पकं च जितश्च सुरसुन्दरः ॥ १६० ॥
क्रुद्धोऽथ शक्रो युद्धेच्छुर्निषिद्धः कुलमन्त्रिभिः । तैस्तैरुपायैर्बलिना सह विग्रहभीरुभिः ॥ १६१ ॥
यमाय सुरसङ्गीतं पुरमिन्द्रोऽथ दत्तवान् । स्वयं तथैव तस्थौ च विलसन्रथनूपुरे ॥ १६२ ॥
इतश्चादित्यरजसे किष्किन्धां नगरीं ददौ । दशास्य ऋक्षरजसे पुरमृक्षपुरं पुनः ॥ १६३ ॥
जगाम तु स्वयं लङ्कामलङ्कर्मीणविक्रमः[2] । स्तूयमानो देवतेव बन्धूभिर्नागरैश्च सः ॥ १६४ ॥
अमरेन्द्रोऽमरावत्यामिव तस्यामवस्थितः । दशास्यः प्रशशासाथ राज्यं पैतामहं महत् ॥ १६५ ॥
इतश्चादित्यरजसः कपिराजस्य नन्दनः । महिष्यामिन्दुमालिन्यां वाली नामाभवद्बली ॥ १६६ ॥
जम्बुद्वीपं समुद्रान्तं वाली बाहुबलोल्बणः । नित्यं प्रदक्षिणीकुर्वन् सर्वचैत्यान्यवन्दत ॥ १६७ ॥
सुग्रीव इति चान्योऽभूदादित्यरजसः सुतः । कन्यां कनीयसी तस्य सुप्रभेति च नामतः ॥ १६८ ॥
अभूतामृक्षरजसोऽप्युभौ भुवनविश्रुतौ । भार्यायां हरिकान्तायां नलनीलाभिधौ सुतौ ॥ १६९ ॥

१ बलनाशकारिणी वृद्धावस्थेव । २ अलं समर्थः कर्मणे कार्याय विक्रमो यस्य सः ।

नरेन्द्र आदित्यरजा वालिने बलशालिने । दत्वा राज्यं प्रवव्राज तपस्तप्त्वा ययौ शिवम् ॥ १७० ॥
सम्यग्दृष्टिं न्यायवन्तं दयावन्तं महौजसम् । स्वानुरूपं यौवराज्ये सुग्रीवं वाल्यपि न्यधात् ॥ १७१ ॥
अन्यदा तु दशग्रीवश्चैत्यवन्दनहेतवे । सकलत्रो गजारूढः प्रययौ मेरुपर्वते ॥ १७२ ॥
अत्रान्तरे चन्द्रणखामपश्यत् खरखेचरः । जातरागो जातरागां जह्रे मेघप्रभात्मजः ॥ १७३ ॥
ययौ पातालल‍ङ्कां च तत्र चन्द्रोदरं नृपम् । आदित्यरजसः सूनुं निर्वास्यादत्त तां स्वयम् ॥ १७४ ॥
क्षणेनाप्याययौ मेरोर्लङ्कायां दशकन्धरः । आकर्ण्य तच्चन्द्रणखाहरणं प्रचुकोप च ॥ १७५ ॥
खरखेचरघाताय चचालाथ दशाननः । पञ्चानन इव क्रुद्धो गजाखेटककर्मणे ॥ १७६ ॥
अथ मन्दोदरी देवी निजगादेति रावणम् । संरम्भः कोऽयमस्थाने मनाग्विमृश मानद ॥ १७७ ॥
कन्या ह्यवश्यं कस्मैचिद्दातव्या यदि सा स्वयम् । वरं वृणीते रुचितमभिजातं च साधु तत् ॥ १७८ ॥
अनुरूपो वरश्चन्द्रणखाया दूषणात्मजः । अदूषणश्च ते पत्तिर्भविष्यत्येष विक्रमी ॥ १७९ ॥
प्रेष्य प्रधानपुरुषांस्तदुद्वाह्य तं तया । अस्मै पातालल‍ङ्कां च देहि धेहि प्रसन्नताम् ॥ १८० ॥
एवं सोऽवरजाभ्यामप्युक्तो युक्तविचारकृत् । प्रस्थाप्य मयमारीचौ तेन तां पर्यणाययत् ॥ १८१ ॥
ततः पातालल‍ङ्कायां स चन्द्रणखया समम् । निर्विघ्नं बुभुजे भोगान् दधद्रावणशासनम् ॥ १८२ ॥
निर्वासिते तदा तेन कालाच्चन्द्रोदरे मृते । अनुराधेति तत्पत्नी नंष्ट्वागाद्गर्भिणी वने ॥ १८३ ॥

---

१ खरनामा विद्याधरः । २ निराकृत्य । ३ गजमृगयाकर्मणे । ४ कुलिनम् । ५ अनुजाभ्याम् । ६ तेन खरेण निर्वासिते चन्द्रोदरे कालान्मृते सतीत्यन्वयः ।

सासूत च वने तस्मिन् सिंही सिंहमिवोल्बणम् । विराधं नाम तनयं नयादिगुणभाजनम् ॥ १८४ ॥
सम्प्राप्तयौवनः सर्वकलाजलधिपारगः । अस्खलत्प्रसरः पृथ्वीं विजहार महाभुजः ॥ १८५ ॥
इतः कथाप्रसङ्गेन सभायां रावणोऽशृणोत् । प्रौढप्रतापं बलिनं वालिनं वानरेश्वरम् ॥ १८६ ॥
रावणोऽन्यप्रतापस्यासहनो भानुमानिव । प्रैजिघायानुशिष्यैकं दूतं वालिमहीभुजे ॥ १८७ ॥
स गत्वा वालिनं नत्वा व्याजहारेति धीरवाक् । दूतोऽहं दशकण्ठस्य राजंस्तद्वाचिकं शृणु ॥ १८८ ॥
अस्माकं पूर्वजं कीर्तिधवलं पूर्वजस्तव । शरण्यं शरणायागाच्छ्रीकण्ठो वैरिविद्रुतः ॥ १८९ ॥
त्रात्वारिभ्यः श्वशुर्यं तं तद्वियोगैककातरः । इहैव वानरद्वीपे श्रीकीर्तिधवलो न्यधात् ॥ १९० ॥
तदादि चावयोर्भर्तृभृत्यसम्बन्धतो मिथः । भूयांसः क्ष्माभुजो जग्मुः पक्षयोरुभयोरपि ॥ १९१ ॥
अथाभवत्क्षितिपतिः किष्किन्धिस्ते पितामहः । सुकेश इत्यभिधया मम तु प्रपितामहः ॥ १९२ ॥
तयोरपि हि निर्व्यूढः स सम्बन्धस्तथैव हि । ततो नृपः सूर्यरजास्त्वदीयस्त्वभवत्पिता ॥ १९३ ॥
यमगुप्तेस्तमाकर्षं यथाहं वेत्ति तज्जनः । यथा च किष्किन्धाराज्ये न्यधां तदपि विश्रुतम् ॥ १९४ ॥
नयवांस्तनयस्तस्य वालिस्त्वमधुनाभवः । प्राग्वत्स्वस्वामिसम्बन्धादस्मत्सेवां कुरुष्व तत् ॥ १९५ ॥
क्रुद्धोऽप्यविकृताकारो गर्वबह्निशमीतरुः । एवं गम्भीरगीर्वाली व्याजहार महामनाः ॥ १९६ ॥
अन्योऽन्यं स्नेहसम्बन्धं जानामि कुलयोर्द्वयोः । रक्षोवानरराजानामद्य यावदखण्डितम् ॥ १९७ ॥

---

१ अकुण्ठितगमनः । २ प्रेषयामास । ३ शिक्षयित्वा । ४ श्वशुरपुत्रम् श्यालकम् । ५ निर्वाहीकृतः । ६ स्थापितवान् । ७ सेव्यसेवकसम्बन्धात् । ८ गर्व एवाग्निस्तस्मिन् शमीवृक्षसमः ।

सम्पद्यापदि चान्योऽन्यं पूर्वे साहायकं व्यधुः । स्नेहो निर्बन्धनं तत्र सेव्यसेवकता न तु ॥ १९८ ॥
देवं सर्वज्ञमर्हन्तं साधुं च सुगुरुं विना । सेव्यमन्यं न जानीमो मोहः कः स्वामिनस्तव ॥ १९९ ॥
मन्यमानेन सेव्यं स्वमस्मानपि च सेवकान् । कुलक्रमागतः स्नेहगुणस्तेनाद्य खण्डितः ॥ २०० ॥
तस्य मित्रकुलोत्पत्तेर्निजां शक्तिमजानतः । न करोमि स्वयं किञ्चिदपवादैककातरः ॥ २०१ ॥
विप्रियं कुर्वतस्तस्य करिष्यामि प्रतिक्रियाम् । अग्रेगूर्न भविष्यामि पूर्वस्नेहद्रुकर्त्तने ॥ २०२ ॥
यथाशक्ति तव स्वामी स करोतु व्रजाररे । वालिनैवं विसृष्टः स गत्वाख्यद्दशमौलये ॥ २०३ ॥
तद्गिरोद्दीपितक्रोधपावकोऽथ दशानन । ससैन्य उद्धुरस्कंधः किष्किन्धामाययौ द्रुतम् ॥ २०४ ॥
सन्नह्य वालिराजोऽपि राजमानो भुजौजसा । तमभ्यागाद्दोष्मतां हि प्रियो युद्धातिथिः खलु ॥ २०५ ॥
ततः प्रववृते युद्धमुभयोरपि सैन्ययोः । गण्डशैलागण्डशैलि द्रुमाद्रुमि गदागदि ॥ २०६ ॥
तत्राचूर्यन्त शतशो भ्रष्टपर्पटवद्रथाः । मृत्पिण्डवदभिद्यन्त महान्तो पि मतङ्गजाः ॥ २०७ ॥
कुष्माण्डवदखण्ड्यन्त स्थाने स्थाने तुरङ्गमाः । चञ्चापुरुषवद्भूमावपात्यन्त च पत्तयः ॥ २०८ ॥
तं प्रेक्ष्य प्राणिसंहारं सानुक्रोशः प्लवङ्गराट् । वीरः सत्वरमभ्येत्य जगादेति दशाननम् ॥ २०९ ॥
युज्यते न वधः प्राणिमात्रस्यापि विवेकिनाम् । पञ्चेन्द्रियाणां हस्त्यादिजीवानां वत का कथा ॥ २१० ॥
द्विपज्जयाय यद्येष तथाप्यहो न दोष्मताम् । दोष्मन्तो हि नि.ैरेव दोर्भिर्विजयकाङ्क्षिणः ॥ २११ ॥

---

१ पूर्वजाः । २ कारणम् । ३ अग्रेसरः । ४ पूर्वस्नेह एव वृक्षस्तस्य च्छेदने । ५ अररे इति क्षुद्रसंबोधनेऽव्ययम् । ६ दृढस्कन्धः । ७ अग्निना भ्रष्टाः ये पर्पटाः भाषायां 'पापड" तद्वत् । ८ सकरुणः । ९ एष प्राणिवधः ।

विविधाभिग्रहस्तपस्तत्परः प्रतिमाधरः । ध्यानवान्निर्ममो वाली मुनिर्व्यहरतावनौ ॥ २२७ ॥
वालिभट्टारकस्याथोत्पेदिरे लब्धयः क्रमात् । सम्पदः पादपस्येव पुष्पपत्रफलादयः ॥ २२८ ॥
अष्टापदाद्रौ गत्वा च कायोत्सर्गमदत्त सः । लम्बमानभुजो बद्धदोलादण्ड इव द्रुमः ॥ २२९ ॥
कायोत्सर्गं समुत्सृज्य मासान्ते पारणं व्यधात् । तत्सर्गपारणान्येवं भूयोभूयश्चकार सः ॥ २३० ॥
इतश्च दशकण्ठाय सुग्रीवः श्रीप्रभां ददौ । संशुष्यत्प्राक्तनस्नेहतरोः सारणिसन्निभाम् ॥ २३१ ॥
यौवराज्ये तु सुग्रीवो वालिपुत्रं महौजसम् । चन्द्ररश्म्युज्वलयशाश्चन्द्ररश्मिं न्यवीविशत् ॥ २३२ ॥
सुग्रीवप्रतिपन्नाज्ञः[1] श्रीप्रभां तत्सहोदराम् । उपयम्य गृहीत्वा च ययौ लङ्कां दशाननः ॥ २३३ ॥
विद्याधरनरेन्द्राणामन्येषामपि कन्यकाः । उपयेमे रूपवतीर्बलादपि हि रावणः ॥ २३४ ॥
नित्यालोकपुरे नित्यालोकविद्याधरेशितुः । कन्यां रत्नावलीं नाम्ना तदोद्वोढुं चचाल सः ॥ २३५ ॥
अष्टापदाद्रेरुपरि गच्छतस्तस्य पुष्पकम् । विमानं स्खलितं सद्यो वप्रे बलमिव द्विपाम् ॥ २३६ ॥
न्यग्राङ्गरं महापोतमिव बद्धमिव द्विपम् । विमानं रुद्धगतिकं प्रेक्ष्याकुप्यद्दशाननः ॥ २३७ ॥
को मद्विमानस्खलनाद्विविक्षति[2] यमाननम् । एवं वदन् समुत्तीर्य सोऽद्रिमूर्धानमैक्षत ॥ २३८ ॥
अधस्तात् स विमानस्य ददर्श प्रतिमास्थितम् । वालिनं तस्य शैलस्य नवं शृङ्गमिवोत्थितम् ॥ २३९ ॥
ऊचे च रावणः क्रुद्धो विरुद्धोऽद्यापि मय्यसि । व्रतं वहसि दम्भेन जगदेतद्दिदम्भिषुः ॥ २४० ॥
कयापि माययाग्रेऽपि मां वाहीक इवावहः । प्राव्राजीः शङ्कमानोऽस्मत्कृतप्रतिकृतं[3] खलु ॥ २४१ ॥

१ सुग्रीवेन प्रतिपन्नाज्ञा यस्य सः । २ वेष्टुमिच्छति । ३ अस्माकं कृतस्य प्रतिक्रियाम् ।

तस्य चारटनं दीनं श्रुत्वा वाली कृपापरः । तं मुमोचाशु तत्कर्म शिक्षामात्राय न क्रुधा ॥ २५६ ॥
निःसृत्य दशकण्ठोऽथ निःप्रतापोऽनुतापवान् । उपेत्य वालिनं नत्वा व्याजहारेत्युदञ्जलिः ॥ २५७ ॥
भूयो भूयोऽपराधानां कर्ताहं त्वयि निस्त्रपः । उत्कृपस्त्वं च सोढासि महात्मन् शक्तिमानपि ॥ २५८ ॥
मन्ये मयि कृपां कुर्वन्नुर्वीं प्रागत्यजः प्रभो । न त्वसामर्थ्यतस्तत्तु नाज्ञासिषमहं पुरा ॥ २५९ ॥
अज्ञानान्नाथ तेनेयं स्वशक्तिस्तोलिता मया । अद्रिपर्यसने यत्नं कलभेनेव कुर्वता ॥ २६० ॥
ज्ञातमन्तरमद्येदं भवतश्चात्मनोऽपि च । शैलवल्मीकयोर्यादृग्यादृग्गरुडभासयोः ॥ २६१ ॥
दत्ताः प्राणास्त्वया स्वामिन्मृत्युकोटिं गतस्य मे । अपकारिणि यस्येयं मतिस्तस्मै नमोऽस्तु ते ॥ २६२ ॥
दृढभक्त्येति भाषित्वा क्षमयित्वा च वालिनम् । त्रिश्च प्रदक्षिणीकृत्य नमश्चक्रे दशाननः ॥ २६३ ॥
तादृङ्माहात्म्यमुदिताः साधु साध्विति भाषिणः । उपरिष्टाद्वालिमुनेः पुष्पवृष्टिं व्यधुः सुराः ॥ २६४ ॥
प्रणम्य वालिनं भूयस्तच्छैलमुकुटोपमे । जगाम रावणश्चैत्ये भरतेश्वरनिर्मिते ॥ २६५ ॥
चन्द्रहासादिशस्त्राणि मुक्त्वा सान्तःपुरः स्वयम् । अर्हतामृषभादीनां पूजां सोऽष्टविधां व्यधात् ॥ २६६ ॥
समाकृष्य स्वंनसां तन्त्रीं प्रमृज्य च दशाननः । महासाहसिको भक्त्या भुजवीणामवादयत् ॥ २६७ ॥
उपवीणयति ग्रामरागरम्यं दशानने । गायत्यन्त पुरे चास्य सप्तस्वरमनोरमम् ॥ २६८ ॥
चैत्यवन्दनयात्रायै धरणः पन्नगेश्वरः । तत्रायययावर्हतश्च पूजापूर्वमवन्दत ॥ २६९ ॥ युग्मम् ॥
अर्हद्गुणमयैर्गीतैः करणध्रुवकादिभिः । गायन्तं वीणया प्रेक्ष्य रावणं धरणोऽब्रवीत् ॥ २७० ॥

---

१ अनुताप पश्चात्तापस्तद्वान्। २ निर्लज्जः। ३ अधिकदयावान्। ४ भासः गृध्रः। ५ मृत्योरग्रम्। ६ स्नायुम्। ७ वीणां वादयति सति।

अभिलाषविप्रलम्भात् साहसोऽपि दिने दिने । अङ्गारचुम्बित इव न प्राप क्वापि निर्वृतिम् ॥ २८६ ॥
तारायां रममाणस्य सुग्रीवस्य बभूवतुः । द्वावङ्गदजयानन्दावङ्गजौ दिग्गजोर्जितौ ॥ २८७ ॥
स चापि साहसगतिस्तारायामनुरागवान् । मन्मथोन्मथ्यमानात्मा चिन्तयामासिवानिदम् ॥ २८८ ॥
चुम्बिष्यामि कदा तस्या मृगशावकचक्षुषः । पक्वबिम्बाधरदलच्छदनं वदनाम्बुजम् ॥ २८९ ॥
कदा स्प्रक्ष्याम्यहं तस्याः कुचकुम्भौ स्वपाणिना । कदा च तौ करिष्यामि गाढालिङ्गनवामनौ ॥ २९० ॥
बलेनापि च्छलेनापि तां हर्तास्मीति चिन्तयन् । सस्मार शेमुषीं विद्यां रूपस्य परिवर्तिनीम् ॥ २९१ ॥
गत्वा च क्षुद्रहिमवद्गिरौ स्थित्वा गुहान्तरे । तां साधयितुमारेभे चक्राङ्कनृपनन्दनः ॥ २९२ ॥
इतश्च पुर्या लङ्काया दिग्यात्रायै दशाननः । विकर्तनः[2] पूर्वशैलतटादिव विनिर्ययौ ॥ २९३ ॥
विद्याधरान्नरेन्द्रांश्च द्वीपान्तरनिवासिनः । वशीकृत्य स पातालङ्कां नाम पुरीं ययौ ॥ २९४ ॥
तत्र चन्द्रणखाभर्त्रा खरेणांवरभाषिणा[3] । प्राभृतैर्भृत्यकेनेव[4] निभृतं सोऽभ्यपूज्यत ॥ २९५ ॥
रावणेन सहाचालीत् खर इन्द्रजिगीषया । विद्याधराणां सहस्रैश्चतुर्दशभिरावृतः ॥ २९६ ॥
ततः सुग्रीवराजोऽपि रक्षोराजस्य दोष्मतः । अन्वचालीत्ससैन्योऽपि वायोरिव विभावसुः[5] ॥ २९७ ॥
अनेकपृतनाच्छन्नरोदसीको दशाननः । पयोराशिरिवोद्भ्रान्तः प्रययावस्खलद्गतिः ॥ २९८ ॥
कूजन्मरालमालाभिराबद्धरसनामिव[6] । पुलिनोर्व्या विपुलया नितम्बेनेव शोभिताम् ॥ २९९ ॥
अलकानिव बिभ्राणां तरङ्गैरतिभङ्गुरैः । कटाक्षानिव मुञ्चन्तीं शफरोद्वर्तनैर्मुहुः ॥ ३०० ॥

---

१ अभिलापविरहात् । २ सूर्यः । ३ मृदुभाषिणा । ४ भृत्येनेव । ५ अग्निः । ६ रसना कटिमेखला ।

विन्ध्यशैलादुत्तरन्तीं ददर्शाथ दशाननः ॥ ३०१ ॥
कामिनीमिव चतुरां रेवां नाम तरङ्गिणीम् । ॥ त्रिभिर्विशेषकम् ॥

रोधस्युवास रेवायाः ससैन्यो दशकन्धर । सिन्धुरग्रामणीर्यूथसमावृत इवोध्धुर ॥ ३०२ ॥
सोऽथ तस्यां कृतस्नानो वसानो धौतवाससी । अर्हद्बिम्बं रत्नमयं न्यस्य पट्टे मणीमये ॥ ३०३ ॥
रेवाम्भोभिः स्नापयित्वा तदम्भोजविकासिभि । समारेभे पूजयितुं समाधिसुदृढासन ॥ ३०४ ॥
॥ युग्मम् ॥

ततश्च पूजाव्यग्रस्य दशग्रीवस्य तस्थुषः । अकस्मादब्धिवेलेव महापूर समाययौ ॥ ३०५ ॥
उन्मूलयन्मूलतोऽपि गुल्मानिव महीरुहान् । तटीनामुन्नतानामप्युपरि प्रासरत्पयः ॥ ३०६ ॥
आस्फोटयंस्तटाघातैस्तरीस्तटनियन्त्रिताः । विध्वस्तशुक्तिपुटानीवाभ्रंलिहा वीचिपङ्क्तयः ॥ ३०७ ॥
रोधोगर्तान्महतोऽपि पातालकुहरोपमान् । स पूर पूरयामास भक्ष्यं कुक्षिम्भरीनिव ॥ ३०८ ॥
समन्तादन्तरीपाणि स्थगयामास सा नदी । ज्योतिश्चक्रविमानानि चन्द्रज्योत्स्नेव पार्वणी ॥ ३०९ ॥
मत्स्यानुच्छादयामास प्रोच्छलद्भिर्महोर्मिभिः । पूरो महावात इव वेगवान् द्रुमपल्लवान् ॥ ३१० ॥
तत्फेनिलं सावकरं पूरवारि रयागतम् । अर्हत्पूजामपानैषीद्दशकण्ठस्य कुर्वत ॥ ३११ ॥
तेन पूजापहारेण शिरश्छेदाधिकेन स । जातकोपो दशग्रीवः साक्षेपमिदमभ्यधात् ॥ ३१२ ॥
अरे रे केन वारीदं दुर्वारमतिवेगतः । अर्हत्पूजान्तरायायामुच्यताकारणारिणा ॥ ३१३ ॥

१ तीरे । २ गजनायकः । ३ तृणगुच्छान् । ४ नाव । ५ द्वीपान् । ६ छादयामास । ७ सपङ्कम् । ८ अकारणशत्रुणा ।

परस्तादस्ति किं कोऽपि मिथ्यादृष्टिर्नराधिपः । किं वा विद्याधरः कश्चिदसुरो वा सुरोऽथवा ॥ ३१४ ॥
अथ विद्याधरः कश्चिदाचख्यौ दशमौलये । इतः पुरस्तादस्त्युच्चैर्देव माहिष्मती पुरी ॥ ३१५ ॥
तस्यां नाम्ना सहस्रांशुः सहस्रांशुरिवापरः । सहस्रशो नृपैः सेव्यः पार्थिवोऽस्ति महाभुजः ॥ ३१६ ॥
सेतुबन्धेन रेवायां वारिबन्धं व्यधादसौ । जलक्रीडोत्सवकृते किमसाध्यं महौजसाम् ॥ ३१७ ॥
समं राज्ञीसहस्रेण सहस्रांशुरसावितः । वशाभिर्वरदन्तीव सुखं क्रीडति वारिभिः ॥ ३१८ ॥
आत्मरक्षा लक्षसङ्ख्या द्वयोरपि हि तीरयोः । संवर्मिता उदस्त्रा१श्च तिष्ठन्त्यस्य हरेरिव ॥ ३१९ ॥
अदृष्टपूर्वोऽवष्टम्भः कोऽप्यस्याप्रतिमौजसः । शोभामात्र यथा तेऽपि यदि वा कर्मसाक्षिणः ॥ ३२० ॥
क्षुभितं जलदेवीभिर्यादोभिश्च पलायितम् । जलक्रीडाकराघातैरूर्जितैस्तस्य दोष्मतः ॥ ३२१ ॥
इदमत्यन्तरुद्धत्वात् स्त्रीसहस्रयुतेन च । तेन पर्यस्यमाणत्वात् काममुल्लुठितं पयः ॥ ३२२ ॥
रोदसी प्लावयित्वोभे वेगाद्वारीदमुद्धतम् । इह ते प्लावयामास देवपूजां दशानन ॥ ३२३ ॥
पश्यैतानि च तत्स्त्रीणां निर्माल्यानि दशानन । रेवातीरे तरन्त्युच्चैस्तदभिज्ञानसादिमम् ॥ ३२४ ॥
तदङ्गनाजनस्याङ्गरागैर्मृगमदादिजैः । इदमत्याविलं वारि दुर्वारं वीरवारण ॥ ३२५ ॥
इति तद्गिरमाकर्ण्य प्राप्याहुतिमिवानलः । उद्दिदीपेऽधिकं चैवमुवाच च दशाननः ॥ ३२६ ॥
अरे मुमूर्षुणा तेन वारिभिस्त्वाङ्गदूषितैः । दूषिता देवपूजेयं देवदूष्यमिवाञ्जनैः ॥ ३२७ ॥
तद्यात राक्षसभटाः पापं भटमानिनम् । बद्ध्वा समानयत भो मत्स्यमानायिका इव ॥ ३२८ ॥

१ ऊर्ध्वशस्त्राः । २ प्रारम्भः । ३ मुच्यमानत्वात् । ४ चिन्हम् । ५ अतिपङ्किलम् । ६ धीवराः ।

उच्चैस्तेनैवमादिष्टा अनुचरास्ते दधाविरे। लक्षशो राक्षसभटा रेवोर्मय इवोद्भटाः ॥ ३२९ ॥
तीरस्थितैः सहस्रांशुसैनिकैः सह ते रणम्। गजा वनान्तरगजैरिव चक्रुर्निशाचराः ॥ ३३० ॥
विद्याभिर्मोहयन्तस्ते भूमिष्ठांस्तान्नभःस्थिताः। उपदुद्रुवुरम्भोदाः शरभान् करकैरिव ॥ ३३१ ॥
स्वानुपद्रूयमाणांस्तु प्रेक्ष्य क्रोधधुताधरः। चलत्पताकहस्तेनाश्वासयत् प्रेयसीर्निजाः ॥ ३३२ ॥
ऐरावणः सुरसिन्धोरिव रेवात उच्चकैः। निर्जगाम सहस्रांशुरधिज्यं च धनुर्व्यधात् ॥ ३३३ ॥
बाणैर्विद्रावयामास रक्षोवीरान्नभःस्थितान्। सहस्रांशुर्महाबाहुस्तृणपूलानिवानिलः ॥ ३३४ ॥
व्यावृत्तांस्तान् रणात्प्रेक्ष्य सङ्क्रुद्धो रावणः स्वयम्। उपतस्थे सहस्रांशुमभिवर्षञ्छिलीमुखान् ॥ ३३५ ॥
द्वावप्यमर्षणौ द्वावप्यूर्जितौ द्वावपि स्थिरौ। विविधैरायुधैर्युद्धं विदधाते चिराय तौ ॥ ३३६ ॥
दोर्वीर्येणाविजय्यं तं ज्ञात्वा जग्राह रावणः। विद्यया मोहयित्वेभमिव माहिष्मतीपतिम् ॥ ३३७ ॥
तं प्रशंसन्महावीर्यं जित्वापि जितमान्यथ। अनुत्सिक्तो दशग्रीवः स्कन्धावारेऽनयत्स्वयम् ॥ ३३८ ॥
सभायां यावदासीनस्तस्थौ हृष्टो दशाननः। चारणश्रमणस्तावच्छतबाहुः समाययौ ॥ ३३९ ॥
सिंहासनात्समुत्थाय त्यक्त्वा च मणिपादुके। अभ्युत्तस्थौ दशास्यस्तं पयोदमिव बर्हिणः ॥ ३४० ॥
पपात पादयोस्तस्य पञ्चाङ्गस्पृष्टभूतलः। रावणो मन्यमानस्तमर्हद्गणधरोपमम् ॥ ३४१ ॥
आसने चासयामास तं मुनिं स्वयमर्पिते। प्रणम्य च दशग्रीवः स्वयमुर्व्यामुपाविशत् ॥ ३४२ ॥

---

१ अष्टापदमृगान्। २ बाणान्। ३ विजेतुमशक्यम्। ४ आत्मानं जितमन्येनेति यावत् मन्यत इति तथा।
५ गर्वरहितः। ६ मयूरः।

विश्वास इव मूर्तिस्थो विश्वाश्वासनबान्धवः । धर्मलाभाशिषं तस्मै सोऽदात् कल्याणमातरम् ॥ ३४३ ॥
बद्ध्वाञ्जलिं रावणेन समागमनकारणम् । मुनिप्रष्ठः परिपृष्टोऽभाषिष्टादुष्टया गिरा ॥ ३४४ ॥
शतबाहुरहं नाम्ना माहिष्मत्यां नृपोऽभवम् । भववासादितो भीतः शार्दूलः पावकादिव ॥ ३४५ ॥
सहस्रकिरणे राज्यमारोप्य निजनन्दने । मोक्षाध्वस्यन्दनप्रायमहं व्रतमशिश्रियम् ॥ ३४६ ॥
इत्यर्थोक्ते दशग्रीवो नमद्ग्रीवोऽब्रवीदिति । किमसौ पूज्यपादानामङ्गजन्मा महाभुजः ॥ ३४७ ॥
ओमित्युक्ते मुनीन्द्रेण निजगाद दशाननः । दिग्जयाय क्रमेणाहमिहागच्छं नदीतटे ॥ ३४८ ॥
दत्तावासस्तटेऽमुष्मिञ्जिनार्चां विकचाम्बुजैः । अर्चित्वा यावदेकाग्रमानसस्तन्मयोऽभवम् ॥ ३४९ ॥
अमुना तावदुन्मुक्तैर्निजस्नानमलीमसैः । वारिभिः प्लाविता पूजा तेनाकार्षमिदं क्रुधा ॥ ३५० ॥
अज्ञानादमुनाप्येतत् कृतं मन्ये महात्मना । त्वत्सूनुरेष किं कुर्यादर्हदाशातनां क्वचित् ॥ ३५१ ॥
एवमुक्त्वा सहस्रांशुं नत्वानैषीद्दशाननः । लज्जानम्राननः सोऽपि ननाम पितरं मुनिम् ॥ ३५२ ॥
रावणस्तं बभाणैवं भ्राता मे त्वमतः परम् । तवेवार्यं ममाप्येष शतबाहुमुनिः पिता ॥ ३५३ ॥
गच्छ शाधि निजं राज्यं गृहाणान्यामपि क्षितिम् । अस्माकं हि त्रयाणां त्वं चतुर्थोऽस्यंशभाक् श्रियः ॥३५४॥
एवमुक्तश्च मुक्तश्च सहस्रांशुरदोऽवदत् । न हि राज्येन मे कृत्यं वपुषा वाप्यतः परम् ॥ ३५५ ॥
पित्राश्रितं श्रयिष्यामि व्रतं संसारनाशनम् । अयं हि पन्थाः साधूनां निर्वाणमुपतिष्ठते ॥ ३५६ ॥
इत्युदीर्य दशास्याय समर्प्य तनयं निजम् । व्रतं चरमदेहः स पितृपादान्तिकेऽग्रहीत् ॥ ३५७ ॥

---

१ मुनीनां प्रष्ठ-श्रेष्ठः । २ मोक्षम् ।

अनरण्यनरेन्द्राय वाचिकेन तदैव सः । स्वयमात्तां परिव्रज्यां कथयामास सौहृदात् ॥ ३५८ ॥
सोऽप्ययोध्याधिपो दध्यौ प्रियमित्रेण तेन मे । सङ्केत एवमभवदादेयं युगपद्व्रतम् ॥ ३५९ ॥
स्वप्रतिज्ञामिति स्मृत्वा राज्यं दशरथाय सः । दत्वा स्वसूनवे सत्यधनो व्रतमुपाददे ॥ ३६० ॥
शतबाहुसहस्रांशू वन्दित्वर्षी दशाननः । सहस्रांशोः सुतं राज्ये न्यस्य चाचलदम्बरे ॥ ३६१ ॥
तदा च नारदमुनिर्यष्टिघातादिजर्जरः । अन्याय इति पूत्कुर्वन्नित्यभाषिष्ट रावणम् ॥ ३६२ ॥
राजन् राजपुरेऽमुष्मिन्मरुत्तो नाम भूपतिः । मिथ्यादृगस्ति कुर्वाण क्रतुं दुर्द्विजवासितः ॥ ३६३ ॥
यज्ञे वधाय चानीतान् सौनिकैरिव तद्द्विजैः । पशूनारटतोऽपश्यं पाशबद्धाननागसः ॥ ३६४ ॥
ततो व्योम्नोऽवतीर्याहं मरुत्तं ब्राह्मणावृतम् । अहो किमिदमारब्धमित्यपृच्छं कृपापरः ॥ ३६५ ॥
अथोवाच मरुत्तोऽपि यज्ञोऽयं ब्राह्मणोदितः । अन्तर्वेदीह होतव्याः पशवो देवतृप्तये ॥ ३६६ ॥
अयं खलु महाधर्मः कीर्तितः स्वर्गहेतवे । यक्ष्यामि पशुभिर्यज्ञं तदेभिरहमद्य भोः ॥ ३६७ ॥
ततस्तस्याहमित्याख्यं वपुर्वेदिरुदीरिता । आत्मा यष्टा तपो वह्निर्ज्ञानं सर्पिः प्रकीर्तितम् ॥ ३६८ ॥
कर्माणि समिधः क्रोधादयस्तु पशवो मताः । सत्यं यूपः सर्वप्राणिरक्षणं दक्षिणा पुनः ॥ ३६९ ॥
त्रिरत्नी तु त्रिवेदीयमिति वेदोदितः क्रतुः । कृतो योगविशेषेण मुक्तेर्भवति साधनम् ॥ ३७० ॥
क्रव्यादतुल्या ये कुर्युर्यज्ञं छागवधादिना । ते मृत्वा नरके घोरे तिष्ठेयुर्दुःखिनश्चिरम् ॥ ३७१ ॥
उत्पन्नोऽस्युत्तमे वंशे बुद्धिमानृद्धिमानसि । राजन् व्याधोचितादस्मान्निवर्तस्व तदेनसः ॥ ३७२ ॥

१ चाण्डालः । २ निरपराधिनः । ३ यज्ञकर्ता । ४ ज्ञानदर्शनचारित्राणि । ५ राक्षसतुल्याः ।

यदि प्राणिवधेनापि स्वर्गो जायेत देहिनाम्। तच्छून्यो जीवलोकोऽयमल्पैरपि दिनैर्भवेत् ॥ ३७३ ॥
इदं मम वचः श्रुत्वा यज्ञाग्नय इव द्विजाः। क्रुधा ज्वलन्तः प्रोत्तस्थुर्दण्डपट्टकपाणयः ॥ ३७४ ॥
ततस्तैस्ताड्यमानेन मया प्राप्तोऽसि नश्यता। नदीपूराभिभूतेनान्तरीपमिव रावण ॥ ३७५ ॥
निरागसो वध्यमानांस्तत्तैर्नृपपशुभिः पशून् । त्रायस्व त्रात एवाहं पुनस्त्वदवलोकनात् ॥ ३७६ ॥
ततो विमानादुत्तीर्य दशास्यस्तद्दिदृक्षया। आनर्चे भूभुजा तेन पाद्यसिंहासनादिना ॥ ३७७ ॥
क्रुद्धो मरुत्तभूपालं जगादैवं दशाननः । अरे किमेष क्रियते नरकाभिमुखैर्मखः ॥ ३७८ ॥
धर्मः प्रोक्तो ह्यहिंसातः सर्वज्ञैस्त्रिजगद्धितैः । पशुहिंसात्मकाद्यज्ञात् स कथं नाम जायताम् ॥ ३७९ ॥
लोकद्वयारिं तद्यज्ञं मा कार्षीश्चेत्करिष्यसि । मद्गुप्ताविह ते वासः परत्र नरके पुनः ॥ ३८० ॥
विससर्ज मखं सद्यो मरुत्तनृपतिस्ततः। अलङ्घ्या रावणाज्ञा हि विश्वस्यापि भयङ्करा ॥ ३८१ ॥
अमी पशुवधात्मानः कुतः सञ्जज्ञिरेऽध्वराः । इति पृष्टो दशास्येन निजगादेति नारदः ॥ ३८२ ॥
अस्ति च दिक्षु विख्याता नाम्ना शुक्तिमती पुरी। शक्तिमत्याख्यया नद्या नर्मसख्येव शोभिता ॥ ३८३ ॥
गतेष्वनेकभूपेषु सुव्रतान्मुनिसुव्रतात् । अभिचन्द्रोऽभवत्तस्यां राजा राज्यभृतां वरः ॥ ३८४ ॥
अभिचन्द्रस्य तनयो वसुरित्यभिधानतः । अजायत महाबुद्धिः प्रसिद्धः सत्यवाक्तया ॥ ३८५ ॥
पार्श्व क्षीरकदम्बस्य गुरोः पर्वतकः सुतः। राजपुत्रो वसुश्चाहं चापठामस्त्रयोऽपि हि ॥ ३८६ ॥
सुप्तेष्वस्मासु सदनोपरि पाठश्रमान्निशि । चारणश्रमणौ व्योम्नि यान्तावित्यूचतुर्मिथः ॥ ३८७ ॥

---

१ मम कारागृहे। २ यज्ञम्। ३ सत्यवादित्वेन। ४ गच्छन्तौ।

एषामेकतमः स्वर्गं गमिष्यत्यपरौ पुनः । नरकं यास्यतस्तच्चाश्रौषीत्क्षीरकदम्बकः ॥ ३८८ ॥
तच्छ्रुत्वा चिन्तयामास खिन्नः क्षीरकदम्बकः । मय्यप्यध्यापके शिष्यौ यास्यतो नरकं हहा ॥ ३८९ ॥
एभ्यः को यास्यति स्वर्गं नरकं कौ च यास्यतः । जिज्ञासुरित्युपाध्यायोऽस्मांस्त्रीन् युगपदाह्वयत् ॥३९० ॥
समर्प्य गुरुरस्माकमेकैकं पिष्टकुक्कुटम् । उवाचामी तत्र वध्या यत्र कोऽपि न पश्यति ॥ ३९१ ॥
वसुपर्वतकौ तत्र गत्वा शून्यप्रदेशयोः । आत्मनीनां[1] गतिमिव जघ्नतुः पिष्टकुक्कुटौ ॥ ३९२ ॥
दवीयसि[2] प्रदेशे तु गत्वाहं नगराद्बहिः । स्थित्वा च विजने देशे दिशः प्रेक्ष्येत्यतर्कयम् ॥ ३९३ ॥
गुरुपादैरदस्तावदादिष्टं वत्स यत्त्वया । वध्योऽयं कुक्कुटस्तत्र यत्र कोऽपि न पश्यति ॥ ३९४ ॥
असौ[3] पश्यत्यहं पश्याम्यमी पश्यन्ति खेचराः । लोकपालाश्च पश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानिनोऽपि हि ॥ ३९५ ॥
नास्त्येव स्थानमपि तद्यत्र कोपि न पश्यति । तात्पर्यं तद्गुरुगिरां न वध्यः खलु कुक्कुटः ॥ ३९६ ॥
गुरुपादा दयावन्तः सदा हिंसापराङ्मुखाः । अस्मत्प्रज्ञां परिज्ञातुमेतन्नियतमादिशन्[4] ॥ ३९७ ॥
विमृश्यैवमहत्वैव कुक्कुटं चाहमागमम् । कुक्कुटाहनने हेतुं गुरोर्व्यज्ञपयं च तम् ॥ ३९८ ॥
स्वर्गं यास्यत्ययं तावदिति निश्चित्य गौरवात् । आलिङ्गितोऽहं गुरुभिः साधु साध्विति भाषिभिः ॥३९९॥
वसुपर्वतकौ पश्चादागत्यैवं शशंसतुः । निहतौ कुक्कुटौ तत्र यत्र कोऽपि न पश्यति ॥ ४०० ॥
अपश्यतं युवामादावपश्यन् खेचरादयः । कथं हतौ कुक्कुटौ रे पापावित्यशपद्गुरुः ॥ ४०१ ॥
ततः खेदादुपाध्यायो दध्यौ विख्यातपाठधीः । मुधा मेऽध्यापनक्लेशो वसुपर्वतयोरभूत् ॥ ४०२ ॥

---

१ आत्मने हिताम् । २ अतिदूरे । ३ असौ कुक्कुटः । ४ निश्चितम् निश्चयेनेति यावत् ।

गुरूपदेशो हि यथापात्रं परिणमेदिह । अभ्राम्भः स्थानभेदेन मुक्तालवणतां व्रजेत् ॥ ४०३ ॥
शिष्यः पर्वतकः पुत्रः पुत्रादप्यधिको वसुः । नरकं यास्यतस्तस्माद्गृहवासेन किं मम ॥ ४०४ ॥
निर्वेदादित्युपाध्यायः प्रव्रज्यामग्रहीत्तदा । तत्पदं पर्वतोऽध्यास्त व्याख्याक्षणविचक्षणः ॥ ४०५ ॥
भूत्वा गुरोः प्रसादेन सर्वशास्त्रविशारदः । पुनरेव निजं स्थानमहं तु गतवांस्तदा ॥ ४०६ ॥
नृपचन्द्रोऽभिचन्द्रोऽपि जग्राह समये व्रतम् । ततश्चाभूद्वसुः राजा वासुदेवसमः श्रिया ॥ ४०७ ॥
सत्यवादीति स प्राप प्रसिद्धिं पृथिवीतले । तां प्रसिद्धिमपि त्रातुं सत्यमेव जगाद सः ॥ ४०८ ॥
अथैकदा मृगयुणा मृगाय मृगयाजुषा । चिक्षिपे विशिखो विन्ध्यनितम्बे सोऽन्तरास्खलत् ॥ ४०९ ॥
इषुस्खलनहेतुं स ज्ञातुं तत्र ययौ ततः । आकाशस्फटिकशिलामज्ञासीत् पाणिना स्पृशन् ॥ ४१० ॥
स दध्याविति मन्येऽस्यां सङ्क्रान्तः परतश्चरन् । भूमिच्छायेव शीतांशावदर्शि हरिणो मया ॥ ४११ ॥
पाणिस्पर्शं विना नेयं सर्वथाप्युपलक्ष्यते । अवश्यं तदसौ योग्या वसोर्वसुमतीपतेः ॥ ४१२ ॥
रहो व्यज्ञपयद्राज्ञे गत्वा तां मृगयुः शिलाम् । हृष्टो जग्राह राजापि ददौ चास्मै महद्धनम् ॥ ४१३ ॥
स तया घटयामास च्छन्नं स्वासनवेदिकाम् । तच्छिल्पिनोऽघातयच्च नात्मीयाः कस्यचिन्नृपाः ॥ ४१४ ॥
तस्यां सिंहासनं वेदौ चेदीशस्य निवेशितम् । सत्यप्रभावादाकाशस्थितमित्यबुधज्जनः ॥ ४१५ ॥
सत्येन तुष्टाः सान्निध्यमस्य कुर्वन्ति देवताः । एवमूर्जस्विनी तस्य प्रसिद्धिर्व्यानशे दिशः ॥ ४१६ ॥
तया प्रसिद्ध्या राजानो भीतास्तस्य वशंययुः । सत्या वा यदि वा मिथ्या प्रसिद्धिर्जयिनी नृणाम् ॥४१७॥

१ व्याधेन । २ अन्यतः ।

वसुरूचे ततो मेऽत्र पाल्यः पूज्यश्च पर्वतः । गुरुवद्गुरुपुत्रेऽपि वर्तितव्यमिति श्रुतेः ॥ ४३३ ॥
कस्याद्य पत्रमुत्क्षिप्तं कालेनाकालरोपिणा । को जिघांसुर्भ्रातरं मे ब्रूहि मातः किमातुरा ॥ ४३४ ॥
अजव्याख्यानवृत्तान्तं स्वपुत्रस्य पणं च तम् । त्वं प्रमाणं कृतश्चासीत्याख्यायार्थयते स्म सा ॥ ४३५ ॥
कुर्वाणो रक्षणं भ्रातुरजान्मेपानुदीरय । प्राणैरप्युपकुर्वन्ति महान्तः किं पुनर्गिरा ॥ ४३६ ॥
अवोचत वसुर्मातर्मिथ्या वच्मि वचः कथम् । प्राणात्ययेऽपि शंसन्ति नासत्यं सत्यभाषिणः ॥ ४३७ ॥
अन्यदप्यभिधातव्यं नासत्यं पापभीरुणा । गुरुवागन्यथाकारे कूटसाक्ष्ये च का कथा ॥ ४३८ ॥
बहूकुरु गुरोः सूनुं यद्वा सत्यव्रताग्रहम् । तया सरोषमित्युक्तस्तद्वचोऽमंस्त पार्थिवः ॥ ४३९ ॥
ततः प्रमुदिता क्षीरकदम्बगृहिणी ययौ । अयाव पर्वतोऽहं च वसुराजस्य पर्षदि ॥ ४४० ॥
सभायाममिलन् सभ्या माध्यस्थ्यगुणशालिनः । वादिनां संदसद्वादक्षीरनीरसितच्छदाः[1] ॥ ४४१ ॥
आकाशस्फटिकशिलावेदिसिंहासनं वसुः । सभापतिरलञ्चक्रे नभस्तलमिवोडुपः ॥ ४४२ ॥
ततः पर्वतकोऽहं च व्याख्यापक्षं निजं निजम् । अशंसाव नरेन्द्राय सत्यं ब्रूहीति भाषिणौ ॥ ४४३ ॥
विप्रवृद्धैरथोचे स विवादस्त्वयि तिष्ठते । प्रमाणमनयोः साक्षी त्वं रोदस्योरिवार्यमा ॥ ४४४ ॥
घटप्रभृतिदिव्यानि वर्तन्ते हन्त सत्यतः । सत्याद्वर्षति पर्जन्यः सत्यात् सिध्यन्ति देवताः ॥ ४४५ ॥
त्वयैव सत्ये लोकोऽयं स्थाप्यते पृथिवीपते । त्वामिहार्थे ब्रूमहे किं ब्रूहि सत्यव्रतोचितम् ॥ ४४६ ॥
वचः श्रुत्वेति तत्सत्यप्रसिद्धिं स्वां निरस्य च । अजान्मेपान् गुरुर्व्याख्यदिति साक्ष्यं वसुर्व्यधात् ॥ ४४७ ॥

---

१ सत्यासत्यौ च तौ वादौ च तावेव दुग्धजले तयोः पृथक्करण इति शेषः सितच्छदा हंसाः ।

अयोधनस्वसा सत्ययशा नाम महीपतेः। तृणबिन्दोरभूद्भार्या मधुपिङ्गस्तयोः सुतः ॥ ४६४ ॥
तस्मै प्रदीयमानां त्वामहमिच्छामि सुन्दरि । प्रदित्सते त्वत्पिता त्वां स्वयंवरवराय तु ॥ ४६५ ॥
न जाने कं वृणोषि त्वं मनःशल्यमिदं मम । वरणीयस्त्वया राजमध्ये मद्भ्रातृजस्ततः ॥ ४६६ ॥
सुलसापि हि तच्छिक्षां तथैव प्रत्यपद्यत। मन्दोदर्यपि तच्छ्रुत्वाचख्यौ सगरभूपतेः ॥ ४६७ ॥
सगरोऽप्यादिशद्विश्वभूतिं निजपुरोधसम् । सद्यः कविः सोऽपि चक्रे नृपलक्षणसंहिताम् ॥ ४६८ ॥
तत्रोचे स तथा येन समस्तै राजलक्षणैः । सगरो जायते युक्तो हीनस्तु मधुपिङ्गलः ॥ ४६९ ॥
तत्पुस्तकं तु पेटायां स चिक्षेप पुराणवत्। राजाज्ञयान्यदाकृष्टं तेन तद्राजपर्षदि ॥ ४७० ॥
तत्रादौ सगरोऽवोचद्वाच्यमानेऽत्र पुस्तके। भवेल्लक्षणहीनो यो वध्यस्त्याज्यश्च सोऽखिलैः ॥ ४७१ ॥
यथा यथावाचयत्तत्पुस्तकं स पुरोहितः । तथा तथा स जिह्राय मधुपिङ्गोऽपलक्षणः ॥ ४७२ ॥
निर्ययौ मधुपिङ्गोऽथ सगरं सुलसावृणोत्। जज्ञे विवाहः सद्योऽपि सर्वे स्वं स्थानमभ्ययुः ॥ ४७३ ॥
मधुपिङ्गोऽप्यपमानात् कृत्वा बालतपो मृतः। महाकालाभिधः षष्टिसहस्रेशोऽसुरोऽभवत् ॥ ४७४ ॥
अज्ञासीदवधेः सोऽथ सगरस्य विजृम्भितम्। स्वयंवरे सुलसाया निजं न्यक्कारकारणम् ॥ ४७५ ॥
राजानं सगरं राज्ञोऽन्यांश्च हन्मीति सोऽसुरः। छिद्रान्वेषी शुक्तिमतीनद्यां पर्वतमैक्षत ॥ ४७६ ॥
विप्रवेषस्ततो भूत्वा गत्वा पर्वतमभ्यधात्। शाण्डिल्यो नाम मित्रं त्वत्पितुरस्मि महामते ॥ ४७७ ॥
धीमतो गौतमाख्यस्योपाध्यायस्य पुरः पुरा। अहं क्षीरकदम्बश्चापठाव सहितावुभौ ॥ ४७८ ॥

१ तत्र पुस्तके स विश्वभूतिस्तथोचे रचयामास । २ तिरस्कारकारणम् ।

नारदेन जनैश्च त्वां श्रुत्वा धर्षितमागमम् । त्वत्पक्षं पूरयिष्यामि मन्त्रैर्विश्वं विमोहयन् ॥ ४७९ ॥
इत्युक्त्वा पर्वतयुतः सुधर्मेणाखिलं जनम् । असुरो मोहयामास दुर्गतौ पातनाय सः ॥ ४८० ॥
व्याधिभूतादिदोषांश्च सर्वत्राजनयज्जने । प्रपन्नपर्वतमतं निर्दोषं च चकार सः ॥ ४८१ ॥
शाण्डिल्यस्याज्ञया सोऽपि रुक्शान्तिं पर्वतो व्यधात् । उपकृत्योपकृत्य स्वमते चास्थापयज्जनम् ॥४८२ ॥
सगरस्यापि नगरेऽन्तःपुरेऽथ परिच्छदे । विचक्रे सोऽसुरो रोगान् दारुणानतिभूयसः ॥ ४८३ ॥
लोकप्रत्ययतो भेजे पर्वतं सगरोऽपि हि । चकार शाण्डिल्ययुतो रुक्शान्तिं सोऽपि सर्वतः ॥ ४८४ ॥
सौत्रामण्यां विधानेन सुरापानं न दुष्यति । अगम्यागमनं कार्यं यज्ञे गोसवनामनि ॥ ४८५ ॥
मातृमेधे वध मातुः पितृमेधे वधः पितुः । अन्तर्वेदि विधातव्यो दोषस्तत्र न विद्यते ॥ ४८६ ॥
आशुशुक्षणिमाधाय पृष्ठे कूर्मस्य तर्पयेत् । हविषा जुहुवकाख्याय स्वाहेत्युक्त्वा प्रयत्नतः ॥ ४८७ ॥
यदा न प्राप्नुयात् कूर्मं तदा शुद्धद्विजन्मनः । खलतेः पिङ्गलाभस्य विक्रियस्य शुचौ जले ॥ ४८८ ॥
आस्यदघ्नेऽवतीर्णस्य मस्तके कूर्मसन्निभे । प्रज्वाल्य ज्वलनं दीप्तमाहुतिं प्रक्षिपेद्द्विजः ॥ ४८९ ॥
॥ युग्मम् ॥

सव पुरुष एवेदं यद्भूतं यद्भविष्यति । ईशानो योऽमृतत्वस्य यदन्नेनातिरोहति ॥ ४९० ॥
एवमेकत्र पुरुषे किं केनात्र विपद्यते । कुरुतातो यथाभीष्टं यज्ञ प्राणिनिपातनम् ॥ ४९१ ॥

---

१ अङ्गीकृतं पर्वतस्य मतं येन त नरम्। २ यज्ञविशेषे। ३ अगम्यायाः स्त्रियाः गमनं सङ्गः। ४ अग्निम्। ५ खलतिः खल्वाट· "टालीयो" इति भाषायाम्। ६ मुखपर्यन्तप्रमाणे जले। ७ मोक्षस्येशान ईश्वरः।

मांसस्य भक्षणं तेषां कर्तव्यं यज्ञकर्मणि । यायजूकेन पूतं हि देवोद्देशेन तत्कृतम् ॥ ४९२ ॥
इत्यादि समुपादिश्य सगरे स्वमतस्थिते । अन्तर्वेदि कुरुक्षेत्रादिषु सोऽकारयन्मखान् ॥ ४९३ ॥
स लब्धप्रसरोऽकार्षीद्राजसूयादिकानपि । असुरोऽप्यध्वरहतान् विमानस्थानदर्शयत् ॥ ४९४ ॥
ततः सप्रत्ययो लोकः प्राणिहिंसात्मकान् मखान् । निःशङ्कमकरोत्तस्य पर्वतस्य मते स्थितः ॥ ४९५ ॥
तत्प्रेक्ष्याहं तदा विद्याधरं नाम्ना दिवाकरम् । अवोचं यत्त्वया यज्ञे हर्तव्याः पशवोऽखिलाः ॥ ४९६ ॥
प्रतिपद्य स मे वाचं जहे यावत्पशून् मखे । परमाधार्मिकस्तावत्तद्ज्ञासीत्सुराधमः ॥ ४९७ ॥
ऋषभप्रतिमां तत्र तद्विद्याघातनाय सः । आस्थापयन्महाकाल उपारंसीच्च खेचरः ॥ ४९८ ॥
ततोऽहमपि तूष्णीकः क्षीणोपायोऽन्यतोऽभ्यगाम् । यज्ञेषु भावयामास सगरं सोऽथ मायया ॥ ४९९ ॥
सगरं सुलसायुक्तं स जुहावाध्वरानले । कृतकृत्यो जगामाथ महाकालः स्वमाश्रयम् ॥ ५०० ॥
एवं च पर्वतात्पापपर्वतादध्वरा द्विजैः । हिंसात्मका अक्रियन्त ते निषेध्यास्त्वयैव हि ॥ ५०१ ॥
तद्वाचमुररीकृत्य प्रणिपत्य च नारदम् । मरुत्तात् क्षमयित्वा च विससर्ज दशाननः ॥ ५०२ ॥
मरुत्तो रावणं नत्वोवाच कोऽयं कृपानिधिः । पापादमुष्माद्यो ह्यस्मांस्त्वया स्वामिन्न्यवारयत् ॥ ५०३ ॥
आचख्यौ रावणोऽप्यासीन्नाम्ना ब्रह्मरुचिर्द्विजः । तापसस्य सतस्तस्य भार्या कूर्मीति गुर्व्यभूत् ॥ ५०४ ॥
तत्रेयुः साधवोऽन्येद्युस्तेष्वेकः साधुरब्रवीत् । भवभीत्या गृहवासस्त्यक्तो यत्साधु साधु तत् ॥ ५०५ ॥
भूयः स्वदारसङ्गस्य विषयैर्लुप्तचेतसः । गृहवासाद्वने वासः कथं नाम विशिष्यते ॥ ५०६ ॥

१ पुनः पुनर्यजतीति यायजूकस्तेन । २ गर्भवती ।

श्रुत्वा ब्रह्मरुचिस्तत्तु प्रपन्नजिनशासनः । तदैव प्राव्रजत्सा च कूर्म्यभूच्छ्राविका परा ॥ ५०७ ॥
मिथ्यात्ववर्जिता तत्र सा वसन्त्याश्रमे सुतम् । सुषुवे नारदं नाम रोदनादिविवर्जितम् ॥ ५०८ ॥
गतायाश्चान्यतस्तस्यास्तं जहुर्जृम्भकामराः । पुत्रशोकादिन्दुमालासविधे प्राव्रजच्च सा ॥ ५०९ ॥
तेऽमराः पालयामासुः शास्त्राण्यध्यापयंश्च तम् । आकाशगामिनीं विद्यां ददुस्तस्मै क्रमेण च ॥ ५१० ॥
अणुव्रतधरः प्राप यौवनं च मनोहरम् । स शिखाधारणान्नित्यं न गृहस्थो न संयतः ॥ ५११ ॥
कलहप्रेक्षणाकाङ्क्षी गीतनृत्यकुतूहली । सदा कन्दर्पकौकुच्यमौखर्यात्यन्तवत्सलः ॥ ५१२ ॥
वीराणां कामुकानां च सन्धिविग्रहकारकः । छत्रिकाक्षवृषीपाणिरारूढः पादुकासु च ॥ ५१३ ॥
देवैः संवर्धितत्वाच्च देवर्षिः प्रथितो भुवि । प्रायेण ब्रह्मचारी च स्वेच्छाचार्येष नारदः ॥ ५१४ ॥
इत्युक्तवन्तं लङ्केशमज्ञानं स्वमात्मनः । मरुत्तः क्षमयामासापराधं मखसम्भवम् ॥ ५१५ ॥
मरुत्तराजः स्वां कन्यां नामतः कनकप्रभाम् । तदा ददौ दशास्याय दशास्योऽप्युदुवाह ताम् ॥ ५१६ ॥
प्रभञ्जन इवौजस्वी मरुत्तमखभञ्जनः । ततो जगाम मथुरां नगरीं गुरुविक्रमः ॥ ५१७ ॥
उपतस्थे दशग्रीवं तन्नृपो हरिवाहनः । पुत्रेण मधुना सार्धमीशानेनेव शूलिना ॥ ५१८ ॥
तं भक्त्योपस्थितं प्रीतोऽवार्तयद्दशकन्धरः । पप्रच्छैवं भवत्सूनोः कुतोऽदः शूलमायुधम् ॥ ५१९ ॥
पित्रा भ्रूसंज्ञयादिष्टो मधुरं मधुरभ्यधात् । इदं मे चमरेन्द्रेण प्राग्जन्मसुहृदार्पितम् ॥ ५२० ॥

१ कामचेष्टितवाचालत्वयोरत्यन्तवत्सलः । २ दर्भासनविशेषो वृषी । ३ ईशानेन्द्रेण ।

अवोचच्चमरश्चैवं धातकीखण्डनामनि। द्वीप ऐरावतक्षेत्रे शतद्वारे महापुरे ॥ ५२१ ॥
सुमित्रो राजपुत्रोऽभूत्प्रभवः कुलपुत्रकः। उभावभूतां ते मित्रे वसन्तमदनाविव ॥ ५२२ ॥ युग्मम् ॥
गुरोरेकस्य पार्श्वे तौ बाल्ये जगृहतुः कलाः। सह चिक्रीडतुश्चाविप्रयुक्तावश्विनाविव ॥ ५२३ ॥
उद्यौवनः सुमित्रोऽथ तत्राभून्नगरे नृपः। महर्द्धिर्विदधे तेन प्रभवोऽप्यात्मसन्निभः ॥ ५२४ ॥
राजैकदा तुरङ्गे हृतः प्राप महाटवीम्। पल्लीपतिसुतां तत्र वनमालामुपायत ॥ ५२५ ॥
तामादाय समायातः स राजा स्वपुरे पुनः। प्रभवेण च सा प्रैक्षि रूपयौवनशालिनी ॥ ५२६ ॥
तद्दर्शनात्प्रभृत्येव स मनोभवपीडितः। दिने दिने कृशो जज्ञे कृष्णपक्ष इवोडुपः ॥ ५२७ ॥
असाध्यं मन्त्रतन्त्राणां तं ज्ञात्वातिकृशं नृपः। इत्यूचे बाधते किं ते सम्यगाख्याहि बान्धव ॥ ५२८ ॥
अभ्यधात्प्रभवोऽप्येवं वक्तुमेतन्न शक्यते। अलं कुलकलङ्काय यन्मनःस्थमपि प्रभो ॥ ५२९ ॥
निर्बन्धाद्भूभुजा पृष्टः स आख्यत् कुलपुत्रकः। वनमालानुरागो मे देहदौर्बल्यकारणम् ॥ ५३० ॥
राजाप्यूचे राज्यमपि त्वदर्थे सन्त्यजाम्यहम्। किं पुनर्महिलामात्रमियमद्यैव गृह्यताम् ॥ ५३१ ॥
इत्युक्त्वा तं विसृज्याथ तस्यानुपदमेव ताम्। स्वयं दूतीमिव प्रैषीत्तदोकसि निशामुखे ॥ ५३२ ॥
इत्यूचे सापि राज्ञाहं तुभ्यं दत्तास्मि सीदते। जीवातुरिव तच्छाधि पत्याज्ञा मे बलीयसी ॥ ५३३ ॥
मम भर्ता त्वदर्थे हि प्राणानपि विमुञ्चति। किं पुनर्मादृशीं दासीमुदासीनः किमीक्षसे ॥ ५३४ ॥
बभाषे प्रभवोऽप्येवं धिग्धिङ्मां निरपत्रपम्। अहो स तु महासत्त्वो यस्येदृक् सौहृदं मयि ॥ ५३५ ॥

१ अवियोगिनौ। २ दुःखिने।

आशालीविद्यया वह्निमयं वप्रमथ व्यधात्। स्वपुरे योजनशतप्रमाणं नलकूबरः ॥ ५५२ ॥
हुताशनमयान्येव चक्रे यन्त्राणि तत्र च। प्रदीपनमिव व्योम्नि कुर्वाणानि शिखोत्करैः ॥ ५५३ ॥
तं च वप्रमवष्टभ्यावतस्थे नलकूबरः। भटैः परिवृतः कोपाज्ज्वलन् वह्निकुमारवत् ॥ ५५४ ॥
तेऽप्येत्य कुम्भकर्णाद्यास्तं द्रष्टुमपि नाशकन्। ग्रीष्ममध्याह्नमार्तण्डमिव सुप्तोत्थिता नराः ॥ ५५५ ॥
दुर्लङ्घ्यमेतद्दुर्लङ्घपुरमित्यपसृत्य ते। भग्नोत्साहाः कथमपि दशास्याय व्यजिज्ञपन् ॥ ५५६ ॥
स्वयं दशास्यस्तत्रागात्तं वप्रं प्रेक्ष्य तादृशम्। अपश्यंस्तद्ग्रहोपायं चिरं दध्यौ सबान्धवः ॥ ५५७ ॥
अनुरक्ता दशास्यस्य नलकूबरपत्न्यथ। प्रैषीद्दूतीमुपरम्भां सा तमेत्यैवमब्रवीत् ॥ ५५८ ॥
जयश्रीरिव मूर्तोपरम्भा त्वयि रिरंसते। सा त्वद्गुणैर्हृतमनास्तत्र मूर्त्यैव[1] तिष्ठति ॥ ५५९ ॥
इमां च विद्यामाशालीमस्य वप्रस्य रक्षिकाम्। करिष्यति तवायत्तामात्मानमिव मानद ॥ ५६० ॥
ग्रहीष्यसि तया चेदं पुरं सनलकूबरम्। सेत्स्यत्यत्र च ते चक्रं दैवं नाम्ना सुदर्शनम् ॥ ५६१ ॥
सप्रहासं दशास्येन वीक्षितोऽथ विभीषणः। एवमस्त्विति भाषित्वा दूतिकां विससर्ज ताम् ॥ ५६२ ॥
अथ क्रुद्धो दशग्रीव आबभाषे विभीषणम्। अरे कुलविरुद्धं किं प्रतिपन्नमिदं त्वया ॥ ५६३ ॥
हृदयं जातुचिद्दत्तं परस्त्रीणां न कैरपि। अस्मत्कुलभवैर्मूढ रणे पृष्ठं द्विषामिव ॥ ५६४ ॥
नवः कुलकलङ्कोऽयं वचसापि कृतस्त्वया। रे विभीषण केयं ते मतिर्येनेदमब्रवीः ॥ ५६५ ॥
विभीषणोऽप्युवाचैवं प्रसीदार्य महाभुज। न वाग्मात्रं कलङ्काय विशुद्धमनसां नृणाम् ॥ ५६६ ॥

१ स्वगृहे मूर्त्या केवलशरीरेणव तिष्ठति, मनस्तु त्वयि वर्तत इति भावः।

एकान्तविक्रमः क्वापि विपदेऽपि प्रजायते । एकान्तविक्रमान्नाशं शेरभाद्याः प्रयान्ति हि ॥ ५८२ ॥

बलीयसो बलिभ्योऽपि प्रसूते हि वसुन्धरा । सर्वेभ्योऽप्यहमोजस्वीत्यहङ्कारं स्म मा कृथाः ॥ ५८३

उत्थितोऽस्त्यधुना वीरः सर्ववीरत्वतस्करः । प्रतापेन सहस्रांशुः सहस्रांशुनियन्त्रकः ॥ ५८४ ॥

हेलोत्पाटितकैलासो मरुत्तमखभञ्जनः । जम्बूद्वीपेशयक्षेन्द्रेणाप्यक्षोभितमानसः ॥ ५८५ ॥

उपार्हन्निजदोर्वीणागीततोषितचेतसः । धरणेन्द्रादमोघाप्तशक्तिः शक्तित्रयोर्जितः ॥ ५८६ ॥

भ्रातृभ्यां स्वानुरूपाभ्यां स्वभुजाभ्यामिवोत्कटः । रावणो नाम लङ्केशः सुकेशकुलभास्करः ॥ ५८७ ॥

स यमं हेलयाभाङ्क्षीत् पतिं वैश्रवणं च ते । पत्तीचक्रे वानरेन्द्रं सुग्रीवं वालिसोदरम् ॥ ५८८ ॥

दुर्लङ्घ्यवह्निप्राकारं दुर्लङ्घपुरमस्य च । प्रविष्टस्यानुजो बद्ध्वा जग्राह नलकूबरम् ॥ ५८९ ॥

स त्वां प्रत्यापतन्नस्ति युगान्ताग्निरिवोद्धतः । प्रणिपातसुधावृष्ट्या शमनीयोऽन्यथा न तु ॥ ५९० ॥

रूपिणीं च सुतामस्मै यच्छ रूपवतीमिमाम् । एवं ह्युत्तमसन्धानं सम्बन्धात्ते भविष्यति ॥ ५९१ ॥

एवं पितृवचः श्रुत्वा कुप्यन्नेवमुवाच सः । कन्यका स्वा कथङ्कारमस्मै वध्याय दीयते ॥ ५९२ ॥

किं च नाधुनिकं वैरममुना किं तु वंशजम् । तातं विजयसिंहं प्रागेतद्गृह्यहतं स्मर ॥ ५९३ ॥

एतत्पितामहस्यापि मालिनो यन्मया कृतम् । तदस्यापि करिष्यामि समायात्वेपको ह्ययम् ॥ ५९४ ॥

स्नेहतः कातरो मा भूः सहजं धैर्यमाश्रय । स्वसूनोः सर्वदा दृष्टं किं न वेत्सि पराक्रमम् ॥ ५९५ ॥

---

१ अष्टापदाद्या. । २ सहस्रांशु सूर्यः । ३ सहस्रांशुर्नाम राजा तन्नियन्त्रिकः । ४ कैलासोऽष्टापदगिरि. । ५ अर्हत्समीपे निजदोर्वीणाया गीतेन प्रसन्नं चित्तं यस्य तस्मात् । ६ प्रभुमन्त्रोत्साहरूपास्तिस्रः शक्तयः । ७ अस्य रावणस्य । ८ अभ्यागच्छन् । ९ पतत्पक्ष्यैः ।

तस्यैवं वदतोऽभ्येत्य नगरं रथनूपुरम् । चमूभिर्वेष्टयामास दुर्धरो दशकन्धरः ॥ ५९६ ॥

पूर्वमेव दशास्येन प्रहितो महितौजसा । अथ दूतोऽभ्युपेत्येन्द्रमित्युवाच ससौष्ठवः ॥ ५९७ ॥

ये केचिदिह राजानो विद्यादोर्वीर्यदर्पिताः । तैरुपेत्योपायनाद्यैः पूजितो दशकन्धरः ॥ ५९८ ॥

दशकण्ठस्य विस्मृत्या भवतश्चार्जवादयम् । इयान् कालो ययौ तस्मिन् भक्तिकालस्तवाधुना ॥ ५९९ ॥

भक्तिं दर्शय तत्तस्मिन् शक्तिं वा दर्शयाधुना । भक्तिशक्तिविहीनश्चेदेवमेव विनङ्क्ष्यसि ॥ ६०० ॥

इन्द्रोऽपि निजगादैवं वराकैः पूजितो नृपैः । रावणस्तदयं मत्तः पूजां मत्तोऽपि वाञ्छति ॥ ६०१ ॥

यथा तथा गतः कालो रावणस्य सुखाय सः । कालरूपस्त्वयं कालस्तस्येदानीमुपस्थितः ॥ ६०२ ॥

गत्वा स्वस्वामिनो भक्तिं शक्तिं वा मयि दर्शय । स भक्तिशक्तिहीनश्चेदेवमेव विनङ्क्ष्यति ॥ ६०३ ॥

दूतेनागत्य विज्ञप्तो रावणः कोपदारुणः । समनह्यन्महोत्साहः समं सकलसैनिकैः ॥ ६०४ ॥

द्रुतमिन्द्रोऽपि सन्नह्य निर्ययौ रथनूपुरात् । वीरा हि न सहन्तेऽन्यवीराहङ्कारडम्बरम् ॥ ६०५ ॥

सामन्ताः सह सामन्तैः सैनिकाः सैनिकैः पुनः । सेनानीभिश्च सेनान्यो द्वयोर्युयुधिरे तयोः ॥ ६०६ ॥

तयोर्बलानामन्योऽन्यं सम्फेटः शस्त्रवर्षिणाम् । संवर्तपुष्करावर्तवारिदानामिवाभवत् ॥ ६०७ ॥

वराकैः सैनिकरेभिः किं हतैर्मशकैरिव । इति ब्रुवाणो भुवनालङ्कारकरिपुङ्गवम् ॥ ६०८ ॥

स्वयमारुह्य युद्धायाधिज्यीकृतशरासनः । अढौकतैरावणस्थेन्द्रेण सह रावणः ॥ ६०९ ॥

॥ युग्मम् ॥

नागपाशमिवान्योऽन्यं शुण्डयोः करवेष्टनैः । वितन्वानौ मिमिलतुः करिणौ रावणेन्द्रयोः ॥ ६१० ॥

द्वावपीभौ महाप्राणौ दन्तैर्दन्तान् प्रजघ्नतुः । उत्थापयन्तौ स्फुलिङ्गानरण्युन्मथनादिव ॥ ६११ ॥
मिथोघातैर्विपाणेभ्यः सौवर्णवलयावलिः । पपातोर्व्यां विरंहिणीबाहुभ्य इव तत्क्षणम् ॥ ६१२ ॥
तद्दन्तघातक्षुण्णेभ्यः शरीरिभ्यो निरन्तरम् । गण्डेभ्यो मदधारावद्रक्तधाराः प्रसुस्रुवुः ॥ ६१३ ॥
क्षणाच्छल्यैः क्षणाद्बाणैः क्षणादपि च मुद्गरैः । गजाविवाद्वितीयौ तौ रावणेन्द्रौ प्रजघ्नतुः ॥ ६१४ ॥
महाबलौ पिपिषतुरस्त्रैरस्त्राणि तौ मिथः । नैकोऽप्यहीयतैकस्मादब्धी पूर्वापराविव ॥ ६१५ ॥
बाध्यबाधकताभाग्भिर्द्रागुत्सर्गापवादवत् । मन्त्रास्त्रैरप्ययुध्येतां तौ रणक्रतुदीक्षितौ ॥ ६१६ ॥
गाढं मिलितयोरेकवृन्तस्थफलयोरिव । ऐरावणभुवनालङ्कारयोः करिणोरथ ॥ ६१७ ॥
छलज्ञो रावणः स्वेभादुत्पत्यैरावणं ययौ । हत्वा च तन्महामात्रं बबन्धेन्द्रं करीन्द्रवत् ॥ ६१८ ॥ युग्मम् ॥
स हस्ती परितोऽधस्ताद्रक्षोवीरैरवेष्ट्यत । हर्षादुत्तालतुमुलैर्मधुमण्ड इवालिभिः ॥ ६१९ ॥
रावणेन धृते शक्रे तत्सैन्यमपि सर्वतः । विदुद्राव जिते नाथे जिता एव पदातयः ॥ ६२० ॥
सहैरावणेनेन्द्रं रावणः शिबिरे निजे । निनाय नायक्यभवत्स्वयं श्रेणिद्वयेऽप्यथ ॥ ६२१ ॥
ततो निवृत्य लङ्कायां जगाम दशकन्धरः । कारायां चाक्षिपच्छक्रं कीरवत्काष्ठपञ्जरे ॥ ६२२ ॥
सहस्रारः सदिक्पालो लङ्कायामेत्य रावणम् । नमस्कृत्येत्यभाषिष्ट पत्तिवद्रचिताञ्जलिः ॥ ६२३ ॥
कैलासमुदधार्षीर्यो लीलया ग्रावखण्डवत् । दोष्मता तेन भवता विजिता न त्रपामहे ॥ ६२४ ॥
तादृशे त्वयि याच्ञापि न त्रपायै मनागपि । तद्याचेऽहं मुञ्च शक्रं पुत्रभिक्षां प्रयच्छ मे ॥ ६२५ ॥

---

१ अरणिः काष्ठविशेषः । २ विरहवत्याः स्त्रियाः बाहुभ्य । ३ पाषाणखण्डवत् ।

सदिक्पालपरीवारः कर्म कुर्यात् सदेदृशम् ॥ ६२६ ॥
उवाच रावणोऽप्येवं शक्रं मुञ्चामि यद्यसौ । तृणकाष्ठादिरहितां वासागारमहीमिव ॥ ६२७ ॥
परितोऽपि पुरीं लङ्कां करोत्वेष क्षणे क्षणे । चेलोत्क्षेपं पुरीमेतामभितोऽप्यभिषिञ्चतु ॥ ६२८ ॥
प्रातः प्रातर्दिव्यगन्धैरम्बुवाह इवाम्बुभिः । पुष्पाणि पूरयत्वेष देवतावसरादिषु ॥ ६२९ ॥
मालाकार इवोच्चित्य ग्रन्थित्वा च सदा स्वयम् । पुनर्गृह्णातु राज्यं स्वं मत्प्रसादाच्च नन्दतु ॥ ६३० ॥
एवं विधानि कर्माणि कुर्वन्नेष सुतस्तव । मुमोच शक्रं कारायाः सत्कृत्य निजबन्धुवत् ॥ ६३१ ॥
एवं करिष्यतीत्युक्ते सहस्रारेण रावणः । तेजस्विनां हि निस्तेजो मृत्युतोऽप्यतिदुःसहम् ॥ ६३२ ॥
रथनूपुरमेत्येन्द्रस्तस्थावुद्विग्न उच्चकैः । समवासरदिन्द्रोऽपि तं वन्दितुमुपाययौ ॥ ६३३ ॥
निर्वाणसङ्गमो नाम ज्ञानी तत्रान्यदा मुनिः । न्यक्कारमिति शक्रेण पृष्टः स मुनिरब्रवीत् ॥ ६३४ ॥
भगवन् कर्मणा केन रावणादिममासदम् । नाम्ना ज्वलनसिंहोऽभूद्वेगवत्यस्य तु प्रिया ॥ ६३५ ॥
श्रीमत्यरिञ्जयपुरे पुरा विद्याधराग्रणीः । तस्याः स्वयंवरेऽभ्येयुः सर्वे विद्याधरेश्वराः ॥ ६३६ ॥
अहिल्या नाम दुहिता रूपवत्यभवत्तयोः । सूर्यावर्तपुरेशस्त्वमागान्नाम्ना तडित्प्रभः ॥ ६३७ ॥
आनन्दमाली तत्रागाच्चन्द्रावर्तपुरेश्वरः । आनन्दमालिनं वव्रे तवाभूच्च पराभवः ॥ ६३८ ॥
सहायातमपि त्यक्त्वा त्वामहिल्या निजेच्छया । मयि सत्यप्यसावेतामहिल्यामूढवानिति ॥ ६३९ ॥
आनंदमालिनीर्ष्यालुस्त्वमभूस्ततप्रभृत्यपि । तप्यमानस्तपस्तीव्रं व्यहार्षीच्च सहर्षिभिः ॥ ६४० ॥
आनन्दमाली निर्वेदादन्यदा व्रतमग्रहीत् । त्वया च दृष्टोऽस्मारि चाहिल्यायाः स्वयंवरः ॥ ६४१ ॥
विहरन् स रथावर्तं जगाम गिरिमेकदा ।

तद्वधूवरमादाय संदायादः प्रमोदभाक् । महेन्द्रेणार्चितः स्नेहात् प्रह्लादः स्वां पुरीं ययौ ॥ ४४ ॥
प्रह्लादोऽञ्जनसुन्दर्याः प्रासादं सप्तभूमिकम् । अर्पयामास वासाय विमानमिव भूस्थितम् ॥ ४५ ॥
तां न सम्भावयामास वाचापि पवनञ्जयः । मानिनो ह्यवलेपं न विस्मरन्ति यतस्ततः ॥ ४६ ॥
विना शशाङ्कं श्यामेव सा विना पवनञ्जयम् । बाष्पान्धकारवदना तस्थावस्वास्थ्यभाजनम् ॥ ४७ ॥
पार्श्वद्वितयमाभ्रन्त्याः पर्यङ्कस्य मुहुर्मुहुः । तस्याश्च संवत्सरवद्राघीयस्योऽभवन्निशाः ॥ ४८ ॥
अनन्यमानसा जानुमध्यन्यस्तमुखाम्बुजा । भर्तुरालेखनैरेव व्यतीयाय दिनानि सा ॥ ४९ ॥
मुहुरालप्यमानापि सखीभिश्चाडुपूर्वकम् । परपुष्टेव हेमन्ते न सा तूंष्णीकतां जहौ ॥ ५० ॥
एवं च काले व्रजति प्रह्लादनृपमन्यदा । दूतो राक्षसराजस्य समुपेत्यैवमब्रवीत् ॥ ५१ ॥
समं राक्षसनाथेन यादोनाथः स दुर्मतिः । वैरायतेऽद्य नितरां प्रणिपातममानयन् ॥ ५२ ॥
याचितः स नमस्कारमहङ्कारमहागिरिः । दोर्दण्डौ चक्षुपा पश्यन्निदं वदति कद्वदः ॥ ५३ ॥
अरे को रावणो नाम तेन किं ननु सिध्यति । नाहमिन्द्रः कुबेरो वा न चास्मि नलकूबरः ॥ ५४ ॥
सहस्ररश्मिर्नाप्यस्मि न मरुत्तो न वा यमः । न च कैलासशैलोऽस्मि किं त्वस्मि वरुणो ननु ॥ ५५ ॥
देवताधिष्ठितै रत्नैर्यदि दर्पोऽस्य दुर्मतेः । तदायातु हरिष्यामि तद्दर्पं चिरसञ्चितम् ॥ ५६ ॥
इत्युक्त्या रावणः क्रुद्धः समरायाभ्यषेणयत् । अरौत्सीत्तत्पुरं चाब्धिवेलेव तटपर्वतम् ॥ ५७ ॥
पुरान्निःसृत्य वरुणो रणायारुणलोचनः । राजीवपुण्डरीकाद्यैर्वृतः पुत्रैरयुध्यत ॥ ५८ ॥

१ सकुटुम्बः । २ रजनी । ३ कोकिला ४ । मौनम् । ५ कुत्सितं वदतीति कद्वदः ।

तस्मिन्महति सङ्ग्रामे वीरैर्वरुणसूनुभिः। योधयित्वा च बध्वा च निन्याते खरदूषणौ ॥ ५९ ॥
अभज्यत ततः सैन्यं राक्षसानामशेषतः। कृतार्थमानी वरुणोऽप्यविशन्नगरीं निजाम् ॥ ६० ॥
विद्याधरेन्द्रानाह्वातुं प्राहिणोद्रावणोऽपि हि। दूतान् प्रत्येकमप्यद्य भवते प्रेषितस्त्वहम् ॥ ६१ ॥
प्रह्लादोऽथ दशास्याय साहायककृते स्वयम्। यावच्चचाल तावत्तमुवाच पवनञ्जयः ॥ ६२ ॥
इहैव तिष्ठ तात त्वं दशग्रीवमनोरथम्। पूरयिष्याम्यहमपि तवास्मि तनयो ननु ॥ ६३ ॥
इत्युदीर्य सनिर्बन्धं पितरं चानुमान्य सः। लोकं चाशेषमाभाष्य चचाल पवनञ्जयः ॥ ६४ ॥
श्रुत्वाञ्जना जनमुखात्पत्युर्यात्रामथोत्सुका। देवीव व्योमशिखरात् प्रासादादवरुह्य च ॥ ६५ ॥
तमीक्षितुमवष्टभ्य स्तम्भं पाञ्चालिकेव सा। निर्निमेषेक्षणा तस्थावस्वास्थ्यमथिताशया ॥ ६६ ॥ युग्मम् ॥
द्वारस्तम्भनिषण्णाङ्गीं प्रतिपच्चन्द्रवत्कृशाम्। लुलितालकसञ्छन्नललाटां निर्विलेपनाम् ॥ ६७ ॥
नितम्बन्यस्तविस्रस्तश्लथलम्बिभुजालताम्। ताम्बूलरागरहितधूसराधरपल्लवाम् ॥ ६८ ॥
बाष्पाम्बुक्षालितमुखीमुन्मुखां पुरतः स्थिताम्। अञ्जनां व्यञ्जनदृशं ददर्श पवनो व्रजन् ॥ ६९ ॥

॥ त्रिभिर्विशेषकम् ॥

त निर्ध्यायन्निदं दध्यौ सद्यः प्रह्लादनन्दनः। अहो निर्ह्रीत्वमेतस्या निर्भीत्वमपि दुर्धियः ॥ ७० ॥
अथवा ज्ञातमेतस्या दौर्मनस्यं पुरापि हि। उदूढा तु मया पित्रोराज्ञालङ्घनभीरुणा ॥ ७१ ॥

---

१ अस्वास्थ्येन मथितं चित्तं यस्याः सा। २ नितम्बे न्यस्ता धारिता विस्रस्ता श्लथा लम्बिनी भुजलता यया सा। ३ अञ्जनरहितनेत्राम्। ४ पश्यन्।

पतित्वा पादयोस्तस्य साप्यूचे रचिताञ्जलिः । त्वया सम्भाषितः सर्वोऽप्यहं तु न मनागपि ॥ ७२ ॥
विज्ञप्यसे तथापि त्वं विस्मार्यो न ह्यहं त्वया । पुनरागमनेनाशु पन्थानः सन्तु ते शिवाः ॥ ७३ ॥
इति ब्रुवाणां तां दीनामहीनचरितामपि । ययाववगणय्यैव जयाय पवनञ्जयः ॥ ७४ ॥
पत्यवज्ञानियोगार्ता गत्वान्तर्वेश्म भूतले । वारिभिन्नतला सिन्धुतटीव निपपात सा ॥ ७५ ॥
पवमानवदुत्पत्य तदा प्रह्लादनन्दनः । जगाम मानससरस्युवास च निशामुखे ॥ ७६ ॥
विकृत्य तत्र प्रासादमध्यास्त पवनञ्जयः । विद्याधराणां विद्येव सर्वसिद्धिषु कामधुक् ॥ ७७ ॥
तत्र पर्यङ्कमारूढः सरःपरिसरावनौ । आर्तां प्रियवियोगेन चक्रवाकीं ददर्श सः ॥ ७८ ॥
पूर्वोपात्तामभुञ्जानां मृणाललतिकामपि । तप्यमानां हिमेनापि क्वथितेनेव वारिणा ॥ ७९ ॥
दूयमानां ज्योत्स्नयापि वह्निज्वालिकयेव ताम् । क्रन्दन्तीं करुणं प्रेक्ष्य स एवं पर्यचिन्तयत् ॥ ८० ॥ युग्मम् ॥
सकलं वासरं पत्या रमन्ते चक्रवाकिकाः । न सोढुमीशते नक्तमपि तद्विरहं पुनः ॥ ८१ ॥
उद्वाहतोऽपि या त्यक्ता भाषिता या न जातुचित् । आगच्छताप्यवज्ञाता परनारीव या मया ॥ ८२ ॥
आक्रान्ता दुःखभारेण पर्वतेनेव मूलतः । अदृष्टमत्सङ्गसुखा सा कथं हा भविष्यति ॥ ८३ ॥
धिग्धिङ्ममाविवेकेन म्रियते सा तपस्विनी । तद्धत्यापातकेनाहं क्व गमिष्यामि दुर्मुखः ॥ ८४ ॥
इति चिन्तितमात्मीयमाख्यत्प्रहसिताय सः । स्वदुःखाख्यानपात्रं हि नापरः सुहृदं विना ॥ ८५ ॥
प्रोचे प्रहसितोऽप्येवं साध्वज्ञासीश्चिरादपि । नूनं विपद्यते साद्य सारसीव वियोगतः ॥ ८६ ॥

१ पत्युरवज्ञया वियोगेन च पीडिता । २ विनाशात् ।

आश्वासयितुमद्यापि सखे सा तव युज्यते । प्रियोक्त्या[1] तामनुज्ञाप्य स्वार्थाय पुनरापतेः ॥ ८७ ॥
हृदेव सुहृदा तेन भाव[2]संवादिनेरितः । ययावञ्जनसुन्दर्या वेश्मन्युत्पत्य मारुतः ॥ ८८ ॥
किञ्चित्तिरोहितस्तस्थौ द्वार्येव पवनञ्जयः । अग्रे भूत्वा प्रहसितः प्राविशच्च तदोकसि ॥ ८९ ॥
वेल्लन्तीम[3]धिपर्यङ्कं तोयेऽल्पे शफरीमिव । पीड्यमानां ज्योत्स्नयापि हिमेनेव सरोजिनीम् ॥ ९० ॥
अन्तर्हृदय[4]सन्तापप्रस्फुटद्धारमौक्तिकाम् । उन्मुक्तदीर्घनिःश्वासतरलाल[5]कमालिकाम् ॥ ९१ ॥
अधिनिषण्णनिःस्रस्तदोर्लग्नमणिकङ्कणाम् । वसन्ततिलकासख्याश्वास्यमानां मुहुर्मुहुः ॥ ९२ ॥
शून्यदत्तदृशं शून्यचित्तां काष्ठमयीमिव । ईक्षाञ्चक्रे प्रहसितस्तत्र चाञ्जनसुन्दरीम् ॥ ९३ ॥
॥ चतुर्भिः कलापकम् ॥

अकस्माद्व्यन्तर इव को नामेह समाययौ । इति भीतापि सा धैर्यमवलम्ब्येदमब्रवीत् ॥ ९४ ॥
अहो कस्त्वमिहायासीः परपुंसाथवा त्वया । अलं ज्ञातेन मेह स्थाः परनारीनिकेतने ॥ ९५ ॥
वसन्ततिलके दोष्णा विधृत्यैनं बहिः क्षिप । क्षपाकरविशुद्धास्मि नैनं द्रष्टुमपि क्षमा ॥ ९६ ॥
पवनञ्जयमुज्झित्वामुष्मिन्मम निकेतने । न प्रवेशाधिकारोऽस्ति कस्यापि किमुदीक्षसे ॥ ९७ ॥
नत्वा प्रहसितोऽवादीद्दिष्ट्या स्वामिनि वर्धसे । चिरादायातसोत्कण्ठपवनञ्जयसङ्गमात् ॥ ९८ ॥
तस्य मित्रं प्रहसितो मन्मथस्येव माधवः । अग्रेसरोऽहमायातोऽन्वायातं विद्धि च प्रियम् ॥ ९९ ॥

---

१ चाटुवचनेन । २ भावो मनोगताभिप्रायस्त संवदति तेन । ३ लुठन्तीम् । ४ हृदय सन्तापेन प्रस्फुटन्ति हारस्य मौक्तिकानि यस्मास्ताम् । ५ अलकाः केशाः ।

तद्वधूसङ्गमात्तस्य रोदनाद्यः प्रमोदभाक् । महेन्द्रेणान्वितः स्नेहात् प्रह्लादः स्वां पुरीं ययौ ॥ ४४ ॥
प्रह्लादोऽञ्जनसुन्दर्याः प्रासादं सप्तभूमिकम् । अर्पयामास वासाय निर्मापितं सुरक्षितम् ॥ ४५ ॥
तां न सम्भाषयामास नाप्यैक्षत पवनञ्जयः । मानिनो ह्यवलेपं न विस्मरन्ति गतस्मृताः ॥ ४६ ॥
विना शशाङ्कं यामेव सा विना पवनञ्जयम् । बाष्पाम्भःक्षालितवदना तस्थावश्रुभाजनम् ॥ ४७ ॥
पार्श्वद्वितयसम्भ्रान्त्या पर्यङ्कस्य मुहुर्मुहुः । तस्याश्च संवत्सरशताधीयस्योऽज्जननिशाः ॥ ४८ ॥
अनन्यमानसा जातु ध्यायन्ती गलदश्रुमुखाम्बुजा । भर्तुराह्वोऽस्तु नैरेव नयतीयं दिनानि सा ॥ ४९ ॥
मुहुराकर्ण्यमानापि सखीभिश्चाटुकर्मकम् । पत्युर्न्यूनेन हेमन्ते न सा तूष्णीकतां जहौ ॥ ५० ॥
एवं च काले गच्छति प्रह्लादनृपमन्यदा । दूतो रक्षोराजस्य समुपेत्यैवमब्रवीत् ॥ ५१ ॥
समं राक्षसनाथेन यादोनाथः स दुर्मतिः । वैरायतेऽद्य नितरां प्रणिपातममानयन् ॥ ५२ ॥
याचितः स नमस्कारमहङ्कारमहागिरिः । दोर्दण्डौ स्वौ पश्यन्निदं वदति कद्वदः ॥ ५३ ॥
अरे को रावणो नाम तेन किं मम सिध्यति । नाहमिन्द्रः कुबेरो वा न चास्मि नलकूबरः ॥ ५४ ॥
सहस्ररश्मिर्नास्मि न मरुत्तो न वा यमः । न च कैलासशैलोऽस्मि किं त्वस्मि वरुणो ननु ॥ ५५ ॥
देवताधिष्ठितै रत्नैर्यदि दर्पोऽस्य दुर्मतेः । तदायातु हरिष्यामि तद्दर्पं चिराश्रितम् ॥ ५६ ॥
इत्युक्त्या रावणः क्रुद्धः समरायाभ्यषेणयत् । अवेष्टयत्तत्पुरं चाब्धिर्वेलेव तटवर्तितम् ॥ ५७ ॥
पुरान्निःसृत्य वरुणो रणायारुणलोचनः । राजीवपुण्डरीकाद्यैर्वृतः पुत्रैरयुध्यत ॥ ५८ ॥

---

१ शशाङ्कः । २ रजनी । ३ कोकिला ॥ ४ मौनम् । ५ कुत्सितं वदतीति कद्वदः ।

खरदूषणौ ॥ ५९ ॥
तस्मिन्महति सङ्ग्रामे वीरैर्वरुणसूनुभिः । योधयित्वा च बध्वा च निन्याते खरदूषणौ ॥ ५९ ॥

अभज्यत ततः सैन्यं राक्षसानामशेषतः । कृतार्थमानी वरुणोऽप्यविशन्नगरीं निजाम् ॥ ६० ॥

विद्याधरेन्द्रानाह्वातुं प्राहिणोद्रावणोऽपि हि । दूतान् प्रत्येकमप्यद्य भवते प्रेषितस्त्वहम् ॥ ६१ ॥

प्रह्लादोऽथ दशास्याय साहायककृते स्वयम् । यावच्चचाल तावत्तमुवाच पवनञ्जयः ॥ ६२ ॥

इहैव तिष्ठ तात त्वं दशग्रीवमनोरथम् । पूरयिष्याम्यहमपि तवास्मि तनयो ननु ॥ ६३ ॥

इत्युदीर्य सनिर्बन्धं पितरं चानुमान्य सः । लोकं चाशेषमाभाष्य चचाल पवनञ्जयः ॥ ६४ ॥

श्रुत्वाञ्जना जनमुखात्पत्युर्यात्रामथोत्सुका । देवीव व्योमशिखरात् प्रासादादवरुह्य च ॥ ६५ ॥

तमीक्षितुमवष्टभ्य स्तम्भं पाञ्चालिकेव सा । निर्निमेषेक्षणा तस्थावस्वास्थ्यमथिताशया ॥ ६६ ॥ युग्मम् ॥

द्वारस्तम्भनिषण्णाङ्गीं प्रतिपच्चन्द्रवत्कृशाम् । लुलितालकसञ्छन्नललाटां निर्विलेपनाम् ॥ ६७ ॥

नितम्बन्यस्तविस्रस्तश्लथलम्बिभुजालताम् । ताम्बूलरागरहितधूसराधरपल्लवाम् ॥ ६८ ॥

बाष्पाम्बुक्षालितमुखीमुन्मुखां पुरतः स्थिताम् । अञ्जनां व्यञ्जनदृशं ददर्श पवनो व्रजन् ॥ ६९ ॥
॥ त्रिभिर्विशेषकम् ॥

तं निध्यायन्निदं दध्यौ सद्यः प्रह्लादनन्दनः । अहो निर्ह्रीत्वमेतस्या निर्भीत्वमपि दुर्धियः ॥ ७० ॥

अथवा ज्ञातमेतस्या दौर्मनस्यं पुरापि हि । उदूढा तु मया पित्रोराज्ञालङ्घनभीरुणा ॥ ७१ ॥

---

१ अस्वास्थ्येन मथितं चित्तं यस्याः सा । २ नितम्बे न्यस्ता धारिता विस्रस्ता श्लथा लम्बिनी भुजलता यया सा । ३ अञ्जनरहितनेत्राम् । ४ पश्यन् ।

पतित्वा पादयोस्तस्य साप्यूचे रचिताञ्जलिः। त्वया सम्भाषितः सर्वोऽप्यहं तु न मनागपि ॥ ७२ ॥
विज्ञप्यसे तथापि त्वं विस्मार्या न ह्यहं त्वया। पुनरागमनेनाशु पन्थानः सन्तु ते शिवाः ॥ ७३ ॥
इति ब्रुवाणां तां दीनामहीनचरितामपि। ययाववगणय्यैव जयाय पवनञ्जयः ॥ ७४ ॥
[1]पत्यवज्ञावियोगार्ता गत्वान्तर्वेश्म भूतले। वारिभिन्नतला सिन्धुतटीव निपपात सा ॥ ७५ ॥
पवमानवदुत्पत्य तदा प्रह्लादनन्दनः। जगाम मानससरस्युवास च निशामुखे ॥ ७६ ॥
विकृत्य तत्र प्रासादमध्यास्त पवनञ्जयः। विद्याधराणां विद्यैव सर्वसिद्धिषु कामधुक् ॥ ७७ ॥
तत्र पर्यङ्कमारूढः सरःपरिसरावनौ। आर्तां प्रियवियोगेन चक्रवाकीं ददर्श सः ॥ ७८ ॥
पूर्वोपात्तामभुञ्जानां मृणाललतिकामपि। तप्यमानां हिमेनापि क्वथितेनेव वारिणा ॥ ७९ ॥
दूयमानां ज्योत्स्नयापि वह्न्यर्चिश्छटयेव ताम्। क्रन्दन्तीं करुणं प्रेक्ष्य स एवं पर्यचिन्तयत् ॥ ८० ॥ युग्मम् ॥
सकलं वासरं पत्या रमन्ते चक्रवाकिकाः। न सोढुमीशते नक्तमपि तद्विरहं पुनः ॥ ८१ ॥
[2]उद्वाहतोऽपि या त्यक्ता भाषिता या न जातुचित्। आगच्छताप्यवज्ञाता परनारीव या मया ॥ ८२ ॥
आक्रान्ता दुःखभारेण पर्वतेनेव मूलतः। अदृष्टमत्सङ्गसुखा सा कथं हा भविष्यति ॥ ८३ ॥
धिग्धिङ्ममाविवेकेन म्रियते सा तपस्विनी। तद्धत्यापातकेनाहं क्व गमिष्यामि दुर्मुखः ॥ ८४ ॥
इति चिन्तितमात्मीयमाख्यत्प्रहसिताय सः। स्वदुःखाख्यानपात्रं हि नापरः सुहृदं विना ॥ ८५ ॥
प्रोचे प्रहसितोऽप्येवं साध्वज्ञासीश्चिरादपि। नूनं विपद्यते साद्य सारसीव वियोगतः ॥ ८६ ॥

---

१ पत्युरवज्ञया वियोगेन च पीडिता। २ विवाहात्।

आश्वासयितुमद्यापि सखे सा तव युज्यते । प्रियोक्त्या[1] तामनुज्ञाप्य स्वार्थाय पुनरापतेः ॥ ८७ ॥
हृदेव सुहृदा तेन भांवसंवादिने[2]रितः । ययावञ्जनसुन्दर्या वेश्मन्युत्पत्य मारुतः ॥ ८८ ॥
किञ्चित्तिरोहितस्तस्थौ द्वार्येव पवनञ्जयः । अग्रे भूत्वा प्रहसितः प्राविशच्च तदोकसि ॥ ८९ ॥
वेल्लन्ती[3]मधिपर्यङ्कं तोयेऽल्पे शफरीमिव । पीड्यमानां ज्योत्स्नयापि हिमेनेव सरोजिनीम् ॥ ९० ॥
अन्तर्हृदय[4]सन्तापप्रस्फुटद्धारमौक्तिकाम् । उन्मुक्तदीर्घनिःश्वासतरलालक[5]मालिकाम् ॥ ९१ ॥
अधिनिषण्णानिःस्रस्तदोर्लग्नमणिकङ्कणाम् । वसन्ततिलकासख्याश्वास्यमानां मुहुर्मुहुः ॥ ९२ ॥
शून्यदत्तदृशं शून्यचित्तां काष्ठमयीमिव । ईक्षाञ्चक्रे प्रहसितस्तत्र चाञ्जनसुन्दरीम् ॥ ९३ ॥
॥ चतुर्भिः कलापकम् ॥

अकस्माद्व्यन्तर इव को नामेह समाययौ । इति भीतापि सा धैर्यमवलम्ब्येदमब्रवीत् ॥ ९४ ॥
अहो कस्त्वमिहायासीः परपुंसाथवा त्वया । अलं ज्ञातेन मेह स्थाः परनारीनिकेतने ॥ ९५ ॥
वसन्ततिलके दोष्णा विधृत्यैनं बहिः क्षिप । क्षपाकरविशुद्धास्मि नैनं द्रष्टुमपि क्षमा ॥ ९६ ॥
पवनञ्जयमुज्झित्वामुष्मिन्मम निकेतने । न प्रवेशाधिकारोऽस्ति कस्यापि किमुदीक्षसे ॥ ९७ ॥
नत्वा प्रहसितोऽवादीद्दिष्ट्या स्वामिनि वर्धसे । चिरादायातसोत्कण्ठपवनञ्जयसङ्गमात् ॥ ९८ ॥
तस्य मित्रं प्रहसितो मन्मथस्येव माधवः । अग्रेसरोऽहमायातोऽन्वायातं विद्धि च प्रियम् ॥ ९९ ॥

---

१ चाटुवचनेन । २ भावो मनोगताभिप्रायस्त संवदति तेन । ३ लुठन्तीम् । ४ हृदय सन्तापेन प्रस्फुटन्ति हारस्य मौक्तिकानि यस्मास्ताम् । ५ अलकाः केशाः ।

अञ्जनापि जगादैवं हसितां विधिनैव माम्। मा हसीस्त्वं प्रहसित क्षणोऽयं न हि नर्मणः ॥ १०० ॥
अथवा नैष दोषस्ते दोषो मत्पूर्वकर्मणाम्। कुलीनस्तादृशो भर्ता त्यजेन्मां कथमन्यथा ॥ १०१ ॥
पाणिग्रहात्प्रभृत्येव मुक्तायाः स्वामिना मम। द्वाविंशतिःसमा जग्मुर्जीवाम्यद्यापि पापिनी ॥ १०२ ॥
अथ सङ्क्रान्ततद्दुःखप्राग्भारपवनञ्जयः। अन्तः प्रविश्य व्याहार्षीद्बाष्पगद्गदवागिदम् ॥ १०३ ॥
निर्दोषा दोषमारोप्य त्वमुद्वाहात्प्रभृत्यपि। अवज्ञातास्यविज्ञेन मयका विज्ञमानिना ॥ १०४ ॥
मद्दोषादीदृशीमागा दुःसहां दुर्दशां प्रिये। मृत्युं प्राप्तापि मद्भाग्यैः स्तोकान्मुक्तासि मृत्युना ॥ १०५ ॥
इत्युक्तवन्तं सा नाथमुपलक्ष्य त्रपावती। पेर्यङ्केपामवष्टभ्याभ्युत्तस्थौ विनमन्मुखा ॥ १०६ ॥
लतां हस्तीव हस्तेन दोष्णा वॅलयितेन ताम्। आददानोऽधिपर्यङ्कं न्यपदत्पवनञ्जयः ॥ १०७ ॥
भूयस्तां पवनोऽवोचन्मयातिक्षुद्रबुद्धिना। निरांगाः खेदितासि त्वं तत्सहस्व प्रिये मम ॥ १०८ ॥
अवोचदञ्जनाप्येवं नाथ मा स्म ब्रवीरिदम्। सदैव तव दास्यस्मि क्षामणानुचिता मयि ॥ १०९ ॥
निर्जगाम प्रहसितो वसन्ततिलकाप्यथ। रहःस्थयोर्हि दम्पत्योर्न च्छेकाँः पार्श्ववॅर्तिनः ॥ ११० ॥
रेमाते तत्र च स्वैरमञ्जनापवनञ्जयौ। विरराम रसावेशाच्चैकयामेव यामिनी ॥ १११ ॥
प्रभातां रात्रिमालोक्य तामूचे पवनञ्जयः। जयाय कान्ते यास्यामि ज्ञास्यन्ति गुरवोऽन्यथा ॥ ११२ ॥
खेदं मातः परं कार्षीः सुखं तिष्ठ सखीवृता। दशास्यकृत्यं सम्पाद्य यावदायामि सुन्दरि ॥ ११३ ॥
साप्युवाचेति तत्कृत्यं दोष्मतः सिद्धमेव ते। कृतार्थः शीघ्रमागच्छेर्जीवन्तीं मां यदीच्छसि ॥ ११४ ॥

---

१ ईषा पर्यङ्कस्यावयवविशेषः। २ वलयमिवाचरितेन। ३ निरपराधा। ४ चतुराः। ५ पार्श्वस्थाः।

सा लज्जानम्रमुख्येवं श्वश्र्वा भूयोऽप्यभर्त्स्यत । यस्तेऽग्रहीन्न नामापि कथं ते तेन सङ्गमः ॥ १२७ ॥
अङ्गुलीयकमात्रेण प्रतारयसि नः कथम् । प्रतारणाप्रकारान् हि वहूञ्जानन्ति पांसुलाः ॥ १२८ ॥
मद्गृहादद्य निर्गच्छ गच्छ स्वच्छन्दचारिणि । पितुर्वेश्मनि मात्र स्थाः स्थानमेतन्न हीदृशाम् ॥ १२९ ॥
तर्जयित्वाञ्जनामेवं नेतुं पितृनिकेतने । आदिक्षदारक्षनरान्निःकृपा राक्षसीव सा ॥ १३० ॥
तां च ते यानमारोप्य वसन्ततिलकान्विताम् । महेन्द्रनगरोपान्ते नीत्वामुञ्चन्नुदश्रवः ॥ १३१ ॥
तां मातृवन्नमस्कृत्य क्षमयित्वा च ते ययुः । स्वामिवत्स्वाम्यपत्येऽपि सेवकाः समवृत्तयः १३२ ॥
तद्दुःखदुःखित इव तदा चास्तमगाद्रविः । सन्तः सतां न विपदं विलोकयितुमीश्वराः ॥ १३३ ॥
घूकानां घोरघूत्कारैः फेत्कारैः फेरुयोपिताम् । क्रन्दितैर्वृकवृन्दानां श्वाविधां विविधैः स्वनैः ॥ १३४ ॥
तुमुलैः पिङ्गलानां च सङ्गीतैरिव रक्षसाम् । स्फुटत्कर्णेव सा कष्टं तां जाग्रत्यनयन्निशाम् ॥ १३५ ॥
॥ युग्मम् ॥

मातरुत्थाय सा दीना शालीनेव ह्रिया शनैः । ययौ पितृगृहद्वारे भिक्षुकीनापरिच्छदा ॥ १३६ ॥
दृष्ट्वा ससम्भ्रमस्तां च प्रतीहारोऽनुयुज्य च । अवस्थां तादृशीं सख्याख्यातां राज्ञे व्यजिज्ञपत् ॥ १३७ ॥
लज्जानतश्यामसुखो राजाप्येवमचिन्तयत् । अचिन्त्यं चरितं स्त्रीणां हि विपाको विधेरिव ॥ १३८ ॥
इयं कुलकलङ्काय कुलटा गृहमागता । अञ्जनाञ्जनलेशोऽपि दूपयत्यंशुकं शुचि ॥ १३९ ॥
इति चिन्ताप्रपन्नं तमप्रसन्नीभवन्मुखः । प्रसन्नकीर्तिस्तनयो नयनिष्ठोऽब्रवीदिति ॥ १४० ॥

१ श्वावित् भाषायां 'शाहुडी' इति । २ नकुलानाम् । ३ निर्लज्जा । ४ पृष्ट्वा ।

अहिदष्टाङ्गुलिः किं न छिद्यते बुद्धिशालिना ॥ १४१ ॥
द्रुतं निर्वास्यतामेषा दूषितं ह्यनया कुलम् । श्वश्रूदुःखे दुहितॄणां शरणं शरणं पितुः ॥ १४२ ॥
अथावोचन्महोत्साहो नाम मन्त्रीति भूपतिम् । निर्वासयेदपि क्रूरा दोषमुत्पाद्य कञ्चन ॥ १४३ ॥
किञ्च केतुमती श्वश्रूर्निर्दोषामप्यमूं प्रभो । प्रच्छन्नं पाल्यतामेषा स्वपुत्रीति कृपां कुरु ॥ १४४ ॥
व्यक्तिर्याविद्भवेद्दोषादोषयोस्तावदत्र हि । ईदृशं चरितं तु स्याद्वधूनां न हि कुत्रचित् ॥ १४५ ॥
राजापीत्यवदच्छ्वश्रूः सर्वत्र भवतीदृशी । गर्भः सम्भाव्यतेऽमुष्याः पवनादेव तत्कथम् ॥ १४६ ॥
किं च संशृण्महेऽग्रेऽपि द्वेष्येयं पवनस्य यत् । निर्वास्यतामितोऽपि द्राक् पश्यामस्तन्मुखं न हि ॥ १४७ ॥
सर्वथा दोषवत्येषा साधु निर्वासिता तया । जनैरपि कृताक्रन्दैर्दीनास्यैः कष्टमीक्षिताम् ॥१४८ ॥
इत्थं राजाज्ञया द्वाःस्थो निरवासयदञ्जनाम् । दर्भविद्धपदासृग्भी रञ्जयन्ती महीतलम् ॥ १४९ ॥
क्षुधिता तृषिता श्रान्ता निःश्वसन्त्यश्रुवर्षिणी । सह सख्याञ्जनाचालीद्रोदयन्ती दिशोऽपि हि ॥ १५० ॥
पदे पदे प्रस्खलन्ती विश्राम्यन्ती तरौ तरौ । पूर्वायातनृपपुम्भिर्निषेधान्नासदत् स्थितिम् ॥ १५१ ॥
यत्र यत्र पुरे ग्रामे सागच्छत्तत्र तत्र च । गिरिकुञ्जे तरोर्मूले निपद्य विललाप च ॥ १५२ ॥
पर्यटन्ती तु सा प्राप कामप्येकां महाटवीम् । अग्रे दण्डोऽभवत्पश्चादपराधविवेचनम् ॥ १५३ ॥
अहो मे मन्दभाग्याया गुरूणामविचारतः । त्वयापि सम्बन्धिभयात्तात साधु विचारितम् ॥ १५४ ॥
साधु केतुमति कुलकलङ्को रक्षितस्त्वया । पतिच्छन्दजुषा मातस्त्वयाप्यहमुपेक्षिता ॥ १५५ ॥
दुःखितानां हि नारीणां माताश्वासनकारणम् ।

१ शोणितैः । २ पतीच्छानुवर्तिनी ।

भ्रातर्दोषोऽपि नास्त्येव ताते जीवति ते ननु । नाथ त्वयि च दूरस्थे जज्ञे सर्वोऽप्यरिर्मम ॥ १५६ ॥
सर्वथा स्त्री विना नाथं मैकाहमपि जीवतु । यथाहमेका जीवामि मन्दभाग्यशिरोमणिः ॥ १५७ ॥
विलपन्त्यञ्जना सख्या निन्ये सम्बोध्य चाग्रतः । ददर्शान्तर्गुहं ध्यानस्थं चामितगतिं मुनिम् ॥ १५८ ॥
चारणश्रमणं तं च प्रणम्य विनयेन ते । निषेदतुः पुरो भूमौ सोऽपि ध्यानमपारयत् ॥१५९ ॥
मनश्चिन्तितकल्याणमहारामैकसारणिम् । धर्मलाभाशिषं सोऽदात्करमुन्नम्य दक्षिणम् ॥ १६० ॥
नमस्कृत्य पुनर्भक्त्या वसन्ततिलका तु सा । सर्वमप्यञ्जनादुःखमाचख्यौ मूलतोऽपि हि ॥ १६१ ॥
कोऽस्या गर्भेऽभवत्केन कर्मणा चेदृशीं दशाम् । सम्प्राप्तैषेति तत्सख्या पृष्टः स मुनिरब्रवीत् ॥ १६२ ॥
अस्यैव जम्बूद्वीपस्य क्षेत्रे भरतनामनि । मन्दरे नगरे नाम्ना प्रियनन्दीत्यभूद्वणिक् ॥ १६३ ॥
जयानाम्नां च जायायां तस्याजायत नन्दन[2] । दमयन्तः प्रियदमः कलानां निधिरिन्दुवत् ॥ १६४ ॥
क्रीडन् सोऽन्येद्युरुद्याने स्वाध्यायध्यानतत्परान् । ददर्श साधूंस्तेभ्यश्च धर्मं शुश्राव शुद्धधीः ॥ १६५ ॥
सम्यक्त्वं नियमांश्चाथ जग्राह विविधानसौ । यथोचितं च साधुभ्यो ददौ दानमनिन्दितम् ॥ १६६ ॥
तपःसंयमनिष्ठोऽसौ विपद्य क्रमयोगतः । अभूत्कल्प[1] द्वितीयस्मिन्नमरः परमर्द्धिकः ॥ १६७ ॥
च्युत्वा ततो जम्बूद्वीपे मृगाङ्कनगरेशितुः । प्रियङ्गुलक्ष्म्यां पुत्रोऽभूद्धरिचन्द्रमहीपतेः ॥ १६८ ॥
सिंहचन्द्र इति ख्यातो जैनं धर्मं प्रपद्य सः । विपद्य क्रमयोगाच्च देवभुवमुपेयिवान् ॥ १६९ ॥
च्युत्वा चात्रैव वैताढये नगरे वारुणेऽभवत् । सुकण्ठराजकनकोदर्योस्तुक् सिंहवाहनः ॥ १७० ॥

---

१ स्वर्गम् । २ पुत्रः ।

आयातो मातुलोऽकस्मादेतां नेता स्ववेश्मनि । मेलकश्चाचिरात्पत्या सहैतस्या भविष्यति ॥ १८५ ॥
एवमुक्त्वार्हते धर्मे स्थापयित्वा च ते उभे । समुत्पपात नभसा स मुनीन्द्रः खगेन्द्रवत् ॥ १८६ ॥
अथ पुच्छच्छटाच्छोटैः स्फोटयन्तमिवावनिम् । बूत्कारपूर्णदिकुञ्जं कुंजरासृक्करालितम् ॥ १८७ ॥
दीपायमाननयनं वज्रकन्दाभदंष्ट्रिकम् । क्रकचक्ररदशनं ज्वालासोदरकेसरम् ॥ १८८ ॥
लोहाङ्कुशोपमनखं शिलासद्गुरःस्थलम् । पञ्चाननयुवानं ते समायान्तमपश्यताम् ॥ १८९ ॥ त्रिभिर्विशेषकम् ॥
ततो वेपथुमत्यौ ते विविक्षू इव भूतलम् । कान्दिशीके हारिणिके इव यावदतिष्ठताम् ॥ १९० ॥
मणिचूलाभिधस्तावद्गन्धर्वतद्गुहाधिपः । विकृत्य शारभं रूपं तं पञ्चास्यमनाशयत् ॥ १९१ ॥
संहृत्य शारभं रूपं स्वं रूपं पतिपद्य च । तयोः प्रमोदाय जगौ सप्रियोऽर्हद्गुणस्तुतिम् ॥ १९२ ॥
तेन चामुक्तसान्निध्ये गुहायां तत्र सुस्थिते । मुनिसुव्रतदेवार्चां स्थापयित्वार्चतः स्म ते ॥ १९३ ॥
अन्येद्युः सुषुवे तत्र सिंही सिंहमिवोत्कटम् । कुलिशाङ्कुशचक्राङ्कपादं तनयमञ्जना ॥ १९४ ॥
तस्याश्च सूतिकर्माणि वसन्ततिलकाकरोत् । स्वयं समाहृतैर्हर्षवशादेधोजलादिभिः ॥ १९५ ॥
आरोप्य सुतमुत्सङ्गे दुःखिताञ्जनसुन्दरी । उदश्रुवदनारोदीद्रोदयन्तीव तां गुहाम् ॥ १९६ ॥
महात्मन्नत्र विपिने तव जातस्य कीदृशम् । जन्मोत्सवं करोम्येषा वराकी पुण्यवर्जिता ॥ १९७ ॥
एवं तां रुदतीं प्रेक्ष्य समुपेत्य च खेचरः । प्रतिसूर्यो मधुरगीरपृच्छद्दुःखकारणम् ॥ १९८ ॥

---

१ गजशोणितेन भयङ्करम् । २ अष्टापदरूपम् । ३ भार्यासहितः ।

अथाविवाहांदापुत्रजन्माचख्यावशेषतः । अञ्जनाया दुःखहेतुं बाष्पायितमुखी सखी ॥ १९९ ॥
सद्यो रुदन् सोऽप्यवादीदहं हनुपुरेश्वरः । एषोऽस्मि सुन्दरीमालाकुक्षिभूश्चित्रभानुजः ॥ २०० ॥
भ्राता मानसवेगाख्यस्त्वज्जनन्याश्च बालिके । दिष्ट्या त्वां दृष्टवानस्मि जीवन्तीमाश्वसिह्यतः ॥ २०१ ॥
॥ युग्मम् ॥
तं मातुलं विदित्वा साप्यरोदीदधिकाधिकम् । पुनर्नवीभवेत्प्रायो दुःखमिष्टावलोकनात् ॥ २०२ ॥
रुदन्तीं वारयित्वा तां प्रतिसूर्यः सहागतम् । सूनोर्जन्मादि पप्रच्छ दैवज्ञमथ सोऽवदत् ॥ २०३ ॥
भाव्यवश्यं महाराजो भवे चात्रैव सेत्स्यति । शुभग्रहबले लग्ने जातोऽयं पुण्यभाक् शिशुः ॥ २०४ ॥
तथाहि सुतिथिरियं चैत्रस्य बहुलाष्टमी । नक्षत्रं श्रवणं स्वामी वासरस्य विभावसुः ॥ २०५ ॥
आदित्यो वर्तते मेषे भवनं तुङ्गमाश्रितः । चन्द्रमा मकरे मध्ये भवने समवस्थितः ॥ २०६ ॥
लोहिताङ्गो वृषे मध्ये मध्ये मीने विधोः सुतः । कुलीरे धिषणोऽत्युच्चैरध्यास्य भवनं स्थितः ॥ २०७ ॥
मीने दैत्यगुरुस्तुङ्गस्तस्मिन्नेव शनैश्चरः । मीनलग्नोदये ब्रह्मयोगे सर्वमिदं शुभम् ॥ २०८ ॥
॥ चतुर्भिः कलापकम् ॥
प्रतिसूर्योऽथ यामेयीं ससखीं सात्मजां च ताम् । विमानवरमारोप्य प्रतस्थे स्वपुरं प्रति ॥ २०९ ॥
विमाने लम्बमानोच्चरत्नप्रालम्बकिङ्किणीः । जिघृक्षुर्मातुरुत्सङ्गादुत्पपाताथ बालकः ॥ २१० ॥

---

१ विवाहादारभ्य पुत्रजन्मपर्यन्तम् । २ सिद्धिमेष्यति । ३ कृष्णाष्टमी । ४ मङ्गलः । ५ कर्कराशौ धिषणो बृहस्पतिः । ६ भगिनीपुत्रीम् । ७ ग्रहीतुमिच्छुः ।

पपात च गिरेर्मूर्ध्नि व्योम्नः पविरिव च्युतः । तत्पातनिर्घातवशात् स गिरिः कणशोऽभवत् ॥ २११ ॥
आजघ्ने हृदयं सद्यः पाणिनाञ्जनसुन्दरी । देवीरपि प्रतिसूर्यैः रोदयन्ती रुरोद च ॥ २१२ ॥
प्रतिसूर्योऽनुपत्याशु भागिनेय्यास्तमर्भकम् । अक्षताङ्गमुपादायार्पयन्नष्टनिधानवत् ॥ २१३ ॥
प्रतिसूर्यो विमानेन मनोवेगेन तद्युतः । ययौ पुरे हनुरुहे सद्यः कृतमहोत्सवे ॥ २१४ ॥
नीत्वा चोत्तारयामास स्ववेश्मन्यञ्जनां मुदा । कुलदेवीमिवायातां तच्छुद्धान्तोऽप्यपूजयत् ॥ २१५ ॥
पुरे हनुरुहे यस्माज्जातमात्रोऽयमाययौ । तत् सूनोर्मातुलश्चक्रेऽभिधानं हनुमानिति ॥ २१६ ॥
यच्छैलश्चूर्णितोऽनेन पतितेन विमानतः । ततः श्रीशैल इत्याख्यां तस्यान्यामपि सोऽकरोत् ॥ २१७ ॥
हनुमानप्यवर्धिष्ट तत्र क्रीडन् यथासुखम् । राजहंसार्भक इव मानसाम्भोजिनीवने ॥ २१८ ॥
दोषोऽध्यारोपितः श्वश्र्वा कथं नामोत्तरिष्यति । सदैव चिन्तयातास्थदन्तःशल्येव चाञ्जना ॥ २१९ ॥
इतश्च पवनः सन्धिं विधाय खरदूषणौ । वरुणान्मोचयामास तोषयामास रावणम् ॥ २२० ॥
ततश्च रावणो लङ्कां जगाम सपरिग्रहः । पवनोऽपि तमापृच्छ्य स्वमेव पुरमाययौ ॥ २२१ ॥
प्रणम्य पितरौ तत्राञ्जनावासगृहं ययौ । तत्रानञ्जनमद्राक्षीद्गतज्योत्स्नमिवोडुपम् ॥ २२२ ॥
क्वाञ्जना सा नयनयोरमृताञ्जनदर्शना । मत्प्रेयसीति तत्रस्थामेकां पप्रच्छ च स्त्रियम् ॥ २२३ ॥
साप्याख्यत्त्वयि यात्रायां गतेऽहस्सु कियत्स्वपि । निर्वासिता केतुमत्या गर्भसम्भवदोषतः ॥ २२४ ॥
महेन्द्रनगरासन्ने सा नीत्वारक्षपूरुषैः । अरण्ये मुमुचे पापैर्हरिणीव भयाकुला ॥ २२५ ॥

---

१ गुहाः । २ तस्यान्तःपुरम् । ३ अञ्जनारहितम् ।

श्वशुरपत्तनम् ॥ २२६ ॥
इति श्रुत्वाथ पवनो ययौ पवनरंहसा । पारापत इव प्रेयस्युत्कः[1] श्वशुरपत्तनम् ॥ २२६ ॥
प्रियामपश्यंस्तत्रापि पप्रच्छैकां स योषितम् । इहाञ्जना प्रेयसी मे किमायाताथवा न हि ॥ २२७ ॥
साचख्याविह सायासीद्वसन्ततिलकान्विता । परं निर्वासिता पित्रोत्पन्नदौःशील्यदोषतः ॥ २२८ ॥
पविनेवाहतस्तेन वचसा पवनञ्जयः । प्रियामन्वेष्टुमभ्राम्यद् भृशं शैलवनादिषु ॥ २२९ ॥
तत्प्रवृत्तिं न च प्राप शापभ्रष्ट इवामरः । विषण्णः स जगादेवं मित्रं प्रहसितं निजम् ॥ २३० ॥
सखे गत्वा शंस पित्रोर्भ्राम्यतापि महीमिमाम् । मयाद्य यावदालोकि न क्वाप्यञ्जनसुन्दरी ॥ २३१ ॥
पुनर्गवेषयिष्यामि तामरण्ये तपस्विनीम् । द्रक्ष्यामि चेत्साधु तर्हि नो चेद्वेक्ष्यामि[2] पावकम् ॥ २३२ ॥
एवमुक्तः प्रहसितो गत्वादित्यपुरे तम् । प्रह्लादकेतुमत्योस्तत् कथयामास वाचिकम् ॥ २३३ ॥
श्रुत्वा केतुमती तच्च ग्रावणेव हृदये हता । मूर्छिता न्यपतद् भूमौ सञ्ज्ञां लब्ध्वेत्युवाच च ॥ २३४ ॥
स किं त्वया प्रहसित व्यापत्तौ कृतनिश्चयः । प्रियमित्र वने मुक्त एकाकी कठिनाशयः ॥ २३५ ॥
अथवा किं मया सापि निर्दोषा परमार्थतः । अविमृष्य विधायिन्या पापिन्या निरवास्यत ॥ २३६ ॥
लब्धं मयात्रैव साध्व्या दोषारोपणजं फलम् । अत्युग्रपुण्यपापानामिहैव ह्याप्यते फलम् ॥ २३७ ॥
एवं रुदन्तीं प्रह्लादस्तां निवार्य कथञ्चन । चचाल सबलः सूनुमन्वेष्टुं स इवाञ्जनाम् ॥ २३८ ॥
सर्वविद्याधरेन्द्राणामासानां चान्तिके नरान् । अञ्जनापवनान्वेषहेतवे प्रजिघाय सः ॥ २३९ ॥
सह विद्याधरैः सूनुं स्नुषां[3] चालोकयन् स्वयम् । प्रादुर्भूतत्वरो[4] भ्राम्यम् सोऽगाद् भूतवनं वनम् ॥ २४० ॥

१ प्रियायामुत्सुकः । २ प्रवेशं करिष्यामि । ३ वधूम् । ४ प्रादुर्भूता त्वरा यस्य सः ।

पवनोऽत्रान्तरे तत्र विरच्य्य चितां वने । ज्वलनं ज्वालयामास प्रह्लादस्तं ददर्श च ॥ २४१ ॥
स्थित्वोपचितं[1] पवनः प्रोचे हे वनदेवताः । विद्याधरेन्द्रप्रह्लादकेतुमत्योः सुतोऽस्म्यहम् ॥ २४२ ॥
महासत्यञ्जना नाम पत्नी मे सा च दुर्धिया । निर्दोषापि मयोद्वाहात्प्रभृत्यपि हि खेदिता ॥ २४३ ॥
तां परित्यज्य यात्रायां चलितः स्वामिकार्यतः । दैवाज्ज्ञात्वा तामदोषामुत्पत्य पुनरागमम् ॥ २४४ ॥
रमयित्वा च तां स्वैरमभिज्ञानं समर्प्य च । पितृभ्यामपरिज्ञातः पुनः कटकमापतम् ॥ २४५ ॥
जातगर्भा च सा कान्ता मद्दोषाद्दोषशङ्किभिः । निर्वासिता मे गुरुभिः क्वाप्यस्तीति न बुध्यते ॥ २४६ ॥
साद्यऽधुना च निर्दोषा सम्प्राप्ता दारुणां दशाम् । ममैवाज्ञानदोषेण धिग्धिक् पतिमपण्डितम् ॥ २४७ ॥
मया भ्रान्त्वाखिलां पृथ्वीं सम्यङ्मार्गयतापि हि । न साप्ता मन्दभाग्येन रत्नं रत्नाकरे यथा ॥ २४८ ॥
तदद्य स्वां तनुमिमां जुहोम्यत्र हुताशने । जीवतो मे यावज्जीवं दुःसहो विरहानलः ॥ २४९ ॥
यदि पश्यथ मे कान्तां ज्ञापयध्वं तदा ह्यदः । त्वद्वियोगात्तव पतिः प्रविवेश हुताशने ॥ २५० ॥
इत्युक्त्वा तत्र चित्यायां दीप्यमाने हविर्भुजि । झम्पां प्रदातुं पवनः प्रोत्पपात नभस्तले ॥ २५१ ॥
श्रततद्वचनो वेगात् प्रह्लादोऽप्यतिसम्भ्रमी । वक्षःस्थलोपपीडं तं स्वबाहुभ्यामधारयत् ॥ २५२ ॥
मृत्योः प्रियवियोगार्तिप्रतीकारस्य सम्प्रति । को विघ्नोऽयं ममेत्युच्चैरुवाच पवनञ्जयः ॥ २५३ ॥
प्रह्लादोऽप्यब्रवीत्साश्रुरेष पापोऽस्मि ते पिता । निर्दोषाया यः स्नुषाया निर्वासनमुपैक्षत ॥ २५४ ॥
अविमृश्य कृतं तावत्त्वन्मात्रैवैकमादितः । द्वितीयं मा कृथास्त्वं तु स्थिरीभव सुधीरसि ॥ २५५ ॥

---
१ चितासमीपम् ।

स्नुषान्वेषणहेतोश्चादिष्टाः सन्ति सहस्रशः । विद्याधरा मया वत्सागमयस्व तदागमम् ॥ २५६ ॥
अत्रान्तरे तत्प्रहिताः केऽपि विद्याधरोत्तमाः । गवेषयन्तः पवनाञ्जने हनुपुरं ययुः ॥ २५७ ॥
प्रतिसूर्याञ्जनयोस्तेऽञ्जनाविरहदुःखतः । पवनस्याग्निप्रवेशप्रतिज्ञामाचचक्षिरे ॥ २५८ ॥
दुःश्रवं तद्वचः श्रुत्वा पीत्वा विषमिवाञ्जना । हा हतास्मीति जल्पन्ती पपात भुवि मूर्छिता ॥ २५९ ॥
आसिक्ता चन्दनाम्भोभिस्तालवृन्तैश्च वीजिता । लब्धसञ्ज्ञा समुत्थाय सा रुरोदेति दीनगीः ॥ २६० ॥
पतिव्रताः पतिशोकात् प्रविशन्ति हुताशने । तासां विना हि भर्तारं दुःखाय खलु जीवितम् ॥ २६१ ॥
नारीसहस्रभोक्तृणां भर्तॄणां श्रीमतां पुनः । क्षणिकः प्रेयसीशोकस्तत्कुतोऽग्निप्रवेशनम् ॥ २६२ ॥
विपरीतमिदं जज्ञे त्वयि वह्निप्रवेशिनि । विरहेऽपि मयि पुनर्हा जीवन्त्यामियच्चिरम् ॥ २६३ ॥
महासत्त्वस्य तस्याल्पसत्त्वायाश्च ममान्तरम् । उपलब्धमिदं नीलकाचयोरिव[1] सम्प्रति ॥ २६४ ॥
न मे श्वशुरयोर्दोषो दोषः पित्रोर्न चाप्ययम् । ममैव मन्दभाग्यायाः कर्मदोषोऽयमीदृशः ॥ २६५ ॥
रुदन्तीं बोधयित्वा तां प्रतिसूर्यः सनन्दनाम् । विमानवरमारोप्य पवनान्वेषणे ययौ ॥ २६६ ॥
स भ्राम्यन् प्राप तत्रैव वने भूतवनाभिधे । दूरादपि प्रहसितेनेक्षाञ्चक्रे च साश्रुणा ॥ २६७ ॥
साञ्जनं तं समायान्तमारात् प्रहसितः स तु । आख्यत्प्रह्लादपवनञ्जययोर्जयपूर्वकम् ॥ २६८ ॥
ततो विमानादुत्तीर्य प्रतिसूर्योऽञ्जनापि च । प्रह्लादं नेमतुर्दूराद्भक्त्या भून्यस्तमस्तकौ ॥ २६९ ॥
प्रतिसूर्यं परिष्वज्य पौत्रमङ्के निवेश्य च । प्रह्लादो जातसंह्लादो जगादैवं ससम्भ्रमः ॥ २७० ॥

---

१ नीलमणेः काचस्य च ।

मज्जन्तं व्यसनाम्भोधौ मामद्य सकुटुम्बकम् । समुद्धरंस्त्वमेवासि बन्धुः सम्बन्धिनां धुरि ॥ २७१ ॥
मद्वंशपर्वभूतेयं शाखासन्तानकारणम् । स्नुषा त्यक्ता विना दोषं साध्वियं रक्षिता त्वया ॥ २७२ ॥
सद्यो व्यसनवेलाया न्यवर्तत पयोधिवत् । प्रशान्तशोकज्वलनो मुदितः पवनोऽपि हि ॥ २७३ ॥
विद्यासामर्थ्यतस्तत्र सर्वविद्याधरेश्वराः । महान्तमुत्सवं चक्रुरानन्दाब्धिनिशाकरम् ॥ २७४ ॥
पुरं हनुरुहं जग्मुस्ततः सर्वेऽपि ते मुदा । विमानैर्विदधानाः स्वैर्दिवं ज्योतिष्मतीमिव ॥ २७५ ॥
महेन्द्रोऽप्याययौ तत्र समं मानसवेगया । सा च केतुमती देवी सर्वेऽप्यन्ये च बान्धवाः ॥ २७६ ॥
विद्याधरेन्द्रैर्विदधे मिथः सम्बन्धिबन्धुभिः । पूर्वोत्सवादप्यधिकस्तत्रापि हि महोत्सवः ॥ २७७ ॥
ततश्चान्योन्यमापृच्छ्य सर्वे स्वं स्वं पुरं ययुः । तत्रैव पवनस्तस्थावञ्जनाहनुमद्युतः ॥ २७८ ॥
हनुमान् ववृधे तत्र पितुः सह मनोरथैः । कलाश्च जगृहे सर्वा विद्याश्च समसाधयत् ॥ २७९ ॥
नागराजायतभुजः शस्त्रशास्त्रविचक्षणः । क्रमाच्च यौवनं प्राप हनुमान् भानुमांस्त्विषा ॥ २८० ॥
इतश्चामर्षणप्रष्ठो[1] रावणः सन्धिदूषणम् । उत्पाद्य वरुणं जेतुं प्रतस्थे स्थेमपर्वतः[2] ॥ २८१ ॥
दूताहुतास्ततश्चेयुः सर्वे विद्याधरेश्वराः । कटकं[3] तस्य कुर्वन्तो वैताढ्यकटकोपमम्[4] ॥ २८२ ॥
पवनप्रतिसूर्यौ तौ तत्र यावत्प्रचेलतुः । इत्यूचे हनुमांस्तावदवष्टम्भैकसानुमान् ॥ २८३ ॥
इहैव तिष्ठतं तातौ जेष्याम्यहमपि द्विपः । प्रहरेद्बाहुना को हि तीक्ष्णे प्रहरणे सति ॥ २८४ ॥
बालत्वान्नानुकम्प्योऽस्मि यद्युष्मत्कुलजन्मनाम् । पौरुषावसरे प्राप्ते न प्रमाणं वयः खलु ॥ २८५ ॥

---

१ क्रोधवत्सु श्रेष्ठः । २ स्थैर्यपर्वतः ३ सैन्यम् । ४ गिरिमध्यभागः कटकम् ।

एवं तावतिनिर्बन्धात् प्रतीक्ष्यापृच्छ्य चोच्चकैः । ताभ्यां च चुम्बितो मूर्ध्नि कृतप्रस्थानमङ्गलः ॥ २८६ ॥
महासामन्तसेनानीसेनाशतसमावृतः । प्रययौ रावणस्कन्धावारे दुर्वारविक्रमः ॥ २८७ ॥ युग्मम् ॥
हनुमन्तं समायातं दृष्ट्वा जयमिव स्वयम् । प्रणमन्तं मुदा स्वाङ्के निदधे दशकन्धरः ॥ २८८ ॥
अभ्यर्णे वरुणपुर्यास्तस्थौ युद्धाय रावणः । वरुणो वारुणेयाश्च दोष्मन्तो निर्ययुः शतम् ॥ २८९ ॥
अभ्येत्य योधयामासू रावणं वरुणात्मजाः । सुग्रीवाद्यैः समं वीरैर्युयुधे वरुणोऽपि हि ॥ २९० ॥
महौजसो वारुणयोऽरुणाक्षा दशकन्धरम् । जात्यश्वान इव क्रोडं खेदयामासुराहवे ॥ २९१ ॥
अत्रान्तरे च हनुमान् दारुणो वरुणात्मजान् । कुञ्जरान् केशरीवैत्यायोधयत् क्रोधदुर्धरः ॥ २९२ ॥
विद्यासामर्थ्यतोऽस्तभ्नाद्वारुणींस्तान् ववन्ध च । पशूनिव क्रुधा रक्तहनुको हनुमानथ ॥ २९३ ॥
तान् दृष्ट्वा वरुणः क्रुद्धोऽभ्यधाविष्ट हनुमते । सुग्रीवप्रभृतीन् धुन्वन्दन्ती मार्गतरूनिव ॥ २९४ ॥
रावणोऽप्यापतन्तं तं नदीरयमिवाचलः । अन्तरा स्खलयामास वर्षन् विशिखधोरणीम् ॥ २९५ ॥
वृषभो वृषभेणेव कुञ्जरेणेव कुञ्जरः । वरुणो रावणेनोच्चैः क्रोधान्धो युयुधे चिरम् ॥ २९६ ॥
सर्वौजसाकुलीकृत्य वरुणं रावणश्छली । उत्पत्येन्द्रमिवावभ्नात् सर्वत्र बलवच्छलम् ॥ २९७ ॥
ततो जयजयारावैर्मुखरीकृतदिङ्मुखः । स्कन्धावारं पृथुस्कन्धो जगाम दशकन्धरः ॥ २९८ ॥
रावणो वरुणं तत्र सह पुत्रैर्वशंवदम् । मुमोच प्रणिपातान्तः प्रकोपो हि महात्मनाम् ॥ २९९ ॥

१ वरुणपुत्राः । २ किरिम् । ३ वाणश्रेणिम् ।

पुत्रीं सत्यवतीं नाम वरुणोऽदाद्धनूमते । दृष्टसारः स्वयं हीदृग्जामाता दुर्लभः खलु ॥ ३०० ॥
लङ्कायां रावणोऽथागाददत्त च हनूमते । दृष्टश्चन्द्रणखापुत्रीमनङ्गकुसुमाभिधाम् ॥ ३०१ ॥
सुग्रीवेण पद्मरागा नलेन हरिमालिनी । अन्यैः सहस्रसङ्ख्याश्च तस्मै दत्ताः स्वकाः सुताः ॥ ३०२ ॥

श्लिष्ट्वा दृढं दशमुखेन मुदा विसृष्टो दोष्मानथो हनुपुरे हनुमाञ्जगाम
अन्येऽपि वानरपतिप्रमुखाः प्रजग्मुर्विद्याधरा निजनिजं नगरं प्रहृष्टाः ॥ ३०३ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते महाकाव्ये सप्तमे पर्वणि हनुमदुत्पत्तिवरुणसाधनो नाम तृतीयः सर्गः ।

॥ अथ चतुर्थः सर्गः ॥

इतश्च मिथिलापुर्यां हरिवंशे महीपतिः। आसीद्वासवकेत्वाख्यो विपुला तस्य च प्रिया ॥ १ ॥
तयोः सूनुरनूनश्रीर्बभूव भुवि विश्रुतः । प्रजानां जनक इव जनको नाम पार्थिवः ॥ २ ॥
इतश्च पुर्ययोध्यायामृषभस्वामिराज्यतः । इक्ष्वाकुवंशान्तर्भूतादित्यवंशेषु राजसु ॥ ३ ॥
यातेषु केषुचिन्मोक्षं स्वर्गं यातेषु केषुचित् । सङ्ख्यातीतेषु विंशस्यार्हतस्तीर्थे प्रसर्पति ॥ ४ ॥
बभूव विजयो राजा हिमचूला च तत्प्रिया । तयोरभूतां द्वौ पुत्रौ वज्रबाहुपुरन्दरौ ॥ ५ ॥
इतश्चाभून्नागपुरे पुरे राजेभवाहनः । चूडामणिश्च तत्पत्नी तत्पुत्री च मनोरमा ॥ ६ ॥
गत्वोद्यद्यौवनां वज्रबाहुः परिणिनाय ताम् । मेहेन[1] महता श्वेतमरीचि[2]रिव रोहिणीम् ॥ ७ ॥
भक्त्या च श्यालेनोदयसुन्दरेणानुगामिना । मनोरमामथादाय प्रतस्थे स्वपुराय सः ॥ ८ ॥
स गच्छन्नन्तरापश्यत्तपस्तेजोभिरीश्वरम् । वसन्ताद्रिस्थमुदयाचलस्थमिव भास्करम् ॥ ९ ॥
मोक्षाध्वसीक्षकमि[3]वोत्पश्यमातापनापरम् । गुणसागरनामानं तपस्यन्तं महामुनिम् ॥ १० ॥
॥ युग्मम् ॥
मयूर इव जीमूतं तं दृष्ट्वा जा[4]तसम्मदः । कुमार इदमाह स्म धृत्वा सपदि वाहनम् ॥ ११ ॥
अहो महात्मा कोऽप्येष वन्द्य एव महामुनिः । चिन्तामणिरिव मया दृष्टः पुण्येन भूयसा ॥ १२ ॥

१ महोत्सवेन । २ चन्द्र. । ३ ऊर्ध्वं द्रष्टारम् । ४ जातहर्षः ।

उवाच चैवमुदयसुन्दरोऽथ कुमार किम् । आदित्ससे परिव्रज्यां सोऽवदच्चित्तमस्ति मे ॥ १३ ॥
उदयो नर्मणा भूयः प्रोचे यद्यस्ति ते मनः । तदद्य मा विलम्बस्व सहायोऽहमपीह ते ॥ १४ ॥
कुमारो व्याजहारैवं मर्यादामिव वारिधिः । मा त्याक्षीः स्वामिमां सन्धां सोऽप्योमेवेत्यभापत ॥ १५ ॥
कुमारो वाहनान्मोहादिवोत्तीर्यारुरोह तम् । वसन्तशैलमुदयसुन्दरादिभिरावृतः ॥ १६ ॥
वज्रबाहुमथावादीदिभवाहननन्दनः । स्वामिन्मा प्रव्राजीरद्य धिग्मे नर्माभिभाषणम् ॥ १७ ॥
नर्मोक्तिरावयोरासीत् को दोषस्तद्व्यतिक्रमे । नर्मोक्तिर्न हि सत्यैव प्रायो धवलगीतवत् ॥ १८ ॥
भविष्यसि सहायस्त्वं व्यसनेष्वखिलेष्वपि । इत्यकाण्डेऽपि मा भाङ्क्षीरस्मत्कुलमनोरथान् ॥ १९ ॥
इदमद्यापि माङ्गल्यं तव हस्तेऽस्ति कङ्कणम् । तद्विवाहफलं भोगान् सहसा कथमुज्झसि ॥ २० ॥
सांसारिकसुखास्वादवञ्चितेयं मनोरमा । जीविष्यति कथं नाथ त्वया तृणवदुज्झिता ॥ २१ ॥
वज्रबाहुकुमारोऽथ जगादोदयसुन्दरम् । सुन्दरं मर्त्यजन्मद्रोः फलं चारित्रलक्षणम् ॥ २२ ॥
नर्मोक्तिरपि तेऽस्मासु बभूव परमार्थसात्[1] । शुक्तिषु स्वातिजीमूतवारि मौक्तिकसादिव ॥ २३ ॥
त्वत्स्वसा च कुलीना चेत्तत्प्रव्रज्यां ग्रहीष्यति । नो चेदस्याः शिवः पन्था भोगैः पुनरलं मम ॥ २४ ॥
तद्व्रतायानुमन्यस्व मां त्वमप्यनुयाहि नः । कुलधर्मः क्षत्रियाणां स्वसन्धापालनं खलु ॥ २५ ॥
उदयं प्रतिबोध्यैवं वज्रबाहुरुपाययौ । सागरं गुणरत्नानां महर्षिं गुणसागरम् ॥ २६ ॥
तत्पादान्ते वज्रबाहुः परिव्रज्यामुपाददे । उदयो मनोरमाथ कुमाराः पञ्चविंशतिः ॥ २७ ॥

---

१ सत्यपरमार्थरूपा ।

वज्रबाहुं प्रव्रजितं श्रुत्वा विजयभूपतिः । वरं बालोऽप्यसौ नाहमिति वैराग्यमासदत् ॥ २८ ॥
ततश्च विजयः पुत्रं राज्ये न्यस्य पुरन्दरम् । निर्वाणमोहस्य मुनेः पार्श्वे व्रतमुपाददे ॥ २९ ॥
पुरन्दरोऽपि रवे राज्ये पृथिवीकुक्षिजं सुतम् । न्यस्य कीर्तिधरं क्षेमङ्करर्ष्यन्तेऽभवद्यतिः ॥ ३० ॥
अथ कीर्तिधरो राजाभुङ्क्त वैषयिकं सुखम् । सहदेव्या समं पत्न्या पौलोम्येव पुरन्दरः ॥ ३१ ॥
प्रविव्रजिपुरन्येद्युः स मन्त्रिभिरभण्यत । तवानुत्पन्नपुत्रस्य न व्रतादानमर्हति ॥ ३२ ॥
त्वय्यपुत्रे व्रतभाजि निर्नाथेयं वसुन्धरा । तत्प्रतीक्षस्व यावत्ते स्वामिन्नुत्पद्यते सुतः ॥ ३३ ॥
ततः कीर्तिधरस्यापि तथैव गृहवासिनः । काले गच्छत्यभूत्पुत्रः सहदेव्यां सुकोशलः ॥ ३४ ॥
ज्ञात्वा जातमिमं बालं पतिर्मे प्रव्रजिष्यति । सहदेवीति बुद्ध्या तं जातमात्रमगोपयत् ॥ ३५ ॥
विवेद मेदिनीनाथस्तं गुप्तमपि बालकम् । प्रासोदयं हि तरणिं तिरोधातुं क ईश्वरः ॥ ३६ ॥
राजाथ स्वार्थकुशलो राज्ये न्यस्य सुकोशलम् । सूरेर्विजयसेनस्य पादान्ते व्रतमाददे ॥ ३७ ॥
तप्यमानस्तपस्तीव्रं सहमानः परीषहान् । स्वगुर्वनुज्ञयैकाकिविहारेणान्यतो ययौ ॥ ३८ ॥
साकेतमन्यदा मासोपवासी पारणेच्छया । स आजगाम भिक्षार्थं मध्याह्ने तत्र चाभ्रमत् ॥ ३९ ॥
सौधाग्रस्था सहदेवी तं च दृष्ट्वेत्यचिन्तयत् । पत्य प्रव्रजितेऽमुष्मिन् पतिहीना पुराभवम् ॥ ४० ॥
वत्सः सुकोशलोऽप्यद्य दृष्ट्वैनं प्रव्रजेद्यदि । तदा पुत्रोऽपि मे न स्यान्निर्वीरा स्यां ततः परम् ॥ ४१ ॥
तस्मान्निरपराधोऽपि भर्तापि व्रतधार्यपि । निर्वास्यो नगरात्स्वनो राज्यस्थेमचिकीर्षया ॥ ४२ ॥

१ सूर्यम् ।

इत्यन्यलिङ्गिभिः सार्धं तं राज्ञी निरवासयत् । लोभाभिभूतमनसां विवेकः स्यात्कियच्चिरम् ॥ ४३ ॥
धात्री सुकोशलस्याथ स्वामिनं व्रतधारिणम् । पुरान्निर्वासितं ज्ञात्वा रोदिति स्म निरर्गलम् ॥ ४४ ॥
किं रोदिषीति पप्रच्छ सुकोशलनृपोऽपि ताम् । कथयामास साप्येवमक्षरैः शोकगद्गदैः ॥ ४५ ॥
राज्ये त्वां बालकं न्यस्य तव कीर्तिधरः पिता । प्राव्राजीत् सोऽद्य भिक्षार्थं प्राविक्षदिह पत्तने ॥ ४६ ॥
तद्दर्शनात्तवाप्यद्य व्रतग्रहणशङ्कया । निर्वासितः स ते मात्रा दुःखेनानेन रोदिमि ॥ ४७ ॥
सुकोशलोऽपि तच्छ्रुत्वा गत्वा च पितुरन्तिके । बद्धाञ्जलिर्विरक्तात्मा तस्माद्व्रतमयाचत ॥ ४८ ॥
चित्रमाला च तत्पत्नी गुर्व्यत्य सह मन्त्रिभिः । उवाचास्वामिकं स्वामिन्न राज्यं त्यक्तुमर्हसि ॥ ४९ ॥
राजाप्यवोचद्गर्भस्थोऽपि हि सूनुर्मया तव । राज्येऽभिषिक्तो भाविन्यप्युपचारो हि भूतवत् ॥ ५० ॥
इत्युक्त्वा सकलं लोकं सम्भाष्य पितुरन्तिके । सुकोशलः प्रवव्राज तपस्तेपे च दुस्तपम् ॥ ५१ ॥
निर्ममौ निःकषायौ तौ पितापुत्रौ महामुनी । विजह्रतुर्गुतावेव पावयन्तौ महीतलम् ॥ ५२ ॥
तनयस्य वियोगेन खेदभाक् सहदेव्यपि । आर्तध्यानपरा मृत्वा व्याघ्र्यभूद्गिरिगह्वरे ॥ ५३ ॥
इतश्च तौ कीर्तिधरसुकोशलमहामुनी । प्रावृट्कालचतुर्मासीमत्येतुं दान्तमानसौ ॥ ५४ ॥
निःस्पृहौ स्वशरीरेऽपि स्वाध्यायध्यानतत्परौ । गिरेर्गुहायामेकस्य तस्थतुः सुस्थिताकृती ॥ ५५ ॥
सम्प्राप्ते कार्तिके मासि प्रयान्तौ पारणाय तौ । दृष्टौ मार्गे तया व्याघ्र्या यमदूत्येव दुष्टया ॥ ५६ ॥
सा व्याघ्री शीघ्रमभितो दधावे स्फारितानना[1] । दूरादभ्यागमस्तुल्यो दुर्हृदां सुहृदामपि ॥ ५७ ॥

१ व्यात्तमुखा ।

आपतन्त्यामपि व्याघ्रयां तौ क्षमाश्रमणोत्तमौ । धर्मध्यानं प्रपेदानौ कायोत्सर्गेण तस्थतुः ॥ ५८ ॥
सा तु व्याघ्री विद्युदिव पपातादौ सुकोशले । दूरापातप्रहारेण पृथ्व्यां च तमपातयत् ॥ ५९ ॥
चटच्चटिति तच्चर्म दारं दारं नखाङ्कुशैः । पापा सापादतृप्ताश्रं वारीव मरुपान्थिका ॥ ६० ॥
त्रोटयित्वा त्रोटयित्वा त्रटत्त्रटिति सा रदैः । जग्रसे मांसमपि हि वालुङ्कमिव रङ्किका ॥ ६१ ॥
दन्तयन्त्रातिथीचक्र ककशा कीकसान्यपि । कटत्कटिति कुवन्ती सेक्षूनिव मतङ्गजी ॥ ६२ ॥
कर्मक्षयसहायेयमिति मम्लौ मुनिर्न सः । विशेषतस्त्वभूदुच्चावचरोमाञ्चकञ्चुकः ॥ ६३ ॥
व्याघ्रयैवं खाद्यमानोऽपि शुक्लध्यानमुपेयिवान् । तत्कालोत्केवलो मोक्षं सुकोशलमुनिर्ययौ ॥ ६४ ॥
मुनिः कीर्तिधरः सोऽपि समुत्पादितकेवलः । क्रमादासादयामास सुखाद्वैतास्पदं पदम् ॥ ६५ ॥
इतश्च चित्रमालापि सुकोशलनृपप्रिया । हिरण्यगभ सुषुवे नन्दनं कुलनन्दनम् ॥ ६६ ॥
आगर्भवासनृपतेस्तस्य प्राप्तस्य यौवनम् । सधर्मचारिण्यभवन्मृगनेत्रा मृगावती ॥ ६७ ॥
राज्ञो हिरण्यगर्भस्य मृगावत्यामजायत । तनयो नघुषो नाम वपुषा स इवापरः ॥ ६८ ॥
हिरण्यगर्भः स्वेऽपश्यन्मौलौ पलितमन्यदा । तृतीयवयसः सत्यङ्कारामुपसर्पतः ॥ ६९ ॥
तदैव जातवैराग्यः स राजा नघुषं सुतम् । स्वे राज्ये न्यस्य विमलमुन्यन्ते व्रतमग्रहीत् ॥ ७० ॥
नघुषस्य नृसिंहस्य सिंहिका नाम पत्न्यभूत् । तया च रममाणः स पैतृकं राज्यमन्वशात् ॥ ७१ ॥
उत्तरापथभूपालान्नघुषो जेतुमन्यदा । जगाम सिंहिकां देवीं निजराज्ये मुमोच च ॥ ७२ ॥

---

१ दारयित्वा दारयित्वा । २ अतृप्ता साऽश्रं शोणितमपादपिबदित्यन्वयः । ३ दन्तैः । ४ कठोरा । ५ तत्कालम् उत्पन्न केवलज्ञान यस्य सः ।

नास्तीह नघुष इति दक्षिणापथभूभुजः। तदायोध्यां रुरुधिरे छलनिष्ठा हि वैरिणः ॥ ७३ ॥
तदा च सिंहिका देवी पुंवत्तानभ्यषेणयत्। जिगायानाशयच्चाशु किं सिंही हन्ति न द्विपान् ॥ ७४ ॥
जित्वोत्तरापथं राजा नघुषश्चागतोऽन्यदा। शुश्राव च जयोदन्तं पत्न्या दध्याविदं च सः ॥ ७५ ॥
स्पष्टधार्ष्ट्यमिदं कर्म दुष्करं मादृशामपि। महाकुलप्रसूतानां महिलानां न युज्यते ॥ ७६ ॥
तन्नूनमसती सेयं सत्यो हि पतिदेवताः। पतिसेवां विना नान्यज्जानते क्वेदृशं पुनः ॥ ७७ ॥
इति चेतसि निश्चित्य सिंहिकां प्रेयसीमपि। राजा परिजहाराशु न्यगितंप्रतिमामिव ॥ ७८ ॥
नघुषस्यान्यदा दाहज्वरः समुदपद्यत। दुष्टारिवन्न चाशाम्यदुपचारशतैरपि ॥ ७९ ॥
स्वसतीत्वं ज्ञापनाय भर्तुरर्तिच्छिदेऽपि च। तत्समीपं तदेयाय तोयमादाय सिंहिका ॥ ८० ॥
सा सत्यश्रावणं चक्रे त्वां विना नाथ चेन्मया। पुमान्नैक्षि कदाप्यन्यो ज्वरस्तदपयातु ते ॥ ८१ ॥
ततश्च साम्भसा तेनाभिषिषेच निजं पतिम्। तदैव स ज्वरोन्मुक्तः सुधाधौत इवाभवत् ॥ ८२ ॥
सिंहिकाया उपरिष्टात् पुष्पवृष्टिं सुरा व्यधुः। राजापि बहु मेने तां ततः प्रभृति पूर्ववत् ॥ ८३ ॥
काले गच्छति जज्ञे च नघुषस्य महीपतेः। सिंहिकायां महादेव्यां सोदासो नाम नन्दनः ॥ ८४ ॥
सोदासे राज्यमारोप्यापरेद्युर्नघुषो नृपः। एकमौपयिकं सिद्धेः परिव्रज्यामुपाददे ॥ ८५ ॥
सोदासनृपते राज्येऽर्हतामष्टाह्निकोत्सवे। मन्त्रिणो घोषयामासुरमारिं पूर्वराज्यवत् ॥ ८६ ॥
सोदासमपि ते प्रोचुरर्हदष्टाह्निकोत्सवे। नाखादि मांसं त्वत्पूर्वैः खादीस्त्वमपि मा स्म तत् ॥ ८७ ॥

१ खण्डितां प्रतिमामिव। २ सत्यस्य श्रावणं।

सोदासोऽप्यवदत्सूदं सदा मांसादनप्रियः । प्रच्छन्नं मांसमादेयं त्वयावश्यमतः परम् ॥ ८८ ॥
सूदोऽप्यमार्यां घुष्टायां मांसं न प्राप कुत्रचित् । न ह्यसत्प्राप्यते क्वापि केनाप्याकाशपुष्पवत् ॥ ८९ ॥
मांसाप्राप्तिरित इतो राजाज्ञा बाधते च माम् । किं करोमीति विमृशन् सूदोऽपश्यन्मृतार्भकम् ॥ ९० ॥
मृतार्भकस्य तस्यैवादाय मांसं स वेल्लवः । संस्कृत्य तैस्तैर्विज्ञानैः सोदासाय ददौ तदा ॥ ९१ ॥
सोदासोऽपि हि तन्मांसमश्नन्नेवमवर्णयत् । अहो अमुष्य मांसस्य कोऽप्यतिप्रीणको रसः ॥ ९२ ॥
सूपकारं च पप्रच्छ जन्मापूर्वमिदं मम । कस्य जीवविशेषस्य मांसमाख्याहि सर्वथा ॥ ९३ ॥
नृमांसमिति सोऽप्याख्यद्राजावोचदतः परम् । अद्येव दद्याः संस्कृत्य प्रत्यहं नृपलं मम ॥ ९४ ॥
डिम्भान् सूदोऽप्यथाहार्षीत्तदर्थं प्रत्यहं पुरे । न हि भीराज्ञया राज्ञामन्यायकरणेऽपि हि ॥ ९५ ॥
इति दारुणकर्माणं नृपं विज्ञाय मन्त्रिणः । धृत्वात्यजन्नरण्यान्तर्गृहोत्पन्नमिवोरगम् ॥ ९६ ॥
तैश्च सोदाससूः सिंहरथो राज्येऽभ्यषिच्यत । सोदासोऽप्याट वसुधां मांसं खादन्निरर्गलः ॥ ९७ ॥
सोदासेनापि चान्येद्युर्भ्रमता दक्षिणापथे । महर्षिः कोऽपि ददृशे सोऽथ धर्ममपृच्छ्यत ॥ ९८ ॥
बोधार्ह इति तं ज्ञात्वा जगौ तस्मै महामुनिः । मद्यमांसपरीहारप्रधानं धर्ममार्हतम् ॥ ९९ ॥
सोदासोऽपि हि तं धर्ममाकर्ण्य चकितोऽभवत् । प्रसन्नहृदयो भूत्वा श्रावकः परमोऽभवत् ॥ १०० ॥
इतो महापुरपुरे कोऽप्यपुत्रो नृपो मृतः । पञ्चदिव्याभिषिक्तोऽथ सोदासस्तत्र राडभूत् ॥ १०१ ॥
सोदासः प्राहिणोद्दूतमथ सिंहरथं प्रति । सोदासस्य कुरुष्वाज्ञामिति दूतोऽप्युवाच तम् ॥ १०२ ॥

---

१ सूदः । २ मनुष्यमांसम् ।

दूतः सिंहरथेनोच्चैस्तिरस्कृत्य विसृज्यत । आगत्याख्यच्च सोदासभूभुजे स यथातथम् ॥ १०३ ॥
सोदासोऽथ सिंहरथं सोऽपि सोदासपार्थिवम् । अभ्यषेणयतां योद्धुं युयुधाते च तौ मिथः ॥ १०४ ॥
सोदासोऽपि सिंहरथं जित्वा जग्राह पाणिना । तस्मै राज्यद्वयं चादात्प्रवव्राज स्वयं पुनः ॥ १०५ ॥
सूनुः सिंहरथस्याभूद्राजा ब्रह्मरथस्ततः । चतुर्मुखस्ततो हेमरथः शतरथस्ततः ॥ १०६ ॥
अथोदयपृथुर्वारिरथ इन्दुरथस्ततः । आदित्यरथमान्धातृवीरसेनास्ततः क्रमात् । १०७ ॥
प्रतिमन्युनृपस्तस्मात्प्रतिवन्धुनृपस्ततः । रविमन्युनृपस्तस्माद्वसन्ततिलकस्ततः ॥ १०८ ॥
कुवेरदत्तोऽथ कुन्थुशरभद्विरदाः क्रमात् । ततश्च सिंहदशनो हिरण्यकशिपुस्ततः ॥ १०९ ॥
पुञ्जस्थलः ककुस्थोऽथ रघुरेवं नृपेषु तु । केषुचिन्मोक्षमाप्तेषु स्वर्गमाप्तेषु केषुचित् ॥ ११० ॥
अनरण्यो नाम राजा शरण्यः शरणार्थिनाम् । आनृण्यकृत्प्रणयिनामभूत्साकेतपत्तने ॥ १११ ॥
तस्याभूतामुभौ पुत्रौ पृथ्वीदेव्याश्च कुक्षिजौ । एकोऽनन्तरथो नाम्ना तथा दशरथोऽपर ॥ ११२ ॥
इतोऽनरण्यस्य सुहृत्सहस्रकिरणो नृपः । रावणेन जितो युद्धे वैराग्याद्व्रतमाददे ॥ ११३ ॥
तत्सख्यादनरण्योऽपि श्रियं न्यस्य लघौ सुते । मासजातेऽनन्तरथसहितो व्रतमाददे ॥ ११४ ॥
अनरण्योऽगमन्मोक्षमथानन्तरथो मुनिः । तप्यमानस्तपस्तीव्रं विजहार वसुन्धराम् ॥ ११५ ॥
राज्यभृत्क्षीरकण्ठोऽपि राजा दशरथः पुनः । वयसा विक्रमेणेव वृद्धिमासादयत् क्रमात् ॥ ११६ ॥
राजा राजसु सोऽराजद्द्विजराज इवोडुषु । ग्रहेष्विव ग्रहराजः सुमेरुः पर्वतेष्विव ॥ ११७ ॥

---

१ चन्द्रः । २ सूर्यः ।

तत्र स्वामिनि लोकस्य परचक्रादिसम्भवः । अदृष्टपूर्व एवासीत् खपुष्पवदुपद्रवः ॥ ११८ ॥
स वित्ताभरणादीनि यथेच्छं दददर्थिनाम् । कल्पद्रुमाणां मद्याङ्गादीनामेकादशोऽभवत् ॥ ११९ ॥
निजवंशक्रमायातं तत्साम्राज्यमिवानघम् । स दधावार्हतं धर्मं सर्वदाप्यप्रमद्वरः ॥ १२० ॥
दभ्रस्थलपुरेशस्य सुकोशलमहीपतेः । कन्यां पवित्राममृतप्रभाकुक्षिसमुद्भवाम् ॥ १२१ ॥
नाम्नापराजितां चारुरूपलावण्यशालिनीम् । उदुवाह स भूपालो जयश्रियमिवाहवे ॥ १२२ ॥
॥ युग्मम् ॥

सुबन्धुतिलकस्याथ पुरे कमलसङ्कुले । मित्रादेवीकुक्षिजातां ककेयीमादिनामतः ॥ १२३ ॥
मित्राभूः सुशीला चेति सुमित्रेत्यपराभिधाम् । पर्यणैपीद्दशरथः शशाङ्क इव रोहिणीम् ॥ १२४ ॥
॥ युग्मम् ॥

पुण्यलावण्यसौन्दर्यवर्याङ्गीसुप्रभाभिधाम् । अन्यामप्युपयेमे स राजपुत्रीमनिन्दिताम् ॥ १२५ ॥
सुखं वैषयिकं ताभिर्बुभुजे भूभुजां वरः । अबाधमानो धर्मार्थौ स विवेकशिरोमणिः ॥ १२६ ॥
इतश्च भरतस्यार्धं भुञ्जानो दशकन्धरः । सभायामास्थितोऽपृच्छदिति नैमित्तिकोत्तमम् ॥ १२७ ॥
अमरा अपि नाम्नैवामरा न परमार्थतः । भाव्यवश्यं तु सर्वस्य मृत्युः संसारवर्तिनः ॥ १२८ ॥
तत्किं मे स्वपरीणामाद्विपत्तिः परतोऽथवा । तन्ममाचक्ष्व निःशङ्कमाप्ता हि स्फुटभाषिणः ॥ १२९ ॥
सोऽप्याचख्यौ भविष्यन्त्या जानक्याः कारणेन ते । भविष्यतो दशरथपुत्रान्मृत्युर्भविष्यति ॥ १३० ॥

---

१ मद्याङ्गादीनि दश नामानि कल्पवृक्षाणाम् ।

विभीषणो बभाषेऽथ यदप्यस्य सदा ऋतम् । वचस्तथापि ह्यनृतीकरिष्यामि तदाश्वहम् ॥ १३१ ॥
जनकं दशरथं च कन्यातनययोस्तयोः । अनर्थयोर्बीजभूतं हनिष्याम्यस्तु नः शिवम् ॥ १३२ ॥
उत्पत्तिरेव हि तयोर्निषिद्धा बीजनाशतः । वचो नैमित्तिकस्यातो मिथ्यैव हि भविष्यति ॥ १३३ ॥
आमेत्युक्तो रावणेन स्ववेश्मागाद्विभीषणः । तत्रस्थो नारदस्तच्च श्रुत्वा दशरथं ययौ ॥ १३४ ॥
तं देवर्षिं दशरथोऽभ्युत्तस्थौ दूरतोऽपि हि । नमस्कृत्यासयामास गुरुवद्गौरवेण च ॥ १३५ ॥
त्वमायासीः कुतः स्थानात्पृष्टस्तेनेति नारदः । आख्यत्पूर्वविदेहेषु गतोऽहं पुण्डरीकिणीम् ॥ १३६ ॥
श्रीसीमन्धरनाथस्य द्रष्टुं निष्क्रमणोत्सवम् । सुरासुरकृतं तं च दृष्ट्वा मेरुमगामहम् ॥ १३७ ॥
तत्राभिवन्द्य तीर्थेशान् लङ्कायां गतवानहम् । तस्यां शान्तिगृहे शान्तिं नत्वागां रावणालयम् ॥ १३८ ॥
रावणस्य वधस्तत्र जानक्यर्थे त्वदात्मजात् । नैमित्तिकेन केनापि कथ्यमानः श्रुतो मया ॥ १३९ ॥
श्रुत्वा विभीषणस्तच्च हन्तुं त्वां जनकं तथा । कृतप्रतिज्ञो न चिरादिहैष्यति महाभुजः ॥ १४० ॥
एतत्सर्वं परिज्ञाय लङ्कापुर्याः ससम्भ्रमः । साधर्मिक इति प्रीत्या तव शंसितुमागमम् ॥ १४१ ॥
तच्छ्रुत्वा भूभुजाभ्यर्च्य विसृष्टो नारदो द्रुतम् । तथैव कथयामास जनकायापि भूभुजे ॥ १४२ ॥
मन्त्रिणां तत्समाख्याय राजा राज्यं समर्प्य च । निर्ययौ योगविदिव चिकीर्षुः कालवञ्चनाम् ॥ १४३ ॥
मूर्तिं दाशरथीं लेप्यमयीमन्तर्नृपालयम् । न्यधुश्च मन्त्रिणो ध्वान्ते विद्विषन्मोहहेतवे ॥ १४४ ॥
जनकोऽपि तथा चक्रे तथा तन्मन्त्रिणोऽपि हि । तौ त्वलक्षौ दशरथजनकौ भ्रमतुर्महीम् ॥ १४५ ॥

---

१ सत्यम् ।

विभीषणश्च संरम्भादेत्य सैन्तमसेऽसिना । लेपमय्या दशरथमूर्तेश्चिच्छेद मस्तकम् ॥ १४६ ॥
जज्ञे कलकलस्तत्र नगरे सकलेऽपि हि । आक्रन्दध्वनिरुच्चस्थावन्तरन्तःपुरं महान् ॥ १४७ ॥
सन्नह्य समधावन्त सामन्ताः साङ्गरक्षकाः । विदधुर्मृतकार्याणि गूढमन्त्राश्च मन्त्रिणः ॥ १४८ ॥
मृतं दशरथं ज्ञात्वा ययौ लङ्कां विभीषणः । अकिञ्चित्करमेकं तु नावधीन्मिथिलेश्वरम् ॥ १४९ ॥
मिथश्च मैथिलेक्ष्वाकौ भ्राम्यन्तौ मिलितावुभौ । एकावस्थौ सुहृदौ तावुत्तरापथमीयतुः ॥ १५० ॥
राज्ञः शुभमतेस्तत्र पुरे कौतुकमङ्गले । दुहितुः कैकेयीनाम्न्याः पृथ्वीश्रीकुक्षिजन्मनः ॥ १५१ ॥
द्रोणमेघसोदराया द्वासप्ततिकलानिधेः । तौ स्वयंवरमाकर्ण्य तन्मण्डपमुपेयतुः ॥ १५२ ॥ युग्मम् ॥
हरिवाहणमुख्यानां तौ मध्ये पृथिवीभुजाम् । हंसाविवाधिपाथोजमधिमञ्चं निषेदतुः ॥ १५३ ॥
कैकेयी कन्यकारत्नं रत्नालङ्कारभूषिता । साक्षाल्लक्ष्मीरिवाभ्यागात्तं स्वयंवरमण्डपम् ॥ १५४ ॥
दत्तहस्ता प्रतीहार्या पश्यन्ती सा नृपान् क्रमात् । नक्षत्राणीन्दुलेखेव व्यतिचक्राम भूयसः ॥ १५५ ॥
क्रमेण सा दशरथं प्राप गङ्गेव सागरम् । तस्थौ तत्रैव निर्मुक्तनाङ्गरा नौरिवाम्भसि ॥ १५६ ॥
सद्यो रोमाञ्चिततनुः कैकेय्यतनुसम्मुदा । तत्राक्षिपद्वरमालां निजां भुजलतामिव ॥ १५७ ॥
हरिवाहणमुख्याश्च नृपा न्यक्कृतमानिनः । मानिनो जज्वलुः क्रोधाज्ज्वलज्ज्वलनसन्निभाः ॥ १५८ ॥
अयं वराक एकाकी वव्रे कर्पटिकोऽनया । आच्छिद्यमानामस्माभिरिरिमिंकां त्रास्यते कथम् ॥ १५९ ॥
साटोपमिति जल्पन्तोऽनल्पं स्वशिबिरेषु ते । गत्वा संवर्मयामासुः सर्वे सर्वात्मनापि हि ॥ १६० ॥

---

१ गाढतमसि । २ पङ्कजे । ३ अतिहर्षेण । ४ तिरस्कृतं आत्मानं मन्यन्ते इति । ५ इरामेवेमिकाम् ।

महीपतिः शुभमतिः पक्षे दशरथस्य सः। सन्ननाह महोत्साहः सेनया चतुरङ्गया ॥ १६१ ॥
कुरु प्रिये सारथित्वं यथा मथ्राम्यमून् द्विपः। इत्यवोचत कैकेयीं तदैकाकी हि राघवः ॥ १६२ ॥
कैकेयी रश्मिमादायाध्यारुरोह महारथम्। द्वासप्ततावपि कलास्वभिज्ञा सा हि धीमती ॥ १६३ ॥
धन्वी निषङ्गी सन्नाही राजा दशरथोऽपि तम्। अध्यास्त रथमेकोऽपि तृणवद्गणयन् परान् ॥ १६४ ॥
हरिवाहणमुख्यानां रथैर्निजरथं रयात्। प्रत्येकं युगपदिव त्वेका कैकेय्ययोजयत् ॥ १६५ ॥
शीघ्रवेधी दशरथोऽप्येकैकमभि तान् रथान्। अखण्डयदखण्डौजा आखण्डल इवापरः ॥ १६६ ॥
इत्थं विद्रावयामास सर्वानपि स भूपतीन्। उपयेमे च कैकेयीं जगतीमिव जङ्गमाम् ॥ १६७ ॥
उवाच च नवोढां तां राजा दशरथो रथी। वरं याचस्व देवि त्वत्सारथ्येनास्मि रञ्जितः ॥ १६८ ॥
याचिष्ये समये स्वामिन्न्यासीभूतोऽस्तु मे वरः। इत्यभाषत कैकेयी राजापि प्रत्यपादि तत् ॥ १६९ ॥
समं श्रियेव कैकेय्या परसैन्यैर्हठाहृतैः[1]। असङ्ख्यातपरीवारो राजा राजगृहं ययौ ॥ १७० ॥
जगाम राजा जनकोऽप्यात्मीयां नगरीमथ। समयज्ञा हि धीमन्तो न तिष्ठन्ति यथा तथा ॥ १७१ ॥
राजा दशरथस्तत्र विजित्य मगधेश्वरम्। तत्रैवास्थान्न तु ययावयोध्यां शङ्कया तया ॥ १७२ ॥
तत्रापराजितामुख्यमन्तःपुरमिलापतिः[2]। निजमानाययामास राज्यं सर्वत्र दोष्मताम् ॥ १७३ ॥
राज्ञीभी रममाणोऽस्थात्पुरे तत्र चिरं नृपः। विशेषतः प्रीतये हि राज्ञां भूः स्वयमर्जिता ॥ १७४ ॥
अथापराजितान्येद्युर्गजसिंहेन्दुभास्करान्। स्वप्नेऽपश्यन्निशाशेषे बलजन्माभिसूचकान् ॥ १७५ ॥

१ बलादानीतः। २ पृथ्वीपति।

ब्रह्मलोकात्परिच्युत्य तथा देवो महर्द्धिकः। कुक्षाववातरत्तस्याः पुष्करिण्यां मरालवत् ॥ १७६ ॥
नृपुण्डरीकं वर्णेन पुण्डरीकविडम्बिनम्। संपुर्णलक्षणं सूनुं सुपुवेऽथापराजिता ॥ १७७ ॥
प्रथमापत्यरत्नस्य तस्यास्यकमलेक्षणात्। राकेन्दुदर्शनादब्धिरिवातिमुमुदे नृपः ॥ १७८ ॥
नृपश्चिन्तामणिरिव ददौ दानं तदार्थिनाम्। लोकस्थितिरियं जाते नन्दने दानमक्षयम् ॥ १७९ ॥
महान्तमुत्सवं चक्रुस्तदा लोकास्तथा स्वयम्। यथाभूवन्नतिमुदो राज्ञो दशरथादपि ॥ १८० ॥
नृपौकसि संनाथानि दुर्वापुष्पफलादिभिः। निन्युः कल्याणपात्राणि पूर्णपात्राणि नागराः ॥ १८१ ॥
सर्वत्र कलगीतानि सर्वत्र घुसृणच्छटाः। सर्वत्र तोरणश्रेण्यो व्यधीयन्त तदा पुरि ॥ १८२ ॥
अचिन्तितोपनीतानि प्राभृतानि महीभृताम्। तदा राज्ञे समाजग्मुस्तस्य सूनोः प्रभावतः ॥ १८३ ॥
पद्मांनिवाससद्मस्य पद्म इत्यभिधां नृपः। सूनोस्तस्याकरोत् सोऽभूत्प्रथितो राम इत्यपि ॥ १८४ ॥
गजसिंहार्कचन्द्राग्निश्रीसमुद्रान्निशात्यये। स्वप्नेऽपश्यत् सुमित्रापि विष्णुजन्माभिसूचकान् ॥ १८५ ॥
देवलोकात् परिच्युत्य त्रिदशः परमर्द्धिकः। तदा देव्याः सुमित्राया उदरे समवातरत् ॥ १८६ ॥
समये प्रावृडम्भोदवर्णं सम्पूर्णलक्षणम्। सुमित्रापि जगन्मित्रं पुत्ररत्नमजीजनत् ॥ १८७ ॥
पुरचैत्येषु सर्वेषु श्रीमतामर्हतां तदा। विशेषेणाष्टधा पूजां स्नात्रपूर्वं व्यधान्नृपः ॥ १८८ ॥
नृपतिर्मोचयामास धृतान् वन्दिरिपूनपि। को वा न जीवति सुखं पुरुषोत्तमजन्मनि ॥ १८९ ॥
सोच्छ्वासः सप्रजो राजा न केवलमभूत्तदा। वसुमत्यपि देवी द्रागुच्छ्वासं प्रत्यपद्यत ॥ १९० ॥

---

१ जनेषु पुण्डरीकसमानम्। २ अतिहर्षवन्तः। ३ सहितानि। ४ कुङ्कुमच्छटाः। ५ लक्ष्म्या निवासे कमलसदृशस्य। ६ मही।

रामजन्मनि भूपालो यथाकृत महोत्सवम् । तथा तमधिकं चक्रे हर्षे को नाम तृप्यति ॥ १९१ ॥
नाम नारायण इति विदधे तस्य पार्थिवः । स लक्ष्मण इति ख्यातोऽपरनाम्ना च भुव्यभूत् ॥ १९२ ॥
तौ द्वावपि पितुः कूर्चकचाकर्षणशिक्षकम् । विशिष्टं प्रापतुर्बाल्यं क्रमेण क्षीरपायिणौ ॥ १९३ ॥
धात्रीभिर्लाल्यमानौ तावपश्यत्परया मुदा । मुहुर्मुहुर्महीपालः स्वदोर्दण्डाविवापरौ ॥ १९४ ॥
सञ्चेरतुः सदस्यानामङ्कादङ्कं महीभुजाम् । तेषामङ्गेषु वर्षन्तौ तौ स्पर्शेन सुधामिव ॥ १९५ ॥
क्रमेण तौ वर्धमानौ नीलपीताम्बरौ सदा । विजह्रतुः पादपातैः कम्पयन्तौ महीतलम् ॥ १९६ ॥
कलयामासतुस्तौ तु क्रमेण सकलाः कलाः । साक्षीकृतकलाचार्यौ पुण्यराशी इवाङ्गिनौ ॥ १९७ ॥
लीलामुष्टिप्रहारेण हिमकर्परलीलया । दलयामासतुस्तौ च गिरीनपि महौजसौ ॥ १९८ ॥
श्रमस्थानेऽपि हि तयोरधिज्यीकृतचापयोः । चकम्पे तपनोऽप्युच्चैस्तस्थौ वेधाभिशङ्कया ॥ १९९ ॥
तृणाय मन्यमानौ तौ दोःस्थाम्नापि द्विषां बलम् । कौतुकायेन मेनाते शस्त्रकौशलमात्मनः ॥ २०० ॥
शस्त्रास्त्रकौशलेनोच्चैर्दोःस्थाम्ना च तयोर्नृपः । अपि देवासुरादीनां स्वमजय्यममन्यत ॥ २०१ ॥
अन्यदा धैर्यमालम्ब्य विक्रमेण कुमारयोः । इक्ष्वाकूणां राजधानीमयोध्यां नृपतिर्ययौ ॥ २०२ ॥
अभ्रांत्यय इवादित्यो दुर्दशातिक्रमे भृशम् । द्योतमानः प्रतापेन महीं दशरथोऽन्वशात् ॥ २०३ ॥
तत्रापरेद्युः कैकेयी शुभस्वप्नाभिसूचितम् । असूत भरतं नाम सुतं भरतभूषणम् ॥ २०४ ॥
शत्रुघ्नमभिधानेन शत्रुघ्नभुजविक्रमम् । अजीजनत्सुप्रभापि नन्दनं कुलनन्दनम् ॥ २०५ ॥

१ श्मश्रुकेशाकर्षणे शिक्षकम् । २ सभ्यानाम् । ३ चरणघातैः । ४ हिमपात्रस्य लीलया । ५ सूर्य । ६ मेघनिरासे ।

च्युत्वा पुरे विदग्धे स प्रकाशसिंहभूपतेः । सुतोऽभूत्प्रवरावल्यां पत्न्यां कुण्डलमण्डितः ॥ २२१ ॥
भोगासक्तः कयानोऽपि चिरं भ्रान्त्वा भवाटवीम् । पुरे चक्रपुरे चक्रध्वजराजपुरोधसः ॥ २२२ ॥
धूमकेशाभिधानस्य स्वाहानाम्न्यामजायत । सूनुः सधर्मचारिण्यां नामधेयेन पिङ्गलः ॥ २२३ ॥
॥ युग्मम् ॥

राज्ञश्चक्रध्वजस्यातिसुन्दरीनामया सह । पुत्र्या पपाठैकगुरोरन्तिके स तु पिङ्गलः ॥ २२४ ॥
कालेन गच्छता जाते त्वनुरागे परस्परम् । तां छलात् पिङ्गलो हृत्वा विदग्धनगरे ययौ ॥ २२५ ॥
विज्ञानरहितस्तत्र तृणकाष्ठादिविक्रयात् । आत्मानमेजिजीवत्स निर्गुणस्योचितं ह्यदः ॥ २२६ ॥
तां चातिसुन्दरीं तत्राद्राक्षीत् कुण्डलमण्डितः । अन्योऽन्यमनुरागश्च तत्कालमभवत्तयोः ॥ २२७ ॥
अपजह्रे च तां राजपुत्रः कुण्डलमण्डितः । पितुर्भिया दुर्गदेशे पल्लीं कृत्वा च संस्थितः ॥ २२८ ॥
विरहाच्चातिसुन्दर्या उन्मत्त इव पिङ्गलः । क्ष्मां भ्रमन्नेकदाचार्यगुप्ताख्यमैक्षत ॥ २२९ ॥
श्रुत्वा धर्मं च तत्पार्श्वे व्रतं जग्राह पिङ्गलः । पां प्रेमातिसुन्दर्यां न मुमोच कदाचन ॥ २३० ॥
पल्लीस्थितो दशरथभुवं कुण्डलमण्डितः । सर्वदा लुण्टयामास सारमेय इव च्छलात् ॥ २३१ ॥
सामन्तो बालचन्द्राख्यस्ततो दशरथाज्ञया । प्रदाय सौप्तिकं बध्वा तमानैषीत्तदन्तिके ॥ २३२ ॥
कालेन तं दशरथोऽमुचत्कुण्डलमण्डितम् । कोपः शाम्यति महतां दीने क्षीणे द्विषावपि ॥ २३३ ॥
पितृराज्याय स भ्राम्यन्मह्यां कुण्डलमण्डितः । मुनिचन्द्रान्मुनेर्धर्ममाकर्ण्य श्रावकोऽभवत् ॥ २३४ ॥

१ आजीविकामकरोत् ।

इतश्चापहृते पुत्रे विदेहा करुणस्वरा। रुदती पातयामास बन्धून् शोकमहार्णवे ॥ २५० ॥
जनकोऽन्वेषयामास प्रेष्य प्रतिदिशं नरान्। तत्प्रवृत्तिं पुनः क्वापि न प्राप सुचिरादपि ॥ २५१ ॥
अनेकगुणसस्यानां प्ररोहोऽत्रेति मैथिलः। दुहितुर्युग्मजातायाः सीतेति विदधेऽभिधाम् ॥ २५२ ॥
कालेन गच्छता शोकस्तयोर्मन्दीबभूव च। शोको हर्षश्च संसारे नरमायाति याति च ॥ २५३ ॥
सीता च ववृधे सार्धं रूपलावण्यसम्पदा। इन्दुलेखेव शनकैः कलापूर्णा बभूव च ॥ २५४ ॥
क्रमादुद्यौवना पुण्यलावण्यलहरी सरित्। सरित्पतितनूजेव सालक्षि कमलेक्षणा ॥ २५५ ॥
अनुरूपो वरः कोऽस्या भवितेति दिवानिशम्। अचिन्तयत्तज्जनको जनकः पृथिवीपतिः ॥ २५६ ॥
राज्ञां कुमारान् प्रत्येकं स वीक्ष्य चरचक्षुषा। व्यचारयन्महामात्यैर्न कोऽपि रुरुचे पुनः ॥ २५७ ॥
तदार्धबर्बरैरातरङ्गतमादिपार्थिवैः। दैत्यकल्पैरनल्पैर्भूर्जनकस्योपदुद्रुवे ॥ २५८ ॥
तेषां रोधाय कल्पान्तवार्धिवारामिवाक्षमः। दूतं दशरथाहूत्यै प्राहिणोन्मिथिलेश्वरः ॥ २५९ ॥
ऐक्ष्वाको दूतमायातं तमाहूय ससम्भ्रमम्। सप्रसादं निपाय्याग्रे जगादेवं महामनाः ॥ २६० ॥
तस्यास्मत्सुहृदो दूरस्थितस्यापि त्वदागमात्। मन्ये सौहार्दमद्वैतं मयीन्दाविव वारिधेः ॥ २६१ ॥
कच्चिद्राष्ट्रे पुरे गोत्रे सन्ये स्वाङ्गेऽन्यतोऽपि च। कुशलं मिथिलाभर्तुर्ब्रूह्यागमनकारणम् ॥ २६२ ॥
दूतोऽप्यवादीन्मद्भर्तुः सत्स्वप्याप्तेष्वनेकशः। सुहृद्धृदयमात्मा वा त्वमेवासि महाभुज ॥ २६३ ॥
जनकस्य सुखैर्दुःखैर्यत्सदा गृह्यसे ततः। विधुरेऽद्य स्मृतस्तेन त्वं यथा कुलदेवता ॥ २६४ ॥

---

१ सरितां पतिः समुद्रस्तस्य तनूजा लक्ष्मीः। २ तत्पिता। ३ कल्पान्तसमुद्रजलानाम्। ४ उपवेश्य।

वैताढ्याद्रेर्दक्षिणतः कैलासस्योत्तरेण च । सन्त्यनार्या जनपदा भूयांसो भीषणप्रजाः ॥ २६५ ॥
तेष्वर्धबर्बरो नाम देशो बर्बरकूलवत् । विद्यते दारुणाचारैर्नरैरत्यन्तदारुणः ॥ २६६ ॥
मयूरमालनगरे तस्य देशस्य भूषणे । आतरङ्गतमो नाम म्लेच्छराजोऽस्ति दारुणः ॥ २६७ ॥
शुकमङ्कनकाम्बोजप्रभृतीन् विषयानपि । भुञ्जते तनयास्तस्य नृपीभूय सहस्रशः २६८ ॥
इदानीमातरङ्गस्तैः परितः परिवारितः । अक्षय्याक्षौहिणीनाथैरभाङ्क्षीज्जनकक्षितिम् ॥ २६९ ॥
प्रतिस्थानं च चैत्यानि बभञ्जुस्ते दुराशयाः । तेषां ह्याजन्म सम्पद्भयोऽप्यभीष्टो धर्मविप्लवः ॥ २७० ॥
अनारतमभीष्टस्य धर्मस्य जनकस्य च । तत्कुरुष्व परित्राणं प्राणभूतस्तयोरसि ॥ २७१ ॥
आकर्ण्यैवं दशरथो यात्राभेरीमवादयत् । सन्तः सतां परित्राणे विलम्बन्ते न जातुचित् ॥ २७२ ॥
रामोऽथोचे दशरथं म्लेच्छोच्छेदाय चेत्स्वयम् । तातो यास्यति तद्रामः सानुजः किं करिष्यति ॥ २७३ ॥
पुत्रस्नेहाच्च तातेनाक्षमो वा तर्कितोऽस्म्यहम् । आ भरताज्जन्मसिद्धं नन्विक्ष्वाकुषु पौरुषम् ॥ २७४ ॥
प्रसीद विरम म्लेच्छानुच्छेतुं मां समादिश । अचिराच्छ्रोष्यसि स्वामिञ्जयवार्तां स्वजन्मनः ॥ २७५ ॥
इत्थं कथञ्चिदाजानमनुज्ञाप्य सहानुजः । सेनापरिवृतो रामो जगाम मिथिलां पुरीम् ॥ २७६ ॥
चमूरुद्वीपिशार्दूलसिंहानिव महावने । पुरीपरिसरेऽद्राक्षीद्रामो म्लेच्छमहाभटान् ॥ २७७ ॥
रणकण्डूलदोर्दण्डा म्लेच्छास्ते जितकाशिन[1] । रामं द्रुतमुपद्रोतुं प्रावर्तन्त महौजसः ॥ २७८ ॥
युगपद्रामसैन्यं तैरस्त्रैरन्धीकृतं क्षणात् । महावातैरिवोद्भ्रान्तैर्जगदुत्क्षिप्तरेणुभिः ॥ २७९ ॥

---

१ जितेन जयेन काशन्ते शोभन्ते इति तथा ।

जितंमानिषु[1] सैन्येषु परेषु[2] जयमानिषु । मृतमानिनि जनके लोके संहृतमानिनि[3] ॥ २८० ॥
रामो हसितमानी स्वमधिज्यं विदधे धनुः । अवादयच्च तन्मौर्वीं रणनाटकडिण्डिमम् ॥ २८१ ॥
॥ युग्मम् ॥

भ्रूभङ्गमप्यकुर्वाणो गीर्वाण इव भूगतः । रामस्तान् कोटिशोऽप्यस्त्रैर्विव्याध व्याधवन्मृगान् ॥ २८२ ॥
अयं वराको जनकस्तत्सैन्यं मशकोपमम् । तत्साहाय्यागतं सैन्यं दैन्यभागादितोऽप्यभूत् ॥ २८३ ॥
अरे कुत इमे बाणाश्छादयन्तो नभस्तलम् । पक्षिराजा इवायान्तीत्यन्योऽन्यमभिभाषिणः ॥ २८४ ॥
आतरङ्गादयो म्लेच्छाधिपाः कुपितविस्मिताः । वर्षन्तोऽस्त्राणि युगपत्प्रतिरामं ढुढौकिरे ॥ २८५ ॥
॥ त्रिभिर्विशेषकम् ॥

दूरापाती[4] दृढाघाती शीघ्रवेधी च राघवः । तान् म्लेच्छान् हेलयाभाङ्क्षीच्छरभः कुञ्जरानिव ॥ २८६ ॥
म्लेच्छाः प्रणश्य ते जग्मुः काका इव दिशो दिशि । बभूव स्वस्थो जनको जनैर्जानपदैः समम् ॥ २८७ ॥
हृष्टोऽथ स्वसुतां सीतां रामाय जनको ददौ । द्वयं रामागमात्तस्य वरप्राप्तिर्जयोऽप्यभूत् ॥ २८८ ॥
तदा च जानकीरूपं जनादाकर्ण्य नारदः । तत्रागात्कौतुकाद्द्रष्टुं कन्यावेश्म विवेश च ॥ २८९ ॥
पिङ्गकेशं पिङ्गनेत्रं तुन्दिलं[5] छत्रिकाधरम् । दण्डपाणिं सकौपीनमपीनाङ्गं[6] स्फुरच्छिखम् ॥ २९० ॥
भीषणं नारदं प्रेक्ष्य भीता सीता सवेपथुः । हा मातरित्यारटन्ती गर्भागारान्तरेऽविशत् ॥ २९१ ॥
॥ युग्मम् ॥

१ आत्मानं जितं मन्यन्ते तेषु । २ शत्रुषु । ३ संहारमानिनि । ४ दूरादापततीति तथा । ५ बृहदुदरम् । ६ कृशाङ्गम् ।

नामरीषु न नागीषु न गन्धर्वीषु तादृशम् । सीताया यादृशं रूपं का कथा मानवीषु तु ॥ ३०८ ॥
यादृग्रूपं यथावस्थं विकर्तुं नेश्वराः सुराः । नानुकर्तुं सुरनरा न च कर्तुं प्रजापतिः ॥ ३०९ ॥
तस्या मधुरता काचिदाकृतौ वचनेऽपि च । कण्ठे च पाणिपादे च रक्तता काचिदुच्चकैः ॥ ३१० ॥
अथवा तां यथावस्थां यथा नालेखितुं क्षमः । नालं तथा वक्तुमपि वच्म्यतः परमार्थतः ॥ ३११ ॥
योग्या भामण्डलस्येति विचार्य मनसा मया । यथाप्रज्ञं समालिख्य दर्शितेयं पटे नृप ॥ ३१२ ॥
भविष्यति तवैवैषा पत्नी खिद्यस्व मा ततः । इत्याश्वास्य सुतं राजा व्यसृजन्नारदं मुनिम् ॥ ३१३ ॥
ततश्च चपलगतिं नाम विद्याधरं नृपः । इत्यादिदेश जनकमपहृत्यानय द्रुतम् ॥ ३१४ ॥
रजन्यां जनकं हृत्वानुपलक्षित एव सः । समानीयार्पयामास राज्ञश्चन्द्रगतेरथ ॥ ३१५ ॥
जनकं बन्धुवत्स्नेहाद्रथनूपुरपार्थिवः । समाश्लिष्यासयित्वा च ससौहार्दमदोऽवदत् ॥ ३१६ ॥
लोकोत्तरगुणा पुत्री तव सीतेति विद्यते । भामण्डलश्च मे सूनुरनूनो रूपसम्पदा ॥ ३१७ ॥
द्वयोर्वधूवरत्वेन संयोगोऽस्तूचितोऽधुना । सम्बन्धादावयोश्चापि मिथो भवतु सौहृदम् ॥ ३१८ ॥
इत्यूचे जनको दत्ता रामाय स्वसुता मया । कथमन्यस्य यच्छामि दीयन्ते कन्यकाः सकृत् ॥ ३१९ ॥
अथ चन्द्रगतिः प्रोचे स्नेहवृद्धिकृते मया । आनीय याचितोऽसि त्वं तां क्षमो हर्तुमप्यहम् ॥ ३२० ॥
यद्यपि स्वसुता सीता त्वया रामाय कल्पिता । तथापि नः पराजित्य रामस्तां परिणेष्यति ॥ ३२१ ॥
वज्रावर्तार्णवावर्ते धनुषी देवताज्ञया । सदा यक्षसहस्राधिष्ठिते दुःसहतेजसी ॥ ३२२ ॥

---

१ धनुर्नाम्नी एते ।

पूज्ये ते नः सदा गोत्रदेवतावन्निकेतने । कृते भविष्यतो रामशार्ङ्गिणोस्तद्गृहाण ते ॥ ३२३ ॥
आभ्यामारोपयत्येकमपि दाशरथिः स चेत् । वयं जितास्तदा तेन स उद्वहतु ते सुताम् ॥ ३२४ ॥
प्रतिज्ञामित्यनुग्राह्य बलादपि हि मैथिलम् । मिथिलायामनैषीच्च चापे ते च सनन्दनः ॥ ३२५ ॥
मुमोच जनकं राजौकसि चन्द्रगतिर्नृपः । स्वयं तु सपरीवारोऽवात्सीत्पुर्या बहिर्भुवि ॥ ३२६ ॥
आचख्यौ जनकस्तच्च वृत्तं निशि तदैव हि । महादेव्या विदेहायाः सद्यो हृदयशल्यदम् ॥ ३२७ ॥
विदेहापि रुरोदेवं रे दैवात्यन्तनिर्घृण । पुत्रं हृत्वा न मे तृप्तः पुत्रीमपि हरिष्यसि ॥ ३२८ ॥
स्वेच्छयेव वरादानं लोके न हि परेच्छया । परेच्छया वरादानं दैवादापतितं मम ॥ ३२९ ॥
परेच्छया प्रतिज्ञातं कोदण्डारोपणं यदि । कुर्यान्न रामोऽन्यः कुर्यात्तदानिष्टो वरो भवेत् ॥ ३३० ॥
अथेत्थं जनकोऽवोचन्मा भैषीरेष राघवः । दृष्टसारो मया देवि लतावत्तस्य तद्धनुः ॥ ३३१ ॥
विदेहामिति सम्बोध्य प्रभाते जनकोऽमुचत् । अर्चित्वा चापरत्ने ते मण्डपे मञ्चमण्डिते ॥ ३३२ ॥
सीतास्वयंवरायाथ विद्याधरनरेश्वराः । तत्रेत्य जनकाहूता अधिमञ्चमुपाविशन् ॥ ३३३ ॥
तत सखीपरिवृता दिव्यालङ्कारधारिणी । भूचारिणीव त्रिदशी तत्रोपेयाय जानकी ॥ ३३४ ॥
तत्र कृत्वा धनुःपूजां रामं मनसिकृत्य च । अतिष्ठज्जानकी तत्र जननेत्रसुधासरित् ॥ ३३५ ॥
नारदोदितसंवादिसीतारूपेक्षणात्तदा । भामण्डलकुमारस्य मारोऽभून्मारकात्मकः ॥ ३३६ ॥
अथोचे जनकद्वाःस्थो भो भोः सर्वेऽपि खेचराः । महीचराश्च राजानो जनकोऽयं वदत्यदः ॥ ३३७ ॥

---

१ सपुत्रः । २ रामो न कुर्यादन्यश्च कुर्यादित्यन्वयः । ३ कामदेव ।

आरोपयति यः कश्चिदनयोश्चापदण्डयोः । अप्येकतरमद्यैव स उद्वहतु नः सुताम् ॥ ३३८ ॥
एकैकशोऽथ दोष्मन्तः खेचरा भूभुजोऽपि च । उपधन्वं समाजग्मुस्तदारोपणकाम्यया ॥ ३३९ ॥
वेष्टिते पन्नगैः रौद्रैश्चापे ते तीव्रतेजसी । नालं बभूवुस्ते स्प्रष्टुमप्यादातुं तु का कथा ॥ ३४० ॥
धनुःस्फुलिङ्गज्वालाभिर्निर्यान्तीभिरनेकशः । प्लुष्यमाणा निवृत्त्येयुस्तेऽन्यतोऽधोमुखा ह्रिया ॥ ३४१ ॥
अथ दाशरथी रामश्चलत्काञ्चनकुण्डलः । गजेन्द्रलीलागमनश्चापोपान्तमुपासरत् ॥ ३४२ ॥
वीक्ष्यमाणः सोपहासं चन्द्रगत्यादिभिर्नृपैः । जनकेन च साशङ्कं निःशङ्को लक्ष्मणाग्रजः ॥ ३४३ ॥
वज्रमिव वज्रपाणिर्वज्रावर्तं महाधनुः । शान्तोरगानलं सद्यः परिपस्पर्श पाणिना ॥ ३४४ ॥
॥ युग्मम् ॥
स्थापयित्वाध्ययःपीठं नमयित्वा च वेत्रवत् । अधिज्यं विदधे धन्वं तद्रामो धन्विनां वरः ॥ ३४५ ॥
आकर्णान्तं तदाकृष्य रोदःकुक्षिम्भरिध्वनि । धनुरास्फालयामास स्वयशःपटहोपमम् ॥ ३४६ ॥
स्वयंवरस्रजं रामे स्वयं चिक्षेप मैथिली । चापाच्चोत्तारयामास रामभद्रोऽपि शिञ्जिनीम् ॥ ३४७ ॥
लक्ष्मणोऽप्यर्णवावर्तं कार्मुकं रामशासनात् । अधिज्यं विदधे सद्यः प्रेक्षितो चिस्मितैर्जनैः ॥ ३४८ ॥
आस्फालयच्च तन्नादन्नधरीकृतदिङ्मुखम् । उत्तार्य मौर्वीं सौमित्रः पुनः स्थाने मुमोच च ॥ ३४९ ॥
ददुः सौमित्रये विद्याधराश्चकितविस्मिताः । अष्टादश निजाः कन्याः सुरकन्या इवाद्भुताः ॥ ३५० ॥

१ सर्पैः । २ दह्यमानाः । ३ लोहपीठोपरि । ४ अन्तरीक्षस्य कुक्षिम्भरिर्ध्वनिर्यस्य तत्तथा । ५ मौर्वीम् प्रत्यञ्चाम् ।

विलक्षाश्चन्द्रगत्याद्यास्ताम्यद्भामण्डलान्विताः । विद्याधरेन्द्राः प्रययुः पुरं निजनिजं ततः ॥ ३५१ ॥
अथ मैथिलसन्देशादागाद्दशरथो द्रुतम् । महोत्सवेन जज्ञे च विवाहो रामसीतयोः ॥ ३५२ ॥
तदा च जनकभ्राता कनकोऽपि निजां सुताम् । भरताय ददौ भद्रां सुप्रभाकुक्षिसम्भवाम् ॥ ३५३ ॥
समं सुतैः स्नुषाभिश्च राजा दशरथोऽपि हि । ययावयोध्यां नगरीं नागरैः प्रकृतोत्सवाम् ॥ ३५४ ॥
अपरेद्युर्दशरथो राजा चैत्यमहोत्सवम् । ऋद्ध्या महत्या विदधे शान्तिस्नात्रं चकार च ॥ ३५५ ॥
स्नानाम्भः सौविदल्लेन महिष्यै प्रथमं तदा । पश्चात्त्वपरपत्नीभ्यो दासीभिः प्राहिणोन्नृपः ॥ ३५६ ॥
यौवनाच्छीघ्रगामिन्यो दास्यः प्रथममेव ताः । राज्ञीनामार्पयन् स्नानपयस्ताश्च ववन्दिरे ॥ ३५७ ॥
वृद्धत्वात्सौविदल्ले तु शनिवन्मन्दगामिनि । असम्प्राप्तस्नानजला महादेवीत्यचिन्तयत् ॥ ३५८ ॥
सर्वासामेव राज्ञीनां जिनेन्द्रस्नानवारिणा । प्रसादो विदधे राज्ञा महिष्या अपि मे न हि ॥ ३५९ ॥
तत्कृतं मन्दभाग्याया जीवितेनाप्यतो मम । ध्वस्ते माने हि दुःखाय जीवितं मरणादपि ॥ ३६० ॥
विमृश्येति प्रविश्यान्तर्मरणे कृतनिश्चया । वस्त्रेणोद्बद्धुमात्मानमारेभे सा मनस्विनी ॥ ३६१ ॥
तदैवागान्नरेन्द्रस्तां तदवस्थां ददर्श च । तन्मृत्युभीतः स्वोत्सङ्गे निवेश्यैवमुवाच च ॥ ३६२ ॥
कुतोऽपमानादारब्धं दुःसाहसमिदं त्वया । किं नाम दैवाद्विदधे मया काप्यवमानना ॥ ३६३ ॥
सापि गद्गदवागूचे जिनस्नानपयः पृथक् । सर्वासां प्रेषि राज्ञीनां भवता न पुनर्मम ॥ ३६४ ॥
इत्यवोचत सा यावत्तावदागाच्च कञ्चुकी । राज्ञार्हत्स्नात्रवारीदं प्रस्थापितमिति ब्रुवन् ॥ ३६५ ॥

१ ताम्यन् यो भामण्डलस्तेन युक्ता । २ पुत्रवधूभि । ३ प्रकर्षेण कृत उत्सवो यस्यां ताम् । ४ कञ्चुकिना । ५ अपमानम् ।

सोऽभ्यपिञ्चच्च तां मूर्ध्नि तेन पुण्येन वारिणा । विलम्बेन किमागास्त्वं राज्ञा चैवमपृच्छयत ॥ ३६६ ॥
कञ्चुक्यपि जगादेवं वार्द्धकं मेऽपराध्यति । सर्वकार्यक्षमं स्वामिन्मां पश्य स्वयमप्यमुम् ॥ ३६७ ॥
ततो मुमूर्षुमिव तं प्रस्खलन्तं पदे पदे । घेण्टान्तर्लालिकालोलदशनं वलिभाजनम् ॥ ३६८ ॥
श्वेतसर्वाङ्गरोमाणं भ्रूलोमच्छन्नलोचनम् । शुष्कमांसासृजं प्रादुर्भूतसर्वाङ्गवेपथुम् ॥ ३६९ ॥
विलोक्याचिन्तयद्राजा स्मो यावन्नेदृशा वयम् । चतुर्थपुरुषार्थाय तावद्धि प्रयतामहे ॥ ३७० ॥

॥ त्रिभिर्विशेषकम् ॥

एवंमनोरथो राजा विषयेभ्यः पराङ्मुखः । कमप्यनैषीत् समयं भवे वैराग्यतन्मयः ॥ ३७१ ॥
तस्यां नगर्यामन्येद्युश्चतुर्ज्ञानी महामुनिः । सत्यभूतिरिति सङ्घप्रावृतः समवासरत् ॥ ३७२ ॥
सपुत्रादिपरीवारो राजा दशरथोऽपि तम् । गत्वा ववन्दे शुश्रूषुर्देशनां निषसाद च ॥ ३७३ ॥
तदानीमेव वैताढ्यगिरेश्चन्द्रगतिर्नृपः । सीताभिलापसन्तप्तभामण्डलसमन्वितः ॥ ३७४ ॥
विद्याधरेन्द्रैरन्वीतो रथावर्ताचलेऽर्हतः । वन्दित्वा विनिवृत्तः संस्तत्रायातो नभःस्थितः ॥ ३७५ ॥

॥ युग्मम् ॥

तं मुनिं समवसृतं वीक्षाश्वक्रेऽवतीर्य च । ववन्देऽथाग्रतो धर्मं शुश्रूषुर्निषसाद च ॥ ३७६ ॥
सीताभिलापजं तापं ज्ञात्वा भामण्डलस्य तु । सत्यभूतिः सत्यवादी सूरिः प्रस्तुत्य देशनाम् ॥ ३७७ ॥

---

१ घण्टाया· अन्तर्मध्ये या लालिका वादनचस्तु तद्वल्लोलाश्चपला दशना दन्ता यस्य स तम् ।

चन्द्रगतिपुष्पवत्यो॑ सभामण्डलसीतयोः । समाचख्यौ पूर्वभवास्तेषां पापान्निवृत्तये ॥ ३७८ ॥
॥ युग्मम् ॥

सीताभामण्डलयोश्च भवेऽस्मिन् युग्मजातताम् । भामण्डलापहारं च यथावदवदन्मुनिः ॥ ३७९ ॥
भामण्डलकुमारोऽपि तदाकर्ण्य मुनेर्वचः । सञ्जातजातिस्मरणो मूर्छितो न्यपतद्भुवि ॥ ३८० ॥
भामण्डलो लब्धसञ्ज्ञः कथितं सत्यभूतिना । स्वपूर्वभववृत्तान्तं शशंस स्वयमप्यथ ॥ ३८१ ॥
ययुः परमसंवेगं चन्द्रगत्यादयोऽप्यथ । स्वसेति सीतां च नमश्चक्रे भामण्डलः सुधीः ॥ ३८२ ॥
जातमात्रो योऽपजह्रे सोऽयं मम सहोदरः । इति हृष्टाशिषं तस्मै ददौ सीता महासती ॥ ३८३ ॥
नमश्चकार रामं च ललाटस्पृष्टभूतलः । भामण्डलो विनयवान् सद्यः सञ्जातसौहृदः ॥ ३८४ ॥
समं विदेहया देव्या जनकं भूपतिं ततः । तत्रानैषीच्चन्द्रगतिः प्रेष्य विद्याधरोत्तमान् ॥ ३८५ ॥
जातमात्रापहारादिवृत्तान्ताख्यानपूर्वकम् । भामण्डलसुतस्तेऽसाविति तस्मै शशंस सः ॥ ३८६ ॥
जहर्ष वचसा तेन स्तनितेनेव बर्हिणः । जनको जननी सा च विदेहा स्तन्यमक्षरत् ॥ ३८७ ॥
भामण्डलो नमश्चक्रे पितरावुपलक्ष्य तौ । चुम्ब्यमानो मूर्ध्नि ताभ्यां स्नाप्यमानोऽश्रुवारिभिः ॥ ३८८ ॥
अथ चन्द्रगती राज्यं न्यस्य भामण्डले सुते । भवोद्विग्नः प्रवव्राज सत्यभूतिमुनेः पुरः ॥ ३८९ ॥
सत्यभूतिं चन्द्रगतिं पितरावनरण्यजम् । सीतारामौ च नत्वागान्निजं भामण्डलः पुरम् ॥ ३९० ॥
सत्यभूतिं महर्षिं तं नत्वा दशरथो नृपः । अपृच्छदात्मनः पूर्वभवानाख्यन्मुनिश्च सः ॥ ३९१ ॥

१ मेघगर्जितेन । २ दशरथम् ।

सेनापुरे त्वं वणिजो भावनस्य महात्मनः । पत्न्यामभूदीपिकायामुपास्तिर्नाम कन्यका ॥ ३९२ ॥
साधूनां प्रत्यनीका सा भूत्वा तत्र भवे चिरम् । परिबभ्राम कष्टासु तिर्यगादिषु योनिषु ॥ ३९३ ॥
तज्जीवस्त्वं भवं भ्रान्त्वा पुरे चन्द्रपुरे ततः । धनस्याभूत्सुतः पत्न्यां सुन्दर्यां वरुणाभिधः ॥ ३९४ ॥
तदोदारः प्रकृत्या त्वं साधुभ्यः श्रद्धयाधिकम् । निरन्तरमदा दानं कालधर्ममथासदः ॥ ३९५ ॥
द्वीपेऽथ धातकीखण्डे युग्म्युत्तरकुरुष्वभूः । मृत्वा चागा देवभयं परिच्युत्य ततोऽपि हि ॥ ३९६ ॥
विजये पुष्कलावत्यां पुष्कलायां च पुर्यभूः । नन्दिघोषनृपपृथ्वीदेव्योस्तुक् नन्दिवर्धनः ॥ ३९७ ॥
नन्दिघोषः सुतं राज्ये न्यस्य त्वां नन्दिवर्धनम् । यशोधरमुनेरात्तदीक्षो ग्रैवेयकं ययौ ॥ ३९८ ॥
श्रावकत्वं पालयित्वा त्वं मृत्वा नन्दिवर्धन । त्रिदशो ब्रह्मलोकेऽभूः परिच्युत्य ततोऽपि हि ॥ ३९९ ॥
प्रत्यग्विदेहे वैताढ्ये चोत्तरश्रेणिभूषणे । पुरे शशिपुरे रत्नमालिनः खेचरेशितुः ॥ ४०० ॥
विद्युल्लताभिधानायां सधर्मिण्यां महाभुजः । सूनुः सूर्यजय इति नाम्ना त्वं तनयोऽभवः ॥ ४०१ ॥
॥ त्रिभिर्विशेषकम् ॥

अन्यदा रत्नमाली स दृप्तं विद्याधरेश्वरम् । निजेतुं वज्रनयनं पुरं सिंहपुरं ययौ ॥ ४०२ ॥
स ज्वालयितुमारेभे पुरं सिंहपुरं ततः । सबालवृद्धं सस्त्रैणं सपशुपननं हठात् ॥ ४०३ ॥
अभिधानेनोपमन्योः पूर्वजन्मपुरोधस । जीवो देवः सहस्रारात्तं तदेत्यैनमब्रवीत् ॥ ४०४ ॥
भो भो महानुभावैवं मा कृथाः पापमुत्कटम् । त्वं भूरिनन्दनो नाम राजाभूः पूर्वजन्मनि ॥ ४०५ ॥

---

१ द्वेषिणी । २ पुत्रः ।

तदा मांसनिवृत्तिं त्वं प्रत्यज्ञासीर्विवेकतः । पुरोहितेन तेनोपमन्युनोक्तश्च भग्नवान् ॥ ४०६ ॥
पुरोधाः सोऽन्यदा पुंसा स्कन्दनाम्ना निपातितः । गजश्चाभूद्गृहीतश्च भूरिनन्दनभूभुजा ॥ ४०७ ॥
हतश्चेभो रणे सोऽथ भूरिनन्दनभूपतेः । गन्धारायामभूत्पत्न्यां सूनुर्नाम्नारिसूदनः ॥ ४०८ ॥
सञ्जातजातिस्मरणः प्रव्रज्य च विपद्य च । सोऽहं देवः सहस्रारे कल्पे जातोऽस्मि विद्धि माम् ॥ ४०९ ॥
भूरिनन्दनराजोऽभूद्विपद्याजगरो वने । दग्धो दावेन सोऽयासीद् द्वितीयां नरकावनिम् ॥ ४१० ॥
नरकेऽपि मया गत्वा स प्राक्स्नेहात्प्रबोधितः । तस्मादुद्धृत्य सोऽभूस्त्वं रत्नमालीह पार्थिवः ॥ ४११ ॥
मांसप्रत्याख्यानभङ्गं तदानीमिव सम्प्रति । अनन्तदुःखोदर्कं तत्पुरदाहं स्म मा कृथाः ॥ ४१२ ॥
तदाकर्ण्य वचो युद्धाद्रत्नमाली न्यवर्तत । राज्ये न्यधत्त च कुलनन्दनं सूर्यनन्दनम्[1] ॥ ४१३ ॥
सूर्यञ्जयेन पुत्रेण सहैव व्रतमाददे । तत्कालमेव तिलकसुन्दराचार्यसन्निधौ ॥ ४१४ ॥
द्वावप्यभूतां तौ मृत्वा महाशुक्रेऽमरोत्तमौ । सूर्यञ्जयस्ततश्च्युत्वा भोस्त्वं दशरथोऽभवः ॥ ४१५ ॥
प्रच्युत्य रत्नमाली तु जनकोऽयमजायत । अभूच्च्युत्वोपमन्युस्तु कनको जनकानुजः ॥ ४१६ ॥
नन्दिघोषः पिता यस्ते नन्दिवर्धनजन्मनि । सोऽहं ग्रैवेयकाच्च्युत्वा सत्यभूतिरिहाभवम् ॥ ४१७ ॥
तच्छ्रुत्वा जातसंवेगस्तं वन्दित्वानरण्यजः । प्रविव्रजिषुराधातुं[2] रामे राज्यं गृहं ययौ ॥ ४१८ ॥
अथ राज्ञीः सुतान्मन्त्रिमुख्यानाहूय पार्थिवः । आपप्रच्छे यथौचित्यं दत्तालापसुधारसः[3] ॥ ४१९ ॥
नत्वा बभाषे भरतोऽहं सर्वविरतिं प्रभो । त्वया सममुपादास्येऽवस्थास्ये त्वां विना न हि ॥ ४२० ॥

---

१ सूर्यञ्जयस्य पुत्रं कुलनन्दननामानम् । २ स्थापयितुम् । ३ दत्त आलाप एव सुधारसो येन सः ।

ममान्यथा हि द्वे कष्टे स्वामिन्नत्यन्तदुःसहे । एकं त्वत्पादविरहोऽपरं संसारतर्पणम् ॥ ४२१ ॥
तच्छ्रुत्वा चाथ कैकेयी निश्चितं भाव्यतः परम् । न पतिर्न च मे सूनुरिति ध्यात्वाब्रवीदिदम् ॥ ४२२ ॥
स्वामिन् स्मरसि योऽदत्तस्त्वया मह्यं स्वयं वरः । स्वयंवरोत्सवे तत्र तेन सारथ्यकर्मणा ॥ ४२३ ॥
तं प्रयच्छाधुना मह्यं नाथ सत्यप्रतिश्रव । प्रस्तरोत्कीर्णरेखेव प्रतिज्ञा हि महात्मनाम् ॥ ४२४ ॥
अथावदद्दशरथः प्रतिपन्नं स्मराम्यहम् । याचस्व यन्ममाधीनं विना व्रतनिषेधनम् ॥ ४२५ ॥
ततो ययाचे कैकेयी त्वं चेत्प्रव्रजसि स्वयम् । स्वामिन् विश्वंभरामेतां भरताय प्रयच्छ तत् ॥ ४२६ ॥
अद्यैव गृह्यतामेषा मद्भूरित्यभिधाय ताम् । सलक्ष्मणं समाहूय रामं दशरथोऽवदत् ॥ ४२७ ॥
अस्याः सारथ्यतुष्टेन दत्तः पूर्वं मया वरः । सोऽयं भरतराज्येन कैकेय्या याचितोऽधुना ॥ ४२८ ॥
रामोऽपि हृष्टोऽभाषिष्ट मात्रेदं साधु याचितम् । यन्मद्भ्रात्रे भरताय राज्यदानं महौजसे ॥ ४२९ ॥
आपप्रच्छे प्रसादान्मामिदं तातस्तथाप्यदः । दुनोति मामविनयसूचनाकारणं जने ॥ ४३० ॥
अप्येकवन्दिने राज्यं तुष्टस्तातो ददात्वदः । निषेधेऽनुमतौ वा मे न स्वाम्यं पत्तिमानिनः ॥ ४३१ ॥
भरतोऽप्यहमेवास्मि निर्विशेषावुभौ तव । अतोऽभिषिच्यतां राज्ये भरतः परया मुदा ॥ ४३२ ॥
इति रामवचः श्रुत्वा भूपतिः प्रीतिविस्मितः । आदिक्षन्मन्त्रिणो यावद्भरतस्तावदब्रवीत् ॥ ४३३ ॥
स्वामिन् सह व्रतादानमादावप्यर्थितं मया । तात तन्नान्यथा कर्तुं कस्यापि वचसार्हसि ॥ ४३४ ॥
राजाप्युवाच मा वत्स मत्प्रतिज्ञां मुधा कुरु । वरो मया हि त्वन्मातुर्दत्तो न्यासीकृतश्चिरम् ॥ ४३५ ॥

१ हे सत्यप्रतिज्ञ । २ प्रस्तरः पाषाण. । ३ पृथ्वीम् । ४ अविनयसूचनस्य कारणम् । ५ पत्तिसदृशस्य मम नाधिपत्यम् ।

वनान्यटितुमेकाकी याति केसरिणीसुतः । स्वस्था तु केसरिण्यास्ते न ताम्यति मनागपि ॥ ४५१ ॥
तातस्य ऋणमस्त्युच्चैः प्रतिपन्नवरो ह्ययम् । अत्र स्थिते च मय्यम्ब तस्यानृण्यं भवेत्कथम् ॥ ४५२ ॥
इत्यादियुक्तिवचनैर्बोधयित्वापराजिताम् । तां नत्वान्याश्च जननीर्निर्ययौ लक्ष्मणाग्रजः ॥ ४५३ ॥
दूराद्दशरथं नत्वा सीतोपेत्यापराजिताम् । नत्वा चायाचतादेशं रामानुगमनं प्रति ॥ ४५४ ॥
ऊचेऽपराजिता देवी क्रोडेमारोप्य जानकीम् । बालामिव स्नपयन्ती कवोष्णैर्नयनोदकैः ॥ ४५५ ॥
वत्से वत्सो रामभद्रो विनयी पित्रनुज्ञया । वनं प्रयाति तस्यैतन्नृसिंहस्य न दुष्करम् ॥ ४५६ ॥
देवीवँ लालितासि त्वमाजन्मोत्तमवाहनैः । सहिष्यसे कथं वत्से पादचङ्क्रमणव्यथाम् ॥ ४५७ ॥
तवाङ्गं सौकुमार्येण कमलोदरसोदरम् । क्लिष्टं तापादिना कुर्यात्क्लेशं दाशरथेरपि ॥ ४५८ ॥
स्वभर्तुरनुयानेनानिष्टकष्टागमेन च । न निषेधं न चानुज्ञा यान्त्यास्ते कर्तुमुत्सहे ॥ ४५९ ॥
सीताप्युवाच निःशोका नमस्कृत्यापराजिताम् । दधती प्रातरुत्फुल्लसरोरुहमिवाननम् ॥ ४६० ॥
अधित्वंदस्तु मे भक्तिर्नित्यं क्षेमङ्करा पथि । एपाहमनुयास्यामि रामं विद्युदिवाम्बुदम् ॥ ४६१ ॥
इत्युक्त्वा तां पुनर्नत्वा निर्ययौ जनकात्मजा । आत्मानमात्मारामेव ध्यायन्ती लक्ष्मणाग्रजम् ॥ ४६२ ॥
अहो अत्यन्तमनया पतिभक्त्याद्य जानकी । आद्योदाहरणं जज्ञे पतिदैवतयोपिताम् ॥ ४६३ ॥
कष्टादभीता सीतेयं सतींजनमतल्लिका । अहो शीलेन महता पुनाति स्वं कुलद्वयम् ॥ ४६४ ॥

---

१ सिंहीपुत्रः । २ अङ्कम् । ३ पट्टराज्ञीव । ४ रामस्यापि क्लेशं कुर्यात्तापादिना क्लिष्टं तवाङ्गम् कर्तृ । ५ त्वयीत्यधित्वत् । ६ पतिरेव दैवतं यासां तासां नारीणाम् । ७ सतीसमूहे प्रशस्या ।

इति व्यावर्णयन्तीभिः शोकगद्गदया गिरा । पौरीभिः कथमप्यैक्षि सीता यान्ती वनं प्रति ॥ ४६५ ॥
॥ त्रिभिर्विशेषकम् ॥

रामं वनाय निर्यान्तं श्रुत्वा सपदि लक्ष्मणः । सद्यः सन्धुक्षितक्रोधवह्निर्दध्याविदं हृदि ॥ ४६६ ॥
ऋजुस्तातः प्रकृत्यापि प्रकृत्यानृजवः स्त्रियः । इयच्चिरं वरं धृत्वा याचते सान्यथा कथम् ॥ ४६७ ॥
दत्तमेवावता राज्यं भरताय महीभुजा । अपनीतमृणं स्वस्य गता नश्च पितृणभीः ॥ ४६८ ॥
निर्भयः साम्प्रतं हृत्वा भरतात् कुलपांसनात् । न्यस्यामि राज्यं किं रामे विरामाय निजक्रुधः ॥ ४६९ ॥
अथवासौ महासत्वस्तृणवद्राज्यमुज्झितम् । रामो नादास्यते दुःखं तातस्य तु भविष्यति ॥ ४७० ॥
तातस्य मा स्म भूद्दुःखं राजास्तु भरतोऽपि हि । अहं त्वनुगमिष्यामि रामपादान् पदातिवत् ॥ ४७१ ॥
एवं विचिन्त्य सौमित्रिर्नत्वापृच्छय च भूपतिम् । ययौ सुमित्रामाप्रष्टुं नत्वा चैवमवोचत ॥ ४७२ ॥
गमिष्यति वनं रामोऽनुगमिष्यामि तं त्वहम् । मर्यादाब्धिं विना ह्यायं न स्थातुं लक्ष्मणः क्षमः ॥ ४७३ ॥
कथञ्चिद्धैर्यमालम्ब्य सुमित्राप्यब्रवीदिदम् । साधु वत्सासि मे वत्सो ज्येष्ठं यदनुगच्छसि ॥ ४७४ ॥
मां नमस्कृत्य वत्सोऽद्य रामभद्रश्चिरं गतः । अतिदूरे भवति ते मा विलम्बस्व वत्स तत् ॥ ४७५ ॥
इदं साध्वम्ब साध्वम्ब मदम्बासीत्युदीर्य ताम् । नत्वा च लक्ष्मणोऽगच्छत् प्रणन्तुमपराजिताम् ॥ ४७६ ॥
तां नत्वोवाच सौमित्रिरार्य एकाक्ययगाच्चिरम् । त्वामाप्रष्टुमहं त्वागामार्यानुगमनोत्सुकः ॥ ॥ ४७७ ॥
उदश्रुरूचे कौशल्या मन्दभाग्यास्मि हा हता । वत्स त्वमपि मां मुक्त्वा प्रस्थितोऽसि वनाय यत् ॥ ४७८ ॥

१ दीप्तः क्रोधाग्निर्यस्य सः । २ वक्राः । ३ कुलाधमात् ।

त्वमेकोऽत्रावतिष्ठस्व मा प्रतिष्ठस्व लक्ष्मण । ममाश्वासकृते रामविरहार्दितचेतसः ॥ ४७९ ॥
प्रत्यूचे लक्ष्मणोऽप्येवं माता रामस्य नन्वसि । मातः कृतमधैर्येणार्हेण सामान्ययोपिताम् ॥ ४८० ॥
दूरे गच्छति मे बन्धुरनुयास्यामि तं द्रुतम् । तद्विघ्नं मा कृथा देवि रामनिघ्नः सदाप्यहम् ॥ ४८१ ॥
तामित्युक्त्वा च नत्वा च सौमित्रिरथ सत्वरम् । अनुधाव्यागमत् सीतारामौ कार्मुकतूणभृत् ॥ ४८२ ॥
त्रयोऽपि निर्ययुः पुर्या विकस्वरमुखाम्बुजाः । विलासोपवनायेव वनवासाय सोद्यमाः ॥ ४८३ ॥
प्राणैरिव विनिर्यद्भिर्मैथिलीरामलक्ष्मणैः । कष्टां नराश्च नार्यश्च नगर्यां लेभिरे दशाम् ॥ ४८४ ॥
वेगात्तानन्वधावन्तानुरागेण गरीयसा । नागराः क्रूरकैकेयीविध्योराक्रोशदायिनः ॥ ४८५ ॥
बाष्पायमाणो राजापि सान्तःपुरपरिच्छदः । द्रुतमन्वसरद्राममाकृष्टः स्नेहरज्जुभिः ॥ ४८६ ॥
द्रुतं राज्ञि जने चापि रामभद्रानुगामिनि । नगर्ययोद्धा समभूदुद्वसेवसमन्ततः ॥ ४८७ ॥
अथावस्थाय काकुत्स्थः पितरं जननीरपि । न्यवर्तयत्कथमपि गिरा विनयसारया ॥ ४८८ ॥
तथा यथोचितालापैः पौरानपि विसृज्य सः । सीतासौमित्रिसहितस्त्वरितत्वरितं ययौ ॥ ४८९ ॥
ग्रामे ग्रामे ग्रामवृद्धैर्महेभ्यैश्च पुरे पुरे । प्रार्थ्यमानोऽप्यवस्थातुं काकुत्स्थो न ह्यवास्थित ॥ ४९० ॥
इतश्च भरतो राज्यं नाददे किं तु प्रत्युत । कैकेयीं स्वं च चुक्रोश स्वभ्रातृविरहासहः ॥ ४९१ ॥
परिव्रज्योत्सुको राजा सामन्तान् सचिवानपि । प्राहिणोद्राममानेतुं राज्याय सहलक्ष्मणम् ॥ ४९२ ॥

---

१ रामाधीनः । २ क्रूरायाः कैकेय्या विधेरदृष्टस्य च । ३ उद्वसा निर्जना 'उज्जड' इति भाषायां अनुकरणे । ४ रामः ।

अविमृश्य विधायिन्या पापीयस्या मया कृतम्। सति त्वयि सपुत्रेऽपि हहा राज्यमराजकम् ॥ ५०७ ॥
कौशल्यायाः सुमित्रायाः सुप्रभायाश्च दुःश्रवम्। रुदितं मम शृण्वन्त्या हृदयं भवति द्विधा ॥ ५०८ ॥
भरतेन समं गत्वा तौ वत्सौ रामलक्ष्मणौ। अनुनीय समानेष्याम्यनुजानीहि नाथ माम् ॥ ५०९ ॥
अथादिष्टा प्रहृष्टेन राज्ञा दशरथेन सा। ययौ सभरतामात्या प्रति रामं कृतत्वरा ॥ ५१० ॥
कैकेयीभरतौ षड्भिः प्रापतुस्तद्वनं दिनैः। अपश्यतां द्रुमूले च जानकीरामलक्ष्मणान् ॥ ५११ ॥
रथादुत्तीर्य कैकेयी वत्स वत्सेति भाषिणी। प्रणमन्तं रामभद्रं चुचुम्बोपरि मूर्धनि ॥ ५१२ ॥
पादाब्जयोः प्रणमन्तौ वैदेहीलक्ष्मणावपि। आक्रम्योपरि बाहुभ्यां तारतारं रुरोद सा ॥ ५१३ ॥
भरतोऽपि नमश्चक्रे रामपादावुदश्रुदृक्। प्रत्यपद्यत मूर्छां च मूर्छत्खेदमहाविषः[1] ॥ ५१४ ॥
बोधितो रामभद्रेण विनयी भरतोऽवदत्। अभक्तमिव मां त्यक्त्वा कथमत्र त्वमागमः ॥ ५१५ ॥
राज्यार्थी भरत इति मातृदोषेण योऽभवत्। ममापवादो हर तमात्मना सह मां नयन् ॥ ५१६ ॥
निवृत्य यद्वायोध्यायां गत्वा राज्यश्रियं श्रय। कौलीनशल्यं[2] मे भ्रातरेवमप्यपयास्यति ॥ ५१७ ॥
जगन्मित्रं हि सौमित्रिस्तवामात्यो भविष्यति। अयं जनः प्रतीहारः शत्रुघ्नस्त्वातपत्रभृत् ॥ ५१८ ॥
एवं ब्रुवाणे भरते कैकेय्यप्यब्रवीदिदम्। कुरु भ्रातृवचो वत्स सदासि मातृवत्सलः ॥ ५१९ ॥
अत्र न त्वत्पितुर्दोषो न दोषो भरतस्य च। कैकेय्या एव दोषोऽयं सुलभः स्त्रीस्वभावतः ॥ ५२० ॥
कौलट्यवर्जा[3] ये केऽपि दोषाः स्त्रीणां पृथक् पृथक्। ते सर्वे कृतसंस्थाना मयि दोषखनाविव ॥ ५२१ ॥

---

१ मूर्छत् व्याप्तीभवत् खेद एव महाविषं यस्य सः। २ कुलनाशकं शल्यम्। ३ कुलटायाः कर्म कौलट्यं तद्वर्जाः।

पत्युः सुतानां तन्मातृजनस्य च मया कृतम् । इदं दुःखाकरं कर्म तत्सहस्व सुतोऽसि यत् ॥ ५२२ ॥
इत्यादि सोश्रु जल्पन्तीं तामूचे लक्ष्मणाग्रजः । तातस्य सूनुर्भूत्वाहं प्रतिज्ञातं त्यजामि किम् ॥ ५२३ ॥
तातेन दत्तमेतस्मै राज्यं ह्यनुमतं मया । अस्त्वन्यथा कथङ्कारं वाग्द्वयोर्जीवतोरपि ॥ ५२४ ॥
तदस्तु भरतो राजा द्वयोरपि निदेशतः । अस्यास्म्यहमनुल्लङ्घ्यो मम तात इवाम्बिके ॥ ५२५ ॥
इत्युक्त्वोत्थाय काकुत्स्थः सीतानीतजलैः स्वयम् । राज्येऽभ्यषिञ्चद् भरतं सर्वसामन्तसाक्षिकम् ॥ ५२६ ॥
रामः प्रणम्य कैकेयीं सम्भाष्य भरतं तथा । विससर्ज प्रतस्थे च ककुभं दक्षिणां प्रति ॥ ५२७ ॥
ययावयोध्यां भरतस्तत्र चाखण्डशासनः । उरीचक्रे राज्यभारं पितुर्भ्रातुश्च शासनात् ॥ ५२८ ॥
महामुनेः सत्यभूतेः पार्श्वे दशरथोऽप्यथ । भूयसा परिवारेण समं दीक्षामुपाददे ॥ ५२९ ॥
स्वभ्रातृवनवासेन भरतः शल्यितो हृदि । अर्हत्पूजोद्यतोऽरक्षद्राज्यं यामिकवत्सुधीः ॥ ५३० ॥

सौमित्रिमैथिलसुतासहितोऽथ रामो गच्छन्नतीत्य गिरिमध्वनि चित्रकूटम् ।
आसादयत्कतिपयैर्दिवसैरवन्तिदेशैकदेशमवनिस्थितदेवदेश्यः ॥ ५३१ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते महाकाव्ये सप्तमे पर्वणि रामलक्ष्मणोत्पत्तिपरिणयनवनवासगमनो नाम चतुर्थः सर्गः ।

---

१ अश्रुसहितं यथा स्यात्तथा । २ दिशम् ।

॥ अथ पञ्चमः सर्गः ॥

रामोऽथ विश्रमयितुं श्रान्तामध्वनि जानकीम् । वटस्य मूले न्यषदद् गुह्यकानामिवेश्वरः ॥ १ ॥
तं देशं सर्वतो वीक्ष्य रामः सौमित्रिमभ्यधात् । देशः कस्यापि भीत्यायमधुनैवोद्वसोऽभवत् ॥ २ ॥
अशुष्ककुल्यान्युद्यानानीक्षुवाटाश्च सेक्षवः । सान्नानि च खलान्याहुर्नूतनोद्वसतामिह ॥ ३ ॥
तदा च रामः पप्रच्छ गच्छन्तं जनमेककम् । किमुच्चचाल देशोऽयं क्व चासि चलितोऽनघ ॥ ४ ॥
सोऽप्यूचेऽवन्तिदेशेऽस्मि पुर्यवन्त्यां नरेश्वरः । अस्ति सिंहोदरो नाम सिंहवद् दुःसहो द्विषाम् ॥ ५ ॥
तस्य च प्रतिबद्धोऽस्ति विषयेऽस्मिन्महामतिः । सामन्तो वज्रकर्णाख्यो दशाङ्गपुरनायकः ॥ ६ ॥
स पापर्द्ध्यां गतोऽन्येद्युर्वनमध्ये महामुनिम् । कायोत्सर्गस्थमैक्षिष्ट नामतः प्रीतिवर्धनम् ॥ ७ ॥
किं तिष्ठसि द्रुम इवारण्येऽमुत्रेति तेन तु । अनुयुक्तो मुनिरात्महितार्थमिति सोऽवदत् ॥ ८ ॥
भूयोऽप्यूचे वज्रकर्णः खाद्यपेयादिवर्जिते । अत्र सम्पद्यतेऽरण्ये किं नामात्महितं तव ॥ ९ ॥
तं च योग्यं मुनिर्ज्ञात्वा धर्ममात्महितं जगौ । श्रावकत्वं सोऽपि सद्यः प्रपेदे तत्पुरः सुधीः ॥ १० ॥
विना च देवमर्हन्तं विना साधूंश्च नापरम् । नंस्यामीति तदग्रे स जग्राहाभिग्रहं दृढम् ॥ ११ ॥
ततश्च तं स वन्दित्वागाद्दशाङ्गपुरं पुरम् । पालयन् श्रावकत्वं च चिन्तयामासिवानिदम् ॥ १२ ॥

---

१ निर्जनः । २ अधीनः । ३ मृगयायाम् ।

सिंहोदरोऽवददेवि तावन्निद्रा कुतो मम । प्रणामविमुखो यावद्वज्रकर्णो न मार्यते ॥ २७ ॥
अमुं प्रातर्हनिष्यामि ससुहृत्पुत्रबान्धवम् । यात्वियं रजनी तावद्विनिद्रस्यापि मे प्रिये ॥ २८ ॥
तदाकर्ण्य तवाख्यातुं त्यक्तकुण्डलचौरिकः । त्वां साधर्मिकवात्सल्यादिह त्वरितमागमम् ॥ २९ ॥
वज्रकर्णस्तदाकर्ण्य पुरीं तृणकणाधिकाम् । सद्यो व्यधत्तापश्यच्च परचक्ररजोऽम्बरे ॥ ३० ॥
क्षणाच्चावेष्टयत सिंहोदरेण प्रबलैर्बलैः । तद्दशाङ्गपुरं विष्वक् चन्दनद्रुमिवाहिभिः ॥ ३१ ॥
सिंहोदरोऽथ दूतेन वज्रकर्णमदोऽवदत् । प्रणाममायया मायिन् वञ्चितोऽस्मि त्वया चिरम् ॥ ३२ ॥
विना तेनाङ्गुलीयेन मामागत्य नमस्कुरु । अन्यथा सकुटुम्बस्त्वं यमवेश्माद्य यास्यसि ॥ ३३ ॥
प्रत्यूचे वज्रकर्णोऽपि मम ह्ययमभिग्रहः । विनार्हन्तं विना साधुं प्रणमाम्यपरं न हि ॥ ३४ ॥
न पौरुषाभिमानोऽत्र किं तु धर्माभिमानिता । नमस्कारं विना सर्वं ममादत्स्व[1] यथारुचि ॥ ३५ ॥
धर्मद्वारं देहि मह्यं यथा धर्माय कुत्रचित् । अहमन्यत्र गच्छामि धर्म एवास्तु मे धनम् ॥ ३६ ॥
इत्युक्ते वज्रकर्णेन न हि तत्प्रत्यपादि सः । जातु धर्ममधर्मं वा गणयन्ति न मानिनः ॥ ३७ ॥
पुरं सवज्रकर्णं तद्रुद्ध्वा सिंहोदरो बहिः । स्थितोऽस्ति मुष्णन् देशश्च तद्भयादयमुद्वसः ॥ ३८ ॥
अहं च सकुटुम्बोऽपि नष्टोऽस्मिन् राजविग्रहे । दग्धान्यत्राद्य सौधानि जीर्णा सा च कुटी मम ॥ ३९ ॥
शून्येभ्य इभ्यवेश्मभ्यो वेश्मोपकरणान्यहम् । आनेतुं क्रूरगेहिन्या प्रेषितो यामि तन्मुखः ॥ ४० ॥
तस्या दुर्वचसोऽप्येतत्फलं शुभमभून्मम । यन्मया देवकल्पस्त्वं[2] दृष्टो दैववशादसि ॥ ४१ ॥

---

१ गृहाण । २ देवसदृशः ।

सिंहोदरः ससैन्योऽथ सौमित्रिं हन्तुमुद्यतः । बालः परिस्प्रष्टुमिव भस्मच्छन्नं हुताशनम् ॥ ५७ ॥
लक्ष्मणोऽपि गजालानं भुजेनोन्मूल्य नालवत् । विद्विपस्ताडयामासोर्दंरत्तदण्ड इवान्तकः ॥ ५८ ॥
अथ सौमित्रिरुत्पत्य सिंहोदरमिभस्थितम् । तद्वाससा पशुमिवाबध्नात् कण्ठे महाभुजः ॥ ५९ ॥
आश्चर्यं पश्यतां तत्र दशाङ्गपुरवासिनाम् । तं निन्ये गामिवाकृष्य लक्ष्मणो रामसन्निधौ ॥ ६० ॥
दृष्ट्वा सिंहोदरो रामं नत्वा चेदमभाषत । न ज्ञातस्त्वमिहायातो मया रघुकुलोद्वह ॥ ६१ ॥
अथवा किमिदं देव मत्परीक्षाकृते कृतम् । कृतं नः प्राणितेनापि यूयं छलपरा यदि ॥ ६२ ॥
क्षमस्वाज्ञानदोषं मे यत्कर्तव्यं तदादिश । भृत्ये कोपः शिक्षामात्रकृते शिष्ये गुरोरिव ॥ ६३ ॥
सन्धेहि वज्रकर्णेनेत्यादिशत्तं रघूद्वहः । सिंहोदरोऽपि तां वाचं तथेति प्रत्यपद्यत ॥ ६४ ॥
तत्रागाद्वज्रकर्णोऽपि रामभद्रस्य शासनात् । विनयेन पुरोभूय कृताञ्जलिरुवाच च ॥ ६५ ॥
स्वामिनौ वृषभस्वामिवंशजौ रामशार्ङ्गिणौ । युवां दृष्टौ मया दिष्ट्या किं तु ज्ञातौ चिरादिह ॥ ६६ ॥
भरतार्धस्य सर्वस्य युवां नाथौ महाभुजौ । अहमन्ये च राजानो युवयोरेव किङ्कराः ॥ ६७ ॥
मुञ्चैनं मत्प्रभुं नाथ शाधि चैनमतः परम् । यथासौ सहते मेऽन्यप्रणामाभिग्रहं सदा ॥ ६८ ॥
विनार्हन्तं विना साधुं नमस्यो नापरो मया । इति ह्यभिग्रहोऽग्राहि महर्षेः प्रीतिवर्धनात् ॥ ६९ ॥
रामभ्रूसङ्ज्ञया सिंहोदरस्तत्प्रत्यपद्यत । सौमित्रिणा विमुक्तः सन् वज्रकर्णं च सस्वजे ॥ ७० ॥
सिंहोदरोऽपि परया प्रीत्या राघवसाक्षिकम् । राज्यार्धं वज्रकर्णाय सोदरायेव दत्तवान् ॥ ७१ ॥

---

१ गजबन्धनस्तम्भं । २ ऊर्ध्वीकृत दण्ड, । ३ शिक्षां देहि ।

श्रीधराकुण्डले ते च याचित्वावन्तिपार्थिवात्। अदत्त विद्युदङ्गाय दशाङ्गपुरपार्थिवः ॥ ७२ ॥
सौमित्रये वज्रकर्णो ददावष्टौ स्वकन्यकाः। सिंहोदरः ससामन्तः पुनः कन्याशतत्रयम् ॥ ७३ ॥
अथोचे लक्ष्मणः कन्याः पार्श्वे वः सन्तु सम्प्रति। भ्राता नो भरतो राज्ये यतः पित्रा निवेशितः ॥७४॥
समयेऽङ्गीकृतराज्यः परिणेष्यामि वः सुताः। इदानीं तु वयं गत्वा स्थास्यामो मलयाचले ॥ ७५ ॥
ओमित्युक्त्वा स्थितौ वज्रकर्णसिंहोदरौ नृपौ। विसृष्टौ रामभद्रेणेयतुर्निजनिजं पुरम् ॥ ७६ ॥
रामस्तत्र निशां नीत्वा ससीतालक्ष्मणः प्रगे। गच्छन् क्रमेण सम्प्राप देशं कमपि निर्जलम् ॥ ७७ ॥
पिपासितायां सीतायां विश्रान्तायां तरोस्तले। रामाज्ञयाथ सौमित्रिर्जलमानेतुमभ्यगात् ॥ ७८ ॥
गच्छन् सरो ददर्शैकमनेकाम्भोजमण्डितम्। दूरादानन्दजननं वयस्यमिव वल्लभम् ॥ ७९ ॥
तदा च क्रीडितुं तत्रागात् कूवरपुराधिभूः[1]। नृपः कल्याणमालाख्यः प्रेक्षाञ्चक्रे च लक्ष्मणम् ॥ ८० ॥
स कामबाणैः सद्योऽपि बिभिदे भिदुरात्मकैः[2]। नत्वा लक्ष्मणमूचे च भव मे भोजनातिथिः ॥ ८१ ॥
विकारं मान्मथं देहलक्षणानि च लक्ष्मणः। निरीक्ष्य दध्यौ नार्येषा पुंवेषा कारणेन तु ॥ ८२ ॥
ध्यात्वेत्युवाच सौमित्रिः सभार्योऽस्ति मम प्रभुः। इतश्चादूरदेशेऽस्मिन् भुञ्जे तेन विना न हि ॥ ८३ ॥
तेन प्रधानपुरुषैर्भद्राकारैः प्रियम्वदैः। तत्रानिन्ये समभ्यर्थ्य ससीतोऽपि रघूद्वहः ॥ ८४ ॥
सोऽनमस्यद्राममभद्रं भद्रधीर्मैथिलीमपि। तयोः कृते पटकुटीं[4] तत्कालं च न्यवेशयत् ॥ ८५ ॥
तत्र रामं कृतस्नानभोजनं स उपाययौ। सहैकमन्त्रिणा युक्तः स्त्रीवेशो निःपरिच्छदः ॥ ८६ ॥

१ अधिभू राजा। २ मेदनशील आत्मा येषां तैः। ३ कूवरपतिः। ४ वस्त्रगृहम्, तम्बु इति लोके।

लज्जानतमुखीं तां च निजगादेति राघवः। भद्र पुरुषवेषेण स्त्रीभावं निह्नुषे कुतः ॥ ८७ ॥
ऊचेऽथ कूबरपतिः कूबरेऽस्मिन् महापुरे। वालिखिल्यो नाम राजा पृथ्वीनामास्य तु प्रिया ॥ ८८ ॥
आपन्नसत्वा सा जज्ञेऽन्येद्युर्म्लेच्छैर्महाभटैः। अवस्कन्दागतैर्निन्ये वालिखिल्यो नियम्य सः ॥ ८९ ॥
पश्चाच्च पृथिवी देवी तनयां मामसूत सा। पुत्रोऽजनीति चाघोषि सचिवेन सुबुद्धिना ॥ ९० ॥
तज्ज्ञापितः पुत्रजन्म प्रभुः सिंहोदरोऽवदत्। तत्र राजास्तु बालोऽयं वालखिल्यागमावधि ॥ ९१ ॥
क्रमेण वर्धमानाहं मूलात् पुंवेषधारिणी। मातृमन्त्रिजनं मुक्त्वापरैरनुपलक्षिता ॥ ९२ ॥
राज्यं करोमि कल्याणमालाख्या प्रथिता सती। मन्त्रिणां मन्त्रसामर्थ्यात् स्यादलीकेऽपि सत्यता ॥ ९३ ॥
म्लेच्छानां भूरि यच्छामि द्रविणं पितृमुक्तये। द्रव्यमेते तु गृह्णन्ति मुञ्चन्ति पितरं न तु ॥ ९४ ॥
तत्प्रसीदत मे तातं तेभ्यो मोचयताधुना। सिंहोदरान्मोचितः प्राग्वज्रकर्णो नृपो यथा ॥ ९५ ॥
रामोऽप्युवाच पुंवेषैव स्वराज्यं प्रशासती। यावद्दत्वा मोचयामो म्लेच्छेभ्यः पितरं तव ॥ ९६ ॥
महाप्रसाद इत्यूचे सा स्त्री पुंवेषधारिणी। ऊचे सुबुद्धिमन्त्री तु लक्ष्मणोऽस्या वरोऽस्त्विति ॥ ९७ ॥
राघवोऽप्यब्रवीत्तातादेशाद्देशान्तरं वयम्। यास्यामोऽथ निवृत्तेषु लक्ष्मणः परिणेष्यति ॥ ९८ ॥
प्रतिपद्येति काकुत्स्थस्तस्थौ तत्र दिनत्रयम्। निशाशेषे सुप्तजने ससीतालक्ष्मणो ययौ ॥ ९९ ॥
सापि प्रातरपश्यन्ती जानकीरामलक्ष्मणान्। विमनाः स्वं पुरमगाच्चक्रे राज्यं तथैव तु ॥ १०० ॥
प्राप क्रमेण रामोऽपि नर्मदामुत्ततार च। पथिकैर्वार्यमाणोऽपि विन्ध्याटव्यां विवेश च ॥ १०१ ॥

---

१ युद्धागतैः। २ बद्ध्वा। ३ शासनं कुर्वती सती तिष्ठेत्यध्याहार्यम्।

भ्रमन्नागामिमां पल्लीं काक इत्याख्ययान्यया । इह ख्यातः क्रमात्पल्लीपतित्वमिदमासदम् ॥ ११७ ॥
इह स्थितश्च लुण्टाकैर्लुण्टयामि पुरादिकम् । आनयामि स्वयं गत्वा बन्दे धृत्वा नृपानपि ॥ ११८ ॥
वश्योऽस्मि व्यन्तर इव तव स्वामिन् समादिश । किङ्करः किं करोम्येष सहस्वाविनयं मम ॥ ११९ ॥
वालिखिल्यं विमुञ्चेति रामेणोक्तः किरातराट् । तं मुमोच नमश्चक्रे वालिखिल्योऽपि राघवम् ॥ १२० ॥
रामाज्ञया च काकेन स निन्ये कूबरं पुनः । कल्याणमालां पुंवेषामपश्यच्च सुतां निजाम् ॥ १२१ ॥
रामलक्ष्मणवृत्तान्तं मिथोऽकथयतां च तौ । कल्याणमालिकावालिखिल्यावखिलमप्यथ ॥ १२२ ॥
काकोऽपि स्वां ययौ पल्लिं ततो रामोऽपि निर्गतः । विन्ध्याटवीमतिक्रम्य प्राप तापीं महानदीम् ॥१२३॥
तापीमुत्तीर्य च क्रामंस्तद्देशप्रान्तवर्तिनम् । अरुणग्रामनामानं रामो ग्राममथासदत् ॥ १२४ ॥
पिपासितायां सीतायां तत्र रामः सलक्ष्मणः । गृहे ययौ कोपनस्य[1] कपिलस्याग्निहोत्रिणः ॥ १२५ ॥
ब्राह्मणी च सुशर्माख्या तेभ्योऽदात् पृथगासनम् । स्वयं च पाययामास सलिलं स्वादु शीतलम् ॥ १२६ ॥
आगात्तदा च कपिलः पिशाच इव दारुणः । निरीक्ष्य चोपविष्टांस्तान् रुष्टोऽभाषिष्ट गेहिनीम् ॥ १२७ ॥
मलिनानां किमेतेषां प्रवेशो मम वेश्मनि । पापीयसि त्वया दत्तोऽग्निहोत्रमशुचीकृतम् ॥ १२८ ॥
एवमाक्रोशिनं विप्रं क्रूरं रामानुजः क्रुधा । करीवारमतोद्धृत्य परिभ्रमयितुं दिवि ॥ १२९ ॥
रामोऽप्युवाच को नाम कोपोऽस्मिन् कीटमात्रके । द्विजब्रुवं[2] विब्रुवन्तमप्यमुं मुञ्च मानद ॥ १३० ॥
रामाज्ञया च सौमित्रिस्तं मुमोच शनैर्द्विजम् । ससीतालक्ष्मणो रामो निर्जगाम च तद्गृहात् ॥ १३१ ॥

---

१ कोपवतः । २ अधमब्राह्मणम् ।

तत्रैकां मानुषीरूपां चारुनेपथ्यवाससम्। सोऽपृच्छद्यक्षिणीं दृष्ट्वा कस्येयं नूतना पुरी ॥ १४६ ॥
सोचे गोकर्णयक्षेण कृतेयं नूतना पुरी । नाम्ना रामपुरी रामसीतासौमित्रिहेतवे ॥ १४७ ॥
दीनादिभ्यो ददात्यर्थमत्र रामो दयानिधिः। सर्वः कृतार्थीभूतोऽत्र यो यो दुःस्थः समाययौ ॥ १४८ ॥
त्यक्त्वा सोऽपि समिद्भारं पतित्वा तत्पदाब्जयोः। ऊचे मया कथं रामो द्रष्टव्यः शंस मेऽनघे ॥ १४९ ॥
साप्यवादीदत्र पुर्यामस्ति द्वारचतुष्टयम्। नित्यं च रक्ष्यते यक्षैः प्रवेशोऽमुत्र दुर्लभः ॥ १५० ॥
पूर्वद्वारेऽत्र यच्चैत्यं तद्वन्दित्वा यथाविधि । श्रावकीभूय चेद्यासि प्रवेशं लभसे तदा ॥ १५१ ॥
तद्गिरा कपिलोऽर्थार्थी साधूनामन्तिके ययौ। अभ्यवन्दत तान् साधून् धर्मं तेभ्योऽशृणोच्च सः ॥ १५२ ॥
ततः स लघुकर्मत्वाद्विशुद्धः श्रावकोऽभवत्। गत्वौको धर्ममाख्याय भार्यां च श्राविकां व्यधात् ॥ १५३ ॥
आजन्म दौस्थ्यदग्धौ तौ रामादर्थयितुं धनम् । उपेयतू रामपुरीं तच्च चैत्यं प्रणेमतुः ॥ १५४ ॥
राजवेश्म प्रविश्याथ मैथिलीरामलक्ष्मणान्। उपलक्ष्य बिभायोच्चैर्दत्ताक्रोशान् द्विजः स्मरन् ॥ १५५ ॥
तं नष्टमनसं सानुक्रोश सौमित्रिरब्रवीत्। मा भैषीर्भो द्विजार्थी चेदेह्यर्थं प्रार्थयस्व तत् ॥ १५६ ॥
ततोऽपशङ्कः कपिलो गत्वा रामाय चाशिषम्। दत्त्वोपाविशदग्रे च गुह्यकैरर्पितासने ॥ १५७ ॥
कुतस्त्वमागतोऽसीति पृष्टो रामेण सोऽवदत्। किं मां न वेत्सि तं विप्रमरुणग्रामवासिनम् ॥ १५८ ॥
यूयं येनातिथीभूता अपि दुर्वचसा मया। आकुष्टा मोचितोऽस्म्यस्माद्युष्माभिश्च कृपापरैः ॥ १५९ ॥
सुशर्मा ब्राह्मणी सापि प्राग्वृत्ताख्यानपूर्वकम्। गत्वोपसीतं दीनास्या प्रदत्ताशीरुपाविशत् ॥ १६० ॥

---

१ दुःखी। २ धनार्थी। ३ गृहम्। ४ दयासहितः। ५ द्विजेति सम्बोधनम्। ६ सीतायाः समीपम्।

ययौ च सा तं न्यग्रोधं ददृशे लक्ष्मणेन च । प्रसुप्तजानकीरामयामिकेन प्रजाग्रता ॥ १७६ ॥
इदं च दध्यौ सौमित्रिः किमियं वनदेवता । अधिष्ठात्री वटतरोरस्य वा कापि यक्षिणी ॥ १७७ ॥
एवं चिन्तयतस्तस्य साध्यारोहद्वटद्रुमम् । करिष्यति किमेषेति लक्ष्मणोऽप्यारुरोह तम् ॥ १७८ ॥
सा प्रोचे प्राञ्जलिर्भूत्वा मातरो वनदेवताः । दिग्देव्यो व्योमदेव्यश्च सर्वाः शृणुत मद्वचः ॥ १७९ ॥
नाभूदिह भवे तावन्मम भर्ता स लक्ष्मणः । भूयाद्भवान्तरे तर्हि भक्तिस्तत्र ममास्ति चेत् ॥ १८० ॥
इत्युदित्वा कण्ठपाशं विधायोत्तरवाससा । बद्ध्वा च वटशाखायां द्राक् सात्मानमलम्बयत् ॥ १८१ ॥
भद्रे मा साहसं कार्षीर्लक्ष्मणोऽहमिति ब्रुवन् । लक्ष्मणोऽपास्य तत्पाशं तामादायोत्ततार च ॥ १८२ ॥
प्रबुद्धयोर्निशाशेषे लक्ष्मणो रामसीतयोः । शशंस वनमालाया वृत्तान्तं तमशेषतः ॥ १८३ ॥
ह्रियावगुण्ठितमुखी वनमालापि तत्क्षणम् । जानकीरामचरणारविन्देभ्यो नमोऽकरोत् ॥ १८४ ॥
इतोऽपि च तदेन्द्राणी महीधरनृपप्रिया । वनमालामपश्यन्ती पूच्चक्रे करुणस्वरम् ॥ १८५ ॥
वनमालान्वेषणाय निर्ययौ च महीधरः । इतस्ततः परिभ्राम्यंस्तत्रस्थां च ददर्श ताम् ॥ १८६ ॥
हत हत तान् कुमारीतस्करानिति भाषिषु । उदस्त्रेषु च सैन्येषूत्तस्थौ रामानुजः क्रुधा ॥ १८७ ॥
धनुष्यारोपयामास स ज्यां भाल इव भ्रुवम् । अकारयच्च टङ्कारं वैरिहङ्कारहारकम् ॥ १८८ ॥
चुक्षुभुस्तत्रसुः पेतुस्तद्धनुर्ध्वनिना परे । महीधरः पुरः स्थित्वा सौमित्रिं स्वयमैक्षत ॥ १८९ ॥
उपलक्ष्य ततोऽवादीज्ज्यामुत्तारय धन्वनः । सौमित्रे मत्सुतापुण्यैरिष्यमाणस्त्वमागतः ॥ १९० ॥

प्रेक्ष्य रामं नमश्चक्रेऽवतीर्य स्यन्दनोत्तमात् ॥ १९१ ॥
उत्तारितज्ये सौमित्रौ सुस्थितः सन्महीधरः । स्वयं जातानुरागेति कल्पितेयं पुराप्यभूत् ॥ १९२ ॥
उवाच च तव भ्रात्रेऽमुष्म सौमित्रये मया । जामाता लक्ष्मणस्त्वं च सम्बन्धी दुर्लभः खलु ॥ १९३ ॥
इदानीमनयो-[1]र्ज्ञे मद्भाग्येन समागम । निनाय जानकीरामलक्ष्मणान्निजसद्मनि ॥ १९४ ॥
इत्युदित्वा महत्या च प्रतिपत्त्या महीधरः । एत्यातिवीर्यराड्दूतो नृपमूचे महीधरम् ॥ १९५ ॥
तेषु तत्र च तिष्ठत्सु कदाचन सभास्थितम् । साहाय्यायाह्वयति त्वां जाते भरतविग्रहे ॥ १९६ ॥
नन्द्यावर्तपुराधीशोऽतिवीर्यो वीर्यसागरः । तत्त्वमप्यतिवीर्येणाहूयसे सुमहाबलः ॥ १९७ ॥
भूयांसो भूभुजोऽभ्येयुस्तस्य दाशरथेर्बले । भरतक्ष्माभुजा सार्धं किं विरोधनिबन्धनम् ॥ १९८ ॥
अथैवं लक्ष्मणोऽपृच्छन्नन्द्यावर्तमहीभुजः । स तु प्रतीच्छति न तामिदं विग्रहकारणम् ॥ १९९ ॥
दूतोऽप्युवाच नः स्वामी भरताद् भक्तिमिच्छति । समर्थो भरतः किं भोस्तत्सेवां यन्न मन्यते ॥ २०० ॥
रामः पप्रच्छ तं दूतमतिवीर्यस्य सङ्गरे । भरतोऽपि न सामान्यस्तद्द्वयोः संशयो जये ॥ २०१ ॥
दूतोऽप्यूचे महावीर्योऽतिवीर्यस्तावदेष नः । इत्युक्त्वा व्यसृजद्राजा रामं चैवमभाषत ॥ २०२ ॥
इत्युक्तवन्तं तं दूतमागच्छाम्येष सत्वरम् । यदस्मानयमाहूय भरतं योधयिष्यति ॥ २०३ ॥
अहो अज्ञत्वमेतस्यातिवीर्यस्याल्पमेधसः । अमुमेव हनिष्यामो भारतादिव शासनात् ॥ २०४ ॥
तत्सर्वसेनया गत्वानुपलक्षितदोह्वदा । तत्राहमेव यास्यामि करिष्यामि यथोचितम् ॥ २०५ ॥
ऊचे रामोऽत्र तिष्ठ त्वं त्वत्सुतैः सबलैः सह ।

१ अज्ञातेन शत्रुत्वेन ।

एवमस्त्विति तेनोक्तस्तत्पुत्रबलसंयुतः । नन्द्यावर्तपुरं रामः ससीतालक्ष्मणो ययौ ॥ २०६ ॥
उषितं बहिरुद्याने रामं तत्क्षेत्रदेवता । अभाषत महाभाग किमभीष्टं करोमि ते ॥ २०७ ॥
न नः किमपि कर्तव्यमित्युक्ते राघवेण तु । साभ्यधादेवमेतद्धि तथाप्युपकरोम्यदः ॥ २०८ ॥
अतिवीर्यो जितः स्त्रीभिरिति तस्यायशस्कृते । ससैन्यस्य करिष्यामि स्त्रीरूपं कामिकं तव ॥ २०९ ॥
स्त्रीराज्यमिव तत्सैन्यं स्त्रीरूपमभवत्क्षणात् । स्त्रीरूपौ रामसौमित्री चाभूतां सुन्दराकृती ॥ २१० ॥
महीधरेण स्व सैन्यं तव साहाय्यहेतवे । प्रैषीदमिति रामस्तं द्वाःस्थेनाज्ञापयन्नृपम् ॥ २११ ॥
अतिवीर्योऽप्युवाचैवं स्वयं नागान्महीधरः । कृतं तदस्य सैन्येन मुमूर्षोर्महमानिनः ॥ २१२ ॥
जेष्याम्येकोऽपि भरतं सहायाः किं ममापि हि । निर्वास्यतां द्रुतमिदं तत्सैन्यमयशस्करम् ॥ २१३ ॥
अथान्यः कश्चिदप्युचे स्वयमागान्न केवलम् । स प्रत्युतोपहासाय स्त्रीसैन्यं प्राहिणोदिह ॥ २१४ ॥
तच्छ्रुत्वा सुमहाक्रोधं नन्द्यावर्तेश्वरोऽकरोत् । स्त्रीरूपधारिणस्ते च रामाद्या द्वारमाययुः ॥ २१५ ॥
आदिक्षदतिवीर्योऽपि दासीवदिमिकाः स्त्रियः । गाढं गृहीत्वा ग्रीवासु निर्वास्यन्तां पुराद्बहिः ॥ २१६ ॥
समन्तात्तस्य सामन्ता उत्थाय सपदातयः । स्त्रीसैन्यं तदुपद्रोतुं प्रावर्तन्त महाभुजाः ॥ २१७ ॥
रामभद्रो भुजस्तम्भेनेभस्तम्भमथोच्चकैः । समुत्पाट्यायुधीकृत्य तान् समन्तादपातयत् ॥ २१८ ॥
तेन सामन्तभङ्गेनातिवीर्यः कुपितो भृशम् । रणाय स्वयमुत्तस्थे खड्गमाकृष्य भीषणम् ॥ २१९ ॥
अथ तत् खड्गमाच्छिद्य लक्ष्मणस्तत्क्षणादपि । तमाचकर्ष केशेषु तद्वस्त्रेण बबन्ध च ॥ २२० ॥

मृगं व्याघ्र इवादाय तं नृव्याघ्रश्चचाल सः । दृश्यमानो जनैः पौरैरुत्त्रासतरलेक्षणैः ॥ २२१ ॥
अथ तं मोचयामास मैथिली करुणापरा । सद्यो भरतसेवां च सौमित्रिः प्रत्यपादयत् ॥ २२२ ॥
स्त्रीवेषमथ संजह्रे सर्वेषां क्षेत्रदेवता । अज्ञासीदतिवीर्योऽपि तौ तदा रामलक्ष्मणौ ॥ २२३ ॥
अतिवीर्यस्तयोः पूजां महतीं विदधे ततः । दध्यौ च मानध्वंसेन मानी वैराग्यमुच्चकैः ॥ २२४ ॥
किं सेविष्येऽहमप्यन्यमित्यहङ्कारभाग्घृदि । दीक्षार्थी विजयरथे पुत्रे राज्यं न्यधत्त सः ॥ २२५ ॥
द्वितीयो भरतो मेऽसि शाधि क्ष्मां प्रव्रज स्म मा । रामेणेत्थं निषिद्धोऽपि स प्राव्राजीन्महामनाः ॥ २२६ ॥
तत्स्वसुर्विजयरथो रतिमालाभिधां निजाम् । लक्ष्मणाय ददौ जामिं तां प्रतीयेष लक्ष्मणः ॥ २२७ ॥
ययौ ससैन्यो विजयपुरं रामोऽपि पत्तनम् । अयोध्यां विजयरथो भरतं सेवितुं पुनः ॥ २२८ ॥
विज्ञाततदुदन्तोऽपि भरतो गरिमाचलः । सच्चकार तमायातं सन्तो हि नतवत्सलाः ॥ २२९ ॥
कनिष्ठां रतिमालाया नाम्ना विजयसुन्दरीम् । ददौ स्वसारं स्त्रीसारं भरताय स भूभुजे ॥ २३० ॥
तदा च विहरंस्तत्रातिवीर्यो मुनिराययौ । वन्दित्वा क्षमयाञ्चक्रे भरतेन स भूभुजा ॥ २३१ ॥
विसृष्टः सप्रसादेन भरतेन महीभुजा । सानन्दो विजयरथो नन्द्यावर्तपुरं ययौ ॥ २३२ ॥
महीधरमनुज्ञाप्य रामे गन्तुं समुद्यते । वनमालामापप्रच्छे यियासुरथ लक्ष्मणः ॥ २३३ ॥
जगाद वनमालापि बाष्पपूर्णविलोचना । प्राणत्राणं तदाकार्षीः प्राणेश मम किं मुधा ॥ २३४ ॥
वरं भवेत् सुखमृत्युस्तदैव मम वल्लभ । न त्वेर्धवैशसमिदं दुःखं त्वद्विरहोत्थितम् ॥ २३५ ॥

१ अधिकत्रासेन चपलनेत्रैः । २ स्वसारम् । ३ जग्राह । ४ अर्धवधसदृशम् ।

अद्यैव परिणीय त्वं सहैव नय मां प्रभो । त्वद्वियोगाच्छलं प्राप्य नेष्यत्यपरथान्तकः ॥ २३६ ॥
अन्वनैषील्लक्ष्मणोऽथ भ्रातुः शुश्रूषको ह्यहम् । शुश्रूषाविघ्नकृन्मा भूः सहायान्ती मनस्विनि ॥ २३७ ॥
प्रापय्याभीप्सितं स्थानं ज्यायांसं वैरवर्णिनि । त्वां समेष्यामि भूयोऽपि वास्तव्या हृदये ह्यसि ॥ २३८ ॥
घोरेभ्यः शपथेभ्यो यं त्वं कारयसि मानिनि । तं करोमि पुनरिहागमप्रत्ययहेतवे ॥ २३९ ॥
न चेदायामि भूयोऽपि तदहं रात्रिभोजिनाम् । गृह्णेऽहसेति शपथं सौमित्रिः कारितस्तया ॥ २४० ॥
रात्रिशेषे ततो रामः ससीतालक्ष्मणोऽचलत् । क्रमाद्वनानि लङ्घित्वा प्राप क्षेमाञ्जलिं पुरीम् ॥ २४१ ॥
रामस्तद्बहिरुद्याने वन्याहारः फलादिभिः । बुभुजे लक्ष्मणानीतैर्जानकीकरसंस्कृतैः ॥ २४२ ॥
तत्र राममनुज्ञाप्य कौतुकात्प्राविशत् पुरीम् । सौमित्रिस्तत्र चाश्रौषीदुच्चैराघोषणामिति ॥ २४३ ॥
शक्तिप्रहारं सहते योऽमुष्य पृथिवीपतेः । तस्मै परिणयनाय ददात्येष स्वकन्यकाम् ॥ २४४ ॥
तेन चाघोषणाहेतुं पृष्ट एकोऽवदत् पुमान् । अत्रास्ति शत्रुदमनो नाम राजा महाभुजः ॥ २४५ ॥
तस्यास्ति कनकादेवीकुक्षिजा वरकन्यका । जितपद्मेति पद्मायाः सद्मैकं पद्मलोचना ॥ २४६ ॥
वरस्यौजःपरीक्षार्थमिदमारभ्यते ततः । प्रत्यहं क्ष्माभुजानेन तादृक्षो नैति कोऽपि ना ॥ २४७ ॥
श्रुत्वेत्थं लक्ष्मणोऽगच्छत्तं राजानं सभास्थितम् । कुतो हेतोः कुतस्त्यस्त्वं तत्पृष्टश्चैवमब्रवीत् ॥ २४८ ॥
अहं भरतदूतोऽस्मि गच्छन्नर्थेन केनचित् । तव कन्यामिमां श्रुत्वा परिणेतुमिहागमम् ॥ २४९ ॥
सहिष्यसे शक्तिघातं ममेत्युक्तो महीभुजा । किमेकेन सहिष्येऽहं पञ्चेत्यूचे च लक्ष्मणः ॥ २५० ॥

१ अन्यथा । २ वरः वर्णो यस्याः सावरवर्णिनी तत्संबोधने । ३ पापेन । ४ लक्ष्म्याः सद्म गृहम । ५ बलपरीक्षार्थम् ।

॥ २५१ ॥
जितपद्मा तदानीं च तत्रागाद्राजकन्यका । बभूव लक्ष्मणं प्रेक्ष्य क्षणाच्च मदनातुरा ॥ २५२ ॥
तया सद्योऽनुरागिण्या वार्यमाणोऽपि भूपतिः । चिक्षेप लक्ष्मणायाशु दुःसहं शक्तिपञ्चकम् ॥ २५३ ॥
द्वे कराभ्यां द्वे कक्षाभ्यां दन्तैरेकां च लक्ष्मणः । अग्रहीज्जितपद्मायाः कन्याया मनसा सह ॥ २५४ ॥
जितपद्माक्षिपत्तत्र स्वयं वरणमालिकाम् । उदुह्यतामियं कन्येत्यब्रवीत्पार्थिवोऽपि तम् ॥ २५५ ॥
लक्ष्मणोऽप्यवदद्बाह्योपवनेऽस्ति ममाग्रजः । रामो दाशरथिस्तेन परतन्त्रोऽस्मि सर्वदा ॥ २५६ ॥
तौ रामलक्ष्मणौ ज्ञात्वा तत्क्षणं स क्षमापतिः । गत्वा रामं नमश्चक्रे स्ववेश्मन्यानिनाय च ॥ २५७ ॥
महत्या प्रतिपत्त्या स राजा राममपूजयत् । सामान्योऽप्यतिथिः पूज्यः किं पुनः पुरुषोत्तमः ॥ २५८ ॥
ततोऽपि चलिते रामे सौमित्रिस्तं महीपतिम् । उवाच परिणेष्यामि व्यावृत्तस्त्वत्सुतामिति ॥ २५९ ॥
निशायां निर्ययौ रामः प्राप सायं च पत्तनम् । वंशस्थलं नाम वंशशैलाख्याद्रितटस्थितम् ॥ २६० ॥
तस्मिन् सभूपतिं लोकमालुलोके भयाकुलम् । पप्रच्छ च नरं कञ्चिद्रामस्तद्भयकारणम् ॥ २६१ ॥
आचख्यौ पुरुषः सोऽपि तार्तीयीकोऽद्य वासरः । अमुष्मिन् पर्वते रात्रौ रौद्रस्योच्छलतो ध्वनेः ॥ २६२ ॥
तद्भयाद्रात्रिमन्यत्र गमयत्यखिलो जनः । प्रातश्च पुनरायाति कष्टा नित्यमियं स्थितिः ॥ २६३ ॥
ततश्च कौतुकाद्रामः प्रेरितो लक्ष्मणेन च । तत्रारुरोहापश्यच्च कायोत्सर्गस्थितौ मुनी ॥ २६४ ॥
भक्त्या ववन्दिरे तौ तु जानकीरामलक्ष्मणाः । तदग्रेऽवादयद्रामो गोकर्णार्पितवल्लकीम्[1] ॥ २६५ ॥
हृद्यं जगौ च सौमित्रिर्ग्रामरागमनोहरम् । चित्राङ्गहारकरणं सीता देवी ननर्त च

[1] वल्लकी वीणा ।

तदा चास्तं ययावर्को जजृम्भे च विभावरी । विकृतानेकवेतालश्चागाद्देवोऽनलप्रभः ॥ २६६ ॥
स्वयं वेतालरूपः सोऽट्टहासैः स्फोटयन्नभः । महर्षी तावुपद्रोतुं प्रावर्तत दुराशयः ॥ २६७ ॥
मुक्त्वोपसाधु वैदेहीं सन्नद्धौ रामलक्ष्मणौ । उत्तस्थाते तं निहन्तुमकाले कालतां गतौ ॥ २६८ ॥
सोऽपि देवस्तयोस्तेजःप्रसरं सोढुमक्षमः । निजं स्थानं ययौ साध्वोस्तयोश्चाजनि केवलम् ॥ २६९ ॥
देवैश्च केवलज्ञानमहिमा विदधे तयोः । नत्वा रामश्च पप्रच्छोपसर्गविधिकारणम् ॥ २७० ॥
तत्राख्यदेको महर्षिराख्यया कुलभूषणः । आसीन्नगर्यां पद्मिन्यां राजा विजयपर्वतः ॥ २७१ ॥
तस्यामृतस्वराख्योऽभूद्दूतो दूतस्य तस्य च । भार्योपयोगा तत्पुत्रावुदितो मुदितोऽपि च ॥ २७२ ॥
वयस्यस्तस्य दूतस्य वसुभूतिरिति द्विजः । उपयोगा तदासक्ताजिघांसदमृतस्वरम् ॥ २७३ ॥
नृपादेशाद्विदेशायान्यदागादमृतस्वरः । सह गच्छन् वसुभूतिर्मार्गे तं चावधीच्छलात् ॥ २७४ ॥
वसुभूतिः पुरीमेत्य जनायैवमवोचत । कुतोऽपि कार्यादमृतस्वरेणाहं निवर्तितः ॥ २७५ ॥
शशंस चोपयोगायाः स नौ सम्भोगविघ्नकृत् । मया व्यापादितो मार्गे च्छलं लब्ध्वामृतस्वरः ॥ २७६ ॥
साऽप्यूचे साध्वकार्षीस्त्वं जहि पुत्राविमावपि । अस्तु निर्मक्षिकमिति सोऽपि तत्प्रत्यपद्यत ॥ २७७ ॥
दैवाच्छ्रुत्वा च तं मन्त्रं वसुभूतिसधर्मिणी । ईर्ष्ययाख्यच्च तत्सून्वोर्मुदितस्योदितस्य च ॥ २७८ ॥
उदितेन रुषा सद्यो वसुभूतिर्निपातितः । मृत्वैष नलपल्ल्यां स म्लेच्छः समुदपद्यत ॥ २७९ ॥
धर्मं श्रुत्वान्यदा राजा महर्षेर्मतिवर्धनात् । प्रव्रज्यामाददे तावप्युदितो मुदितोऽपि च ॥ २८० ॥

१ यमत्वं प्राप्तौ रामलक्ष्मणौ । २ हन्तुमैच्छत् ।

ततो मृत्वा भवं भ्रान्त्वा चिरान्मर्त्यौ बभूव सः । तापसीभूय भूयोऽपि चकाराज्ञानकं तपः ॥ २९६ ॥
मृत्वानलप्रभः सोऽयं ज्योतिष्कस्त्रिदशोऽभवत् । दीक्षां रत्नरथचित्ररथौ जगृहतुश्च तौ ॥ २९७ ॥
विपद्य चाच्युते कल्पेऽतिबलोऽथ महाबलः । नामधेयेन जज्ञाते त्रिदशौ प्रवरर्द्धिकौ ॥ २९८ ॥
च्युत्वा च सिद्धार्थपुरे क्षेमङ्करमहीपतेः । महिष्या विमलादेव्यास्तौ कुक्षाववतेरतुः ॥ २९९ ॥
क्रमादजनिषातां च विमलायामुभौ सुतौ । कुलभूषण एषोऽहं तथायं देशभूषणः ॥ ३०० ॥
उपाध्यायस्य घोषस्यार्पितौ पाठाय भूभुजा । अपठाव कलाः सर्वा द्वादशाब्दीमवस्थितौ ॥ ३०१ ॥
त्रयोदशेऽब्दे घोषेण सहायातौ नृपान्तिके । राजवेश्मन्यपश्याव कन्यां वातायनस्थिताम् ॥ ३०२ ॥
जातानुरागौ तस्यां च सद्योऽपि विमनायितौ । अगमावान्तिकं राज्ञोऽदर्शयावाखिलाः कलाः ॥ ३०३ ॥
उपाध्यायोऽर्चितो राज्ञा जगाम निजमन्दिरम् । आवां च मातरं नन्तुं गतौ राजाज्ञया ततः ॥ ३०४ ॥
तत्र चावामपश्याव तां कन्यां मातुरन्तिके । अशंसच्चाम्बा युवयोः स्वसेयं कनकप्रभा ॥ ३०५ ॥
घोषोपाध्यायसदने युवयोस्तस्थुषोः सतोः । जातेयं वत्सौ तेनेमां नोपलक्षयथो[1] युवाम् ॥ ३०६ ॥
तच्छ्रुत्वा लज्जितावावामज्ञानात् स्वसृकाङ्क्षिणौ । क्षणाद्वैराग्यमापन्नौ प्राव्रजावान्तिके गुरोः ॥ ३०७ ॥
तप्यमानौ तपस्तीव्रमिहायातौ महागिरौ । कायोत्सर्गेण चास्थाव निरपेक्षौ वपुष्यपि ॥ ३०८ ॥
पितावयोर्वियोगेन गृहीत्वानशनं मृतः । गरुडेशोऽभवद्देवो महालोचननामकः ॥ ३०९ ॥
विज्ञायासनकम्पेन चोपसर्गं स आवयोः । सम्प्रत्ययमिहायातः प्राग्जन्मस्नेहपीडितः ॥ ३१० ॥

---

१ न जानीथः ।

पार्श्वे केवलिनोऽगच्छत् सह देवैः कुतूहलात् ॥ ३११ ॥
अनलप्रभदेवः सोऽनन्तवीर्यमहामुनेः । मुनिसुव्रततीर्थेऽस्मिन् कः पश्चात्तव केवली ॥ ३१२ ॥
देशनान्तेऽनन्तवीर्यः पृष्टः शिष्येण केनचित् । देशभूषण इति च भ्रातरौ द्वौ भविष्यतः ॥ ३१३ ॥
सोऽप्याख्यन्मम निर्वाणे केवली कुलभूषणः । विभङ्गेनान्यदा ज्ञात्वा कायोत्सर्गस्थिताविह ॥ ३'४ ॥
तच्चानलप्रभः श्रुत्वा निजं स्थानमुपेत्य च । प्राग्जन्मवैराच्च स नावुपदुद्राव दारुणम् ॥ ३१५ ॥
॥ युग्मम् ॥
मिथ्यात्वेनानन्तवीर्यवचनं कर्तुमन्यथा । युष्मद्भीत्यानशच्च सः ॥ ३१६ ॥

दिनान्यतीयुश्चत्वारि तस्योपद्रवतो दृढम् । अद्यायातौ युवामत्र सहायोऽयमुपसर्गपरोऽप्यभूत् ॥ ३१७ ॥
कर्मक्षयादावयोश्च केवलं समजायत । कर्मक्षये साध्वकार्षीस्त्वं किं प्रत्युपकरोमि ते ॥ ३१८ ॥
महालोचनदेवोऽपि तदोचे गरुडाधिप । काकुत्स्थ तथाप्युपकरिष्यामि क्वापीत्युक्त्वा तिरोदधे ॥ ३१९ ॥
नार्थो नः कश्चिदप्यस्तीत्युक्ते रामेण सोऽमरः । तत्रागत्य नमश्चक्रे राममानर्च चोच्चकैः ॥ ३२० ॥
अथ वंशस्थलाधीशो राजा नाम्ना सुरप्रभः । रामनाम्ना रामगिरिर्गिरिः सोऽभूत्तदादि च ॥ ३२१ ॥
रामाज्ञया तत्र शैले सोऽर्हच्चैत्यान्यकारयत् । उद्दण्डं दण्डकारण्यं प्रविवेश च निर्भयः ॥ ३२२ ॥
सुरप्रभमथापृच्छ्य प्रतस्थे रघुपुङ्गवः । काकुत्स्थः सुस्थितस्तस्थौ स्वकीय इव वेश्मनि ॥ ३२३ ॥
विधाय तत्र चावासं महागिरिगुहागृहे । नाम्ना त्रिगुप्तसुगुप्तौ नभसा समुपेयतुः ॥ ३२४ ॥
तत्र भोजनवेलायामन्येद्युश्चारणौ मुनी ।

१ नौ आवाम् । २ न प्रयोजनम् ।

द्विमासोपोषितौ तौ तु पारणार्थमुपस्थितौ । भक्त्या ववन्दिरे रामसीतासौमित्रयस्त्रयः ॥ ३२५ ॥
यथोचितैरन्नपानैः सीता तौ प्रत्यलाभयत् । तदा देवैर्विदधिरे रत्नगन्धाम्बुवृष्टयः ॥ ३२६ ॥
तदा रत्नजटी कम्बुद्वीपविद्याधरेश्वरः । द्वौ सुरौ चैत्य रामाय प्रीताः साश्वं रथं ददुः ॥ ३२७ ॥
गन्धाम्बुवृष्टिगन्धेन तत्र गन्धाभिधः खगः । उत्तीर्य पादपाद्रोगी तद्वास्तव्यः समाययौ ॥ ३२८ ॥
सञ्जातजातिस्मरणो मुनेर्दर्शनमात्रतः । पपात मूर्च्छया भूमौ सीताम्भोभिः सिषेच तम् ॥ ३२९ ॥
लब्धसञ्ज्ञः समुत्थाय साधुपादेषु सोऽपतत् । साधोः स्पर्शौषधीलब्ध्या नीरोगश्चाभवत्क्षणात् ॥ ३३० ॥
पक्षौ हेमावजायेतां चञ्चूर्विद्रुमविभ्रमा । पद्मरागप्रभौ पादौ नानारत्नप्रभं वपुः ॥ ३३१ ॥
रत्नाङ्कुरश्रेणिनिभा जटाः शिरसि चाभवन् । जटायुर्नाम तस्याभूत्ततः प्रभृति पक्षिणः ॥ ३३२ ॥
॥ युग्मम् ॥
रामोऽपृच्छन्महर्षी तौ गृध्रः क्रव्यादयं कुधीः[1] । स्थित्वा वः[2] पादयोः पार्श्वे शान्तः कस्मादजायत ॥३३३॥
भदन्तावयमत्यन्तविरूपावयवः पुरा । कथमद्य क्षणाज्जातो हेमरत्नोत्करद्युतिः ॥ ३३४ ॥
सुगुप्तर्षिरथाचख्यावासीदिह पुरा पुरम् । कुम्भकारकटं नाम राजा तत्रैष दण्डकः ॥ ३३५ ॥
श्रावस्त्यां च तदा राजा जितशत्रुरजायत । धारिणी नाम तत्पत्नी स्कन्दको नाम तत्सुतः ॥ ३३६ ॥
पुरन्दरयशा नामाभवच्च दुहिता तयोः । कुम्भकारकटेशस्तां पर्यणैषीच्च दण्डकः ॥ ३३७ ॥
अन्यदार्थेन केनापि जितशत्रुनृपान्तिके । प्राहिणोद्दण्डको दूतं पालकं नामतो द्विजम् ॥ ३३८ ॥

---

१ क्रव्य मांसमत्तीति क्रव्याद् क्विप्प्रत्ययान्तः । २ हे भगवन्तौ ।

आरेभे पालकस्तं तु धर्मं दूषयितुं कुधीः ॥ ३३९ ॥
जितशत्रुस्तदा चार्हद्धर्मगोष्ठीपरोऽभवत् । युक्त्या निरुत्तरीचक्रे सत्यसंवादपूर्वकम् ॥ ३४० ॥
स स्कन्दककुमारेण मिथ्यादृष्टिर्दुराशयः । विसृष्टश्चान्यदा राज्ञा कुम्भकारकटं ययौ ॥ ३४१ ॥
तदा स हसितः सभ्यैरसर्पं स्कन्दकेऽदधत् । मुनिसुव्रतपादान्ते स्कन्दको व्रतमाददे ॥ ३४२ ॥
विरक्तश्चान्यदा पञ्चराजपुत्रशतान्वितः । कुम्भकारकटे यामीत्यापपृच्छे स च प्रभुम् ॥ ३४३ ॥
पुरन्दरयशोमुख्यलोकं बोधयितुं पुरे । गतस्य सपरीवारस्योपसर्गो भविष्यति ॥ ३४४ ॥
उवाच प्रभुरप्येवं तत्र ते मारणान्तिकः । भूयोऽपि स्कन्दकोऽपृच्छत् स्वामिनं मुनिसुव्रतम् ॥ ३४५ ॥
वयमाराधकास्तत्र भाविनो वा न वेत्यथ । सर्वमेतर्हि सम्पूर्णमित्युक्त्वा स्कन्दकोऽचलत् ॥ ३४६ ॥
त्वां विनाराधकाः सर्वेऽपीत्याख्यद् भगवानपि । गच्छन्नासादयामास कुम्भकारकटं पुरम् ॥ ३४७ ॥
क्रमेण स्कन्दकाचार्यो मुनिपञ्चशतीयुतः । साधूपयोग्योद्यानेषु शस्त्राण्युर्व्यामखानयत् ॥ ३४८ ॥
तं दृष्ट्वा पालकः क्रूरः संस्मरंस्तं पराभवम् । आययौ वन्दितुं तं च दण्डकः सपरिच्छदः ॥ ३४९ ॥
उद्याने स्कन्दकाचार्य एकस्मिन् समवासरत् । प्रहृष्टो देशनान्ते च वेश्मागाद्दण्डको नृपः ॥ ३५० ॥
स्कन्दको देशनां चक्रे जहृषुर्बहवो जनाः । स्वामिन्नेष बकाचारः पाखण्डी स्कन्दकः खलु ॥ ३५१ ॥
गत्वा रहसि राजानमित्यूचे पालकः कुधीः । त्वां हत्वा राज्यमादातुमागादिह महाशठः ॥ ३५२ ॥
सहस्रयोधिभिः पुम्भिर्मुनिवेषधरैरसौ । छन्नं क्षिप्तानि शस्त्राणि दृष्ट्वा प्रत्येतु भूपतिः ॥ ३५३ ॥
अत्रोद्याने स्वस्थाने च मुनिवेषैर्महाभटैः । चित्राण्यस्त्राण्यपश्यच्च विषादं च परं ययौ ॥ ३५४ ॥
ततश्चाखानयद्राजा मुनिस्थानानि सर्वतः ।

अविचार्य ततो राजाप्यादिदेशेति पालकम् । साधु मन्त्रिस्त्वया ज्ञातं चक्षुष्मान् भवता ह्यहम् ॥ ३५५ ॥
कर्तुं त्वमेव जानासि दुर्मतेरस्य चोचितम् । तत्कुरुष्व न भूयोऽपि प्रष्टव्योऽहं महामते ॥ ३५६ ॥
इत्युक्तः पालकः शीघ्रं गत्वा यन्त्रमकारयत् । स्कन्दकस्याग्रतः साधूनेकैकं च न्यपीलयत् ॥ ३५७ ॥
[1]निःपील्यमानानेतांस्तु देशनापूर्वकं स्वयम् । अकारयत् स्कन्दकोऽपि सम्यगाराधनाविधिम् ॥ ३५८ ॥
उपयन्त्रं शिशौ नीते परिवारान्तिमे मुनौ । कारुण्यात् स्कन्दकाचार्य इत्यभाषत पालकम् ॥ ३५९ ॥
आदौ पीलय मामेव कुरुष्वैतद्वचो मम । बालं मुनिं न पश्यामि पील्यमानं यथा ह्यमुम् ॥ ३६० ॥
तत्पीडापीडितं ज्ञात्वा स्कन्दकं पालकोऽपि हि । तमेव बालकमुनिं तत्पीडार्थमपीलयत् ॥ ३६१ ॥
उत्पन्नकेवलाः सर्वेऽप्यवापुः पदमव्ययम् । प्रत्याख्याय स्कन्दकस्तु निदानमिति निर्ममे ॥ ३६२ ॥
दण्डकस्य पालकस्य तथात्र कुलराष्ट्रयोः । व्यापादनाय भूयासं तपसोऽस्य फलं यदि ॥ ३६३ ॥
एवं कृतनिदानः सन् पीलितः पालकेन सः । देवो वह्निकुमारोऽभूत् कालाग्निरिव तत्क्षये ॥ ३६४ ॥
पुरन्दरयशोदत्तरत्नकम्बलतन्तुजम् । तद्रजोहरणं [2]रक्तेनाक्तं [3]शकुनिकाहरत् ॥ ३६५ ॥
दोर्दण्डबुद्ध्या यत्नेन गृहीतमपि तत्त्वतः । पुरः पुरन्दरयशोदेव्या दैवात् पपात सः ॥ ३६६ ॥
विदाञ्चकार सा भ्रातुर्महर्षेर्विपदं ततः । किमकार्षीः पाप पापमित्याक्रोशच्च दण्डकम् ॥ ३६७ ॥
तां शोकमग्नामुद्धृत्यानैषीच्छासनदेवता । मुनिसुव्रतपादान्ते प्रव्रज्यामाददे च सा ॥ ३६८ ॥
स्कन्दकाग्निकुमारोऽपि प्राग्जन्मावधिना विदन् । सपालकं सपूर्लोकमदहद्दण्डकं नृपम् ॥ ३६९ ॥

---

१ परिवारेऽन्तिमश्चरमस्तस्मिन् । २ रक्तेन शोणितेनाक्तं व्याप्तम् । ३ पक्षिणी ।

क्रीडयेतस्ततो भ्राम्यंस्तत्र सौमित्रिराययौ। ददर्श सूर्यहासासिं सूर्यस्येव करोत्करम् ॥ ३८५ ॥
तं खड्गमाददे सोऽथ प्रत्याकाराच्चकर्ष च। अपूर्वशस्त्रालोके हि क्षत्रियाणां कुतूहलम् ॥ ३८६ ॥
तत्तीक्ष्णत्वपरीक्षार्थं तत्क्षणं तेन लक्ष्मणः। अभ्यर्णस्थां वंशजालीं नाललात्रं लुलाव च ॥ ३८७ ॥
वंशजालान्तरस्थस्य शम्बूकस्याथ कर्तितम्। भूतले मौलिकमलं सोऽपश्यत्पतितं पुरः ॥ ३८८ ॥
प्रविवेशाग्रतो यावत् सौमित्रिर्वंशगह्वरम्। तावत्कबन्धमैक्षिष्ट वटशाखावलम्बिनम् ॥ ३८९ ॥
अयुध्यमानोऽशस्त्रश्च पुमान् कोऽपि हतो मया। अमुना कर्मणा धिङ्मामित्यात्मानं निनिन्द सः ॥ ३९० ॥
गत्वा च रामभद्राय तदशेषं शशंस सः। असिं च दर्शयामास रामोऽप्येवमभाषत ॥ ३९१ ॥
असावसिः सूर्यहासः साधकोऽस्य त्वया हतः। अस्य सम्भाव्यते नूनं कश्चिदुत्तरसाधकः ॥ ३९२ ॥
अत्रान्तरे दशग्रीवस्वसा चन्द्रणखाभिधा। मत्सूनोः सूर्यहासोऽद्य सेत्स्यतीति कृतत्वरा ॥ ३९३ ॥
पूजापानान्नसहिता तत्र प्रमुदिता ययौ। ददर्श च शिरः सूनोश्छिन्नं लुलितकुण्डलम् ॥ ३९४ ॥
॥ युग्मम् ॥
क्वासि हा वत्स शम्बूक शम्बूकेति रुदत्यथ। अपश्यल्लक्ष्मणस्याङ्घ्रिन्यासपङ्क्तिं मनोहराम् ॥ ३९५ ॥
मम सूनुर्हतो येन तस्येयं पदपद्धतिः। इति तत्पदपद्धत्या द्रुत चन्द्रणखा ययौ ॥ ३९६ ॥
यावत् किञ्चिदगात्तावत् ससीतालक्ष्मणं पुरः। नेत्राभिरामं रामं सापश्यत्तरुतले स्थितम् ॥ ३९७ ॥
निरीक्ष्य रामं सा सद्यो रिरंसाविवशाभवत्। कामावेशः कामिनीनां शोकोद्रेकेऽपि कोऽप्यहो ॥ ३९८ ॥

१ किरणसमूहम्। २ शीर्षकमलम्। ३ रन्तुमिच्छा रिरंसा। ४ शोकाधिके।

किमार्यः सत्यपि मयि योत्स्यते स्वयमीदृशैः । इति राममयाचिष्ट तेषां युद्धाय लक्ष्मणः ॥ ४१३ ॥
गच्छ वत्स जयाय त्वं यदि ते सङ्कटं भवेत् । सिंहनादं ममाहूत्यै कुर्या इत्यन्वशात्स तम् ॥ ४१४ ॥
रामाज्ञां प्रतिपद्योच्चैर्लक्ष्मणोऽथ धनुःसखः । गत्वा प्रववृते हन्तुं स तांस्तार्क्ष्य इवोरगान् ॥ ४१५ ॥
प्रवर्धमाने तद्युद्धे स्वभर्तुः पार्ष्णिवृद्धये । गत्वा त्वरितमित्यूचे रावणं रावणस्वसा ॥ ४१६ ॥
आयातौ दण्डकारण्ये मनुष्यौ रामलक्ष्मणौ । अनात्मज्ञौ निन्यतुस्ते जामेयं यमगोचरम् ॥ ४१७ ॥
श्रुत्वा स्वसृपतिस्ते तु सानुजः सबलो ययौ । तत्र सौमित्रिणा सार्धं युध्यमानोऽस्ति सम्प्रति ॥ ४१८ ॥
कनिष्ठभ्रातृवीर्येण स्ववीर्येण च गर्वितः । परतोऽस्ति स्थितो रामो विलसन् सीतया सह ॥ ४१९ ॥
सीता च रूपलावण्यश्रिया सीमेव योषिताम् । न देवी नोरगी नापि मानुष्यन्यैव कापि सा ॥ ४२० ॥
तस्या दासीकृताशेषसुरासुरवधूजनम् । त्रैलोक्येऽप्यप्रतिच्छन्दं रूपं वाचामगोचरम् ॥ ४२१ ॥
आसमुद्रसमुद्राङ्क यानि कान्यपि भूतले । तवैवार्हन्ति रत्नानि तानि सर्वाणि वान्यत्र ॥ ४२२ ॥
दृशामनिमिषीकारकारणं रूपसम्पदा । स्त्रीरत्नमेतद्गृह्णीया न चेत्तन्नासि रावणः ॥ ४२३ ॥
आरुह्य पुष्पकमथादिदेश दशकन्धरः । विमानराज त्वरितं याहि यत्रास्ति जानकी ॥ ४२४ ॥
ययौ चात्यन्तवेगेन विमानमनुजानकि । स्पर्धयेव दशग्रीवमनसस्तत्र गच्छतः ॥ ४२५ ॥
दृष्ट्वापि रामादत्युग्रतेजसो दशकन्धरः । बिभाय दूरे तस्थौ च व्याघ्रो हुतवहादिव ॥ ४२६ ॥

---

१ धनुःसहायः । २ गरुडः । ३ पार्ष्णिः तेनापृष्ठभाग. । ४ अनुचौ । ५ युद्धस्थानादन्यत्र । ६ समुद्रपर्यन्तं मुद्रया सहितक्ष्मा यस्य यत्सम्बोधनम् ।

इतस्तटी ॥ ४२७ ॥

इति चाचिन्तयदितः कष्टं रामो दुरासदः । इतश्च सीताहरणमितो व्याघ्र इतस्तटी ॥ ४२७ ॥
विमृश्य च ततो विद्यामस्मार्षीदवलोकनीम् । उपतस्थे च सा मङ्क्षु किङ्करीव कृताञ्जलिः ॥ ४२८ ॥
ततश्चाज्ञापयामास तत्कालं तां दशाननः । कुरु साहाय्यमह्वाय मम सीतां हरिष्यतः ॥ ४२९ ॥
सावोचद्वासुकेर्मौलिरत्नमादीयते सुखम् । न तु रामसमीपस्था सीता देवासुरैरपि ॥ ४३० ॥
उपायः किं त्वसावस्ति यायाद्येनैषं लक्ष्मणम् । तस्यैव सिंहनादेन सङ्केतो ह्यनयोरयम् ॥ ४३१ ॥
एवं कुर्विति तेनोक्ता व्रजित्वा परतस्ततः । सा साक्षादिव सौमित्रिः सिंहनाद विनिर्ममे ॥ ४३२ ॥
सिंहनादं च तं श्रुत्वा रामो दध्यौ ससम्भ्रमः । जगत्यप्रतिमल्लो मे हस्तिमल्ल इवानुजः ॥ ४३३ ॥
तं न पश्यामि सौमित्रिर्येन प्राप्नोति सङ्कटम् । तस्य सङ्कटसङ्केतक्ष्वेडा त्वत्र निशम्यते ॥ ४३४ ॥
एवं वितर्कव्यग्रोऽभूद्यावद्रामो महामनाः । सीता लक्ष्मणवात्सल्यात्तावदेवमवोचत ॥ ४३५ ॥
आर्यपुत्र किमद्यापि वत्से सङ्कटमागते । विलम्बसे द्रुतं गत्वा त्रायस्व ननु लक्ष्मणम् ॥ ४३६ ॥
इत्यादि सीतावचनैः सिंहनादेन चेरितः । जगाम त्वरितं रामोऽशकुनान्यप्यमानयन् ॥ ४३७ ॥
अथोत्तीर्य दशग्रीवो विमाने पुष्पकाभिधे । आरोपयितुरारेभे रुदन्तीं जनकात्मजाम् ॥ ४३८ ॥
स्वामिन्येषोऽस्मि मा भैषीस्तिष्ठ तिष्ठ निशाचर । रोषादिति वदन् दूराज्जटायुस्तमधावत ॥ ४३९ ॥
स त्रोटिनखकोटीभिर्निशिताभिर्महाखगः । चकर्ष रावणस्योरः सीरैः कृषिमहीमिव ॥ ४४० ॥
ततः क्रुद्धो दशग्रीवः खड्गमारोप्य दारुणम् । पक्षौ छित्वापातयत्तं पतङ्गं पृथिवीतले ॥ ४४१ ॥

१ येनोपायेनैष रामो लक्ष्मण यायात्। २ लक्ष्मणस्यैव। ३ चंचूनखाग्रैः। ४ हलै। ५ पक्षिणम्।

निःशङ्कोऽथ दशग्रीवः सीतामारोप्य पुष्पके । चचाल नभसा तूर्णं पूर्णप्रायमनोरथः ॥ ४४२ ॥
हा नाथ विद्विपन्माथ[1] राम हा वत्स लक्ष्मण । हा तातपादा हा भ्रातर्भामण्डल महाभुज ॥ ४४३ ॥
सीता वो ह्रियतेऽनेन काकेनेव बलिश्छलात् । एवं सीता रुरोदोच्चै रोदयन्तीव रोदसीम् ॥ ४४४ ॥
श्रुत्वा तद्रुदितं रत्नजटयर्कजटिनन्दनः । खेचरो विममर्शैवं[2] नूनं रामस्य पत्न्यसौ ॥ ४४५ ॥
समुद्रोपरि शब्दोऽयं श्रूयते येन तेन तु । ह्रियते रावणेनेयं छलितौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४४६ ॥
प्रभोर्भामण्डलस्याद्योपकरोमीति जातधीः । दधावे खड्गमाकृष्य दशकन्धरमाक्षिपन् ॥ ४४७ ॥
युद्धायाह्वयमानं तं हसित्वैप दशाननः । सद्यो जहार तद्विद्यां विद्यासामर्थ्यतोऽखिलाम् ॥ ४४८ ॥
निकृत्तपक्षः[3] पक्षीव हृतविद्यः पपातः सः । कम्बुद्वीपे कम्बुशैलमारुह्य समवास्थित ॥ ४४९ ॥
रावणोऽपि विमानस्थो गच्छन् व्योमार्णवोपरि । इति सानुनयं प्रोचे मैथिलीं मन्मथातुरः ॥ ४५० ॥
नभश्चरक्ष्माचराणां भर्तुर्मे महिषीपदम् । प्राप्तासि रोदिषि कथं हर्षस्थाने कृतं शुचा ॥ ४५१ ॥
मन्दभाग्येन रामेण सह त्वां योजयन् विधिः । नानुरूपं पुरा चक्रे मयाकार्यधुनोचितम् ॥ ४५२ ॥
मां पतिं देवि मन्यस्व सेवया दाससन्निभम् । मयि दासे तव दासाः खेचर्यः खेचरा अपि ॥ ४५३ ॥
ब्रुवाणे रावणे त्वेवं सीता तस्थावधोमुखी । स्मरन्ती मन्त्रवद्भक्त्या राम इत्यक्षरद्वयम् ॥ ४५४ ॥
जानकीपादयोर्मूर्ध्ना स पपात स्मरातुरः । साप्यपासारयत्पादौ परपुंस्पर्शकातरा[4] ॥ ४५५ ॥
आचुक्रोश च सीतैवं निरनुक्रोश निस्त्रप । अचिराल्लप्स्यसे मृत्युं परस्त्रीकामनाफलम् ॥ ४५६ ॥

---

१ विद्विपतां शत्रूणां माथो मथन यस्मात्तत्सम्बोधने। २ अचिन्तयत् । ३ लूनौ पक्षौ यस्य सः ।
४ परपुरुषस्पर्शने कातरा ।

तदानीं सङ्मुखा एयुर्मन्त्रिणः सारणादयः । अन्ये च रक्षःसामन्ताः समंताद्राक्षसप्रभोः ॥ ४५७ ॥
महोत्सवां महोत्साहो महासाहसकृत्पुरीम् । आगमद्रावणो लङ्कामलङ्घ्यौणविक्रमः ॥ ४५८ ॥
न यावद्रामसौमित्रिक्षेमोदन्तसमागमः । भोक्ष्ये न तावदित्युच्चैः सीताभिग्रहमाददे ॥ ४५९ ॥
लङ्कापूर्वदिशि स्थिते सुरवरोद्यानोपमे खेचर,—स्त्रीणां विभ्रमधाम्नि देवरमणोद्याने स्वयं जानकीम् ।
रक्ताशोकतरोस्तले त्रिजटया चारक्षकैरावृतां, मुक्त्वागाद्दशकन्धरः प्रमुदितः स्वं धाम धाम्नां निधिः ॥४६०॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते महाकाव्ये सीताहरणो नाम पञ्चमः सर्गः ।

॥ अथ षष्ठः सर्गः ॥

इतश्च रामः सम्प्राप्तस्त्वरितं तत्र चापभृत् । अमित्रैः सह सौमित्रिर्यत्राभूद्रणकेलिकृत् ॥ १ ॥

आयान्तं राममालोक्य सौमित्रिरिदमब्रवीत् । आर्यामेकाकिनीं मुक्त्वा किमार्येह त्वमागमः ॥ २ ॥

आहूतः सिंहनादेन तव वैधुर्यलक्ष्मण । लक्ष्मणाहमिहायातो व्याजहारेति राघवः ॥ ३ ॥

लक्ष्मणोऽप्यवदत्सिंहनादोऽकारि मया न हि । श्रुतश्चार्येण तन्नूनं वयं केनापि वञ्चिता ॥ ४ ॥

अपहर्तुं सत्यमार्यामपनीतोऽस्युपायतः । सिंहनादस्य करणे शङ्के स्तोकं न कारणम् ॥ ५ ॥

तद्गच्छ शीघ्रमेवार्य त्रातुमार्यां महाभुज । हत्वारीनहमप्येष यावदायामि पृष्ठतः ॥ ६ ॥

इत्युक्तो रामभद्रोऽगात् स्वस्थानं तत्र जानकीम् । नापश्यच्च महीपृष्ठे मूर्च्छितो निपपात च ॥ ७ ॥

लब्धसंज्ञः समुच्छाय तं मुमुर्षुं जटायुषम् । ईक्षाञ्चक्रे रामभद्रो दध्याविति च तीक्ष्णधीः ॥ ८ ॥

केनापि दयिता नूनं जह्रे च्छलपरेण मे । तेनापहारक्रुद्धोऽयं महात्मा निहतः खगः ॥ ९ ॥

ततः प्रत्युपकाराय श्रावकस्य जटायुषः । ददौ रामो नमस्कारं परलोकाध्वशम्बलम् ॥ १० ॥

स विपद्याभवत् कल्पे माहेन्द्रे प्रवरः सुरः । रामोऽपि सीतामन्वेष्टुमाटाटव्यामितस्ततः ॥ ११ ॥

इतश्च लक्ष्मणो वीरः खरेण प्रांज्यपत्तिना । योद्धुं प्रावर्ततैकोऽपि न सिंहस्य सखा युधि ॥ १२ ॥

---

१ शत्रुभिः । २ वैकल्यचिन्हेन । ३ हे लक्ष्मण । ४ दूरं नीतः । ५ प्राज्या बहवः पत्तयो यस्य तेन ।

इति ज्येष्ठं न्यवारयत् ॥ १३ ॥

अत्रान्तरे च त्रिशिराः खरस्यावरजो भटः । को नामास्मिंस्तत्राक्षेप इति ज्येष्ठं न्यवारयत् ॥ १४ ॥

अथो रथस्थं त्रिशिरोराक्षसं समरोद्यतम् । जघान रामावरजो गणयंस्तं पतङ्गवत् ॥ १५ ॥

तदा पातालल‍ङ्केशचन्द्रोदरनृपात्मजः । विराधः सर्वसंन्नाहिसैन्यस्तत्र समाययौ ॥ १६ ॥

आरिराधयिषुर्नत्वा विराधो रामसोदरम् । इत्यूचे तव भृत्योऽहमेतेषां त्वद्द्विषां द्विषन् ॥ १७ ॥

चन्द्रोदराख्यं निर्वास्य पितरं मे महाभुज । पातालल‍ङ्कां जगृहुरमी रावणपत्तयः ॥ १८ ॥

कः सखांशोस्तमोध्वंसे द्विपद्विदलने च ते । तथापि भृत्यलेशत्वाद्रणायादिश मां प्रभो ॥ १९ ॥

स्मित्वा च लक्ष्मणोऽवोचद्धन्यमानान्मया द्विपः । पश्यामून् विजयो ह्यन्यसाहाय्याद्दोष्मतां ह्रिये ॥ २० ॥

अद्यप्रभृति ते स्वामी ज्येष्ठो मम रघूद्वहः । पातालल‍ङ्काराज्ये च स्थापितोऽसि मयाद्य भोः ॥ २१ ॥

विरोधिनं विराधं स्वं तं दृष्ट्वा लक्ष्मणान्तिके । क्रुद्धोऽधिकं खरोऽभ्येत्याधिज्यधन्वैवमब्रवीत् ॥ २२ ॥

तनयो मम शम्बूकः क्वास्ते विश्वस्तघातक । विराधेन वराकेण सख्या किं रक्ष्यसेऽधुना ॥ २३ ॥

स्मित्वा चोवाच सौमित्रिस्त्रिशिरा अपि तेऽनुजः । भ्रातुःपुत्रस्य सोत्कण्ठस्तमनुप्रेषितो मया ॥ २४ ॥

पुत्रे भ्रातरि चोत्कण्ठा चेत्तत्रापि बलीयसी । नेतुं त्वामपि तत्रास्मि सद्यः सज्यधनुर्ननु ॥ २५ ॥

मया प्रमादघातेन पादन्यासेन कुन्थुवत् । तव सूनुर्हतो मूढ तत्र मे पौरुषं न हि ॥ २६ ॥

अधुना त्वं भटम्मन्यश्चेत्पूरयसि कौतुकम् । त्वया प्रीणामि कीनाशं वनवासेऽपि सत्र्यहम्

१ कनीयान् भ्राता । २ सर्वं सन्नद्धं सैन्यं यस्य सः । ३ आराधयितुमिच्छुः । ४ सूर्यस्य । ५ शत्रुदलने
६ ज्यया प्रत्यञ्चया सहित सज्य धनुर्यस्य सः । ७ यमम् । ८ सत्री दाता ।

इत्युक्तवति सौमित्रावमित्रो राक्षसः खरः । खरं प्रहर्तुमारेभे दन्तीव गिरिसानुनि ॥ २७ ॥
लक्ष्मणोऽपि क्षणेनापि कङ्कपत्रैः सहस्रशः । अम्बरं तिरयामास भानुभिर्भानुमानिव ॥ २८ ॥
भयङ्करः खेचराणां गरीयान् सङ्गरस्तयोः । अजायत श्राद्धदेवदैवतैकमहोत्सवः ॥ २९ ॥
विष्णुनापि रणे यस्य शक्तिरीदृक् खरः स हि । प्रतिविष्णोरप्यधिको व्योमन्येवं गिरोऽभवन् ॥ ३० ॥
कालक्षेपो वधेऽस्यापीत्यमर्षाल्लज्जितः स्वयम् । सौमित्रिः खरमूर्धानं क्षुरप्रेणाच्छिदत् क्षणात् ॥ ३१ ॥
दूषणो लक्ष्मणेनापि ससैन्यो योद्धुमुद्यतः । संजह्रे कुञ्जर इव सयूथो दववह्निना ॥ ३२ ॥
ततः सार्धं विराधेन ववले रामसोदरः । स्फुरद्वामेक्षणः काममाशंसन्नार्ययोः शुभम् ॥ ३३ ॥
गत्वा दूरमपश्यच्च रामभद्रं द्रुमान्तरे । सीताविरहितं दृष्ट्वा विषादं परमं ययौ ॥ ३४ ॥
पुरःस्थमपि सौमित्रिमपश्यन् रघुपुङ्गवः । सीताविरहशल्येन पीडितः खेऽब्रवीदिति ॥ ३५ ॥
वने भ्रान्तमिदं तावन्मया दृष्टा न जानकी । युष्माभिः किं न सा दृष्टा ब्रूत हे वनदेवताः ॥ ३६ ॥
अमुष्मिन् भीषणेऽरण्ये भूतश्वापदसङ्कुले । विमुच्यैकाकिनीं सीतां लक्ष्मणाय गतोऽस्मि हा ॥ ३७ ॥
रक्षोभटसहस्राग्रे संयत्येकं च लक्ष्मणम् । मुक्त्वा भूयोऽहमत्रागामहो धीर्मम दुर्धियः ॥ ३८ ॥
हा सीते निर्जनेऽरण्ये कथं मुक्ता मया प्रिये । हा वत्स लक्ष्मण कथं मुक्तोऽसि रणसङ्कटे ॥ ३९ ॥
एव ब्रुवन् रामभद्रो मूर्छया न्यपतत् क्षितौ । क्रन्दद्भिः पक्षिभिरपि वीक्ष्यमाणो महाभुजः ॥ ४० ॥
लक्ष्मणोऽप्यब्रवीदेवमार्याय किमिदं ननु । तवायं लक्ष्मणो भ्राता जित्वारीन् समुपास्थितः ॥ ४१ ॥

१ तीक्ष्ण यथा स्यात्तथा । २ किरणै । ३ श्राद्धदेवो यमः । ४ आकाशे आकाशाभिमुख दृष्ट्वाब्रवीदित्यर्थः । ५ रणे ।

पीयूषेणेव संसिक्तो रामभद्रस्तया गिरा । लब्धसंज्ञो ददर्शाग्रे सस्वजे च निजानुजम् ॥ ४२ ॥
उदश्रुरूचे सौमित्रिः सिंहनादस्य कारणं । जानकीहरणमिदं ध्रुवं कस्यापि मायिनः ॥ ४३ ॥
तस्य प्राणैः सहैवाहमाहरिष्यामि जानकीम् । तत्प्रवृत्त्युपलम्भाय सम्प्रति प्रयतामहे ॥ ४४ ॥
पातालङ्काराज्ये च स्थाप्यतामेष पैतृके । विराधः प्रतिपन्नं[1] हि मयामुष्मै खराहवे[2] ॥ ४५ ॥
सीताप्रवृत्तिमानेतुं विद्याधरभटानथ । प्रजिघाय विराधस्तावारिराधयिषुः प्रभू ॥ ४६ ॥
काकुत्स्थौ तस्थतुस्तत्र शोकानलकरालितौ । मुहुर्मुहुर्निःश्वसन्तौ निर्दशन्तौ क्रुधाधरम् ॥ ४७ ॥
दूरं विद्याधरा भ्रान्त्वा विराधप्रहिताश्च ते । सीताप्रवृत्तिं न प्रापुस्तत्रैत्यास्थुरधोमुखाः ॥ ४८ ॥
तेषामधोमुखत्वेन ज्ञात्वा रामोऽब्रवीदिति । स्वामिकार्ये यथाशक्ति साधु युष्माभिरुद्यतम् ॥ ४९ ॥
सीताप्रवृत्तिर्न प्राप्ता को दोषस्तत्र वो भटाः । दैवस्य विपरीतस्य के यूयं कोऽपरोऽथवा ॥ ५० ॥
नत्वा विराधोऽप्यवदन्मा निर्वेदं कृथाः प्रभो । अनिर्वेदः श्रियो मूलं तव भृत्योऽस्मि नन्वहम् ॥ ५१ ॥
एहि पातालङ्कायां निवेशयितुमद्य माम् । सीताप्रवृत्तिः सुलभा तत्र भर्तुर्भविष्यति ॥ ५२ ॥
विराधेन ससैन्येन ततो रामः सलक्ष्मणः । ययौ पातालङ्कायाः पुर्याः परिसरावनौ ॥ ५३ ॥
तत्रारिसूदनः सुन्दो नाम रक्षः खरात्मजः । संमुखीनो रणायागान्महासैन्यसमावृतः ॥ ५४ ॥
पुरोगेण विराधेन समं पूर्वविरोधिना । सुन्दश्चक्रे रणं घोरं सद्यः पितृवधक्रुधा ॥ ५५ ॥
अथो रणस्थे काकुत्स्थे सुन्दश्चन्द्रणखागिरा । सद्यः प्रणश्य लङ्कायां रावणं शरणं ययौ ॥ ५६ ॥

---

१ प्रतिज्ञातम् । २ खरसङ्ग्रामे ।

ततः पाताललङ्कायां प्रविश्य रघुपुङ्गवौ । निवेशयामासतुस्तं विराधं पैतृके पदे ॥ ५७ ॥
प्रासादे खरराजस्य तस्थतू रामलक्ष्मणौ । युवराज इव पुनर्विराधः सुन्दवेश्मनि ॥ ५८ ॥
इतश्च साहसगतेश्चिरं ताराभिलाषिणः । सिद्धा प्रतारणी विद्या हिमवद्गिरिकन्दरे ॥ ५९ ॥
तया सुग्रीवरूपः स कामरूप इवामरः । जगाम किष्किन्धपुरे द्वितीयोऽर्क इवाम्बरे ॥ ६० ॥
क्रीडार्थं बहिरुद्याने सुग्रीवे च गते तदा । स तदन्तःपुरमगात्तारादेवीविभूषितम् ॥ ६१॥
आगाच्च सत्यसुग्रीवो द्वारि च द्वारपालकैः । स्खलितोऽग्रे गतो राजा सुग्रीव इति वादिभिः ॥ ६२ ॥
सुग्रीवद्वितयं दृष्ट्वा सन्देहाद्वालिनन्दनः । शुद्धान्तविप्लवं त्रातुं तद्द्वारं त्वरितो ययौ ॥ ६३ ॥
शुद्धान्ते विटसुग्रीवः प्रविशन् वालिसूनुना । मार्गाद्रिणा सरित्पूर इव प्रस्खलितस्ततः ॥ ६४ ॥
अथामिलन् सैनिकानामक्षौहिण्यश्चतुर्दश । आहूतानि जगत्सारसर्वस्वानीव सर्वतः ॥ ६५ ॥
द्वयोरपि तयोर्भेदमजानन्तोऽथ सैनिकाः । सत्यसुग्रीवतोऽर्धेऽर्धे विटसुग्रीवतोऽभवन् ॥ ६६ ॥
ततः प्रववृते युद्धं सैन्ययोरुभयोरपि । कुन्तपातैर्दिवं कुर्वदुल्कापातमयीमिव ॥ ६७ ॥
युयुधे सादिना सादी निषादी च निषादिना । पदातिना पदातिश्च रथिको रथिकेन च ॥ ६८ ॥
चतुरङ्गचमूचक्रविमर्दादथ मेदिनी । अवाप कम्पं मुग्धेव प्रौढप्रियसमागमात् ॥ ६९ ॥
एह्येहि रे परगृहप्रवेशिन्निति तं ब्रुवन् । विटसुग्रीवमुद्ग्रीवः सुग्रीवो योद्धुमाह्वत ॥ ७० ॥
ततश्च विटसुग्रीवो मत्तेभ इव तर्जितः । ऊर्जितं गर्जितं कुर्वन् सम्मुखीनो युधेऽभवत् ॥ ७१ ॥

---

१ अन्तःपुरस्योपद्रवम् । २ हे परगृहप्रवेशिन् इति सम्बोधनम् ।

युयुधाते महायोधौ तौ क्रोधारुणलोचनौ । विदधानौ जगत्त्रासं कीनाशस्येव सोदरौ ॥ ७२ ॥
तौ निशातैर्निशातानि शस्त्रैः शस्त्राण्यथो मिथः । चिच्छिदाते तृणच्छेदं रणच्छेकावुभावपि ॥ ७३ ॥
शस्त्रखण्डैरुच्छलद्भिर्दुद्रुवे खेचरीगणः । महायुद्धे तयोर्वृक्षखण्डो महिषयोरिव ॥ ७४ ॥
तौ छिन्नास्त्रावथान्योऽन्यममर्षणशिरोमणी । मल्लयुद्धेनास्फलतां पर्वताविव जङ्गमौ ॥ ७५ ॥
उत्पतन्तौ क्षणाद्व्योम्नि निपतन्तौ क्षणाद्भुवि । ताम्रचूडाविवाभातां वीरचूडामणी उभौ ॥ ७६ ॥
तौ द्वावपि महाप्राणौ मिथो जेतुमनीश्वरौ । अपसृत्य च दूरेण वृषभाविव तस्थतुः ॥ ७७ ॥
साहाय्यकार्थं सुग्रीवः समाहूयाञ्जनासुतम् । भूयोऽपि युयुधे मायासुग्रीवेणोग्रकर्मणा ॥ ७८ ॥
हनूमतः पश्यतोऽपि द्वयोर्भेदमजानतः । कुट्टयामास सुग्रीवं विटसुग्रीव उत्कटः ॥ ७९ ॥
पुनर्युद्धेन सुग्रीवः खिन्नः खिन्नतनुस्ततः । बहिर्निर्गत्य किष्किन्धपुरादावासमग्रहीत् ॥ ८० ॥
तत्रैव विटसुग्रीवस्तस्थावस्वस्थमानसः । अन्तःपुरप्रवेशं च न लेभे वालिनन्दनात् ॥ ८१ ॥
सुग्रीवो न्यञ्चितग्रीवमथैवं पर्यचिन्तयत् । अहो स्त्रीलम्पटः कूटपटुः कोऽप्येष नो द्विषन् ॥ ८२ ॥
आत्मीया अप्यनात्मीया द्विषन्मायावशीकृताः । अहो बभूवुस्तदसाववस्कन्दो निर्हेयैः ॥ ८३ ॥
मायापराक्रमोत्कृष्टः कथं वध्यो द्विषन्मया । धिग्मां पराक्रमभ्रष्टं वालिनाम्नस्त्रपाकरम् ॥ ८४ ॥
धन्यो महाबलो वाली योऽखण्डपुरुषव्रतः । राज्यं तृणमिव त्यक्त्वा जगाम परमं पदम् ॥ ८५ ॥
चन्द्ररश्मिः कुमारो मे बलीयान् जगतोऽप्यसौ । किं तु द्वयोरभेदज्ञः कं रक्षतु निहन्तु कम् ॥ ८६ ॥

१ रणे छेकौ चतुरौ । २ वृक्षसमूहः । ३ हनूमन्तम् । ४ नम्रशीर्षं यथा तथा । ५ सङ्ग्रामः ।

इदं तु विदधे साधु साध्वहो चन्द्ररश्मिना । तस्य पापीयसो रुद्धं शुद्धान्ते यत्प्रवेशनम् ॥ ८७ ॥
वधाय बलिनोऽमुष्य बलीयांसं श्रयामि कम् । यद्घात्या एव रिपवः स्वतोऽपि परतोऽपि वा ॥ ८८ ॥
भूर्भुवःस्वस्त्रयीवीरं मरुत्तमखभञ्जनम् । भजामि विद्विपद्घातहेतवे किं दशाननम् ॥ ८९ ॥
असौ किं तु प्रकृत्या स्त्रीलोलस्त्रैलोक्यकण्टकः । तं च मां च निहत्याशु तारामादास्यते स्वयम् ॥ ९० ॥
ईदृशे व्यसने प्राप्ते साहाय्यं कर्तुमीश्वरः । आसीत् खरः खरतरो राघवेण हतः स तु ॥ ९१ ॥
तावेव रामसौमित्री गत्वा मित्रीकरोमि तत् । तत्कालोपनतस्यापि तौ विराधस्य राज्यदौ ॥ ९२ ॥
तौ तु पाताललङ्कायामलङ्कर्मीणदोर्बलौ । विराधस्योपरोधेन तथैवाद्यापि तिष्ठतः ॥ ९३ ॥
एवं विमृश्य सुग्रीवोऽनुशिष्य रहसि स्वयम् । विराधपुर्यां विश्वासभूतं दूतं न्ययोजयत् ॥ ९४ ॥
गत्वा पाताललङ्कायां विराधाय प्रणम्य सः । स्वामिव्यसनवृत्तान्तं कथयित्वाब्रवीदिदम् ॥ ९५ ॥
महति व्यसने स्वामी पतितो नस्तदीदृशे । राघवौ शरणीकर्तुं तव द्वारेण वाञ्छति ॥ ९६ ॥
द्रुतमायातु सुग्रीवः सतां सङ्गो हि पुण्यतः । तेनेत्युक्तो दूत एत्य सुग्रीवाय शशंस तत् ॥ ९७ ॥
प्रचचालाथ सुग्रीवोऽश्वानां ग्रैवेयकस्वनैः । दिशो मुखरयन् सर्वा वेगाद्दूरमदूरयन् ॥ ९८ ॥
पातालङ्कां स प्राप क्षणेनाप्युपवेश्मवत् । विराधमुपतस्थे चाभ्युत्तस्थौ सोऽपि तं मुदा ॥ ९९ ॥
विराधोऽपि पुरोभूय रामभद्राय तायिने । तं नमस्कारयामास तद्दुःखं च व्यजिज्ञपत् ॥ १०० ॥
सुग्रीवोऽप्येवमूचेऽस्मिन् दुःखे त्वमसि मे गतिः । क्षुते हि सर्वथा मूढे शरणं तरणिः खलु ॥ १०१ ॥

१ स्त्रीलम्पट । २ मायासुग्रीवम् । ३ आग्रहेण । ४ कण्ठाभरणस्वनैः । ५ समीपीकुर्वन् । ६ रक्षित्रे । ७ नष्टे । ८ सूर्यः ।

रामोऽप्युवाच सुग्रीवं सीतान्वेषणहेतवे । प्रयतस्व किमेताभिरपरेणापि वस्तुना ॥ ११७ ॥
इत्युक्त्वा बहिरुद्याने गत्वा तस्थौ रघूद्वहः । सुग्रीवोऽपि तदादेशात्प्रविवेश निजां पुरीम् ॥ ११८ ॥
इतश्च पुर्यां लङ्कायां रावणान्तःपुरस्त्रियः । खरादिहननोदन्तान्मन्दोदर्यादयोऽरुदन् ॥ ११९ ॥
रुदती सह सुन्देन स्वसा चन्द्रणखापि च । प्राविशद्रावणगृहं पाणिभ्यां कुट्टयन्त्युरः ॥ १२० ॥
दृष्ट्वा च रावणं कण्ठे लगित्वोच्चतरस्वरम् । रुदती निजगादैवं दैवेन निहतास्मि हा ॥ १२१ ॥
हतः पुत्रो हतो भर्त्ता हतौ च मम देवरौ । चतुर्दश सहस्राणि हताश्च कुलपत्तयः ॥ १२२ ॥
पातालङ्का चाच्छिन्ना राजधानी त्वदर्पिता । दर्पवद्भिर्विद्विषद्भिर्बन्धो जीवत्यपि त्वयि ॥ १२३ ॥
जीवग्राहं प्रणश्याहं सुन्देन सह सूनुना । त्वां शरण्यमिहायाता कुत्र तिष्ठामि शाधि माम् ॥ १२४ ॥
अबोधयद्दशास्योऽपि रुदन्तीं तां ससौष्ठवः । त्वद्भर्तृपुत्रहन्तारं हनिष्याम्यचिरादपि ॥ १२५ ॥
शोकेन तेन [1]वैदेहीविप्रलम्भरुजापि च । फालच्युत इव द्वीपी तल्पे तस्थौ निपत्य सः ॥ १२६ ॥
अथ मन्दोदरी देवी तमुपेत्याभ्यधादिति । कथं प्राकृतवत् स्वामिन्निश्चेष्ट इव तिष्ठसि ॥ १२७ ॥
रावणोऽप्यब्रवीदेवं वैदेहीविरहज्वरात् । न चेष्टितुं न वक्तुं च न चालोकयितुं क्षमः ॥ १२८ ॥
मया चेज्जीवता तेऽर्थस्तन्मानं प्रोज्झ्य[2] मानिनि । गत्वानुनय वैदेहीं यथा मयि रिरंसते ॥ १२९ ॥
नान्यनारीमनिच्छन्तीं भुञ्जे जातुचिदप्यहम् । अर्गलानियमो ह्यत्र ममास्ति गुरुसाक्षिकः ॥ १३० ॥
पीडिता पीडया पत्युः कुलीना सापि तत्क्षणम् । जगाम देवरमणोद्याने सीतामुवाच च ॥ १३१ ॥

---

१ सीताविरहपीडया । २ त्यक्त्वा

उल्ललंन्तो दुर्ललिता यमस्येव सभासदः । विकृता रावणेनेयुरुपसीतं भयङ्कराः ॥ १४७ ॥

॥ त्रिभिर्विशेषकम् ॥

ध्यायन्ती मनसा पञ्चपरमेष्ठिनमस्क्रियाम् । सीता तस्थावभीतेव न तु भेजे दशाननम् ॥ १४८ ॥

विभीषणः प्रभाते तु निशावृत्तं निशम्य तत् । आगादुपदशग्रीवं सीतां चैवमवोचत ॥ १४९ ॥

भद्रे का त्वं कुतः स्थानात्कस्य चासि किमत्र च । मा भैषीः सर्वमाख्याहि परस्त्रीसोदरस्य मे ॥ १५० ॥

तं मध्यस्थं परिज्ञाय सीताप्याख्यदधोमुखी । अहं जनकपुत्र्यस्मि सीता भामण्डलस्वसा ॥ १५१ ॥

गृहिणी रामभद्रस्य स्नुषा दशरथस्य च । समं पत्या सानुजेन दण्डकारण्यमागमम् ॥ १५२ ॥

तत्रैकदा देवरो मे क्रीडयेतस्ततो भ्रमन् । खे महासिं ददर्शैकं जग्राह च कुतूहलात् ॥ १५३ ॥

अभ्यर्णस्थां वंशजालीं तेन चिच्छेद सोऽसिना । अज्ञानाच्च तदन्तःस्थतत्साधकशिरोऽच्छिदत् ॥ १५४ ॥

अयुध्यमानोऽनागस्कः कोप्ययं हा हतो मया । सानुताप इव भ्रातुः समीपं स उपागमत् ॥ १५५ ॥

तस्यासिसाधकस्यैव काचिदुत्तरसाधिका । मद्देवरस्यानुपदं तत्र कोपादुपागमत् ॥ १५६ ॥

भर्तारं मम दृष्ट्वा चाद्भूतरूपपुरन्दरम् । अयाचीद्रन्तुकामार्तावाज्ञासीत्तां च मत्पतिः ॥ १५७ ॥

सागच्छदागमदथ रक्षसां बलमुल्बणम् । क्ष्वेडां वैधुर्यसङ्केतीकृत्यागाल्लक्ष्मणो युधि ॥ १५८ ॥

मायाक्ष्वेडामथो कृत्वा दूरं नीत्वा च मत्पतिम् । दुराशोऽहृत मामेष स्ववधायैव राक्षसः ॥ १५९ ॥

तच्छ्रुत्वा रावणं नत्वा बभाषे च बिभीषणः । कुलस्य दूषणमिदं स्वामिन् कर्म त्वया कृतम् ॥ १६० ॥

---

१ उच्छलन्तः । २ दुर्विनीताः । ३ निरपराधी । ४ वैधुर्ये सङ्कटे सङ्केतभूतां कृत्वा ।

न यावदिह हन्तुं नः काकुत्स्थोऽभ्येति सानुजः । मुच्यतां तावदाश्वेव नीत्वा सीता तदन्तिके ॥ १६१ ॥
इत्युक्ते रावणः क्रोधारुणाक्षोऽप्यब्रवीदिति । किमिदं भाषसे भीरो व्यस्मार्षीर्मम पौरुषम् ॥ १६२ ॥
सीतानुनीतावश्यं हि मम भार्या भविष्यति । तौ चायातौ हनिष्यामि वराकौ रामलक्ष्मणौ ॥ १६३ ॥
ऊचे विभीषणो भ्रातः सत्यं तज्ज्ञानिनो वचः । यद्रामपत्न्याः सीतायाः कृते नः कुलसंक्षयः ॥ १६४ ॥
भक्तस्य बन्धोर्मे वाचं मन्यसे नान्यथा कथम् । मया हतो दशरथः स तावज्जीवितः कथम् ॥ १६५ ॥
न यद्यप्यन्यथाभावि भावि वस्तु महाभुज । तथापि प्रार्थ्यसे मुञ्च सीतां नः कुलघातिनीम् ॥ १६६ ॥
अनाकर्णितकेनेव विभीषणगिरामथ । आरोप्य पुष्पके सीतां भ्रमन्नेवमदर्शयत् ॥ १६७ ॥
अमी क्रीडाद्रयो रत्नसानवः स्वादुनिर्झराः । नन्दनोद्यानसोदर्याण्यमून्युपवनानि च ॥ १६८ ॥
यथाकामीनवृष्टीनि धारावेश्मान्यमूनि च । अमूश्च केलिकुल्यः सहंसा हंसगामिनि ॥ १६९ ॥
एतानि रतिवेश्मानि स्वर्गखण्डोपमानि च । मया सह रमस्वैषु सुभ्रु यत्र रतिस्तव ॥ १७० ॥
ध्यायन्ती रामपादाब्जे हंसीव जनकात्मजा । वसुन्धरेव धैर्येण चुक्षोभ न हि तद्गिरा ॥ १७१ ॥
सर्वेषु रम्यस्थानेषु भ्रान्त्वा भ्रान्त्वा दशाननः । मुमोचाशोकवनिकामध्ये भूयोऽपि जानकीम् ॥ १७२ ॥
प्रेक्ष्योन्मत्तमिव ज्येष्ठं वाचोयुक्तेरगोचरम् । विभीषणो मन्त्रयितुं कुलामात्यानथाह्वयत् ॥ १७३ ॥
ऊचे च भोः कुलामात्याः कामाद्या ह्यान्तरद्विषः । भूता इवैते तेष्वेकोऽप्युन्मथ्नाति प्रमादिनम् ॥ १७४ ॥

१ रत्नशिखरा । २ नन्दनोपवनसदृशानि । ३ यथेच्छवृष्टीनि ।

कामं कामातुरः स्वामी कामस्त्वेको हि दुर्जयः । किं पुनः कृतसाहाय्यः परनारीरिरंसया ॥ १७५ ॥
तदतः परमत्यन्तं महति व्यसनार्णवे । पतिष्यति पतिर्लङ्कापुर्या दोष्मानपि द्रुतम् ॥ १७६ ॥
अथ ते मन्त्रिणः प्रोचुर्वयं नाम्नैव मन्त्रिणः । त्वमेव मन्त्री मन्त्रात्तु यस्येदृग्दूरदर्शिता ॥ १७७ ॥
किं करोति पर मन्त्रः प्रभौ कामवशंवदे । मिथ्यादृष्टौ जने जैनधर्मस्येवोपदेशनम् ॥ १७८ ॥
सुग्रीवहनुमन्मुख्या मिलिता राघवस्य ते । महात्मनां न्यायभाजां कः पक्षं नावलम्बते ॥ १७९ ॥
सीतानिमित्तो ह्यिक्ष्वाकाज्ज्ञान्युक्तो नः कुलक्षयः । तथापि पुरुपाधीनं कर्तव्यं समयोचितम् ॥ १८० ॥
ततो विभीषणश्चक्रे वप्रे यन्त्रादिरोपणम् । अनागतं हि पश्यन्ति मन्त्रिणो मन्त्रचक्षुषा ॥ १८१ ॥
इतश्च कालं कमपि कथमप्यत्यवाहयत् । सौमित्रिणाश्वास्यमानो रामो विरहपीडितः ॥ १८२ ॥
अनुशिष्याथ रामेण प्रेपितो लक्ष्मणः स्वयम् । प्रतस्थे प्रति सुग्रीवं तूणचापकृपाणभृत् ॥ १८३ ॥
दलयन् क्ष्मां पदन्यासैः कम्पयस्तं च पर्वतम् । वेगान्दोलितदोःस्पर्शान्मार्गवृक्षांश्च पातयन् ॥ १८४ ॥
उत्कटभृकुटीभीमललाटोऽरुणलोचनः । भीतैर्द्वाःस्थैर्मुक्तमार्गः प्राप सुग्रीववेश्म सः ॥ १८५ ॥
॥ युग्मम् ॥
आयातं लक्ष्मणं श्रुत्वा निर्गत्यान्तःपुराद्द्रुतम् । उपतस्थे कपिराजः कम्पमानवपुर्भयात् ॥ १८६ ॥
ऊचे च लक्ष्मणः क्रुद्धः कृतकृत्योऽसि वानर । सुखं तिष्ठसि निःशङ्कः स्वान्तःपुरसमावृतः ॥ १८७ ॥
स्वामी तरुतलासीनो दिवसानब्दसन्निभान् । यथात्येति न तद्वेत्सि प्रतिपन्नं च विस्मृतम् ॥ १८८ ॥

---

१ परनारीरिरंसया कृतं साहाय्यं यस्यैतादृशः कामो दुर्जयस्तत्र किं वक्तव्यमित्यर्थः । २ पृथ्वीम् ।

मा साहसगतेर्मार्गं गमः सङ्कुचितो न सः ॥ १८९ ॥
सीताप्रवृत्तिमानेतुमुत्तिष्ठस्वाधुनापि हि । प्रसीदैकं प्रमादं मे सहस्वासि प्रभुर्यतः ॥ १९० ॥
पतित्वा पादयोस्तस्य सुग्रीवोऽथाब्रवीदिति । द्रुतं ययौ रामभद्रं नमश्चक्रे च भक्तितः ॥ १९१ ॥
एवमाराध्य सौमित्रिमग्रे कृत्वा कपीश्वरः । सर्वत्रास्खलिता यूयं गवेषयत मैथिलीम् ॥ १९२ ॥
इत्यादिशच्च स्वान् सैन्यान् भो भोः सर्वेऽपि दोर्भृतः । भूमिरन्ध्रेष्वथान्यत्र त्वरितत्वरितं ययुः ॥ १९३ ॥
इत्युक्तास्तेन ते सैन्या द्वीपेष्वद्रिषु सिन्धुषु । आगमद्राममस्थाच्च स इवात्यन्तदुःखितः ॥ १९४ ॥
सीताहरणमाकर्ण्य तदा भामण्डलोऽपि हि । एत्य शुश्रूषमाणोऽस्थात्तत्रैव चिरपत्तिवत् ॥ १९५ ॥
विराधोऽपि समं सैन्यैः स्वामिव्यसनपीडितः । तं च रत्नजटी दृष्ट्वा दूरादेवमचिन्तयत् ॥ १९६ ॥
सुग्रीवोऽपि स्वयं गच्छन् कम्बुद्वीपमुपाययौ । मद्वधाय महाबाहुः सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ १९७ ॥
संस्मृत्य किं ममागस्तत्प्रैष्ययं दशमौलिना । इदानीमेष मे प्राणान् हरिष्यति हरीश्वरः ॥ १९८ ॥
हृता विद्या दशास्येन पुरा तावन्महौजसा । नाभ्युदस्थाः कथं मां त्वं व्योमयानेऽलसोऽसि किम् ॥१९९॥
इति चिन्तापरं तं द्राक् सुग्रीवोऽगादुवाच च । जानकीं हरतस्तस्य युद्धे ह्यहमुपस्थितः ॥ २०० ॥
सोऽप्यभ्यधाद्दशास्येन विद्या मे सर्वतो हृता । तेन विज्ञापितः सीतोदन्तमेवं व्यजिज्ञपत् ॥ २०१ ॥
ततश्च रामपादान्ते स नीतः कपिकेतुना । हृता लङ्कापुरीशेन विद्या च मम कुप्यतः ॥ २०२ ॥
देव देवी नृशंसेन सती सीता दुरात्मना । देव्यां रुदत्यां सीतायामकुप्यं दशमौलये ॥ २०३ ॥
हा राम वत्स सौमित्रे भ्रातर्भामण्डलेति च ।

१ स साहसगतेर्मार्गो मृत्युरूपो न सङ्कुचितः तवापि मरणं भविष्यतीति ध्वनिः । २ राम इव ।

सीतोदन्तेन तेनाथ मुदितो रघुपुङ्गवः । सुरसङ्गीतपुरेशं रत्नजटिनमाश्लिषत् ॥ २०४ ॥
भूयो भूयोऽपि पप्रच्छ सीतोदन्तं रघूद्वहः । भूयो भूयोऽपि सोऽप्याख्यत्तन्मनःप्रीतिहेतवे ॥ २०५ ॥
अपृच्छद्रामभद्रस्तान् सुग्रीवादीन्महाभटान् । इतः कियति दूरे सा लङ्कापूस्तस्य रक्षसः ॥ २०६ ॥
तेऽप्यूचुः किं तया पुर्यासन्नयाथ दविष्ठया । रावणस्य जगज्जिष्णोर्यत्सर्वे तृणवद्वयम् ॥ २०७ ॥
रामोऽप्यूचे कृतं तस्य जय्याजय्यविचिन्तया । दर्शनप्रतिभूवन्नस्तं दर्शयत केवलम् ॥ २०८ ॥
तस्य दर्शितमात्रस्य सामर्थ्यं ज्ञास्यथाचिरात् । सौमित्रिमुक्तनाराचपीयमानगलासृजः ॥ २०९ ॥
वभाषे लक्ष्मणोऽप्येवं क एष ननु रावणः । सारमेय इवासारच्छलेनैवं चकार यः ॥ २१० ॥
क्षत्राचारेण तस्याहं छेत्स्यामि च्छलिनः शिरः । सङ्ग्रामनाटकं यूयं सभ्यीभूयैव पश्यत ॥ २११ ॥
जाम्बवान् व्याजहाराथ सर्वं वो युज्यते परम् । यो हि कोटिशिलोत्पाटी स हनिष्यति रावणम् ॥ २१२ ॥
साधुनानन्तवीर्येणाख्यातं ज्ञानवता ह्यदः । अस्मत्प्रत्ययहेतोस्तत्समुत्पाटय तां शिलाम् ॥ २१३ ॥
एवमस्त्वित्युक्तवन्तं ते नयन्ति स्म लक्ष्मणम् । सपदि व्योमयानेन यत्र कोटिशिलास्ति सा ॥ २१४ ॥
उच्चिक्षेप शिलां दोष्णा लक्ष्मणस्तां लतामिव । साधु साध्वित्युच्यमानस्त्रिदशैः पुष्पवर्षिभिः ॥ २१५ ॥
सञ्जातप्रत्ययास्तेऽपि व्योमयानेन पूर्ववत् । किष्किन्धायां समानिन्युर्लक्ष्मणं रामसन्निधौ ॥ २१६ ॥
कपिवृद्धास्ततः प्रोचुर्युष्मत्तो रावणक्षयः । आदौ प्रेष्यो द्विषां दूत इति नीतिमतां स्थितिः ॥ २१७ ॥

---

१ समीपस्थया । २ दर्शने प्रतिभूवत् साक्षिवत् । ३ नोऽस्माकम् । ४ लक्ष्मणेन मुक्तेन नाराचेन पीययानं कण्ठशोणितं यस्य सः ।

सन्देशहारकेणापि यदि सिध्येत्प्रयोजनम् । पर्याप्तं स्वयमुद्योगकर्मणा भूभुजां तदा ॥ २१८ ॥
समर्थः प्रेष्यतां तत्र कोऽपि दूतो महाभुजः । सा दुःप्रवेशनिष्काशा लङ्का हि श्रूयते क्षितौ ॥ २१९ ॥
गत्वा दूतः स लङ्कायां भणिष्यति विभीषणम् । सीतार्पणकृते रक्षःकुले स खलु नीतिवान् ॥ २२० ॥
सीतां मोचयितुं सोऽपि रावणं बोधयिष्यति । रावणेन त्ववज्ञातस्त्वामेष्यति तदैव हि ॥ २२१ ॥
एवं वचसि तेषां तु रामेणानुमते सति । श्रीभूतिं प्रेष्य सुग्रीवो हनूमन्तमथाह्वत ॥ २२२ ॥
अथ राम सभासीनं सुग्रीवादिसमावृतम् । नमश्चकार हनुमान् भानुमानिव तेजसा ॥ २२३ ॥
ततो रामाय सुग्रीवः शशंसैवमयं हि नः । विधुरे परमो बन्धुर्विनयी पावनञ्जयिः ॥ २२४ ॥
नास्य तुल्यो द्वितीयोऽस्ति सर्वविद्याधरेष्वपि । सीताप्रवृत्तिलाभार्थं स्वामिन्नेनं तदादिश ॥ २२५ ॥
हनुमानप्युवाचैवं कपयः सन्त्यनेकशः । मत्प्रायाः स्नेहतस्त्वेतद्वक्ति सुग्रीवभूपतिः ॥ २२६ ॥
गवो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः । नीलो द्विविदमैन्दौ च जाम्बवानङ्गदो नलः ॥ २२७ ॥
अन्येऽपि बहवः स्वामिन् सन्तीह कपिपुङ्गवाः । तेषां सङ्ख्यापूरणोऽहमपि त्वत्कार्यसिद्धये ॥ २२८ ॥
लङ्कां सराक्षसद्वीपामुत्पाट्येह किमानये । बद्ध्वा सबान्धवमथानयामि दशकन्धरम् ॥ २२९ ॥
सकुटुम्बं दशग्रीवं हत्वा तत्रैव वा द्रुतम् । देवीं जनकजामेवानयामि निरुपद्रवाम् ॥ २३० ॥
रामोऽपि निजगादैवं सर्वं सम्भवति त्वयि । तद्गच्छ पुर्यां लङ्कायां सीतां तत्र गवेषयेः ॥ २३१ ॥
मदूर्मिकामिमां देव्या मदभिज्ञानमर्पयेः । तस्याश्चूडामणिं चाभिज्ञानमत्र समानयेः ॥ २३२ ॥

१ पवनञ्जयस्यापत्यं पुमान् पावनञ्जयिः हनुमान् । २ मत्सदृशाः । ३ ममाङ्गुलीयकम् ।

इदं मद्वाचिकं शंसेर्देवि यल्लक्ष्मणाग्रजः। त्वद्वियोगातुरोऽत्यन्तं ध्यायंस्त्वामेव तिष्ठति ॥ २३३ ॥
मात्याक्षीर्मद्वियोगेन जीवितं जीवितेश्वरि। लक्ष्मणेन हतं द्रक्ष्यस्यचिरादेव रावणम् ॥ २३४ ॥
हनुमानप्युवाचैवं यावदाज्ञां विधाय ते। लङ्कायाः पुनरायामि तिष्ठेस्तावदिह प्रभो ॥ २३५ ॥
इत्युक्त्वा राघवं नत्वा मारुतिः सपरिच्छदः। लङ्कापुरीं प्रत्यचालीद्विमानेनातिरंहसा ॥ २३६ ॥
स गच्छन्नभसापश्यन्महेन्द्रगिरिसानुनि। मातामहमहेन्द्रस्य महेन्द्रपुरपत्तनम् ॥ २३७ ॥
एवं च दध्यौ हनुमान्महेन्द्रस्य पुरं ह्यदः। येन मेऽनपराधापि माता निर्वासिता तदा ॥ २३८ ॥
इति संस्मृत्य सङ्क्रुद्धो रणतूर्यमवादयत्। ब्रह्माण्डं स्फोटयदिव दिङ्मुखप्रतिशब्दितैः ॥ २३९ ॥
दृष्ट्वा परबलं राजा महेन्द्रोऽगीन्द्रविक्रमः। समं सैन्यैर्निरगमत् सपुत्रो रणकर्मणे ॥ २४० ॥
महेन्द्रहनुमच्चम्वोरजायत महारणः। व्योमन्युत्पातजीमूत इवासृग्वृष्टिभीषणः ॥ २४१ ॥
बभञ्ज निर्बभञ्जाथ प्रभञ्जन इव द्रुमान्। परसैन्यान् क्षणेनापि भ्रमन् वेगेन सङ्गरे ॥ २४२ ॥
प्रसन्नकीर्तिर्माहेन्द्रिरयुध्यत हनूमता। निःशङ्कं जामेयसम्बन्धमविदन्नथ ॥ २४३ ॥
उभावपि महाबाहू उभावप्यत्यमर्षणौ। अन्योऽन्यं दृढयुद्धेन जनयामासतुः श्रमम् ॥ २४४ ॥
अथैवं चिन्तयामास युध्यमानोऽपि पावनिः। आरम्भि धिग्मया युद्धं स्वामिकार्यविलम्बकृत् ॥ २४५ ॥
ये जीयन्ते क्षणात्तेऽन्ये मम मातुकुलं ह्यदः। तथाप्यारब्धनिर्वाहकृते जेतव्यमेव हि ॥ २४६ ॥
ध्यात्वेति हनुमान् क्रुद्धः प्रहारैर्मोहयन् क्षणात्। प्रसन्नकीर्तिं जग्राह भग्नास्त्ररथसारथिम् ॥ २४७ ॥

---

१ मम सन्देशम्। २ दिङ्मुखानां प्रतिध्वानैः। ३ जीमूतो मेघः। ४ महेन्द्रपुत्रः।

नत्वा चैवं समाचख्यौ नप्तो तेऽस्म्यञ्जनासुतः ॥ २४८ ॥
अग्रहीद्भृशमायोध्य महेन्द्रमपि मारुतिः । नत्वा चैवं समाचख्यौ नप्तो तेऽस्म्यञ्जनासुतः ॥ २४९ ॥
रामाज्ञया च वैदेहीशुद्ध्यै लङ्कां व्रजन्नहम् । अत्रायातः समस्मार्षं मातृनिर्वासनं चिरात् ॥ २५० ॥
जातामर्षेण तत्तात योधितोऽसि सहस्व मे । स्वामिकार्याय यास्यामि याहि नः स्वामिसन्निधौ ॥ २५१ ॥
महेन्द्रोऽपि समालिङ्ग्य तमित्यूचे महाभुजम् । प्राक्छ्रुतोऽसि जनश्रुत्या दिष्ट्या दृष्टोऽद्य विक्रमी ॥ २५२ ॥
गच्छ स्वस्वामिकार्याय पन्थानः सन्तु ते शिवाः । इत्युदित्वा महेन्द्रोऽगात् ससैन्यो राघवान्तिके ॥ २५३ ॥
व्योम्नाथ हनुमान् गच्छन् द्वीपे दधिमुखाभिधे । कायोत्सर्गे तस्थिवांसौ प्रेक्षाञ्चक्रे महामुनी ॥ २५४ ॥
तयोरनतिदूरे चापश्यत्तिस्रः कुमारिकाः । ध्यानस्था निरवद्याङ्गीर्विद्यासाधनतत्पराः ॥ २५५ ॥
दवानलस्तदा द्वीपे प्रजज्वालाखिलेऽपि हि । तौ साधू ताः कुमार्यश्च निपेतुर्दवसङ्कटे ॥ २५६ ॥
तद्वात्सल्येन हनुमान् विद्ययादाय सागरात् । तं दवाग्नि मेघ इव शमयामास वारिभिः ॥ २५७ ॥
तदैव सिद्धविद्यास्ताः कन्या ध्यानस्थितौ तु तौ । मुनी प्रदक्षिणीकृत्य हनूमन्तं बभाषिरे ॥ २५८ ॥
साधूपसर्गे साधूनामरक्षः परमार्हत । त्वत्साहाय्येन विद्या नः सिद्धाः कालं विनापि हि ॥ २५९ ॥
का यूयमिति तेनोक्ताः कन्यास्ता एवमब्रवन् । अस्मिन् गन्धर्वराजोऽस्ति राजा दधिमुखे पुरे ॥ २६० ॥
स्मस्तस्य कन्याः कुसुममालाकुक्षिभवा वयम् । तातं ययाचिरेऽस्मांस्तु बहवः खेचरेश्वराः ॥ २६१ ॥
खेचरोऽङ्गारको नामोन्मत्तश्चास्मत्कृतेऽभवत् । ततस्तस्मै न चान्यस्मै ददौ तातस्त्वरोचकी ॥ २६२ ॥
मत्पुत्रीणां पतिः कः स्यादित्यपृच्छत्पिता मुनिम् । यः साहसगतेर्हन्ता स स्यादिति च सोऽवदत्

१ दौर्हृद. । २ अर्हच्चवान ।

तद्गिरान्वेषयंस्तातो नोपलभे तु तं क्वचित् । विद्यासाधनमस्माभिस्तं ज्ञातुं च प्रचक्रमे ॥ २६३ ॥
विद्याभ्रंशनिमित्तं चाङ्गारकेण कृतो दवः । त्वया च शमितः साधु भो निष्कारणबन्धुना ॥ २६४ ॥
मासैः सिध्यति या षड्भिस्त्वत्साहाय्यात् क्षणादपि । सा मनोगामिनी नाम विद्या नः सिद्धिमाययौ ॥२६५॥
आमूलात्साहसगतेर्वधं रामेण निर्मितम् । शशंस हनुमांस्तासां लङ्कायां चात्मनो [1]गतिम् ॥ २६६ ॥
मुदितास्ताः पितुर्गत्वा शशंसुस्तदशेषतः । सोऽपि ताभिः समं सद्यःससैन्योऽगाद्रघूद्वहम् ॥ २६७ ॥
उत्पपाताथ हनुमानुपलङ्कं गतश्च सन् । ददर्शाशालिकां विद्यां घोरां कालनिशामिव ॥ २६८ ॥
अरे कपे क्व यातासि यातोऽसि मम भोज्यताम् । इति ब्रुवाणा साक्षेपं व्याददाति स्म सा मुखम् ॥२६९॥
हनूमांश्च गदापाणिः प्रविवेश तदाननम् । अभ्रमध्यमिवादित्यस्तां विदार्य च निर्ययौ ॥ २७० ॥
तया कृतं च प्राकारं लङ्कापुर्या मरुत्सुतः । विद्यासामर्थ्यतोऽभाङ्क्षीन्मङ्क्षु [3]कर्परलीलया ॥ २७१ ॥
तद्वप्ररक्षमप्युच्चैः क्रुद्धं वज्रमुखाभिधम् । सोऽवधीत्सहयुध्वानं युद्धाध्वन्यधुरन्धरः ॥ २७२ ॥
हते वज्रमुखे लङ्कासुन्दरी तस्य कन्यका । विद्याबलवती कोपाद्युद्धायाह्वास्त मारुतिम् ॥ २७३ ॥
व्योमनीव तडिल्लेखा साचारीच्चतुरं रणे । प्रहरन्ती मुहुः सानुमतीव हि हनूमति ॥ २७४ ॥
तदस्त्राणि निजैरस्त्रैश्छिदानः पावनञ्जयिः । तां निरस्त्रीचकाराशु निष्पत्रामिव [4]वीरुधम् ॥ २७५ ॥
क एष इति साश्चर्यादाञ्जनेयमुदीक्षितुम् । सम्प्रवृत्ता च कामेन ताडिता च [5]शिलीमुखैः ॥ २७६ ॥
सा हनूमन्तमित्यूचे मया पितृवधोत्थया । अविचार्य क्रुधा वीर योधितोऽसि मुधैव हि ॥ २७७ ॥

१ गमनम् । २ गच्छन्नसि । ३ कर्परो मृन्मयं जीर्णपात्रम् । ४ लताम् । ५ बाणैः ।

आख्यातं साधुना पूर्वं यस्ते जनकघातकः । भावी भर्तेति तन्नाथ मामुद्वह वशंवदाम् ॥ २७८ ॥

सकलेऽपि जगत्यस्मिन् कोऽन्यस्तव समो भटः । ततः स्थास्यामि नारीषु त्वया पत्यातिगर्विता ॥२७९॥

एवं विनीतां तां कन्यां मुदितो हनुमानपि । गान्धर्वेण विवाहेन सानुरागमुपायत ॥ २८० ॥

स्नातुकाम इव व्योमाटवीपर्यटनश्रमात् । तदा त्विषामधिपतिर्ममज्जापरवारिधौ ॥ २८१ ॥

प्रतीचीमुपभुज्याशां गच्छता भानुमालिना । सन्ध्याभ्रच्छद्मना तस्या वासांसीवापनिन्यिरे ॥ २८२ ॥

चकाशे दिशि वारुण्यामरुणाभ्रपरम्परा । अस्तकाले रविं त्यक्त्वा तेजः पृथगिव स्थितम् ॥ २८३ ॥

नवरागो नवरागां सिषेवे वारुणीमसौ । मां हित्वेत्यपमानेन म्लानास्या प्राच्यभूद्ध्रुवम् ॥ २८४ ॥

क्रीडास्थानभुवां तासां परित्यागभुवा रुजा । खगैः कोलाहलमिषादाक्रन्दस्तत्र निर्ममे ॥ २८५ ॥

म्लानिमासादयामास चक्रवाकी वराकिका । दूरीभूतप्रियतमा ललनेव रजस्वला ॥ २८६ ॥

पद्मिनी कलयामास मुखसङ्कोचमुच्चकैः । पतिव्रताव्रतेवास्तङ्गते पत्यावहर्पतौ ॥ २८७ ॥

तर्णकोत्कण्ठितास्तूर्णं गावो व्याजुघुटुर्वनात् । वायव्यस्नानसम्प्राप्तिमुदितैर्वन्दिता द्विजैः ॥ २८८ ॥

अस्तकाले त्विषामीशो निजं तेजो हविर्भुजे । राजेव युवराजाय राज्यसम्पदमार्पयत् ॥ २८९ ॥

नागरीभिः प्रतिपदमदीप्यन्त प्रदीपकाः । दिवोऽवतीर्णनक्षत्रश्रेणिश्रीपरिमोषिणः ॥ २९० ॥

अस्तमीयुषि चण्डांशौ शशिन्यनुदिते सति । तमो जृम्भितुमारेभे छलच्छेकाः खलाः खलु ॥ २९१ ॥

---

१ परिणीतवान् । २ आकाशाटव्यां यद्भ्रमणं तस्य श्रमात् । ३ प्रतीच्या वस्त्राणि सूर्योऽपजह्रे । ४ प्रतीच्याम् । ५ पतिव्रताया व्रत यस्या सेव । ६ सूर्ये । ७ वत्सेषूत्कण्ठिताः । ८ प्रतिनिववृतिरे ।

किमञ्जनाद्रेश्चूर्णेन पूर्णमेतदथाञ्जनैः । रोदसीभाण्डमभितस्तमःपूर्णमलक्ष्यत ॥ २९२ ॥
न हि स्थलं न हि जलं न दिशो न नभो न भूः । तदानीं किं बहूक्तेन स्वहस्तोऽपि न लक्ष्यते ॥ २९३ ॥
तारा व्योमन्यसिंश्यामे तमोलिप्ते विशेषतः । चिरं व्यडम्बयन् द्यूतकस्त्रिस्थवराटिकाः ॥ २९४ ॥
व्यक्तोडु कलयामास कज्जलश्यामलं नभः । उत्पुण्डरीककालिन्दीह्रदसब्रह्मचारिताम् ॥ २९५ ॥
एकाकारकरे विष्वक् तमःपूरे प्रसर्पति । विश्वं विश्वमनालोकमभूत्पातालसन्निभम् ॥ २९६ ॥
स्फीतेऽन्धकारे निःशङ्काः कामिसङ्घट्टनोत्सुकाः । स्वैरं जजृम्भिरे दूत्यो ह्रदे शफरिका इव ॥ २९७ ॥
आजानूत्क्षिप्तमञ्जीरास्तमालश्यामलांशुकाः । मृगनाभिविलिप्ताङ्ग्योऽभिससुरभिसारिकाः ॥ २९८ ॥
अथोदयाद्रिप्रासादे सुवर्णकलशोपमः । कराङ्कुरमहाकन्द उदियाय निशाकरः ॥ २९९ ॥
नैसर्गिकेण वैरेण लक्ष्मव्याजात्सहेन्दुना । नियुद्धमिव तन्वानमन्धकारमलक्ष्यत ॥ ३०० ॥
विपुले गोकुल इव क्रीडन्ति स्म नभस्तले । स्वैरं गोष्विव तारासु गवेन्द्र इव चन्द्रमाः ॥ ३०१ ॥
व्यक्तमन्तःस्फुरल्लक्ष्मा मृगलक्ष्मा व्यराजत । मृगनाभिद्रवाधाररौप्यभाजनसन्निभः ॥ ३०२ ॥
स्खल्यमाना विरहिभिरन्तरा दत्तपाणिभिः । प्रससुः शीतगुकराः शरा इव मनोभुवः ॥ ३०३ ॥
चिरभुक्तामपि प्रोज्झ्य पद्मिनीं प्राप्तदुर्दशाम् । भृङ्गाः कुमुद्वतीं भेजुर्धिगहो नीचसौहृदम् ॥ ३०४ ॥

---

१ खड्गवच्छ्यामे । २ द्यूतपट्टस्थितकपर्दिकाः । ३ स्पष्टनक्षत्रम् । ४ अधिकानि पुण्डरीकाणि यस्मिंस्तस्य कालिन्दीह्रदस्य समानताम् । ५ समग्रम् । ६ जानुपर्यन्तं धारितानि मञ्जीराणि याभिस्ताः । ७ कलङ्कमिषात् । ८ बाहुयुद्धम् । ९ मृगमदस्य श्यामत्वात्कलङ्कसादृश्यं रौप्यपात्रस्य च श्वैत्याच्चन्द्रसादृश्यम् । १० शीता गावः किरणा यस्य तस्य चन्द्रस्य कराः किरणाः ।

शेफाल्याः कुसुमानीन्दुः करपातैरपातयत् । प्रियमित्रस्य पुंष्पेषोः सज्जीकर्तुमिषूनिव ॥ ३०५ ॥
प्रवर्पयन्निन्दुकान्तान् कुर्वाणः सरसीर्नवाः । स्वानि शीतरुचिः पूर्त्तकीर्तनानीव निर्ममे ॥ ३०६ ॥
कुलटानामटन्तीनां पद्मिनीनामिवोच्चकैः । विततान मुखम्लानिं सा ज्योत्स्ना धौतदिङ्मुखा ॥ ३०७ ॥
समं च लङ्कासुन्दर्या पवनञ्जयनन्दनः । रममाणो निराशङ्कस्तामतीयाय यामिनीम् ॥ ३०८ ॥
अथोदियाय किरणैः स्वर्णसूत्रसहोदरैः । मार्तण्डो मण्डयन्नाशां प्रियां प्राचीनबर्हिषः ॥ ३०९ ॥
अव्याहतं निष्पतन्त्यो रुचयश्चण्डरोचिषः । कुमुद्वतीषु स्मेरासु ययुः प्रस्वापनास्त्रताम् ॥ ३१० ॥
त्यक्तानि मौलिमाल्यानि प्रबुद्धाभिः पुरन्ध्रिभिः । केशपाशवियोगेनालिनादैररुदन्निव ॥ ३११ ॥
रात्रिजागरणायासकषायितविलोचनाः । निवर्तन्ते स्म गणिकाः कामुकानां निकेतनात् ॥ ३१२ ॥
स्मेरपङ्कजकोशेभ्यो निर्ययुर्भृङ्गराजयः । खण्डितां मुखपद्मेभ्य इव निःश्वासवल्लयः ॥ ३१३ ॥
उदितादित्यतेजोभिर्लुण्ठितद्युतिवैभवः । अभवद्रजनीजानिर्लूतातन्तुपुटोपमः ॥ ३१४ ॥
यद्ब्रह्माण्डेऽपि मातं न तत्तमश्चण्डरोचिषा । मेघश्चण्डानिलेनेव निर्धूय क्वाप्यनीयत ॥ ३१५ ॥
रात्रेरिवानुबद्धाया निद्राया अपसर्पणात् । स्वस्वकर्माणि निर्मातुं प्रावर्तत पुरीजनः ॥ ३१६ ॥
तदा च हनुमाल्लँङ्कासुन्दरीं सुन्दरोक्तिभिः । आपृच्छ्य प्राविशल्लङ्कानगरीं गुरुविक्रमः ॥ ३१७ ॥

१ कामस्य । २ पीतत्वात् सुवर्णरज्जुसदृशैः । ३ इन्द्रस्य प्रियां दिशं पूर्वाम् । ४ कुङ्कुमस्विनीभिः स्त्रीभिः । ५ या स्वपतिमन्यया सह रममाणं दृष्ट्वेर्ष्यां करोति सा खण्डितेत्युच्यते । ६ लूता ऊर्णनाभः तस्य मुखान्निर्गतानां तन्तूनां पुटः पात्रं तत्सदृशः ।

बिभीषणस्य सदनं द्विपेन्द्रटबिभीषणः । जगाम स्थामधामाथ पवनञ्जयनन्दनः ॥ ३१८ ॥

बिभीषणेन सत्कृत्य पृष्टश्चागमकारणम् । अवोचदञ्जनासूनुः सारगम्भीरगीरदः ॥ ३१९ ॥

यद्भ्राता रावणस्यासि शुभोदर्कं विचिन्त्य तत् । रामपत्नीं हृतां सीतां सतीं मोचय रावणात् ॥ ३२० ॥

दुःखाकृदिहलोकेऽपि परलोके न केवलम् । काकुत्स्थपत्नीहरणं त्वद्भ्रातुर्बलिनोऽपि हि ॥ ३२१ ॥

बिभीषणोऽप्यभाषिष्ट साधूक्तं हनुमंस्त्वया । सीतां मोचयितुं पूर्वमप्युक्तः स्वाग्रजो मया ॥ ३२२ ॥

भूयोऽपि हि सनिर्बन्धं प्रार्थयिष्ये स्वबान्धवम् । सीतां यदि पुनर्मुञ्चत्येष सम्प्रति मद्गिरा ॥ ३२३ ॥

एवं बिभीषणेनोक्ते समुत्पत्याञ्जनासुतः । जगाम देवरमणोद्याने वैदेह्यधिष्ठिते ॥ ३२४ ॥

तत्राशोकतरोर्मूले कपोललुलितालकाम् । सन्तताश्रुपयोधारापल्वलीकृतभूतलाम् ॥ ३२५ ॥

प्रम्लानवदनाम्भोजां हिमार्तां पद्मिनीमिव । अत्यन्तक्षामवपुषं प्रथमेन्दुकलामिव ॥ ३२६ ॥

उष्णनिश्वाससन्तापविधुराधरपल्लवाम् । ध्यायन्तीं राम रामेति निःस्पन्दां योगिनीमिव ॥ ३२७ ॥

मलिनीभूतवसनां निरपेक्षां वपुष्यपि । ददर्श देवीं वैदेहीं पवनञ्जयनन्दनः ॥ ३२८ ॥

॥ चतुर्भिः कलापकम् ॥

एवं च दध्यौ हनुमानहो सीता महासती । अस्या दर्शनमात्रेण पवित्रीभूयते जनैः ॥ ३२९ ॥

अस्याश्च विरहे रामः स्थाने स खलु खिद्यते । रूपवच्छीलवच्चेदृक्कलत्रं यस्य पावनम् ॥ ३३० ॥

---

१ शत्रुभटभयङ्करः । २ शुभपरिणामम् । ३ निश्चलाम् । ४ स्थान इति युक्तार्थेऽव्ययम् ।

द्विधापि हि वराकोऽयं पतिष्यत्येव रावणः । रघूद्वहप्रतापेन स्वपापेन च भूयसा ॥ ३३१ ॥
ततो विद्यातिरोभूतः सीतोत्सङ्गेऽङ्गुलीयकम् । हनुमान् पातयामास तद्दृष्ट्वा मुमुदे च सा ॥ ३३२ ॥
तदैव गत्वा त्रिजटा दशकण्ठ व्यजिज्ञपत् । इयत्कालं विषण्णासीत् सानन्दा त्वद्य जानकी ॥ ३३३ ॥
मन्ये विस्मृतरामेयं रिरंसुर्मयि सम्प्रति । तद्गत्वा बोध्यतामेवमूचे मन्दोदरीं स तु ॥ ३३४ ॥
ततश्च पत्युर्दौत्येन पुनर्मन्दोदरी ययौ । प्रलोभनकृते सीतां विनीता सेत्यवोचत ॥ ३३५ ॥
अद्वैतैश्वर्यसौन्दर्यवर्यस्तावद्दशाननः । त्वमप्यप्रतिरूपैव रूपलावण्यसम्पदा ॥ ३३६ ॥
यद्यप्यज्ञेन दैवेन युवयोरुभयोरपि । न व्यधाय्युचितो योगस्तथापि ह्यस्तु सम्प्रति ॥ ३३७ ॥
उपेत्य भजनीयं तं भजन्तं भज जानकि । अहमन्याश्च तत्पत्न्यस्त्वदाज्ञां मूर्ध्नि बिभ्रतु ॥ ३३८ ॥
सीताप्यवोचदाः पापे पतिदौत्यविधायिनि । त्वद्भर्तुरिव वीक्षेत मुखं दुर्मुखि कस्तव ॥ ३३९ ॥
रामस्य पार्श्वे मां विद्धि सौमित्रिमिह चागतम् । खरादीनिव हन्तुं द्राग्धवं तव सबान्धवम् ॥ ३४० ॥
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ पापिष्ठे वच्मि नातः परं त्वया । सीतया तर्जितैवं सा सकोपा प्रययौ ततः ॥ ३४१ ॥
अथाविर्भूय हनुमान् सीतां नत्वा कृताञ्जलिः । इत्यूचे देवि जयति दिष्ट्या रामः सलक्ष्मणः ॥ ३४२ ॥
त्वत्प्रवृत्तिकृते रामेणादिष्टोऽहमिहागमम् । मयि तत्र गते राम इहैष्यति रिपुच्छिदे ॥ ३४३ ॥
बाष्पायितेक्षणा सीतापृच्छत्त्वमसि को ननु । दुर्लङ्घ्यमर्णवं चैतं कथं लङ्घितवानसि ॥ ३४४ ॥
कच्चित्प्राणिति मे प्राणनाथः सौमित्रिणा सह । क्व वा स्थाने त्वया दृष्टः कालं नयति वा कथम् ॥ ३४५ ॥

---

१ विस्मृतो रामो यया सा । २ पतिम् । ३ त्वया सह । ४ समुद्रम् ।

आख्यच्च हनुमानस्मि पवनाञ्जनयोः सुतः । विद्यया व्योमयानेन लङ्घितो जलधिर्मया ॥ ३४६ ॥
समस्तवानराधीशं सुग्रीवं विद्विषद्वधात् । पत्तीकृत्याधिकिष्किन्धमस्ति रामः सलक्ष्मणः ॥ ३४७ ॥
रामोऽस्ति त्वद्वियोगेन तप्यमानो दिवानिशम् । गिरिर्दवानलेनेव तापयन्नपरानपि ॥ ३४८ ॥
गवेव वत्सो रहितस्त्वया स्वामिनि लक्ष्मणः । न जातु लभते सौख्यं शून्याः पश्यन्दिशोऽनिशम् ॥ ३४९ ॥
क्षणं सशोकौ सक्रोधौ क्षणं ते पतिदेवरौ । सुग्रीवेणाश्वास्यमानावपि न प्राप्नुतः सुखम् ॥ ३५० ॥
भामण्डलो विराधश्च महेन्द्राद्याश्च खेचराः । पत्तीभूयोपासते तौ शक्रेशानाविवामराः ॥ ३५१ ॥
तव प्रवृत्तिमानेतुमहं सुग्रीवदर्शितः । रामेण प्रेषितो देवि समर्प्य स्वाङ्गुलीयकम् ॥ ३५२ ॥
चूडामणिरभिज्ञानं त्वत्त आनायितो मया । तद्दर्शनेन मामत्रायातं प्रत्येष्यति प्रभुः ॥ ३५३ ॥
हनुमदुपरोधेन रामोदन्तमुदा च सा । एकविंशत्यहोरात्रप्रान्ते व्यधित भोजनम् ॥ ३५४ ॥
प्रोवाचैवमभिज्ञानं चूडामणिमिमं मम । गृहीत्वा वत्स गच्छाशु तिष्ठतः स्यादुपद्रवः ॥ ३५५ ॥
अत्र त्वामागतं ज्ञात्वा क्रूरकर्मैष राक्षसः । हन्तुमन्तकवन्नूनं समुपस्थास्यते बली ॥ ३५६ ॥
स्मित्वा सप्रश्रयं सोऽपि जगादेति कृताञ्जलिः । त्वं मातर्मयि वात्सल्यादेवं वदसि कातरा ॥ ३५७ ॥
रामलक्ष्मणयोः पत्तिस्त्रिजगज्जत्रयोरहम् । तपस्वी रावणः कोऽयं ससैन्योऽपि ममाग्रतः ॥ ३५८ ॥
त्वामपि स्कन्धमारोप्य स्वामिनि स्वामिनोऽन्तिके । नयामि परिभूयैनं ससैन्यमपि रावणम् ॥ ३५९ ॥
स्मित्वा सीताप्युवाचैवं न हि ह्रेपयसि स्वकम् । रामभद्रं प्रभुं भद्र वदन्नेवं ससौष्ठवम् ॥ ३६० ॥

१ तव तिष्ठतः सतः ।

त्वयि सम्भाव्यते सर्वं पदातौ रामशार्ङ्गिणोः । परन्तु परपुंस्पर्शो न मेऽर्हति मनागपि ॥ ३६१ ॥
तद्गच्छ शीघ्रमेवैवं सति सर्वं कृतं त्वया । गते त्वयि यदुद्योगमार्यपुत्रः करिष्यति ॥ ३६२ ॥
अथेत्थं स्माह हनुमानेष गच्छाम्यहं परम् । रक्षसां दर्शयिष्यामि किञ्चिद्विक्रमचापलम् ॥ ३६३ ॥
जितकाशी दशास्योऽयं परवीर्यं न मन्यते । जानातु रामभद्रीयपत्तेरपि पराक्रमम् ॥ ३६४ ॥
आमेत्युक्त्वार्पयत्तस्य सीता चूडामणिं निजम् । नत्वा सोऽपि चचालोच्चैः पादन्यासैर्धुवन् धराम् ॥ ३६५ ॥
तदेव देवरमणोद्यानं भङ्क्तुं प्रचक्रमे । स वनं वनद्विपवत् प्रसरत्करविक्रमः ॥ ३६६ ॥
रक्ताशोकेषु निःशूको बकुलद्रुष्वनाकुलः । सहकारेष्वकारुण्यो निष्कम्पश्चम्पकेष्वपि ॥ ३६७ ॥
अमन्दरोषो मन्दारेष्वदयः कदलीष्वपि । अन्यद्रुष्वपि रम्येषु भङ्गलीलां चकार सः ॥ ३६८ ॥
तदुद्याने चतुर्द्वारि द्वारपालाः क्षपाचराः । अधावन्त निहन्तुं तं तदा मुद्गरपाणयः ॥ ३६९ ॥
हनूमति स्खलन्ति स्म तेषां प्रहरणानि तु । महाम्भोनिधिकल्लोला इव तीरमहीधरे ॥ ३७० ॥
पावनिः कुपितस्तेभ्यस्तैरेवोद्यानपादपैः । प्रजहार निरायासः सर्वमस्त्रं बलीयसाम् ॥ ३७१ ॥
भङ्क्षु वृक्षानिवाभाङ्क्षीत्तानारक्षक्षपाचरान् । क्षुद्रानैक्ष्वाकुपत्तिः स समीरण इवास्खलन् ॥ २७२ ॥
हनूमता क्रियमाणमुद्यानारक्षसङ्क्षयम् । गत्वाचचक्षिरे केचित्क्षपाचरपतेस्तदा ॥ ३७३ ॥
ततः सह बलैरक्षकुमारं राक्षसेश्वरः । समादिक्षद्धनुमतो घातनायारिघातनम् ॥ ३७४ ॥
आक्षिपन्तं रणायाक्षं बभाषे पावनञ्जयिः । भोजनादौ फलमिव रणादौ मे त्वमापतः ॥ ३७५ ॥

१ जितेन जयेन काशते शोभत इति जीतकाशी । २ निशाचराः । ३ हनुमान् ।

मुधा कपे गर्जसीति तर्जयन् रावणात्मजः। ववर्ष विशिखैस्तीक्ष्णैरक्ष्णोः प्रसररोधिभिः ॥ ३७६ ॥
श्रीशैलोऽपीषुवर्षेण समकर्षेण रावणिम्। पिदधे वारिभिर्द्वीपमुद्वेल इव वारिधिः ॥ ३७७ ॥
शस्त्राशस्त्रि चिरं कृत्वा कौतुकादञ्जनासुतः। रणपारम्परिप्सुरक्षं पशुमिवावधीत् ॥ ३७८ ॥
ततो भ्रातृवधामर्षादाययौ द्रुतमिन्द्रजित्। मारुते तिष्ठ तिष्ठेति ससौष्ठवमुदीरयन् ॥ ३७९ ॥
द्वयोरपि महाबाह्वोः कल्पान्त इव दारुणः। विश्वविक्षोभकरणश्चिरं प्रववृते रणः ॥ ३८० ॥
वर्षन्तौ वारिधारावन्नीरन्ध्राः शस्त्रधोरणीः। व्योमस्थौ तावलक्ष्येतां पुष्करावर्तकाविव ॥ ३८१ ॥
अन्तरीक्षं तयोरस्त्रैरास्फलद्भिर्निरन्तरैः। क्षणादजनि दुःप्रेक्ष्यं यादोभिरिव वारिधिः ॥ ३८२ ॥
मुमोच यावन्त्यस्त्राणि दुर्वारो रावणात्मजः। तदनेकगुणैरस्त्रैस्तानि चिच्छेद मारुतिः ॥ ३८३ ॥
हनूमदस्त्रक्षुण्णाङ्गाः सर्वेऽपीन्द्रजितो भटाः। अनश्यन् रक्तहृदिनीपर्वता इव जङ्गमाः ॥ ३८४ ॥
दृष्ट्वा नष्टं निजं सैन्यं स्वं च मोघीकृतायुधम्। अमुञ्चन्नागपाशास्त्रं श्रीशैलाय दशास्यसूः ॥ ३८५ ॥
नागपाशैर्द्रढीयोभिस्तदैवापादमस्तकम्। अबन्धि चन्दन इवाभितः पवननन्दनः ॥ ३८६ ॥
स नागपाशबन्धोऽपि समसाहि हनूमता। कौतुकाद्धि क्षणं दत्ते शक्तो जयमपि द्विषाम् ॥ ३८७ ॥
हृष्टेनेन्द्रजिता निन्ये हनूमानुपरावणम्। निरीक्ष्यमाणः फुल्लाक्षैः राक्षसैर्जयसाक्षिभिः ॥ ३८८ ॥

---

१ बाणैः। २ हनुमान्। ३ युद्धस्य पारं प्राप्तुमिच्छु। ४ अन्तररहिताः। ५ शस्त्रपरम्पराः शस्त्रसमूहानिति यावत्। ६ शोणितनदीनां पर्वताः। ७ विफलीकृतान्यायुधानि यस्य तम्। ८ असह्यत। ९ समर्थः पुरुषः कौतुकात् क्षणं यावत् शत्रूणां जयमपि दत्ते पराजयं तु दत्त एव।

मारुतिं रावणः स्माह दुर्मते किं कृतं त्वया । आजन्म मामकीनेनाश्रितौ यत्तौ तपस्विनौ ॥ ३८९ ॥
वनेवासौ फलाहारौ मलिनौ मलिनांशुकौ । किरातावव तौ तुष्टौ तुभ्यं कां दास्यतः श्रियम् ॥ ३९० ॥
तत्रापि मन्दबुद्धे त्वं तद्वाचा किमिहागमः । येनेहायातमात्रोऽपि प्राप्तोऽसि प्राणसंशयम् ॥ ३९१ ॥
दक्षौ भूचारिणौ तौ तु यत्ताभ्यां कारितोऽस्यदः । अङ्गारान् परहस्तेन कर्षयन्ति हि धूर्तकाः ॥ ३९२ ॥
यत्सेवकवरो मे त्वमद्य दूतः परस्य च । तदवध्योऽसि रे शिक्षामात्राय तु विडम्ब्यसे ॥ ३९३ ॥
हनुमानप्युवाचैवं कदाहं तव सेवकः । कदा ममाभूस्त्वं स्वामी वदन्नेवं न लज्जसे ॥ ३९४ ॥
एकदा युधि सामन्तो बहुम्मन्यः खरः स ते । त्वन्मैत्र्या वरुणबन्धान्मत्पित्रा मोचितः पुरा ॥ ३९५ ॥
साहाय्यार्थं त्वयाहूतोऽहमप्यभ्यागमं पुरा । रणे वरुणपुत्रेभ्यस्त्वामरक्षं च सङ्कटे ॥ ३९६ ॥
साहाय्यस्य न योग्योऽसि साम्प्रतं पापतत्परः । सम्भाषोऽपि हि पापाय परस्त्रीहारिणस्तव ॥ ३९७ ॥
त्वदीये तं न पश्यामि यो हि त्वां त्रास्यतेऽधुना । एकस्मादपि सौमित्रेर्दूरे रामस्तदग्रजः ॥ ३९८ ॥
तद्गिरा कुपितो भालाहितभृकुटिभीषणः । दशाननो दशन्नोष्ठं दशनैरिदमभ्यधात् ॥ ३९९ ॥
मदरी यच्छ्रितोऽसि त्वं मां चारीकृतवानसि । तन्नूनं मर्तुकामोऽसि वैराग्यं तत्र किं तव ॥ ४०० ॥
यथा कुष्टविशीर्णाङ्गं मुमूर्षुमपि कोऽपि न । हत्याभयान्निहन्त्येवं हन्यात् को दूतमप्यरे ॥ ४०१ ॥
आरोप्य रासभे पञ्चशिखीकृत्य च सम्प्रति । अन्तर्लङ्कं प्रतिपथं भ्राम्यसे लोकवेष्टितः ॥ ४०२ ॥
इत्युक्तो मारुतिः क्रुद्धोऽत्रोटयत् पाशपन्नगान् । बद्धो हि नलिनीनालैः कियत्तिष्ठति कुञ्जरः ॥ ४०३ ॥
तडिद्दण्ड इवोत्पत्य किरीटं राक्षसप्रभोः । कणशश्चूर्णयामास पादघातेन मारुतिः ॥ ४०४ ॥

---

१ वने वासो ययोस्तावलुक्समासः । २ आलापोऽपि । ३ तव परिवारे । ४ मामशत्रुं शत्रुं कृतवान् च्विः ।

हन्यतां गृह्यतां चैष इति जल्पति रावणे। अनाथामिव सोऽभाङ्क्षीत्तत्पुरीं पादददरैः ॥ ४०५ ॥
क्रीडां कृत्वैवमुत्पत्य सुपर्ण इव पावनिः। राममेत्यानमत्सीताचूडारत्नं समर्पयन् ॥ ४०६ ॥
सीताचूडामणिं तं तु साक्षात्सीतामिवागताम्। आरोपयामास हृदि स्पृशन् रामो मुहुर्मुहुः ॥ ४०७ ॥

आलिङ्ग्य दाशरथिना सुतवत्प्रसादात् पृष्टः शशंस दशवक्त्रविमाननां ताम्।
सीताप्रवृत्तिमखिलां हनुमान् यथावदाकर्ण्यमानभुजविक्रमसम्पदन्यैः ॥ ४०८ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते महाकाव्ये सप्तमे पर्वणि
सीताप्रवृत्त्यानयनो नाम षष्ठः सर्गः।

---

१ पादावेव दर्दराः पर्वतास्तैः। २ गरुड। ३ रावणस्यापमानपर्यन्ताम्।

॥ अथ सप्तमः सर्गः ॥

अथ रामः ससौमित्रिः सुग्रीवाद्यैर्वृतो भटैः । लङ्काविजययात्रायै प्रतस्थे गगनाध्वना ॥ १ ॥
भामण्डलो नलो नीलो महेन्द्रः पावनञ्जयिः । विराधश्च सुषेणश्च जाम्बवानङ्गदोऽपि च ॥ २ ॥
महाविद्याधराधीशाः कोटिशोऽन्येऽपि तत्क्षणम् । चेलू रामं समावृत्य स्वसैन्यैश्छन्नदिङ्मुखाः ॥ ३ ॥
॥ युग्मम् ॥

विद्याधरैराहतानि यात्रातूर्याण्यनेकशः । नादैरत्यन्तगम्भीरैर्बिभराञ्चक्रुरम्बरम् ॥ ४ ॥
विमानैः स्यन्दनरश्वैर्गजैरन्यैश्च वाहनैः । खे जग्मुः खेचराः स्वामिकार्यसिद्धावहंयवः ॥ ५ ॥
उपर्युदन्वतो गच्छन् ससैन्यो राघवः क्षणात् । वेलन्धरपुरं प्राप वेलन्धरमहीधरे ॥ ६ ॥
समुद्रसेतू राजानौ समुद्राविव दुर्धरौ । तत्र रामाग्रसैन्येनारेभाते योद्धुमुद्धतौ ॥ ७ ॥
नलः समुद्रं सेतुं च नीलोऽबध्नान्महाभुजः । उपराममनैषीच्च मनीषी स्वामिकर्मणि ॥ ८ ॥
काकुत्स्थः स्थापयामास तथैव पुनरेव तौ । रिपावपि पराभूते महान्तो हि कृपालवः ॥ ९ ॥
समुद्रोऽपि हि रूपाभिरामा रामानुजन्मने । रामामतल्लिकास्तिस्रः प्रददौ निजकन्यकाः ॥ १० ॥
उषित्वा तां निशां सेतुसमुद्रानुगतः प्रगे । क्षणादासादयामास सुवेलाद्रिं रघूद्वहः ॥ ११ ॥
सुवेलं नाम राजानं जित्वा तत्रापि दुर्जयम् । उवासैकां निशां रामः प्रातर्भूयश्चचाल च ॥ १२ ॥

---

१ गर्विष्ठा । २ मनीषा बुद्धिरस्यास्तीति तथा । ३ रामासु स्त्रीषु मतल्लिकाः श्रेष्ठाः ।

उपलक्ष्मथो हंसद्वीपे हंसरथं नृपम् । जित्वा तस्थौ कृतावासस्तत्रैव रघुपुङ्गवः ॥ १३ ॥
आसन्नस्थेऽथ काकुत्स्थे मीनस्थित इवार्कजे । लङ्का क्षोभमुपेयाय विष्वक् प्रलयशङ्किनी ॥ १४ ॥
सन्नह्यन्ति स्म युद्धाय सामन्ता रावणस्य ते । हस्तप्रहस्तमारीचसारणाद्याः सहस्रशः ॥ १५ ॥
रावणो रणतूर्याणि दारुणान्यथ कोटिशः । किङ्करैस्ताडयामास द्विपत्ताडनपण्डितः ॥ १६ ॥
तदा दशास्यमभ्येत्य नत्वावोचद्विभीषणः । क्षणं प्रसीद विमृश शुभोदर्कं वचो मम ॥ १७ ॥
अविमृश्य पुरा चक्रे लोकद्वितयघातकम् । परदारापहरणं लज्जितं तेन ते कुलम् ॥ १८ ॥
निजभार्यां समानेतुं काकुत्स्थोऽयमुपस्थितः । आतिथ्यमिदमेवास्मै तत्कलत्रार्पणं कुरु ॥ १९ ॥
सीतां त्वत्तोऽन्यथाकारमपि रामो ग्रहीष्यति । निग्रहीष्यति चाशेषं त्वया सह कुलं तव ॥ २० ॥
दूरे स्तां रामसौमित्री तौ साहसखरान्तकौ । तत्पत्तिरेको हनुमान् दृष्टो देवेन किं न हि ॥ २१ ॥
इन्द्रश्रियोऽधिका श्रीस्ते तां सीताकारणेन मा । परिहार्षीर्भवेदेवमुभयभ्रष्टता तव ॥ २२ ॥
अथेन्द्रजिदुवाचैवं त्वया ह्याजन्मभीरुणा । दूषितं नः कुलं सर्वं नासि तातस्य सोदरः ॥ २३ ॥
इन्द्रस्यापि विजेतारं नेतारं सर्वसम्पदाम् । तातं सम्भावयन्नेवं नूनं मूर्ख मुमूर्षसि ॥ २४ ॥
पुरापि [१]छलितस्तातस्त्वया ह्यनृतभाषिणा । प्रतिज्ञाय दशरथवधं यदकृथा न हि ॥ २५ ॥
इहायातं दाशरथिं तातादक्षितुमिच्छसि । दर्शयन् भयमुत्पाद्य भूचरेभ्योऽपि निस्त्रप ॥ २६ ॥
तन्मन्ये [२]रामगृह्योऽसि मन्त्रेऽप्यधिकरोषि न । आप्तेन मन्त्रिणा मन्त्रः शुभोदर्को हि भूभुजाम् ॥ २७ ॥

१ शनौ मीनराशिस्थिते । २ रामपक्षपाती ।

विभीषणोऽप्युवाचैवं शत्रुगृह्यो न खल्वहम् । पुत्ररूपस्तु शत्रुस्त्वमुत्पन्नः कुलनाशकृत् ॥ २८ ॥
अयमैश्वर्यकामाभ्यामन्धस्तावत् पिता तव । जन्मान्ध इव रे मुग्ध दुंग्धास्य त्वं तु वेत्सि किम् ॥ २९ ॥
राजन्ननेन पुत्रेण चरित्रेण निजेन च । पतिष्यस्यचिरादेव ताम्यामि त्वत्कृते मुधा ॥ ३० ॥
रावणोऽप्यधिकं क्रुद्धः खड्गमाकृष्य भीषणम् । विभीषणवधायोच्चैस्तदस्थाद्दैवदूषितः ॥ ३१ ॥
विभीषणोऽपि भ्रकुटीभीषणः स्तम्भमायतम् । उत्पाट्य गजवद्योद्धुमुत्तस्थावभिरावणम् ॥ ३२ ॥
कुम्भकर्णेन्द्रजिद्भ्यां तौ पतित्वा द्रुतमन्तरा । युद्धान्निषिध्य नीतौ स्वं स्थानं शालामिव द्विपौ ॥ ३३ ॥
अरे निर्याहि मत्पुर्या आश्रयाशोऽसि वह्निवत् । इत्युक्तो रावणेनागाद्रामाभ्यर्णे विभीषणः ॥ ३४ ॥
रक्षोविद्याधराणां चाक्षौहिण्यस्त्रिंशदुत्कटाः । हित्वा लङ्काधिपं सद्योऽप्यनुजग्मुर्विभीषणम् ॥ ३५ ॥
आपतन्तं च तं प्रेक्ष्य सुग्रीवाद्याः प्रचुक्षुभुः । यथा तथा हि विश्वासः शाकिन्यामिव न द्विपि ॥ ३६ ॥
आदौ स पुरुषं प्रेष्य रामाय स्वमजिज्ञपत् । विश्वासपात्रसुग्रीवमुखं रामोऽप्युदैक्षत ॥ ३७ ॥
सुग्रीवोऽप्यब्रवीदेते यद्यप्याजन्ममायिनः । प्रकृत्या राक्षसाः क्षुद्रास्तथाप्यायात्वसाविह ॥ ३८ ॥
ज्ञास्यामः प्रेषणैरेव भावमस्य शुभाशुभम् । दृष्टभावानुरूपं च करिष्याम इह प्रभो ॥ ३९ ॥
तदभिज्ञोऽभ्यधादेवं विशालो नाम खेचरः । महात्मा धार्मिकश्चैष रक्षःस्वेको विभीषणः ॥ ४० ॥
सीतामोक्षाय जल्पंश्चानलपरोषेण बन्धुना । निर्वासितः शरण्यं त्वामागान्नैवैतदन्यथा ॥ ४१ ॥
श्रुत्वेति रामो द्वाःस्थेन विभीषणमवीविशत् । पादयोः क्षिप्तमूर्धानं परिरेभे च सम्भ्रमात् ॥ ४२ ॥

---

१ क्षीरकण्ठ । २ आश्रयमश्नाति भक्षयतीति तथा । ३ गूढपुरुषैः ।

विभीषणोऽप्युवाचैवं हित्वा दुर्नयमग्रजम्। त्वामागतोऽस्मि भक्तं मां तत्सुग्रीववदादिश ॥ ४३ ॥
लङ्काराज्यं तदा तस्मै प्रत्यपद्यत राघवः । न मुधा भवति क्वापि प्रणिपातो महात्मसु ॥ ४४ ॥
हंसद्वीपे दिनान्यष्टावतिवाह्य रघूद्वहः । कल्पान्तवातवल्लङ्कां प्रत्यचालीच्चमूवृतः ॥ ४५ ॥
चम्वा रुद्ध्वा पृथुत्वेन पृथ्व्या विंशतियोजनीम्। रणाय सज्जो काकुत्स्थोऽवतस्थे स्थेमपर्वतः॥ ४६ ॥
रामसेनाकलकलो वेलाध्वनिरिवोदधेः । लङ्कां बधिरयामास स्फुटद्ब्रह्माण्डभूरिव ॥ ४७ ॥
दशकन्धरसेनान्योऽनन्यसाधारणौजसः । सद्यः संवर्मयामासुः प्रहस्ताद्या उदायुधाः ॥ ४८ ॥
केचिन्मतङ्गजोद्वाह्यैरपरे वाह्वाहनैः । शार्दूलवाह्यैरन्ये तु खरवाह्यै रथैः परे ॥ ४९ ॥
कुबेरवन्नरैः केचिन्मेषैः केचित्तु वह्निवत् । यमवन्महिषैः केचित्केचिद्रेवन्तवद्धयैः ॥ ५० ॥
विमानैर्देववत्केचित्प्रौढाः समरकर्मणे । उत्पत्य युगपद्वीराः परिवव्रुर्दशाननम् ॥ ५१ ॥
॥ त्रिभिर्विशेषकम् ॥

रोषारुणाक्षः सन्नह्य विविधायुधपूरितम् । अध्यास्त स्यन्दनं रत्नश्रवःप्रथमनन्दनः ॥ ५२ ॥
भानुकर्णः शूलपाणिर्दण्डपाणिरिवापरः। उपेत्य दशकण्ठस्य समभूत्पारिपार्श्वकः ॥ ५३ ॥
कुमाराविन्द्रजिन्मेघवाहनावपराविव । दोर्दण्डौ दशकण्ठस्य पार्श्वयोरेत्य तस्थतुः ॥ ५४ ॥
सूनवोऽन्येऽपि दोष्मन्तः सामन्ताः कोटिशोऽपि च । शुकसारणमारीचमयसुन्दादयोऽभ्ययुः ॥ ५५ ॥
अक्षौहिणीनां संहस्रैरसङ्ख्यैः सङ्ख्यकर्मठैः । दिशः प्रच्छादयन् पुर्याः प्रचचाल दशाननः ॥ ५६ ॥

---

१ बलपर्वतः । २ उष्ट्रवाहनैः । ३ अश्वैः । ४ शक्ताः । ५ युद्धचतुरैः ।

शार्दूलकेतवः केचित्केचिच्छरभकेतवः । चमूरुकेतवः केचित्केचित्करटिकेतवः ॥ ५७ ॥
मयूरकेतवः केचित्केचित्पन्नगकेतवः । मार्जारकेतवः केचित्केचित्कुक्कुटकेतवः ॥ ५८ ॥
कोदण्डपाणयः केचित्केचिन्निस्त्रिंशपाणयः । भुशुण्डीपाणयः केचित्केचिद्मुद्गरपाणयः ॥ ५९ ॥
त्रिशूलपाणयः केचित्केचित्परिघपाणयः । कुठारपाणयः केचित्केचिच्च पाशपाणयः ॥ ६० ॥
विपक्षवीरान् पृच्छन्तो नामग्राहं मुहुर्मुहुः । दशास्यवीराश्चतुरं विचेरु रणकर्मणि ॥ ६१ ॥

॥ पञ्चभिः कुलकम् ॥

वताढ्यस्येव सैन्यस्य प्रथिम्नाच्छाद्य मेदिनीम् । पञ्चाशद्योजनान्यस्थाद्रावणो रणकर्मणे ॥ ६२ ॥
स्वनायकान् प्रशंसन्तो निन्दन्तः परनायकान् । परस्परं चाक्षिपन्तः कथयन्तो मिथोऽभिधाः ॥ ६३ ॥
अस्त्राण्यस्त्रैर्वादयन्तः करास्फोटपुरःसरम् । रामरावणयोः सैन्या मिमिलुः कांस्यतालवत् ॥ ६४ ॥

॥ युग्मम् ॥

गच्छ गच्छ तिष्ठ तिष्ठ मा भैषीरुत्सृजायुधम् । कुरुष्वायुधमित्याजौ भटानां तत्र वागभूत् ॥ ६५ ॥
शल्यानि शङ्कवो बाणाश्चक्राणि परिघा गदाः । समुत्पेतुर्द्वयोश्चम्वोर्वनान्तर्विहगा इव ॥ ६६ ॥
खड्गैर्मिथो घातभग्नैर्वेगात् कृत्तैश्च मौलिभिः । उच्छलद्भिरभूर्नानाकेतुराह्निव खं तदा ॥ ६७ ॥
सुभटा मुद्गराघातैर्लोठयन्तो द्विपान् मुहुः । दण्डकन्दुकिनीं क्रीडां तन्वाना इव रेजिरे ॥ ६८ ॥

---

१ शरभोऽष्टापदमृगः स केतौ येषां ते तथा । २ चमूरुर्मृगविशेषः । ३ करटी गजः । ४ नाना केतवो राहवश्च यस्मिंस्तत् ।

कुठारघातैराच्छिन्ना भटानामपरैर्भटैः । पंञ्चशाखाः पतति स्म शाखाः शाखावतामिव ॥ ६९ ॥
वीराः शिरांसि वीराणां छित्वा भूमौ प्रचिक्षिपुः । बुभुक्षिताय कीनाँशायोचितान् कवलानिव ॥ ७० ॥
रक्षसां वानराणां च युद्धे तस्मिन्महौजसाम् । दायादानां धनमिव जयः साध्योऽभवच्चिरम् ॥ ७१ ॥
चिरं प्रवर्तमाने च समरे तत्र वानरैः । अभञ्जि राक्षसबलं काननवन्महाबलैः ॥ ७२ ॥
भग्ने रक्षोबले हस्तप्रहस्तौ योद्धुमुद्यतौ । वानरैः सह लङ्केशजयप्रतिभुवौ सदा ॥ ७३ ॥
द्वयोरपि तयोर्युद्धाध्वरदीक्षितयोरथ । सम्मुखीनावुदस्थातां नलनीलौ महाकपी ॥ ७४ ॥
हस्तो नलश्चादितोऽपि सम्मुखीनौ महाभुजौ । रथारूढावमिलतां वक्रावक्रग्रहाविव ॥ ७५ ॥
आस्फालयामासतुस्तावधिज्यीकृत्य धन्वनी । ज्यानादेन मिथो युद्धनिमन्त्रणपराविव ॥ ७६ ॥
तथा ववृषतुर्बाणांस्तौ द्वावपि परस्परम् । शरशूलैर्यथाभूतां रथौ श्वाविन्निभौ तयोः ॥ ७७ ॥
क्षणं नले क्षणं हस्तेऽभूतां जयपराजयौ । तद्बलान्तरमज्ञायि न तत्र निपुणैरपि ॥ ७८ ॥
सभ्योभूतस्ववीराणामग्रे ह्रीणो नलो बली । अविहस्तो हस्तशिरः क्षुरप्रेणाच्छिदत्क्रुधा ॥ ७९ ॥
सद्यः प्रहस्तं नीलोऽपि हस्तं नल इवावधीत् । दिवोऽभूत् पुष्पवृष्टिश्चोपरिष्टान्नलनीलयोः ॥ ८० ॥
हस्तप्रहस्तनिधनाद्दशाननबले क्रुधा । मारीचः सिंहजघनः स्वयम्भूः सारणः शुकः ॥ ८१ ॥

---

१ हस्तौ पादौ मस्तकं चेति पञ्चशाखाः । २ यमाय । ३ प्रतिभूः साक्षी । ४ धनुषी । ५ श्वाविच्छल्यकः भाषायां "शाहुडी" इति ख्यातम् । ६ अव्याकुलः ।

चन्द्राकोंद्दामबीभत्साः कामाक्षो मकरो ज्वरः । गम्भीरः सिंहरथाश्वरथा अन्येऽप्युपासरन् ॥ ८२ ॥
॥ युग्मम् ॥

मेदनाङ्कुरसन्तापप्रथिताक्रोशनन्दनाः । दुरितानघपुष्पास्त्रविघ्नप्रीतिकरादयः ॥ ८३ ॥
कपयो राक्षसैः सार्धमयुध्यन्त पृथक् पृथक् । उत्पतन्तः पतन्तश्च कुक्कुटैरिव कुक्कुटाः ॥ ८४ ॥
॥ युग्मम् ॥

मारीचरक्षः सन्तापं नन्दनो ज्वरराक्षसम् । उद्दामराक्षसो विघ्नं शुकं दुरितवानरः ॥ ८५ ॥
राक्षसः सिंहजघनः प्रथितं नाम वानरम् । योधयित्वा दृढं जघ्नुर्ययावस्तं च भास्करः ॥ ८६ ॥
॥ युग्मम् ॥

द्वयोरपि हि सैन्यानि रामरावणयोस्ततः । निवृत्त्यास्थुः शोधयन्तः स्वान् हतानहतानपि ॥ ८७ ॥
विभातायां विभावर्यां प्रत्यर्कं दानवा इव । प्रति रामबलं रक्षोयोधा योद्धुं डुढौकिरे ॥ ८८ ॥
मध्येसैन्यं दशास्यो भूमध्ये मेरुरिवाचलः । गजरथ्यरथारूढश्चचाल रणकर्मणे ॥ ८९ ॥
बिभ्राणो विविधान्यस्त्राण्यन्तकादपि भीषणः । तत्कालारुणया शत्रून् दृशापि हि दहन्निव ॥ ९० ॥
पश्यन् प्रत्येकमप्यात्मसेनान्यं शतमन्युवत् । मन्यमानस्तृणायारीन् रावणोऽगाद्रणावनिम् ॥ ९१ ॥
॥ युग्मम् ॥

---

१ रामपक्षीयाणां नामानि । २ प्रभाते । ३ प्रातः सूर्योदयात्प्राक् सूर्यं प्रति दानवा असुरा योद्धुमायान्तीति लौकिकशास्त्रे प्रसिद्धम् । ४ गजा रथवोढारो यस्यैतादृशं रथमारुढः । ५ इन्द्रवत् ।

तेऽपि राघवसेनान्यः सैन्यैः सह महौजसः । वीक्ष्यमाणा दिव्यभरैः समरायोपतस्थिरे ॥ ९२ ॥
सनदीकमिव क्वापि रक्तवारिभिरद्धतैः । उत्पर्वतमिव क्वापि पतितैः कपिकुञ्जरैः ॥ ९३ ॥
क्वचिच्चोन्मकरमिव मकरास्यै रथच्युतैः । उद्धन्तमिव च क्वापि रामिभग्नैर्महारथैः ॥ ९४ ॥
उत्ताण्डवैः कबन्धैश्च नृत्तस्थानमिव क्वचित् । अजायत क्षणेनापि समराजिरभूतलम् ॥ ९५ ॥
॥ त्रिभिर्विशेषकम् ॥
अथ रावणहुङ्कारप्रेरितै रजनीचरैः । सर्वैः सर्वाभिसारेण कपिसैन्या बभञ्जिरे ॥ ९६ ॥
क्रुद्धः स्वसैन्यभङ्गेन सुग्रीवोऽधिज्यकार्मुकः । स्वयं चचाल चलयन्नचलां प्रबलैर्बलैः ॥ ९७ ॥
राजन्निहैव तिष्ठ त्वं ममैवेक्षस्व विक्रमम् । एवं निषिध्य सुग्रीवं हनुमानचलद्युधि ॥ ९८ ॥
हनुमान् राक्षसानीकमनेकानीकदुर्मदम् । दुर्ग्राह्यमप्यगाहिष्ट महाब्धिमिव मन्दरः ॥ ९९ ॥
अथ पर्जन्यवद्गर्जन्नूर्जितं युधि दुर्जयः । अढौकत धनुष्मान्माली माली हनूमते ॥ १०० ॥
हनुमन्मालिनौ वीरौ धनुष्टङ्कारकारिणौ । पुच्छास्फोटकरौ सिंहाविवोद्दामौ विरेजतुः ॥ १०१ ॥
अस्त्रैर्मालिहनूमन्तौ प्रजह्राते परस्परम् । चिच्छेदाते मिथोऽस्त्राणि मिथोऽतर्जयतां च तौ ॥ १०२ ॥
चिरं च युद्ध्वा हनुमान्मालिनं वीर्यशालिनम् । चक्रे निरस्तं निस्तोयं ग्रीष्मार्क इव पल्वलम् ॥ १०३ ॥
गच्छ गच्छ जरद्रक्षः किं हतेन त्वया ननु । इति ब्रुवाणं श्रीशैलमेत्य वज्रोदरोऽवदत् ॥ १०४ ॥
अरे रे म्रियसे पाप वदन्नेवं हि कद्वद । एह्येहि युध्यस्व मया न भवस्येष मा स्म गाः ॥ १०५ ॥

---

१ मकरमुखैः काष्ठमयमकराकृतयो रथे निक्षिप्यन्ते । २ अर्धभग्ने । ३ कुत्सितं वदतीति कद्वदस्तत्सम्बुद्धौ ।

मारुतिस्तद्वचः श्रुत्वा हक्कामिव मृगाधिपः । बूत्कुर्वन्नुर्वहङ्कारश्छादयामास तं शरैः ॥ १०६ ॥
तद्बाणवृष्टिं निर्धूय शरैर्वज्रोदरोऽपि तम् । तिरयामास मार्तण्डं प्रावृट्काल इवाम्बुदैः ॥ १०७ ॥
अहो वज्रोदरो वीरो योऽलमस्मै हनूमते । अहो वीरः पावनिर्योऽलं वज्रोदररक्षसे ॥ १०८ ॥
एव गिरो रणक्रीडासदस्यानां दिवौकसाम् । असहिष्णुर्द्विषज्जिष्णुर्हनुमान् मानपर्वतः ॥ १०९ ॥
वर्षन् युगपदस्त्राणि चित्राण्युत्पातमेघवत् । वज्रोदरं तमवधीत्पश्यतामपि रक्षसाम् ॥ ११० ॥
॥ त्रिभिर्विशेषकम् ॥

वज्रोदरवधक्रुद्धो रावणिर्जम्बुमाल्यथ । तर्जन्मारुतिमाह्वास्त प्रतिकार इव द्विपम् ॥ १११ ॥
उभावपि महामल्लावन्योऽन्यवधकाङ्क्षिणौ । युयुधाते चिरं बाणैः पन्नगैर्वार्तिकाविव ॥ ११२ ॥
इषुभ्यः प्रतियच्छन्तौ द्विगुणद्विगुणानिषून् । परस्परं प्रापतुस्तावधमर्णोत्तमर्णताम् ॥ ११३ ॥
क्रुद्धोऽथ कृत्वा हनुमानरथ्यरथसारथिम् । तं द्विषं ताडयामास मुद्गरेण गरीयसा ॥ ११४ ॥
मूर्छितो जम्बुमाल्युर्व्यां निपपातोत्पपात च । रुषा महोदरो रक्षोवीरो वर्षञ्छिलीमुखान् ॥ ११५ ॥
अन्येऽपि राक्षसभटा हनूमन्तं जिघांसवः । जात्यश्वान इव क्रोडं वेष्टयामासुरुच्चकैः ॥ ११६ ॥
दोष्णोः केऽपि मुखे केऽप्यङ्घ्र्योर्हृदि केऽपि च । कुक्षौ केऽपि शरैस्तीक्ष्णैर्जघ्निरे ते हनूमता ॥ ११७ ॥
अन्तर्वणं दव इव मध्येऽम्भोधीव वाडवः । मध्येरक्षोबलं वीरश्चकासामास मारुतिः ॥ ११८ ॥

---

१ महागर्ववान् । २ हस्तिपक । ३ गारुडिनौ । ४ जम्बुमाली पपात महोदरश्चोत्पपाताभिजगामेति सम्बन्धः । ५ वराहम् ।

क्षणादभाङ्क्षीद्रक्षांसि तमांसीव दिवाकरः । महौजसां शिरोरत्नं पवनञ्जयनन्दनः ॥ ११९ ॥
रक्षोभङ्गेन सङ्क्रुद्धः कुम्भकर्णोऽथ शूलभृत् । ईशान इव भूमिष्ठः स्वयं योद्धुमधावत ॥ १२० ॥
कानप्यङ्घ्रिप्रहारेण मुष्टिघातेन कानपि । कांश्चित्कूर्परघातेन तलघातेन कांश्चन ॥ १२१ ॥
कांश्चिन्मुद्गरघातेन शूलघातेन कांश्चन । कानप्यन्योऽन्यघातेन कुम्भकर्णोऽवधीत्कपीन् ॥ १२२ ॥

॥ युग्मम् ॥

कल्पान्तार्णवकल्पं तमापतन्तं तरस्विनम् । रावणानुजमालोक्य सुग्रीवः समधावत ॥ १२३ ॥
भामण्डलो दधिमुखो महेन्द्रः कुमुदोऽङ्गदः । अपरेऽप्यन्वधावन्त प्रदीपन इवोद्यतः ॥ १२४ ॥
दशाननानुजं पंञ्चाननं व्याधा इवारुधन् । वर्षन्तोऽस्त्राणि चित्राणि युगपद्वानरोत्तमाः ॥ १२५ ॥
प्रस्वापनास्त्रं तेषूच्चैः कालरात्रिमिवापराम् । रात्रिञ्चरवरोऽमुञ्चदमोघं मुनिवाक्यवत् ॥ १२६ ॥
निद्रायमाणं स्वं सैन्यं दिवा कुमुदखण्डवत् । दृष्ट्वा सस्मार सुग्रीवो महाविद्यां प्रबोधिनीम् ॥ १२७ ॥
अरे क्व कुम्भकर्णोऽस्तीत्युच्चैस्तुमुलकारिणः । उत्तस्थुर्वानरभटा खगा इव निशात्यये ॥ १२८ ॥
उपाद्रवन् कुम्भकर्णमाकर्णाकृष्टकार्मुकाः । सुग्रीवाधिष्ठिताः सुष्ठुयोधिनः कपिकुञ्जराः ॥ १२९ ॥
सुग्रीवो दलयामास कुम्भकर्णस्य सारथिम् । रथं रथ्यांश्च गदयाऽगदङ्कारो गदानिव ॥ १३० ॥
भूमिष्ठः कुम्भकर्णोऽथ हस्तेनोदस्तमुद्गरः । एकशृङ्गो गिरिरिव सुग्रीवायाभ्यधावत ॥ १३१ ॥
युद्धार्थं धावतस्तस्याङ्घ्रिघातेन गरीयसा । भूयांसः कपयः पेतुः करिस्पर्शेन वृक्षवत् ॥ १३२ ॥

---

१ हनुमद्विशेषणम् । २ बलिनम् । ३ सिंहम् । ४ वैद्यो रोगानिव । ५ उदस्त ऊर्ध्वीकृतो मुद्गरो येन स. ।

सुग्रीवरथमाहत्याचूर्णयन्मुद्गरेण सः ॥ १३३ ॥
प्लवङ्गैरस्खलितः स्थलैरिव नदीरयः । मुमोच कुम्भकर्णाय वज्री वज्रमिवाद्रये ॥ १३४ ॥
खे समुत्पत्य सुग्रीवः शिलामेकां महीयसीम् । उत्पातिकीं रजोवृष्टिं कपीनां दर्शयन्निव ॥ १३५ ॥
कुम्भकर्णो मुद्गरेण तां शिलां कणशोऽकरोत् । रावणावरजायाथ वालिनोऽवरजोऽमुचत् ॥ १३६ ॥
तडत्तडिति कुर्वाणं तडिद्दण्डास्त्रमुत्कटम् । कुम्भकर्णः प्रचिक्षेप मोघीभूतानि तानि तु ॥ १३७ ॥
तडिद्दण्डाय चण्डाय तस्मै शस्त्राण्यनेकशः । जगद्भयङ्कराकरः कल्पान्त इव पर्वतः ॥ १३८ ॥
कुम्भकर्णः पपातोर्व्यां तडिद्दण्डेन ताडितः । साक्षादिवान्तकोऽचालीद्भ्रुकुटीभीषणाननः ॥ १३९ ॥
मूर्छिते भ्रातरि क्रुद्धः स्वयमेव दशाननः । न यमो वरुणो नापि न कुबेरो न वा हरिः[1] ॥ १४० ॥
नत्वेन्द्रजित्तमित्यूचे स्वामिंस्तव पुरो रणे । गत्वैष तान् हनिष्यामि रुष्टो मशकमुष्टिवत् ॥ १४१ ॥
तिष्ठन्ति किं नु प्लवगा एवैते देव तिष्ठ तत् । आध्मानः प्रविवेशान्तःकपिसैन्यं महाभुजः ॥ १४२
निषिध्यैवं दशग्रीवं मानोद्ग्रीवः[2] स शक्रजित् । कपिभिर्मुमुचे तस्य समरोर्वी महौजसः ॥ १४३ ॥
कासारः कासरस्येव भेकैरापततः सतः[3] । अयुध्यमानान्नो हन्मि रावणस्यास्मि नन्दनः ॥ १४४ ॥
स त्रस्यतः कपीनूचे रे रे तिष्ठत वानराः । क्व नु तौ रामसौमित्री अभ्यमित्रीयमानिनौ[4] ॥ १४५ ॥
क्व मारुतिः क्व सुग्रीवस्ताभ्यामप्यथवा कृतम् । रणायाह्वत सुग्रीवस्तं दशग्रीवनन्दनम् ॥ १४६ ॥
इति ब्रुवाणं दोर्दर्पादमर्षारुणितेक्षणः । आयोधयितुमारेभे शरभं शरभो यथा ॥ १४७ ॥
भामण्डलोऽपीन्द्रजितोऽवरजं मेघवाहनम् ।

१ इन्द्रः । २ मानेनोर्ध्वग्रीव । ३ महिषस्य । ४ वीरमानिनौ ।

दिग्गजा इव चत्वारश्चत्वारः सागरा इव । आस्फालन्तः शुशुभिरे ते त्रिलोकीभयङ्कराः ॥ १४८ ॥
गतागतैस्तद्रथानामकम्पत वसुन्धरा । चकम्पिरे सानुमन्तश्चुक्षोभ च महोदधिः ॥ १४९ ॥
बुबुधे नान्तरं तेषां बाणाकर्षणमोक्षयोः । अत्यन्तलघुहस्तानामविहस्तत्वशालिनाम् ॥ १५० ॥
आयसैर्दैवतैरस्त्रैरयुध्यन्त चिराय ते । परं न कोऽपि केनापि तेषां मध्यादजीयत ॥ १५१ ॥
अथो मुमुचतुः क्रुद्धाविन्द्रजिन्मेघवाहनौ । सुग्रीवभामण्डलयोर्नागपाशास्त्रमुद्धतम् ॥ १५२ ॥
नागपाशैस्तथा बद्धौ भामण्डलकपीश्वरौ । अनीश्वरौ निश्वसितुमप्यभूतां यथा हि तौ ॥ १५३ ॥
इतश्च लब्धसङ्ज्ञेन कुम्भकर्णेन रोषतः । गदया ताडितः पृथ्व्यां मारुतिर्मूर्छितोऽपतत् ॥ १५४ ॥
दोष्णा तक्षककल्पेन तं करीव करेण सः । समुद्दध्रे वलयितेनान्तःकक्षं न्यधत्त च ॥ १५५ ॥
ऊचे बिभीषणो रामं स्वामिन्नेतौ हि ते बले । बलीयसौ सारभूतावानने नयने इव ॥ १५६ ॥
बद्धौ वैदेहिसुग्रीवौ रावणिभ्यां महोरगैः । यावल्लङ्कां न नीयेते तावत्तौ मोचयाम्यहम् ॥ १५७ ॥
हनुमान् कुम्भकर्णेन बद्धो दोष्णा महीयसा । लङ्कामप्राप्त एवायं मोचनीयो रघूद्वह ॥ १५८ ॥
स्वामिन् विना हि सुग्रीवभामण्डलहनूमतः । अवीरमिव नः सैन्यमनुजानीहि यामि तत् ॥ १५९ ॥
एवं तत्र ब्रुवत्येव वेगादेत्याङ्गदो भटः । आक्षिप्य कुम्भकर्णेन युयुधे युद्धकोविदः ॥ १६० ॥
क्रोधान्ध्यात् कुम्भकर्णेन प्रोत्क्षिप्तभुजपाशतः । ययौ मारुतिरुत्पत्य विहङ्ग इव पञ्जरात् ॥ ॥१६१ ॥

---

१ अतिशीघ्रहस्तवतामनाकुलितत्वेन च शालिनां तेषां त्वतुर्णां बाणानां कर्षणे मोक्षणे च कियत्कालान्तरमस्तीति केनापि न बुबुधे इति भावः। २ कक्षायामित्यन्तःकक्षम्। ३ ऊर्ध्वीकृतो भुज एव पाशस्तस्मात्।

विभीषणो मोचयितुं भामण्डलकपीश्वरौ । रावणिभ्यां समं योद्धुमधावत रथस्थितः ॥ १६२ ॥
दध्यतुश्चेन्द्रजिन्मेघवाहनावेष नः पितुः । अनुजः स्वयमभ्येति कर्तुमस्माभिराहवम् ॥ १६३ ॥
अनेन तातकल्पेन योद्धव्यं कथमद्य हा । इतोऽपसरणं युक्तं न ह्रीः पूज्याद्धि बिभ्यताम् ॥ १६४ ॥
पाशबद्धाविमौ चारी निश्चितं हि मरिष्यतः । इहैव हि तदासातां तातो नान्वेति नौ यथा ॥ १६५ ॥
विचिन्त्यैवं नेशतुस्तौ धीमन्तौ रावणी रणात् । पश्यन् बिभीषणश्चास्थाद्भामण्डलकपीश्वरौ ॥ १६६ ॥
चिन्ताम्लानाननौ तत्र तस्थतू रामलक्ष्मणौ । हिमानीच्छन्नवपुषौ[1] सूर्याचन्द्रमसाविव ॥ १६७ ॥
रामभद्रस्ततः पूर्वप्रतिपन्नवरं सुरम् । महालोचनमस्मार्षीत् सुपर्णामरपुङ्गवम् ॥ १६८ ॥
ज्ञात्वा चावधिनाभ्येत्य ददौ पद्माय[2] सोऽमरः । विद्यां सिंहनिनादाख्यां मुशलं स्यन्दनं हलम् ॥ १६९ ॥
लक्ष्मणाय ददौ विद्यां गारुडीं स्यन्दनं तथा । गदां च विद्युद्वदनां समरे रिपुनाशिनीम् ॥ १७० ॥
वरुणाग्नेयवायव्यप्रमुखाण्यपराण्यपि । दिव्यान्यस्त्राणि छत्रे च स ददावुभयोरपि ॥ १७१ ॥
सौमित्रेर्वाहनीभूतं गरुडं प्रेक्ष्य तत्क्षणम् । सुग्रीवभामण्डलयोः प्रणेशुः पाशपन्नगाः ॥ १७२ ॥
जज्ञे जयजयारावो रामसैन्ये समन्ततः । रक्षोबलमिवास्तं च ययौ देवोऽब्जिनीपतिः ॥ १७३ ॥
प्रातर्भूयोऽपि सैन्यानि रघूद्वहदशास्ययोः । सर्वाभिसारसाराणि रणाङ्गणमुपासरन् ॥ १७४ ॥
तेषां कृतान्तदन्ताभस्फुरदस्त्रभयङ्करः । अकाण्डारब्धसंवर्तः प्रावर्तत महारणः ॥ १७५ ॥
क्रुद्धैरक्षोभि[3] रक्षोभिर्वानराणां वरूथिनी । मध्याह्नतापसन्तप्तैः सरसी सूकरैरिव ॥ १७६ ॥

१ महद्धिमं हिमानी तया छन्नं वपुर्ययोस्तौ । २ रामाय । ३ क्षुब्धम् ।

भग्नप्रायां चमूं प्रेक्ष्य सुग्रीवाद्या महौजसः । रक्षोऽनीकेषु विविशुर्योगिनोऽन्यवपुःष्विव ॥ १७७ ॥

विदुद्रुवू राक्षसास्तेऽप्याक्रान्तास्तैः कपीश्वरैः । नागा इव गरुत्मद्भिरेब्धिरामघटा इव ॥ १७८ ॥

रक्षोभङ्गेन सङ्क्रुद्धो दधावे रावणः स्वयम् । महारथप्रचारेण दारयन्निव मेदिनीम् ॥ १७९ ॥

तस्य प्रसरतो दाववह्नेरिव तरस्विनः । मुहूर्तमपि नाग्रेऽस्थात् कपिवीरेषु कश्चन ॥ १८० ॥

तद्युद्धे चलितं रामं निषिध्य प्रश्रयादथ । विभीषणः क्षणादेत्य रुरोध दशकन्धरम् ॥ १८१ ॥

तं रावणोऽवदद्रे रे कं श्रितोऽसि विभीषण । क्रुद्धस्य मम येनाजौ क्षिप्तः कवलवन्मुखे ॥ १८२ ॥

व्याधेनेव किरौ श्वानं मयि त्वां रे प्रहिण्वता । रामेण मन्त्रितं साधु साध्विदं ह्यात्मरक्षणम् ॥ १८३ ॥

अद्यापि मम वात्सल्यं त्वयि वत्सास्ति गच्छ तत् । एतौ ह्यद्य हनिष्यामि ससैन्यौ रामलक्ष्मणौ ॥ १८४ ॥

अमीषां वध्यमानानां मा सङ्ख्यापूरणः स्म भूः । एहि स्वस्थानमेव त्वं पृष्ठे हस्तोऽयमद्य ते ॥ १८५ ॥

विभीषणोऽप्युवाचैवं रामोऽन्तक इव स्वयम् । अचालीत्त्वां प्रति क्रुद्धो निषिद्धश्च मया बलात् ॥ १८६ ॥

त्वां बोधयितुकामोऽहं युद्धव्याजादिहागतः । अद्यापि मुच्यतां सीता प्रसीद कुरु मद्वचः ॥ १८७ ॥

हन्त मृत्युभयान्नाहं राज्यलोभेन नापि वा । गतोऽस्मि रामं निर्वादभयात् किं तु दशानन ॥ १८८ ॥

सीतार्पणेन निर्वादं प्रणाशय यथा ह्यहम् । पुनरेव श्रयामि त्वां विहाय रघुपुङ्गवम् ॥ १८९ ॥

क्रुद्धोऽथ रावणः प्रोचे किमद्यापि विभीषिकाम् । रे विभीषण दुर्बुद्धे प्रदर्शयसि कातर ॥ १९० ॥

भ्रातृहत्याभयादुक्तोऽस्येवं नान्येन हेतुना । इत्युक्त्वास्फालयामास कार्मुकं दशकन्धरः ॥ १९१ ॥

---

१ जलै । २ अपक्वघटा इव । ३ अपवादभयात् । ४ भीतिम् ।

भ्रातृहत्याभयादुक्तोऽस्येवं नान्येन हेतुना । इत्युक्त्वास्फालयामास धनुः सोऽपि विभीषणः ॥ १९२ ॥
ततः प्रववृताते तौ भ्रातरौ योद्धुमुद्यतौ । चित्राण्यस्त्राणि कर्षन्तौ वर्षन्तौ च निरन्तरम् ॥ १९३ ॥
अथेन्द्रजित्कुम्भकर्णौ राक्षसा अपरेऽपि हि । स्वामिभक्त्याभ्यधावन्त कृतान्तस्येव किङ्कराः ॥ १९४ ॥
रामोऽरौत्सीत् कुम्भकर्णं लक्ष्मणो रावणिं पुनः । नीलस्तु सिंहजघनं दुर्मर्षश्च घटोदरम् ॥ १९५ ॥
स्वयम्भूर्दुर्मतिं शम्भूं नलवीरोऽङ्गदो मयम् । स्कन्दः पुनश्चन्द्रणखं विघ्नं चन्द्रोदरात्मजः ॥ १९६ ॥
केतुं भामण्डलनृपः श्रीदत्तो जम्बुमालिनम् । कुम्भकर्णसुतं कुम्भं पवनञ्जयनन्दनः ॥ १९७ ॥
किष्किन्धेशः सुमालाख्यं कुन्दो धूम्राक्षराक्षसम् । वालिसूश्चन्द्ररश्मिश्च भटं सारणराक्षसम् ॥ १९८ ॥
राक्षसानेवमन्योऽन्यमरौत्सुः कपयोऽपरे । अयुध्यन्त च तैः सार्धं नक्रैर्नक्रा इवार्णवे ॥ १९९ ॥
एवं युद्धे वर्तमाने भीषणेभ्योऽपि भीषणे । लक्ष्मणायामुचत्क्रोधादस्त्रं तामसमिन्द्रजित् ॥ २०० ॥
तदस्त्रं तपनास्त्रेण सौमित्रिः शत्रुतापनः । सद्यो विद्रावयामासाग्निना मदनपिण्डवत्[1] ॥ २०१ ॥
सौमित्रिर्नागपाशास्त्रं मुमोचेन्द्रजिते क्रुधा । तन्तुनाम्भसि हस्तीव स तेन द्रागबध्यत ॥ २०२ ॥
आक्रम्यमाणसर्वाङ्गो नागास्त्रेण दशास्यसूः । निपपाताशनिरिव दारयन् सागराम्बराम् ॥ २०३ ॥
चिक्षेप स्वंरथाङ्के[2] तं विराधो लक्ष्मणाज्ञया । कारापाल[3] इवानैषीन्निजे च शिबिरे द्रुतम् ॥ २०४ ॥
नागपाशैः कुम्भकर्णं त्वबध्नाल्लक्ष्मणाग्रजः । भामण्डलस्तं शिबिरेऽनैषीद्रामाज्ञया ततः ॥ २०५ ॥
अन्येऽपि प्रतियोद्धारो बद्धा रामस्य सैनिकैः । मेघवाहनमुख्यास्ते निन्यिरे शिबिरे निजे ॥ २०६ ॥

१ मदनो भाषायां "मीण" इति ख्यात । २ स्वरथमध्ये । ३ कारागृहरक्षकः ।

दृष्ट्वा दशमुखस्तत्तु क्रोधशोकसमाकुलः । विभीषणाय चिक्षेप शूलं मूलं जयश्रियः ॥ २०७ ॥
तच्छूलमन्तरालेऽपि कदलीकाण्डलीलया । चकार कणशो रामावरजः पत्रिभिः शितैः ॥ २०८ ॥
धरणेन्द्रप्रदत्तांताममोघविजयाह्वयाम् । विजयार्थी दशग्रीवो महाशक्तिं समुद्दधे ॥ २०९ ॥
धगद्धगिति ज्वलन्तीं तडत्तडिति नादिनीम् । संहाराब्दतडिल्लेखामिव खेऽभ्रमयत्स ताम् ॥ २१० ॥
अपसस्रुर्दिवि सुरा दृशं सैन्यान्यमीलयन् । तां विलोक्य न केऽप्यस्थुः सुस्थितं सुस्थिता अपि ॥ २११ ॥
रामः सौमित्रिमित्यूचेऽस्माकमेष विभीषणः । आगन्तुर्हन्यते हन्त धिग्न आश्रितघातिनः ॥ २१२ ॥
इति रामवचः श्रुत्वा सौमित्रिर्मित्रवत्सलः । विभीषणाग्रे गत्वास्थादाक्षिपन् दशकन्धरम् ॥ २१३ ॥
पुरःस्थं गरुडस्थं तं प्रेक्ष्योवाच दशाननः । न तुभ्यं शक्तिरुत्क्षिप्ता मा मृथाः परमृत्युना ॥ २१४ ॥
म्रियस्व यदि वा मार्यस्त्वमेवासि यतो मम । वराकस्त्वत्पदे क्षेप ममाग्रेऽस्थाद्विभीषणः ॥ २१५ ॥
इत्युक्त्वा भ्रमयित्वा तां शक्तिं रामानुजन्मने । मुमोच पतदुत्पाताशनिकल्पां[1] दशाननः ॥ २१६ ॥
तामापतन्तीं सौमित्रिः सुग्रीवो हनुमान्नलः । भामण्डलो विराधोऽन्येऽप्यस्त्रैः स्वैः स्वैरताडयन् ॥ २१७ ॥
सावज्ञाय तदस्त्रौघं व्यालद्विप इवाङ्कुशम् । उर्वानलः[2] इवाम्भोधौ लक्ष्मणोरःस्थलेऽपतत् ॥ २१८ ॥
तया भिन्नो महीपृष्ठे निपपात च लक्ष्मणः । उत्पपात च तत्सैन्ये विष्वग्धा हा रवो महान् ॥ २१९ ॥
क्रुद्धोऽथ ज्येष्ठकाकुत्स्थो जिघत्सुरिव[3] रावणम् । आयोधयितुमारेभे पञ्चाननरथस्थितः ॥ २२० ॥
क्षणाच्चकार विरथं पञ्चाननरथो द्विपम् । दशाननोऽपि वेगेनाध्यारुरोह रथान्तरम् ॥ २२१ ॥

---

१ पतत् यत् उत्पातवज्र तत्सदृशीम् । २ वाडवाग्निरिव । ३ हन्तुमिच्छुः ।

भङ्क्त्वा भङ्क्त्वा रथानेवं पञ्चवारान् दशाननम् । काकुत्स्थो विरथीचक्रे जगदद्वैतपौरुषः ॥ २२२ ॥
दशास्योऽचिन्तयच्चैवं भ्रातृस्नेहादयं स्वयम् । मरिष्यत्येव तत्किं मे योधितेनाधुनामुना ॥ २२३ ॥
दशग्रीवो विमृश्यैवं ययौ लङ्कापुरीं द्रुतम् । अस्तं जगाम च रवी रामशोकादिवातुरः ॥ २२४ ॥
भग्नेऽथ रावणे रामो निवृत्त्येयाय लक्ष्मणम् । तं च दृष्ट्वा निपतितं पपात भुवि मूर्छितः ॥ २२५ ॥
सुग्रीवादिभिरासिक्तो रामश्चन्दनवारिणा । लब्धसञ्ज्ञो निपद्योपसौमित्रीत्यगदद्रुदन् ॥ २२६ ॥
तव किं बाधते वत्स ब्रूहि तूष्णीं स्थितोऽसि किम् । सञ्ज्ञयापि समाख्याहि प्रीणयाग्रजमात्मनः ॥ २२७ ॥
एते त्वन्मुखमीक्षन्ते सुग्रीवाद्यास्तवानुगाः । नानुगृह्णासि किं वाचा दृशा वा प्रियदर्शन ॥ २२८ ॥
जीवत्रणाद्रावणोऽगादिति लज्जावशाद्ध्रुवम् । न भाषसे तद्भाषस्व पूरयिष्ये तवेप्सितम् ॥ २२९ ॥
रे रे रावण दुष्टात्मंस्तिष्ठ तिष्ठ क्व यास्यसि । एष प्रस्थापयामि त्वां नचिराय महापथे ॥ २३० ॥
इत्युक्त्वा धनुरास्फाल्योदस्थाद्यावद्रघूद्वहः । तावत् कपीश्वरेणैवमूचे विनयपूर्वकम् ॥ २३१ ॥
स्वामिन्निशेयमगमल्लङ्कां च स निशाचरः । शक्तिप्रहारविधुरः स्वामी नश्चैष वर्तते ॥ २३२ ॥
धैर्यमाधेहि जानीहि हतमेव दशाननम् । प्रतिजागरणोपायं सौमित्रेरेव चिन्तय ॥ २३३ ॥
भूयो रामो जगादैवं हृता भार्या हतोऽनुजः । तिष्ठत्यद्यापि रामोऽयं शतधा न विदीर्यते ॥ २३४ ॥
सखे सुग्रीव हनुमन् भामण्डल नलाङ्गद । विराधाद्याश्च सर्वेऽपि यात स्वौकसि सम्प्रति ॥ २३५ ॥
सीतापहारात् सौमित्रिवधादप्यधिकं शुचे । सखे विभीषणाभूस्त्वं यत्कृतार्थीकृतोऽसि न ॥ २३६ ॥

१ जगत्यद्वितीयपराक्रमः । २ सौमित्रेः समीपमुसौमित्रि ।

भ्रातः पश्य परं बन्धो निजबान्धववर्त्मना । नीयमानं स्वैबन्धुं तं बन्धुरूपेण वैरिणम् ॥ २३७ ॥
भ्रातः कृतार्थीकृत्य त्वामनुयास्यामि लक्ष्मणम् । लक्ष्मणं हि विना किं मे सीतया जीवितेन च ॥ २३८ ॥
बिभीषणो बभाषेऽथ किमधैर्यमिदं प्रभो । शक्त्या हतोऽपि ह्यनया पुमान् जीवति यामिनीम् ॥ २३९ ॥
मन्त्रतन्त्रादिना घातप्रतीकाराय सर्वथा । प्रयत्यतां प्रभो यावन्न विभाति विभावरी ॥ २४० ॥
आमेति राघवेणोक्ते सुग्रीवाद्यास्तु विद्यया । सप्तवप्रांश्चतुर्द्वारान् राघवौ परितो व्यधुः ॥ २४१ ॥
प्राच्यां द्वारेषु तत्रास्थुः सुग्रीवः पावनञ्जयिः । तारः कुन्दो दधिमुखो गवाक्षो गवयः क्रमात् ॥ २४२ ॥
उदीच्यामङ्गदः कूर्मोऽङ्गो महेन्द्रो विहङ्गमः । सुषेणश्चन्द्ररश्मिश्च द्वारेष्वस्थुः क्रमादमी ॥ २४३ ॥
प्रतीच्यां नीलसमरशीलदुर्धरमन्मथाः । जयश्च विजयश्चैव सम्भवश्चावतस्थिरे ॥ २४४ ॥
भामण्डलो विराधश्च गजो भुवनजिन्नलः । मैन्दो बिभीषणश्चास्थुर्दक्षिणस्यां क्रमादमी ॥ २४५ ॥
मध्ये कृत्वेति काकुत्स्थौ सुग्रीवाद्या महाभुजाः । प्रजागरपरास्तस्थुरात्मारामा इवोद्यताः ॥ २४६ ॥
सीतायाः कश्चिदाचख्यौ यच्छक्त्या लक्ष्मणो हतः । प्रातर्विपत्स्यते रामभद्रोऽपि भ्रातृसौहृदात् ॥ २४७ ॥
वज्रनिर्घोषवद्घोरं तच्छ्रुत्वा जनकात्मजा । पपात मूर्छया पृथ्व्यां लतेव पवनाहता ॥ २४८ ॥
विद्याधरीभिरम्भोभिः संसिक्ता लब्धचेतना । उत्थाय विललापैवं जानकी करुणस्वरम् ॥ २४९ ॥
हा वत्स लक्ष्मण क्वागास्त्यक्त्वैकाकिनमग्रजम् । मुहूर्तमपि हि स्थातुं विना त्वामेष न क्षमः ॥ २५० ॥
धिगहं मन्दभाग्यास्मि यतो मम कृतेऽधुना । स्वामिदेवरयोर्देवतुल्ययोरीदृगागतम् ॥ २५१ ॥

१ लक्ष्मणवर्त्मना मृत्युरूपेणेत्यर्थः । २ स्वस्य तव बन्धुं रावणम् । ३ रात्रि. । ४ योगिनः ।

प्रसीद मत्प्रवेशाय द्विधा भव वसुन्धरे । प्राणनिर्वाणहेतोस्त्वं भव वा हृदय द्विधा ॥ २५२ ॥
एवं रुदन्तीं करुणं सीता कापि कृपावती । अवलोक्यावलोकिन्या विद्याधर्यब्रवीदिति ॥ २५३ ॥
भविष्यत्यक्षताङ्गस्ते प्रभाते देवि देवरः । समं च रामभद्रेण त्वामेत्यानन्दयिष्यति ॥ २५४ ॥
स्वस्थावस्था तद्गिरास्थात् काकुत्स्थगृहिणी तदा । सूर्योदयं चिन्तयन्ती चक्रवाकीव जाग्रती ॥ २५५ ॥
सौमित्रिर्मारितोऽद्येति क्षणं जहर्ष रावणः । क्षणं स्मृत्वा भ्रातृपुत्रमित्रबन्धं रुरोद च ॥ २५६ ॥
हा वत्स कुम्भकर्ण त्वं ममात्मैवापरः परः । द्वितीयाविव मे बाहू हेन्द्रजिन्मेघवाहनौ ॥ २५७ ॥
हा वत्सा जम्बुमाल्याद्या मम रूपान्तरोपमाः । अप्राप्तपूर्वं प्राप्तास्थ कथं बन्धं गजा इव ॥ २५८ ॥
स्मारं स्मारं स्वबन्धूनामित्थं बन्धादि नूतनम् । भूयो भूयो दशग्रीवो मुमूर्छ च रुरोद च ॥ २५९ ॥
इतश्च पद्मसैन्ये प्राक्प्राकारद्वाररक्षकम् । भामण्डलमुपेत्यैवं कोऽपि विद्याधरोऽवदत् ॥ २६० ॥
पद्मपादान् दर्शय मे तदाप्तो ननु यद्यसि । अलं लक्ष्मणजीवातुमाख्यास्यामि हितोऽस्मि वः ॥ २६१ ॥
विधृत्य पाणिना दोष्णि नीतो भामण्डलेन सः । पद्मस्य पादपद्मान्ते प्रणम्यैवं व्यजिज्ञपत् ॥ २६२ ॥
सङ्गीतपुरनाथस्य शशिमण्डलभूपतेः । तनयः प्रतिचन्द्रोऽहं सुप्रभाकुक्षिसम्भवः ॥ २६३ ॥
क्रीडार्थं सकलत्रोऽहं चलितोऽन्येद्युरम्बरे । दृष्टः सहस्रविजयनाम्ना विद्याधरेण च ॥ २६४ ॥
तेन मैथुनिकाद्वैराद्योधितोऽहं चिरं तदा । पातितश्चण्डरवया शक्त्या चाहत्य भूतले ॥ २६५ ॥
साकेतपुर्यां माहेन्द्रोदयोद्याने लुठन् भुवि । दृष्टश्च भरतेनाहं त्वद्भ्रात्रातिकृपालुना ॥ २६६ ॥

सद्यो गन्धाम्बुभिस्तेन सिक्तोऽहं पृथिवीभुजा । मत्तश्च निरगाच्छक्तिर्दस्युः[1] परगृहादिव ॥ २६७ ॥
सद्यो रूढप्रहारेण मया विस्मितचेतसा । पृष्टो गन्धाम्बुमाहात्म्यमित्यशंसत्तवानुजः ॥ २६८ ॥
सार्थवाहो विन्ध्यनामाभ्यागाद्गजपुरादिह । एकस्तन्महिषो मार्गेऽतिभारत्रुटितोऽपतत् ॥ २६९ ॥
तन्मूर्ध्नि पादं विन्यस्य सञ्चचार पुरीजनः । उपद्रवेण महता विपन्नः सोऽथ सैरिभः[2] ॥ २७० ॥
सोऽकामनिर्जरायोगाच्छ्वेन्तङ्करपुरेश्वरः । सुरो वायुकुमारोऽभून्नाम्ना पवनपुत्रकः ॥ २७१ ॥
ज्ञात्वा चावधिना पूर्वं मृत्युं प्रकुपितोऽथ सः । पुरे जनपदे चास्मिन् व्याधीन्नानाविधान् व्यधात् ॥ २७२ ॥
देशे गृहे च न व्याधिरभून्मन्मातुलस्य तु । द्रोणमेघनरेन्द्रस्य मन्महीवर्तिनोऽपि हि ॥ २७३ ॥
अव्याधिकारणं पृष्टो मया द्रोणघनोऽवदत् । भार्या प्रियङ्करा मेऽभूत्पुरातिव्याधिबाधिता ॥ २७४ ॥
जाते गर्भे तत्प्रभावाद्व्याधिनामुच्यताथ सा । सुषुवे च क्रमात्पुत्रीं विशल्यामभिधानतः ॥ २७५ ॥
त्वद्देश इव मद्देशेऽप्युद्भूते व्याध्युपद्रवे । विशल्यास्नानतोयेन सिक्तो लोकोऽभवन्निरुक्[3] ॥ २७६ ॥
पृष्टो मया सत्यभूतशरणो मुनिरन्यदा । वदति स्म विशल्यायाः प्राग्जन्मतपसः फलम् ॥ २७७ ॥
व्रणसंरोहणं शल्यापहारो व्याधिसङ्क्षयः । नृणां स्नानाम्भसाप्यस्या भावी भर्ता च लक्ष्मणः ॥ २७८ ॥
तथा मुनिगिरा सम्यग्ज्ञानादनुभवादपि । विशल्यास्नानपयसः प्रभावो निश्चितो मया ॥ २७९ ॥
इत्युदित्वा द्रोणमेघो विशल्यास्नपनोदकम् । ममापि ह्यर्पयत्तेनाभवद्भूमिर्ममाप्यरुक् ॥ २८० ॥
तस्याः स्नानाम्भसानेन मया सिक्तस्त्वमप्यहो । निःशक्तिशल्यः संरूढव्रणश्च त्वमभूः क्षणात् ॥ २८१ ॥

---

१ चोरः । २ महिषः । ३ रोगरहित ।

इत्युक्तो मुक्तवान् शक्तिं मारुतिस्तां महाभुजः। मुक्तमात्रा च सा शक्तिर्लज्जितेव तिरोदधे ॥ २९६ ॥
विशल्यापि हि सौमित्रिं भूयः पस्पर्श पाणिना। विलिलेप च गोशीर्षचन्दनेन शनैः शनैः ॥ २९७ ॥
रूढव्रणोऽथ सौमित्रिर्द्राक् प्रसुप्त इवोत्थितः। सस्वजे रामभद्रेण वर्षताश्रुजलं मुदा ॥ २९८ ॥
सर्वं विशल्यावृत्तान्तं रामस्तस्मै शशंस च। तत्स्नानपयसा चाशु स्वान् परांश्चाभ्यषेचयत् ॥ २९९ ॥
कन्यासहस्रसहितां विशल्यां रामशासनात्। तदानीमेव सौमित्रिरुपयेमे यथाविधि ॥ ३०० ॥
सौमित्रेर्जीवनोद्वाहोत्साहजन्मा महोत्सवः। विद्याधरनृपैश्चक्रे जगदाश्चर्यकारणम् ॥ ३०१ ॥
सौमित्रिर्जीवित इति चरैर्नक्तंश्वराधिपः[1]। विज्ञाय मन्त्रयाञ्चक्रे समं मन्त्रिवरैरिति ॥ ३०२ ॥
अभवन्मम भावोऽयं सौमित्रिः शक्तिताडितः। प्रातर्मरिष्यति ततो रामोऽपि स्नेहपीडितः ॥ ३०३ ॥
यास्यन्ति कपयो नंष्ट्वा ते च मद्बन्धुसूनवः। कुम्भकर्णेन्द्रजिन्मुख्याः स्वयमेष्यन्ति मामिह ॥ ३०४ ॥
अधुना दैववैगुण्याल्लक्ष्मणः सोऽपि जीवितः। मया मोचयितव्यास्ते कुम्भकर्णादयः कथम् ॥ ३०५ ॥
मन्त्रिणोऽप्येवमूचुस्तं जानकीमोक्षणं विना। न मोक्षः कुम्भकर्णादिवीराणां प्रत्युताशिवम् ॥ ३०६ ॥
इयत्यपि गते स्वामिन् रक्ष रक्ष निजं कुलम्। उपायश्चात्र नान्योऽस्ति रामानुनयनं विना ॥ ३०७ ॥
रावणस्तानवज्ञाय दूतं सामन्तमादिशत्। सामदामदंडपूर्वमनुशिष्योपराघवम् ॥ ३०८ ॥
स गत्वा द्वाःस्थविज्ञप्तः सुग्रीवादिसमावृतम्। पद्मनाभं नमस्कृत्य व्याजहारेति धीरगीः ॥ ३०९ ॥
दशास्यस्त्वां वदत्येवं बन्धुवर्गं विमुञ्च मे। जानकीमनुमन्यस्व राज्यार्धं च गृहाण मे ॥ ३१० ॥

---

१ निशाचराधिप· रावणः।

त्रीणि कन्यासहस्राणि तुभ्यं दास्यामि तेन च। संन्तुष्य नो चेत्त सर्वं न ह्येतन्न च जीवितम् ॥ ३११ ॥
बभाषे पद्मनाभोऽथ नार्थो मे राज्यसम्पदा। न चान्यप्रमदावर्गभोगेन महतापि हि ॥ ३१२ ॥
प्रेषयिष्यत्यर्चयित्वा जानकीं रावणो यदि। तदा मोक्ष्यामि तद्बन्धुतनयानन्यथा न हि ॥ ३१३ ॥
सामन्तः पुनरप्यूचे राम नैतत्तवोचितम्। स्त्रीमात्रकस्यास्य कृते स्वं क्षेप्तुं प्राणसंशये ॥ ३१४ ॥
सौमित्रिरेकवारं चेज्जीवितो रावणाहतः। जीविष्यति कथं सोऽद्य त्वं चामी च प्लवङ्गमाः ॥ ३१५ ॥
एकोऽपि रावणो हन्तुमिदं विश्वमपीश्वरः। सर्वथा तद्वचो मान्यमुदर्कं विमृश स्वयम् ॥३१६ ॥
लक्ष्मणस्तद्गिरा क्रुद्धोऽभ्यधाद्रे दूतपांशन। स्वशक्तिं परशक्तिं वा वेत्त्यद्यापि न रावणः ॥ ३१७ ॥
हतबन्धुपरीवारो भार्याशेषीकृतोऽपि सन्। पौरुषं नाटयत्येष एषा का तस्य धृष्टता ॥ ३१८ ॥
शेषैकमूलसुशलच्छिन्नाशेषजटस्तरुः। यथा सोऽपि तथैकाङ्गः कियत्स्थास्यति रावणः ॥ ३१९ ॥
तद्गच्छ संवाहय तं युद्धाय दशकन्धरम्। कृतान्त इव सज्जो मे तं व्यापादयितुं भुजः ॥ ३२० ॥
लक्ष्मणेनैवमाक्षिप्तो विभाषितुमना स तु। उत्थाय धृत्वा ग्रीवायां वानरैर्निरवास्यत ॥ ३२१ ॥
रावणाय स गत्वाख्यत् सर्वं राघववाचिकम्। सचिवान् रावणोऽप्यूचे किं कार्यं ब्रूत सम्प्रति ॥ ३२२ ॥
अब्रुवन्मन्त्रिणोऽप्येवं सीतार्पणमिहोचितम्। व्यतिरेकफलं दृष्टं पश्यान्वयफलं प्रभो ॥ ३२३ ॥
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सर्वं कार्यं परीक्ष्यते। एकेन व्यतिरेकेण किं स्थितोऽसि दशानन ॥ ३२४ ॥
अक्षता बहवोऽद्यापि बन्धवः सूनवश्च ते। सीतार्पणाद्विमुक्तैस्तैः सममेधस्व सम्पदा ॥ ३२५ ॥

---

१ सन्तुष्टो भव। २ जटाः शाखा.। ३ सीतार्पणाभावेऽनर्थरूपं फल दृष्टमिति व्यतिरेकः, सीतार्पणरूपस्यान्वयस्य फलं पश्येति सम्बन्धः।

तेषां सीतार्पणगिरा मर्मणीव हतोऽधिकम् । अन्तर्दूनो दशमुखश्चिरं स्वयमचिन्तयत् ॥ ३२६ ॥
विद्याया बहूरूपाया हृदि निर्णीय साधनम् । शान्तिचैत्यं ययौ शान्तकषायोभूय रावणः ॥ ३२७ ॥
स्नात्रं श्रीशान्तिनाथस्य पयस्कुम्भैर्दशाननः । स्वयमिन्द्र इवाकार्षीद्भक्त्या विकसिताननः ॥ ३२८ ॥
गोशीर्षचन्दनेनाङ्गरागं पुष्पैश्च दैवतैः । पूजां विधाय श्रीशान्तेः स्तुतिमेवं विनिर्ममे ॥ ३२९ ॥
देवाधिदेवाय जगत्तायिने परमात्मने । श्रीमते शान्तिनाथाय षोडशायार्हते नमः ॥ ३३० ॥
श्रीशान्तिनाथ भगवन् भवाम्भोनिधितारण । सर्वार्थसिद्धमन्त्राय त्वन्नाम्नेऽपि नमो नमः ॥ ३३१ ॥
ये तवाष्टविधां पूजां कुर्वन्ति परमेश्वर । अष्टापि सिद्धयस्तेषां करस्था अणिमादयः ॥ ३३२ ॥
धन्यान्यक्षीणि यानि त्वां पश्यन्ति प्रतिवासरम् । तेभ्योऽपि धन्यं हृदयं तद्दृष्टो येन धार्यसे ॥ ३३३ ॥
देव त्वत्पादसंस्पर्शादपि स्यान्निर्मलो जनः । अयोऽपि हेमीभवति स्पर्शवेधिरसान्न किम् ॥ ३३४ ॥
त्वत्पादाब्जप्रणामेन नित्यं भूलुण्ठनैः प्रभो । शृङ्गारतिलकीभूयान्मम भाले किणावलिः ॥ ३३५ ॥
पदार्थैः पुष्पगन्धाद्यैरुपहारीकृतैस्तव । प्रभो भवतु मद्राज्यसम्पद्वल्लेः सदा फलम् ॥ ३३६ ॥
भूयो भूयः प्रार्थये त्वामिदमेव जगद्विभो । भगवन् भूयसी भूयात्त्वयि भक्तिर्भवे भवे ॥ ३३७ ॥
स्तुत्वेति शान्तिं लङ्केशः पुरो रत्नशिलास्थितः । तां साधयितुमारेभे विद्यामक्षस्रजं दधत् ॥ ३३८ ॥
अथ मन्दोदरी द्वाःस्थं यमदण्डमदोऽवदत् । जिनधर्मरतोऽष्टाहान्यस्तु सर्वोऽपि पूर्जनः ॥ ३३९ ॥
न करिष्यति यस्त्वेवं तस्य दण्डो वधात्मकः । भविष्यतीति लङ्कायामाघोषय हतानकः ॥ ३४० ॥

१ निश्चित्य । २ जगद्रक्षित्रे । ३ तैरक्षिभिर्दृष्टः । ४ क्षतावलिः । ५ हत आनको वाद्यविशेषो येन सः ।

न्यवेद्यत ॥ ३४१ ॥
तदादेशेन स द्वाःस्थः पुर्यामाघोषयत्तथा । तच्च चारनरैरेत्य सुग्रीवाय न्यवेदयत ॥ ३४२ ॥
सुग्रीवोऽप्यब्रवीदेवं न यावद्बहुरूपिणीम् । विद्यां साधयति स्वामिंस्तावत्साध्यो दशाननः ॥ ३४३ ॥
स्मित्वा पद्मोऽप्युवाचैव शान्तं ध्यानपरायणम् । कथं दशास्यं गृह्णामि न ह्यहं स इव च्छली ॥ ३४४ ॥
इति रामवचः श्रुत्वा छन्नमेवाङ्गदादयः । विद्याभ्रंशाय लङ्केशं शान्तिचैत्यस्थितं ययुः ॥ ३४५ ॥
विदधुर्विविधांस्तत्रोपसर्गांस्ते निरर्गलाः । मनागपि न तु ध्यानादचालीद्दशकन्धरः ॥ ३४६ ॥
अथाङ्गदो जगादैवं रामाद्भीतेन किं त्वया । इदं पाखण्डमारब्धमप्राप्तशरणेन भोः ॥ ३४७ ॥
त्वया परोक्षे मद्भर्तुर्हृता भार्या महासती । मन्दोदरीं तु ते पत्नीं पश्यतोऽपि हराम्यहम् ॥ ३४८ ॥
इत्युदीर्यामन्दरोषोऽकर्षन्मन्दोदरीं कचैः । सोऽनाथामिव रुदन्तीं कुररीकरुणस्वराम् ॥ ३४९ ॥
रावणो ध्यानसंलीनः प्रेक्षाञ्चक्रेऽपि तां न हि । प्रादुरासीच्च सा विद्या द्योतयन्ती नभस्तलम् ॥ ३५० ॥
सेत्यूचे तव सिद्धास्मि ब्रूहि किं करवाणि भोः । करोमि ते वशे विश्वं कियन्मात्रौ हि राघवौ ॥ ३५१ ॥
रावणः प्रत्युवाचैवं सर्वं निष्पद्यते त्वया । स्मृता समापतेः काले स्वस्थानं गच्छ सम्प्रति ॥ ३५२ ॥
तद्विसृष्टा तिरोऽधत्त सा विद्या तेऽपि वानराः । स्कन्धावारं निजं जग्मुरुत्पत्य पवमानवत् ॥ ३५३ ॥
मन्दोदर्यङ्गदोदन्तं शुश्राव च दशाननः । चक्रे च सद्योऽहङ्कारगर्भं हुङ्कारमुच्चकैः ॥ ३५४ ॥
स्नात्वा भुक्त्वा च लङ्केशोऽगाद्देवरमणे वने । ऊचे सीतां च सुचिरं मया तेऽनुनयः कृतः ॥ ३५५ ॥
उज्झित्वा नियमभङ्गभीरुत्वमधुना पुनः । रमयिष्ये प्रसह्य त्वां हत्वा त्वत्पतिदेवरौ ॥ ३५६ ॥

१ केशै· ।

तद्वाचा विषसध्रीच्या मूर्च्छिता जनकात्मजा । निपपात दशास्यस्य तस्यामाशेव तत्क्षणम् ॥ ३५६ ॥
कथञ्चिल्लब्धसञ्ज्ञा सा जग्राहैवमभिग्रहम् । मृत्युश्चेद्रामसौमित्र्योस्तदात्वनशनं मम ॥ ३५७ ॥
तच्छ्रुत्वा रावणो दध्यौ रामे स्नेहो निसर्गजः । अस्यास्तदस्यां मे रागः स्थले कमलरोपणम् ॥ ३५८ ॥
कृतं युक्तं मया तन्नावज्ञातो यद्विभीषणः । नामात्याः मानिताः स्वं न कुलमेतत्कलङ्कितम् ॥ ३५९ ॥
मुञ्चाम्येतामद्य चेत्तन्न विवेकपदे पतेत् । रामाक्रान्तेन मुक्तेयमिति स्यात्प्रत्युतायशः ॥ ३६० ॥
बद्ध्वेह रामसौमित्री समानेष्ये ततस्तयोः । अर्पयिष्याम्यमूं धर्म्यं यशस्यं न हि तद्भवेत् ॥ ३६१ ॥
इति निश्चित्य लङ्केशस्तामतीत्य विभावरीम् । युद्धे चचालाशकुनैर्वार्यमाणोऽपि दुर्मदः ॥ ३६२ ॥
भूयः प्रववृते युद्धं रामरावणसैन्ययोः । अत्युद्भटभटभुजास्फोटत्रासितदिग्गजम् ॥ ३६३ ॥
विधूयाशेषरक्षांसि तूलानीव महाबलः । लक्ष्मणस्ताडयामास विशिखैर्दशकन्धरम् ॥ ३६४ ॥
सौमित्रेर्विक्रमं दृष्ट्वा साशङ्को दशकन्धरः । सस्मार बहुरूपां तां विद्यां विश्वभयङ्कराम् ॥ ३६५ ॥
स्मृतिमात्रोपस्थितायां विद्यायां तत्र रावणः । विचक्रे भैरवाण्याशु स्वानि रूपाण्यनेकशः ॥ ३६६ ॥
भूमौ नभसि पृष्ठेऽग्रे पार्श्वयोरपि लक्ष्मणः । अपश्यद्रावणानेव विविधायुधवर्षिणः ॥ ३६७ ॥
तावद्रूप इवैकोऽपि तार्क्ष्यस्थो लक्ष्मणोऽपि तान् । जघान रावणान् बाणैश्चिन्तितोपनतैः शरैः ॥ ३६८ ॥
नारायणस्य तैर्बाणैर्विधुरो दशकन्धरः । सस्मार जाज्वलच्चक्रमर्धचक्रित्वलाञ्छनम् ॥ ३६९ ॥
रोषारुणाक्षस्तच्चक्रं भ्रमयित्वा नभस्तले । मुमोच रावणः शस्त्रमन्त्यं रामानुजन्मने ॥ ३७० ॥

१ विषतुल्यया । २ सीतायां विषये रावणस्याशेव । ३ भवेत् । ४ वायुः ।

कृत्वा प्रदक्षिणां तत्तु सौमित्रेर्दक्षिणे करे। अवतस्थे रविरिवोदयपर्वतमूर्धनि ॥ ३७१ ॥
विषण्णो रावणो दध्यौ सत्यं जातं मुनेर्वचः। तेषां विभीषणादीनां सत्यश्चालोचनिर्णयः ॥ ३७२ ॥
विषण्णं भ्रातरं प्रेक्ष्य भूयोऽप्यूचे विभीषणः। भ्रातरद्यापि वैदेहीं मुञ्च त्वं चेज्जिजीविषुः ॥ ३७३ ॥
क्रुद्धस्तं रावणोऽवोचत् किं मेऽस्त्रं चक्रमेव रे। द्विषं सचक्रमप्येनं द्राग्घनिष्यामि मुष्टिना ॥ ३७४ ॥
इति दर्पाद्विब्रुवतो रक्षोनाथस्य लक्ष्मणः। वक्षस्तेनैव चक्रेण कूष्माण्डवदपाटयत् ॥ ३७५ ॥
तदा च ज्येष्ठकृष्णैकादश्यामह्नश्च पश्चिमे। यामे मृतो दशग्रीवश्चतुर्थं नरकं ययौ ॥ ३७६ ॥

सपदि जय जयेति व्याहरद्भिर्द्युसद्भिर्व्यरचि कुसुमवृष्टिर्लक्ष्मणस्योपरिष्टात्।
समजनि च कपीनां ताण्डवं चण्डहर्षोत्थितकिलकिलनादापूर्णरोदोनिकुञ्जम् ॥ ३७७ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते महाकाव्ये सप्तमे पर्वणि रावणवधो नाम सप्तमः सर्गः समाप्तः।

॥ अथाष्टमः सर्गः प्रारभ्यते ॥

अथो बिभीषणस्तत्र कान्दिशीकान्निशाचरान् । एवमाश्वासयामास ज्ञातिस्नेहवशीकृतः ॥ १ ॥
पद्मनारायणावेतावष्टमौ बलशार्ङ्गिणौ । शरण्यौ शरणायाशु श्रयध्वमविशङ्किता ॥ २ ॥
ते सर्वे शिश्रियुः पद्मसौमित्री तौ च चक्रतुः । तेषां प्रसादं वीरा हि प्रजासु समदृष्टयः ॥ ३ ॥
हतं च भ्रातरं दृष्ट्वा शोकावेशाद्बिभीषणः । मर्तुकामः स्वयमपि चकर्ष च्छुरिकां निजाम् ॥ ४ ॥
तया स्वकुक्षिमाघ्नातं दध्रे रामो बिभीषणम् । हा भ्रातर्भ्रातरित्युच्चैः क्रन्दन्तं करुणाक्षरम् ॥ ५ ॥
मन्दोदर्यादिभिः सार्धं रुदन्तमुपरावणम् । इति तं बोधयामास पद्मनाभः सलक्ष्मणः ॥ ६ ॥
ईदृक्पराक्रमः सोऽयं न हि शोच्यो दशाननः । यस्याशशङ्किरे दूरे समरेष्वमरा अपि ॥ ७ ॥
वीरवृत्त्यानया मृत्युं गतोऽसौ कीर्तिभाजनम् । तदस्योत्तरकार्याणि कुरुध्वं रुदितैरलम् ॥ ८ ॥
इत्युदित्वा पद्मनाभो महात्मा प्रासबन्धनान् । कुम्भकर्णेन्द्रजिन्मेघवाहनादीनमोचयत् ॥ ९ ॥
बिभीषणः कुम्भकर्णः शक्रजिन्मेघवाहनः । मन्दोदर्यपि सम्भूयापरेपि पतदश्रवः ॥ १० ॥
दशग्रीवाङ्गसंस्कारं सद्यो गोशीर्षचन्दनैः । कर्पूरागरुसम्मिश्रैर्विदधुर्ज्वालितानलैः ॥ ११ ॥

॥ युग्मम् ॥

पद्मः पद्मसरस्येत्य ते च स्नात्वा जलाञ्जलिम् । सममश्रुजलैः कोष्णैः प्रददुर्दशमौलये ॥ १२ ॥
गिराभिरामया रामः किरन्निव सुधारसम् । सलक्ष्मणः कुम्भकर्णप्रभृतीनित्यभाषत ॥ १३ ॥

१ बिभीषणादयः । २ ईषदुष्णैः ।

पूर्ववत् स्वस्वराज्यानि कुरुध्वमधुनापि हि । युष्मल्लक्ष्म्या न नः कृत्यं हे वीराः क्षेममस्तु वः ॥ १४ ॥
इत्युक्ताः पद्मनाभेन युगपच्छोकविस्मयौ । बिभ्राणाः कुम्भकर्णाद्या जगदुर्गद्गदाक्षरम् ॥ १५ ॥
नार्थो राज्येन नः कश्चित्प्राज्येनापि महाभुज । ग्रहीष्यामः परिव्रज्यां मोक्षसाम्राज्यसाधनीम् ॥ १६ ॥
अत्रान्तरे च कुसुमायुधोद्याने महामुनिः । अप्रमेयबलो नाम चतुर्ज्ञानी समाययौ ॥ १७ ॥
तत्रैव निशि तस्याभूत् केवलज्ञानमुज्ज्वलम् । चक्रुश्च केवलज्ञानमहिमानं दिवौकसः ॥ १८ ॥
प्रातश्च रामसौमित्री कुम्भकर्णादयश्च ते । उपेत्य तमवन्दन्त ततो धर्मं च शुश्रुवुः ॥ १९ ॥
पप्रच्छतुर्देशनान्ते शक्रजिन्मेघवाहनौ । परं वैराग्यमापन्नौ पुरातनभवान्निजान् ॥ २० ॥
मुनिः सोऽथाब्रवीत्पुर्यां कौशाम्ब्यामिह भारते । निःस्वौ बन्धू युवां जातौ नाम्ना प्रथमपश्चिमौ ॥ २१ ॥
तावन्यदा भवदत्ताद्धर्मं श्रुत्वा महामुनेः । व्रतं जगृहतुः शान्तकषायौ च विजह्रतुः ॥ २२ ॥
अन्येद्युस्तौ तु कौशाम्ब्यां गतौ ददृशतुर्नृपम् । पत्न्येन्दुमुख्या क्रीडन्तं नन्दिघोषं मधूत्सवे[1] ॥ २३ ॥
तं दृष्ट्वा पश्चिमोऽकार्षीन्निदानं तपसामुना । ईदृक्क्रीडापरः पुत्रो भूयासमनयोरहम् ॥ २४ ॥
साधुभिर्वार्यमाणोऽपि निदानान्न न्यवर्तत । मृत्वा च पश्चिमो जज्ञे तयोस्तुग्[2]रतिवर्धनः ॥ २५ ॥
क्रमेणोद्यौवनः प्राप्तराज्यः स रतिवर्धनः । पितेव रेमे त्रिविधं रमणीभिः समावृतः ॥ २६ ॥
मृत्वा प्रथमसाधुस्तु निर्निदानतपोवशात् बभूव पञ्चमे कल्पे त्रिदशः परमर्द्धिकः ॥ २७ ॥

---

१ वसन्तोत्वे । २ तुक् पुत्र. ।

सोऽवधेर्भ्रातरं ज्ञात्वा तत्रोत्पन्नं महीपतिम् । तं बोधयितुमभ्यागान्मुनिरूपधरः सुरः ॥ २८ ॥
रतिवर्धनराजेनार्पिते पट्टे निपद्य सः । शशंस प्राग्भवं तस्य स्वस्य च भ्रातृसौहृदात् ॥ २९ ॥
सञ्जातजातिस्मरणाद्विरक्तो रतिवर्धनः । प्राव्राजीदथ मृत्वा च ब्रह्मलोके सुरोऽभवत् ॥ ३० ॥
च्युत्वा ततो विदेहेषु विबुद्धनगरे युवाम् । अभूतं भ्रातरौ भूपौ प्रव्रज्यान्युतमीयथुः ॥ ३१ ॥
च्युत्वाच्युताद्दशास्यस्य प्रतिविष्णोस्तु सम्प्रति । पुत्रौ युवामजायेथामिन्द्रजिन्मेघवाहनौ ॥ ३२ ॥
रतिवर्धनमाता तु भवं भ्रान्त्वेन्दुमुख्यपि । मन्दोदरी समभवज्जननी युवयोरियम् ॥ ३३ ॥
कुम्भकर्णेन्द्रजिन्मेघवाहनाद्या निशम्य तत् । मन्दोदर्यादयश्चापि तदैवाददिरे व्रतम् ॥ ३४ ॥
मुनिं नत्वा तु तं रामः ससौमित्रिकपीश्वरः । विभीषणेन प्रह्वेणं वेत्रिणेवाग्रगामिना ॥ ३५ ॥
दर्श्यमानपथो विद्याधरीभिः कृतमङ्गलः । ऋद्ध्या महत्येन्द्र इव लङ्कायां प्राविशत्पुरि ॥ ३६ ॥
॥ युग्मम् ॥

गिरेः पुष्पगिरेर्मूर्धन्युद्याने तत्र मैथिलीम् । गत्वा ददर्श काकुत्स्थो यथाख्यातां हनूमता ॥ ३७ ॥
तामुत्क्षिप्य निजोत्सङ्गे द्वितीयमिव जीवितम् । तदैव जीवितम्मन्यो धारयामास राघवः ॥ ३८ ॥
इयं महासती सीता जयत्विति मरुत्पथे । तदानीं जुघुषुः सिद्धगन्धर्वाद्याः प्रमोदिनः ॥ ३९ ॥
सीतादेव्या नमश्चक्रे पादौ प्रक्षालयन्निव । निरन्तरैरश्रुजलैः सुमित्रानन्दनो मुदा ॥ ४० ॥
चिरं जीव चिरं नन्द चिरं जय मदाशिषा । इति ब्रुवाणा वैदेही जघ्रौ शिरसि लक्ष्मणम् ॥ ४१ ॥

---

१ आसने । २ नभ्रेण । ३ आकाशे ।

भामण्डलो नमश्चक्रे सीतां सीतापि तं मुदा । आशिषानन्दयामास मुनिवाक्यसमानया ॥ ४२ ॥
स्वनामाख्यानपूर्वं च कपिराजो विभीषणः । हनुमानङ्गदोऽन्येऽपि प्रणेमुर्जनकात्मजाम् ॥ ४३ ॥
पार्वणेन शशाङ्केन चिरात् कुमुदिनीव सा । रामेण शुशुभे सीता विकाशं समुपेयुषी ॥ ४४ ॥
ससीतोऽध्यास्य भुवनालङ्कारं राघवो गजम् । जगाम रावणावासं सुग्रीवाद्यैः समावृतः ॥ ४५ ॥
तदन्तश्च मणिस्तम्भसहस्राङ्कं जिनेशितुः । चैत्यं श्रीशान्तिनाथस्य प्रविवेश विवन्दिषुः ॥ ४६ ॥
विभीषणार्पितैस्तत्र कुसुमाद्यैरुपस्करैः । शान्तिमानर्च काकुत्स्थः सीतासौमित्रिसंयुतः ॥ ४७ ॥
विभीषणाभ्यर्थितोऽथ विभीषणगृहं ययौ । रामः ससीतासौमित्रिः सुग्रीवादिभिरन्वितः ॥ ४८ ॥
तत्र देवार्चनं स्नानभोजनादि च राघवः । चक्रे सपरिवारोऽपि मानयन् रावणानुजम् ॥ ४९ ॥
रामं सिंहासनासीनमग्रासीनो विभीषणः । वाससी परिधायोभे बभाषेऽथ कृताञ्जलिः ॥ ५० ॥
रत्नस्वर्णादिकोशोऽयमिदं हस्तिहयादि च । अयं च राक्षसद्वीपो गृह्यतां पत्तिरस्मि ते ॥ ५१ ॥
राज्याभिषेकमधुना कुर्महे ते त्वदाज्ञया । पवित्रय पुरीं लङ्कां प्रसीदानुगृहाण माम् ॥ ५२ ॥
रामोऽप्युवाच दत्तं ते लङ्काराज्यं मया पुरा । व्यस्मार्षीस्तदिदानीं किं महात्मन् भक्तिमोहितः ॥ ५३ ॥
एवं निषिध्य तं पद्मो लङ्काराज्ये तदैव हि । अभ्यषिञ्चत् स्वयं प्रीतः प्रतिज्ञातार्थपालकः ॥ ५४ ॥
सीतासौमित्रिसुग्रीवप्रमुखैरावृतो ययौ । रामोऽथ रावणगृहे सुधर्मायामिवाद्रिभित् ॥ ५५ ॥
तत्र सिंहोदरादीनामुद्वोढुं प्राक् प्रतिश्रुताः । कन्या रामाज्ञयानैषुस्तत्र विद्याधरोत्तमाः ॥ ५६ ॥

१ पूर्णिमासम्बन्धिना । २ इन्द्रः । ३ अङ्गीकृताः ।

अथ स्वस्वप्रतिपन्नास्ताः कुमारीर्यथाविधि । राघवावुपयेमाते खेचरीगीतमङ्गलौ ॥ ५७ ॥
भोगांस्तत्रोपभुञ्जानौ निर्विघ्नं रामलक्ष्मण । सुग्रीवाद्यैः सेव्यमानौ षडब्दीमतिनिन्यतुः ॥ ५८ ॥
अत्रान्तरे विन्ध्यस्थल्यामिन्द्रजिन्मेघवाहनौ । तौ सिद्धिमीयतुर्जज्ञे तीर्थं मेघरथं च तत् ॥ ५९ ॥
नर्मदायां कुम्भकर्णो नद्यां सिद्धिमियाय च । पृष्टरक्षितमित्यासीत्तत्तीर्थं चाभिधानतः ॥ ६० ॥
इतश्च साकेतपुरे रामलक्ष्मणमातरौ । तद्वार्तामप्यजानन्त्यौ तस्थतुर्भृशदुःखिते ॥ ६१ ॥
तदा च धातकीखण्डादागतस्तत्र नारदः । पप्रच्छ भक्तिनम्रे ते विमनस्के कुतो युवाम् ॥ ६२ ॥
अथापराजितोवाच पुत्रौ मे रामलक्ष्मणौ । पित्राज्ञया वनं यातौ स्नुषया सीतया सह ॥ ६३ ॥
सीतापहाराल्लङ्कायां जग्मतुस्तौ महाभुजौ । रावणेन रणे शक्त्या लक्ष्मणस्ताडितः किल ॥ ६४ ॥
शक्तिशल्योद्धरणाय विशल्यानायि तत्र च । न विद्मो यदभूत्किञ्चिद्वत्सो जीवति वा न वा ॥ ६५ ॥
अभिधायेति हा वत्स वत्सेति करुणस्वरम् । रुरोद सा रोदयन्ती सुमित्रामपि निर्भरम् ॥ ६६ ॥
ततस्ते नारदोऽवोचद्भवतं सुस्थिते युवाम् । युष्मत्पुत्रावुपेष्यामि तथानेष्यामि ताविह ॥ ६७ ॥
तयोरेवं प्रतिश्रुत्य नारदो गगनाध्वना । जनश्रुत्या ज्ञातवृत्तो लङ्कायां राममभ्यगात् ॥ ६८ ॥
सत्कृत्य पृष्टो रामेण किमत्रागा इति स्वयम् । तन्मातृदुःखवृत्तान्तमाचख्यौ नारदोऽखिलम् ॥ ६९ ॥
सद्यः सरणरणकः[1] पद्मोऽवादीद्विभीषणम् । विस्मृत्य दुःखं मातॄणां त्वद्भक्त्यास्थामिहाधिकम् ॥ ७० ॥
अस्मद्दुःखाद्विपद्यन्ते न यावन्मातरो हि नः । तावत्तत्राद्य यास्यामोऽनुमन्यस्व महाशय ॥ ७१ ॥

१ रणरणकेनोद्वेगेन सहितः ।

नत्वा बिभीषणोऽप्यूचे तिष्ठात्राहनि षोडश । यावत् स्वैः शिल्पिभी रम्यां तामयोध्यां करोम्यहम् ॥ ७२ ॥
एवमस्त्विति रामोक्तः स विद्याधरशिल्पिभिः । दिनैः षोडशभिश्चक्रेऽयोध्यां स्वर्गपुरीनिभाम् ॥ ७३ ॥
तदा रामेण सत्कृत्य विसृष्टो नारदो ययौ । आख्यच्च राममातॄणां पुत्रागममहोत्सवम् ॥ ७४ ॥
अथाह्नि षोडशे सान्तःपुरावारुह्य पुष्पकम् । शक्रेशानाविवैकस्थौ प्रतस्थाते रघूद्वहौ ॥ ७५ ॥
रावणानुजसुग्रीवभामण्डलनृपादिभिः । अन्वीयमानौ नगरीमयोध्यां चेयतुः क्षणात् ॥ ७६ ॥
आयान्तौ पुष्पकारूढौ दूरादपि निरीक्ष्य तौ । अभ्यगात्कुञ्जरारूढो भरतः सानुजोऽपि हि ॥ ७७ ॥
आयाति भरते रामाज्ञयोपक्षिति पुष्पकम् । जगाम पालकमिव पाकशासनशासनात् ॥ ७८ ॥
आदावप्युत्ततारेभाद्भरतो भ्रातृसंयुतः । उत्तेरतुः पुष्पकाच्च सोत्कण्ठौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७९ ॥
पादयोः पतितं रामो भरतं साश्रुलोचनम् । परिरेभे समुत्थाप्य मूर्ध्नि चुम्बन् मुहुर्मुहुः ॥ ८० ॥
शत्रुघ्नमपि पादान्ते लुठन्तं रघुपुङ्गवः । उत्थाप्य परिमृज्य स्वांशुकेन परिषस्वजे ॥ ८१ ॥
ततो भरतशत्रुघ्नौ नमन्तौ लक्ष्मणोऽपि हि । प्रसारितभुजो बाढमालिलिङ्ग ससम्भ्रमः ॥ ८२ ॥
आरोहदनुजैः सार्धं त्रिभी रामोऽथ पुष्पकम् । समादिदेश चायोध्याप्रवेशाय कृतत्वरः ॥ ८३ ॥
तूर्येषु व्योम्नि भूमौ च वाद्यमानेष्वथोन्मुदौ । अयोध्यां रामसौमित्री निजां प्राविशतां पुरीम् ॥ ८४ ॥
सोत्कण्ठैरुन्मुखैः पौरैर्मयूरैरिव वारिदौ । निर्निमेषैः प्रेक्ष्यमाणौ स्तूयमानौ च निर्भरम् ॥ ८५ ॥
अर्कवद्दीयमानार्घौ स्थाने स्थाने पुरीजनैः । स्वं प्रासादं प्रसन्नास्यौ जग्मतू रामलक्ष्मणौ ॥ ८६ ॥ युग्मम् ॥

१ इन्द्रशासनात् । २ स्ववस्त्रेण । ३ सूर्यवद्दीयमानोऽर्घः पूजोपचारविशेषो याभ्यां तौ ।

उत्तीर्य पुष्पकात्तत्र रामः सौमित्रिणा सह । जगाम मातृसदनं सुहृद्हृदयनन्दनः ॥ ८७ ॥
रामोऽपराजितां देवीं मातृवर्गमथापरम् । नमश्चक्रे ससौमित्रिस्ताभिश्चाशीर्भिरैध्यत ॥ ८८ ॥
अथ सीताविशल्याद्याः प्रणेमुरपराजिताम् । श्वश्रूरन्याश्च तत्पादपद्मेषु निहितालकाः ॥ ८९ ॥
अस्मद्वद्वीरैप्रकाण्डप्रसविन्योऽस्मदाशिषा । भूयास्त यूयमिति ताः श्वश्र्वोऽप्याशासतोच्चकैः ॥ ९० ॥
अथापराजिता देवी भूयो भूयोऽपि लक्ष्मणम् । स्पृशन्ती पाणिना मूर्धि चुम्बन्ती चैवमब्रवीत् ॥ ९१ ॥
दिष्ट्या दृष्टोऽसि हे वत्स पुनर्जातोऽसि चाधुना । कृत्वा विदेशगमनं विजयीह यदागमः ॥ ९२ ॥
तानि तानि च कष्टानि वनवासभवान्यसौ । रामः सीता चातिनिन्ये तवैव परिचर्यया ॥ ९३ ॥
लक्ष्मणोऽप्यवदत्तातेनेवार्येणातिलालितः । त्वयेव सीतादेव्या च वनेऽप्यस्थामहं सुखम् ॥ ९४ ॥
स्वेच्छादुर्ललितैर्मे चार्यस्य वैराणि जज्ञिरे । सीतापहारो यन्मूलः किमन्यद्देवि गद्यते ॥ ९५ ॥
परन्तु युष्मदाशीर्भिर्लङ्घित्वा वैरिसागरम् । मातः सपरिवारोऽपि क्षेमेणार्य इहाययौ ॥ ९६ ॥
अथोत्सवमयोध्यायां भरतोऽकारयन्मुदा । पुरतो रामपादानां पत्तिमात्रत्वमाचरन् ॥ ९७ ॥
अन्यदा रामभद्रं तु प्रणम्य भरतोऽभ्यधात् । आर्य त्वदाज्ञया राज्यमियत्कालं मया धृतम् ॥ ९८ ॥
प्राव्रजिष्यं तदैवाहं तातपादैः सह प्रभो । अर्गला नाभविष्यच्चेदार्याज्ञा राज्यपालने ॥ ९९ ॥
मां व्रतायानुमन्यस्व स्वयं राज्यं प्रतीच्छ च । भवोद्विग्नस्त्वयि प्राप्ते न ह्यतः स्थातुमुत्सहे ॥ १०० ॥
रामोऽप्युदश्रुस्तं स्माह किमेवं वत्स भाषसे । कुरु राज्यं त्वमेवेह त्वय्युत्का वयमागताः ॥ १०१ ॥

---

१ स्थापितकेशाः । २ वीरपुत्रप्रसविन्यः । ३ गृहाण । ४ त्वयि उत्का उत्कण्ठिताः ।

त्यजन्नः सह राज्येन भूयस्त्वद्विरहव्यथाम् । किं दत्से वत्स तत्तिष्ठ कुर्वाज्ञां मम पूर्ववत् ॥ १०२ ॥
इत्याग्रहपरं रामं ज्ञात्वा नत्वा च सोऽचलत् । यावत्सौमित्रिणा तावदुत्थायाधारि पाणिना ॥ १०३ ॥
भरतं च तथा यान्तं व्रताय कृतनिश्चयम् । ज्ञात्वा सीताविशल्याद्यास्तत्राजग्मुः ससम्भ्रमाः ॥ १०४ ॥
विस्मारयितुकामास्ता भरतस्य व्रताग्रहम् । जलक्रीडाविनोदार्थमर्थनां चक्रिरेतराम् ॥ १०५ ॥
उपरोधेन तासां च ययौ सान्तःपुरोऽपि सः । क्रीडासरसि चिक्रीड विरक्तोऽपि मुहूर्तकम् ॥ १०६ ॥
जलान्निर्गत्य भरतस्तीरेऽस्थाद्राजहंसवत् । स्तम्भमुन्मूल्य भुवनालङ्कारस्तत्र चाययौ ॥ १०७ ॥
मदान्धोऽप्यमदः सोऽभूत् सद्यो भरतदर्शनात् । तद्दर्शनेन भरतोऽप्यवाप परमां मुदम् ॥ १०८ ॥
सम्भ्रमाद्रामसौमित्री तस्योपद्रवकारिणः । करिणो बन्धनायाशु ससामन्तावुपेयतुः ॥ १०९ ॥
रामाज्ञया हस्तिपकैः स स्तम्भे हस्त्यनीयत । आगतौ च मुनी देशभूषणः कुलभूषणः ॥ ११० ॥
उद्याने समवसृतौ वन्दितुं तौ महामुनी । प्रययुः पद्मसौमित्रिभरताः सपरिच्छदाः ॥ १११ ॥
वन्दित्वा तौ च पप्रच्छ रामो मम करी कथम् । अमदोऽजनि भुवनालङ्कारो भरतेक्षणात् ॥ ११२ ॥
अथाख्यत्केवली देशभूषणो नाभिसूनुना । समं सहस्राश्चत्वारो राजानः प्राव्रजन् पुरा ॥ ११३ ॥
ते तु स्वामिन्यनाहारे कृतमौने विहारिणि । निर्विण्णा जज्ञिरे सर्वे तापसा वनवासिनः ॥ ११४ ॥
प्रह्लादनसुप्रभराट्तनयौ तेषु तापसौ । चिरं चन्द्रोदयसूरोदयाख्यौ भ्रेमतुर्भवम् ॥ ११५ ॥
चन्द्रोदयो गजपुरे राज्ञो हरिमतेरभूत् । भार्यायां चन्द्रलेखायां सूनुर्नाम्ना कुलङ्करः ॥ ११६ ॥

---

१ प्रार्थनाम् । २ तापसा जाता इति सम्बन्ध ।

सूरोदयोऽपि तत्रैव विश्वभूतेर्द्विजन्मनः । भार्यायामग्निकुण्डाया नाम्ना श्रुतिरतिः सुतः ॥ ११७ ॥
अभूत् कुलङ्करो राजा स गच्छंस्तापसाश्रमम् । अवधिज्ञानिनेत्यूचे चाभिनन्दनसाधुना ॥ ११८ ॥
तप्यमानेन पञ्चाग्नितपस्तत्र तपस्विना । दग्धुमानीतकाष्ठस्य मध्ये तिष्ठति पन्नगः ॥ ११९ ॥
सोऽहिः पुरा भवे क्षेमङ्कराख्यस्ते पितामहः । तद्दारु दारयित्वा तं यत्नादाकृष्य रक्ष भोः ॥ १२० ॥
आकुलस्तद्वचः श्रुत्वा गत्वा तद्दार्वदारयत् । ददर्शान्तःस्थितं चाहिं राजा विस्मयते स्म च ॥ १२१ ॥
आदित्सते स्म प्रव्रज्यां यावद्राजा कुलङ्करः । द्विजः श्रुतिरतिः सोऽथ तावदेवमवोचत ॥ १२२ ॥
धर्मो नाम्नायिको[1] योऽयं निर्ग्रन्थैरुक्तवानितिमे । दीक्षा वयस्युपादेया किं सम्प्रत्यपि खिद्यते ॥ १२३ ॥
राजापि तद्गिरा भग्नदीक्षोत्साहो मनागपि । मया किमत्र कर्तव्यमिति ध्यायन्नवास्थितः ॥ १२४ ॥
श्रीदामाख्याथ तद्राज्ञी सदा सक्ता पुरोधसा । नूनं मां ज्ञातवानेष इत्याशङ्कत दुर्मतिः ॥ १२५ ॥
आवां यावन्न हन्त्येष तावद्धन्मीति सा विषम् । पुरोधोऽनुमता दत्त्वा कुलङ्करममारयत् ॥ १२६ ॥
क्रमाच्छ्रुतिरतिः सोऽपि मृतो भूयोऽप्युभावपि । चिरं भवं भ्रेमतुस्तौ नानायोनिनिपातिनौ ॥ १२७ ॥
पुरेऽन्यदा राजगृहे कपिलब्राह्मणः सुतौ । सावित्र्यां युग्मजोऽभूतां विनोदरमणाभिधौ ॥ १२८ ॥
रमणो वेदमध्येतुं ययौ देशान्तरं ततः । कालेनाधीतवेदः सन्नागाद्राजगृहं निशि ॥ १२९ ॥
अकालोऽसाविति धिया तदास्थाद्बहिरेव सः । सर्वसाधारणेऽस्वाप्सीदेकस्मिन् यक्षमन्दिरे ॥ १३० ॥
विनोदभार्या शाखाख्या दत्तेन ब्राह्मणा समम् । तत्रागात्कृतसङ्केता विनोदोऽपि हि तामनु ॥ १३१ ॥

---

१ अयं धर्म आम्नायिको वैदिको नास्तीति सम्बन्धः ।

सा दत्तबुद्ध्या रमणमुत्थाप्यारमयत्तदा । विनोदोऽप्यसिमाकृष्य तं जघानाविशङ्कितः ॥ १३२ ॥
शाखया रमणश्छुर्या विनोदोऽपि हतस्तदा । चिरं भ्रान्त्वा भवं चाभूदिभ्यपुत्रो धनाभिधः ॥ १३३ ॥
रमणोऽपि भवं भ्रान्त्वा धनस्यैवाभवत्सुतः । लक्ष्मीकुक्षिसमुद्भूतो भूषणो नामधेयतः ॥ १३४ ॥
द्वात्रिंशदिभ्यकन्याः स धनोक्तः परिणीतवान् । ताभिः क्रीडन्नन्यदास्थान्निशि स्वगृहमूर्धनि ॥ १३५ ॥
तत्र यामे निशस्तुर्ये श्रीधरस्य महामुनेः । उत्पन्ने केवलेऽद्राक्षीद्देवैरारब्धमुत्सवम् ॥ १३६ ॥
जातधर्मपरीणामः सद्योऽप्युत्तीर्य वेश्मतः । तं वन्दितुमचालीच्च मार्गे दष्टश्च सोऽहिना ॥ १३७ ॥
शुभेन परिणामेन भ्रान्त्वा शुभगतीश्चिरम् । जम्बूद्वीपेऽत्र विदेहे पुरे रत्नपुरे पुरे ॥ १३८ ॥
महिष्यां हरिणीनाम्न्यामचलाख्यस्य चक्रिणः । प्रियदर्शननामाभूत् स सूनुर्धर्मतत्परः ॥ १३९ ॥
स प्रविव्रजिषुः पित्रनुरोधात्परिणीतवान् । त्रीणि कन्यासहस्राणि संविग्नोऽस्थात्तथापि हि ॥ १४० ॥
चतुःषष्टिसहस्राणि वर्षाणां स तपः परम् । चरित्वा गृहवासेऽपि ब्रह्मलोके सुरोऽभवत् ॥ १४१ ॥
भ्रान्त्वा धनोऽपि संसारं स पोतनपुरेऽभवत् । शकुनाग्निमुखब्रह्मपत्न्यां[1] मृदुमतिः सुतः ॥ १४२ ॥
स पित्रा दुर्विनीतत्वाद्गृहान्निर्वासितोऽभ्रमत् । धूर्तः सर्वकलाकल्पो[2] भूत्वा भूयोऽप्यगाद्गृहम् ॥ १४३ ॥
सदा दिदेव[3] द्यूतेन न त्वजीयत केनचित् । दिने दिने देवकेभ्यो भूयिष्ठमजयद्धनम् ॥ १४४ ॥
वसन्तसेनया सार्धं भुक्त्वा भोगान् स वेश्यया । अन्ते गृहीतश्रामण्यो ब्रह्मलोके सुरोऽभवत् ॥ १४५ ॥
च्युत्वा पूर्वभवमायादोषाद्वैताढ्यपर्वते । अयं बभूव भुवनालङ्कारो नाम कुञ्जरः ॥ १४६ ॥

१ शकुना चासौ अग्निमुखब्रह्मणः पत्नी चेति समासः तस्याम् । २ सर्वकलासु योग्यः । ३ दिदेव चिक्रीड ।

प्रियदर्शनजीवोऽपि ब्रह्मलोकात् परिच्युतः । बभूव भरतो भ्राता भवतोऽयं महाभुजः ॥ १४७ ॥
भरतालोकनाज्ञातजातिस्मृतिरसौ गजः । सद्यो गतमदो जज्ञे विवेके हि न रौद्रता ॥ १४८ ॥
इति पूर्वभवान् श्रुत्वा विरक्तो भरतोऽधिकम् । व्रतं राजसहस्रेणाग्रहीन्मोक्षमियाय च ॥ १४९ ॥
सहस्रं तेऽपि राजानः पालयित्वा चिरं व्रतम् । नानालब्धिजुषो भूत्वानुरूप पदमासदन् ॥ १५० ॥
कुञ्जरः सोऽपि वैराग्याद्विधाय विविध तपः । प्रपन्नानशनो मृत्वा ब्रह्मलोके सुरोऽभवत् ॥ १५१ ॥
व्रत भरतमातापि कैकेयी समुपाददे । पालयित्वा निष्कलङ्कं प्रपेदे पदमव्ययम् ॥ १५२ ॥
भरते च प्रव्रजिते भूपा भूचरखेचराः । अर्थयाञ्चक्रिरे राममभिषेकाय भक्तितः ॥ १५३ ॥
लक्ष्मणो वासुदेवोऽयं भवद्भिरभिषिच्यताम् । तानेवमादिशद्रामस्ते तथैवाशु चक्रिरे ॥ १५४ ॥
बलदेवत्वाभिषेकं रामभद्रस्य च व्यधुः । राज्यं द्वावप्यपातां चाष्टमौ तौ बलशार्ङ्गिणौ ॥ १५५ ॥
पद्मो विभीषणायादाद्रक्षोद्वीपं क्रमागतम् । सुग्रीवाय कपिद्वीपं श्रीपुरं च हनुमते ॥ १५६ ॥
विराधाय तु पाताललङ्कामृक्षपुरं पुनः । नीलाय प्रतिसूर्याय पुरं हनुपुरं पुनः ॥ १५७ ॥
देवोपगीतनगरं तद्रत्नजटिने पुनः । भामण्डलाय वैताढ्ये नगरं रथनूपुरम् ॥ १५८ ॥
अन्येभ्योऽपि प्रदायैवं रामः शत्रुघ्नमभ्यधात् । यस्तुभ्यं रोचते वत्स तं देशमुररीकुरु ॥ १५९ ॥
मथुरां मे प्रयच्छेति शत्रुघ्नेनार्थितः पुनः । रामो जगाद दुःसाध्या सा वत्स मथुरा पुरी ॥ १६० ॥
तत्र राज्ञो मधोः शूलं चमरेण पुरार्पितम् । दूरात् परबलं सर्वं निहत्याभ्येति तत्करे ॥ १६१ ॥
शत्रुघ्नोऽप्येवमवदद्देव रक्षःकुलान्तक । तवास्मि नन्वहं भ्राता त्राता कस्तस्य मद्युधि ॥ १६२ ॥

प्रयच्छ मथुरां मह्यं स्वयमेव मधोरहम् । प्रतीकारं करिष्यामि व्याधेरिव भिषग्वरः ॥ १६३ ॥
शत्रुघ्नमत्याग्रहिणं ज्ञात्वा रामोऽन्वशादिति । अपशूलः प्रमत्तश्च योधनीयो मधुस्त्वया ॥ १६४ ॥
अनुशिष्येत्यदाद्रामस्तूणावक्षय्यसायकौ । कृतान्तवदनं नाम सेनान्यं च सहादिशत् ॥ १६५ ॥
शिलीमुखानग्निमुखानर्णवावर्तधन्व च । लक्ष्मणोऽपि ददौ तस्मायाशंसन् विजयं परम् ॥ १६६ ॥
ततः प्रतस्थे शत्रुघ्नः प्रयाणैश्च निरन्तरैः । ययावुपमधूपघ्नमवात्सीच्च नदीतटे ॥ १६७ ॥
तत्रादौ प्रेषिताश्चारास्तस्याख्यन्नेत्य यन्मधुः । गतः कुबेरोद्यानेऽस्ति मथुरापूर्वदिक्स्थिते ॥ १६८ ॥
पत्न्या जयन्त्या सार्धं स तत्र क्रीडापरोऽधुना । अस्त्रागारे च तच्छूलं कालोऽयं तस्य योधने ॥ १६९ ॥
ततश्छलज्ञः शत्रुघ्नः प्राविशन्मथुरां निशि । प्रविशन्तं मधुं तत्र रुरोध च बलैः स्वयम् ॥ १७० ॥
जघान समरे चादौ लवणं मधुनन्दनम् । रामायणरणारम्भे खरं नारायणो यथा ॥ १७१ ॥
मधुः सुतवधक्रुद्धो धावित्वा स्फालयन् धनुः । युयुधे दाशरथिना रथिना रथिनां वरः ॥ १७२ ॥
अन्योऽन्यमस्त्रैरस्त्राणि च्छिन्दानौ तावुभावपि । शस्त्राशस्त्रि प्रचक्राते चिरं देवासुराविव ॥ १७३ ॥
धनुः समुद्रावर्तं चाग्निमुखांश्च शिलीमुखान् । सौमित्रिदत्तानस्मार्षीत्तुर्यो दशरथात्मजः ॥ १७४ ॥
तत्स्मृतोपनतं धन्वाधिज्यीकृत्याग्निपत्रिभिः । तैर्जघान मधुं वीरः शार्दूलमिव लुब्धकः ॥ १७५ ॥
तद्बाणघातविधुरो मधुरेवमचिन्तयत् । शूलं पाणौ न मेऽभ्यागान्न हतो लक्ष्मणानुजः ॥ १७६ ॥
गतं मम मुधा जन्म जिनेन्द्रो न यदर्चितः । कारितानि न चैत्यानि दत्तं पात्रेषु नो मया ॥ १७७ ॥

---

१ शूलरहित. । २ अक्षय्याः सायका इषवो ययोस्तौ । ३ मधूपघ्नस्य समीपम् । ४ अग्निशरैः ।

इति ध्यायन्नात्तदीक्षो नमस्कारपरायणः । मृत्वा सनत्कुमारेऽभून्मधुर्देवो महर्द्धिकः ॥ १७८ ॥
मधुदेहस्योपरिष्टात्तद्विमानसुरा न्यधुः । पुष्पवृष्टिं जुघुषुश्च मधुर्देवो जयत्विति ॥ १७९ ॥
तच्छूलं देवतारूपमुपेत्य चमरान्तिके । शत्रुघ्नान्मधुनिधनं छलोत्पन्नं शशंस च ॥ १८० ॥
ततो मित्रवधामर्षाच्चमरः प्राचलत् स्वयम् । पृष्टः क्व यासीति तार्क्ष्यस्वामिना वेणुदारिणा ॥ १८१ ॥
हन्तुं स्वमित्रहन्तारं शत्रुघ्नं मथुरास्थितम् । यास्यामीति तदाख्याते वेणुदार्यवदत्पुनः ॥ १८२ ॥
धरणेन्द्राद्रावणेन या लब्धा सापि निर्जिता । शक्तिः सौमित्रिणा पुण्यप्रकृष्टेनार्धचक्रिणा ॥ १८३ ॥
रावणोऽपि हतस्तेन तत्पत्तिस्तु कियान् मधुः । शत्रुघ्नो लक्ष्मणादेशादवधीत् प्रधने मधुम् ॥ १८४ ॥
उवाच चमरेन्द्रो यच्छक्तिः सौमित्रिणा जिता । कन्यकाया विशल्यायाः प्रभावेण तदा खलु ॥ १८५ ॥
तस्याश्चाब्रह्मचारिण्याः स प्रभावो गतोऽधुना । किं वा तेनेनं यास्यामि तं हन्तुं मित्रघातकम् ॥ १८६ ॥
इत्युक्त्वा चमरो रोषाच्छत्रुघ्नविषयं ययौ । सौराज्यसुस्थितं तत्र सर्वं लोकं ददर्श च ॥ १८७ ॥
प्राक् प्रजोपद्रवेणोपद्रवाम्येतं मधुद्विषम् । इति बुद्ध्या व्यधाद्व्याधीन् विविधांस्तत्प्रजासु सः ॥ १८८ ॥
कुलदेवतया तच्च ज्ञापितो व्याधिकारणम् । शत्रुघ्नोऽगादयोध्यायां रामलक्ष्मणसन्निधौ ॥ १८९ ॥
तौ देशभूषणकुलभूषणावागतौ तदा । रामलक्ष्मणशत्रुघ्ना उपेत्य च ववन्दिरे ॥ १९० ॥
आग्रही हेतुना केन शत्रुघ्नो मथुरां प्रति । इति रामेण पृष्टः सन् बभाषे देशभूषणः ॥ १९१ ॥
शत्रुघ्नजीव उत्पद्य मथुरायामनेकशः । विप्रोऽभूच्छ्रीधरो नाम रूपवान् साधुसेवकः ॥ १९२ ॥

---

१ गृहीतदीक्षो भावचारित्रवानित्यर्थः । २ युद्धे । ३ हे इन स्वामिन् ।

प्रयच्छ मथुरां मह्यं स्वयमेव मधोरहम् । प्रतीकारं करिष्यामि व्याधेरिव भिषग्वरः ॥ १९३ ॥
सोऽन्यदाध्वनि येन्नाजमहिष्या ललिताख्यया । दृष्टो रागादथानायि स्वान्तिके रन्तुकाम्यया ॥ १९४ ॥
आगाच्चातर्कितो राजा क्षुभिता ललितापि च । चौरोऽसाविति पूच्चक्रे राज्ञाधारि स तु द्विजः ॥ १९५ ॥
राजादेशाद्वधार्थं स वधस्थानमनीयत । प्रतिज्ञातव्रतोऽमोचि कल्याणमुनिना ततः ॥ १९६ ॥
विमुक्तः प्राव्रजत् सोऽपि तपस्तप्त्वा दिवं ययौ । च्युत्वाभून्मथुरापुर्यां चन्द्रभद्रनृपात्मजः ॥ १९७ ॥
स काञ्चनप्रभाराज्ञीकुक्षिभूरचलाभिधः । अत्यन्तवल्लभश्चासीच्चन्द्रभद्रस्य भूपतेः ॥ १९८ ॥
भानुप्रभाद्यैः सापत्नैः सोऽचलोऽष्टभिरग्रजैः । व्यापादयितुमारेभे राजायं मा स्म भूदिति ॥ १९९ ॥
तन्मन्त्रे मन्त्रिणाख्याते नंष्ट्वागादचलोऽन्यतः । भ्रमंश्चाविध्यत वने कण्टकेन गरीयसा ॥ २०० ॥
स क्रन्दन् पथि दृष्टश्च पुंसा श्रावस्तिवासिना । पितृनिर्वासितेनाङ्कनाम्नैधोभारधारिणा ॥ २०१ ॥
काष्ठभारं विमुच्याङ्कोऽपनिन्ये तस्य कण्टकम् । हृष्टः स कण्टकं दत्वोवाचाङ्कं साधु भोः कृतम् ॥ २०२ ॥
अचलं मथुरापुर्यां त्वं शृणोपि यदा नृपम् । तदा तत्र समागच्छेः परमो ह्युपकार्यसि ॥ २०३ ॥
कौशाम्ब्यामचलोऽथागात्तत्र सिंहगुरोः पुरः । इन्द्रदत्तनृपं धन्वाभ्यस्यन्तं समुदैक्षत ॥ २०४ ॥
सिंहेन्द्रदत्तयोः सोऽपि धानुष्कत्वमदर्शयत् । तस्मै दत्तामिन्द्रदत्तोऽदत्त पुत्रीं भुवों सह ॥ २०५ ॥
सोऽसाधयज्जातबलो देशानङ्गादिकांस्ततः । मथुरां चान्यदागच्छद्युयुधे चाग्रजैः सह ॥ २०६ ॥
भानुप्रभादीन् स भ्रातन् बद्ध्वाष्टावपि चाग्रहीत् । तन्मुक्तये मन्त्रिणां प्रैषीच्चन्द्रभद्रोऽचलान्तिके ॥ २०७ ॥
आख्यत्तेषां स्ववृत्तान्तमचलस्तेऽपि मन्त्रिणः । विज्ञाय गत्वा चाचख्युश्चन्द्रभद्राय सत्वरम् ।

१ गच्छन् । २ काष्ठभारवाहकेन । ३ दत्तानाम्नीम् । ४ पृच्छया ।

अचलं चन्द्रभद्रोऽपि हृष्टः पुर्यामवीविशत्। क्रमेण निजराज्ये तं लवीयांसमपि न्यधात् ॥ २०८ ॥
पित्रा निर्वास्यमानांस्तान् भ्रातॄन् भानुप्रभादिकान्। कथञ्चिदचलोऽरक्षच्चक्रे चादृष्टसेवकान् ॥ २०९ ॥
अन्यदा नटरङ्गस्थेनाङ्को दृष्टोऽचलेन सः। हन्यमानः प्रतीहारैरानायि च निजान्तिके ॥ २१० ॥
तस्मै तज्जन्मभूमिं तां श्रावस्तीमचलो ददौ। तौ द्वौ सम्भूय चक्राते राज्यमद्वैतसौहृदौ ॥ २११ ॥
तावन्यदा प्राव्रजतां समुद्राचार्यसन्निधौ। मृत्वा कालेन चाभूतां ब्रह्मलोके सुरोत्तमौ ॥ २१२ ॥
च्युत्वा ततोऽचलजीवः शत्रुघ्नोऽभूत्तवानुजः। प्राग्जन्ममोहनीयेन ततोऽसौ मथुराग्रही ॥ २१३ ॥
च्युत्वा ततोऽङ्कजीवोऽपि सेनापतिरयं तव। कृतान्तवदनो नाम समजायत राघव ॥ २१४ ॥
इतश्च श्रीनन्दनस्य प्रभापुरपुरेशितुः। भार्यायां धारणीनाम्न्यां सप्ताभूवन् क्रमात्सुताः ॥ २१५ ॥
सुरनन्दः श्रीनन्दः श्रीतिलकः सर्वसुन्दरः। जयन्तश्चामरश्चापि जयमित्रश्च सप्तमः ॥ २१६ ॥
मासजातं सुतं राज्ये न्यस्य श्रीनन्दनोऽन्यदा। गुरोः प्रीतिकरस्यान्ते प्राव्राजीत्तैः सुतैः सह ॥ २१७ ॥
श्रीनन्दनो ययौ मोक्षं सुरनन्दादयस्तु ते। सप्ताप्यासंस्तपःशक्त्या जङ्घाचारणलब्धयः ॥ २१८ ॥
विहरन्तः पुरीं जग्मुर्मथुरां ते महर्षयः। प्रावृट् चाभूत्तदा तस्थुरधिशैलगुहागृहम् ॥ २१९ ॥
चक्रुः षष्ठाष्टमादीनि ते तपांसि सदापि हि। उत्पत्य दूरदेशेषु पारणं चक्रिरे पुनः ॥ २२० ॥

---

१ गुप्तसेवकान्। २ आनीतः। ३ एतच्छ्लोकानन्तरं–"इत्युक्त्वा मुनिवर्यौ तौ ततोऽन्यत्र विजह्रतुः। रामचन्द्रादयः सर्वे स्वं स्वं स्थानं मुदा ययुः॥" इति भावार्थकः श्लोकोऽपेक्षित इति प्रतिभाति। ४. अष्टमं सुतमित्यर्थः।

भूयोऽपि मथुराशैलगुहायां तस्थुरेत्य च.। तत्प्रभावाच्चमरभूर्व्याधिस्तत्र क्षयं ययौ ॥ २२१ ॥
पारणायान्यदोपेत्यायोध्यायां ते ययुः पुरि। अर्हद्दत्तश्रेष्ठिनश्च भिक्षार्थं प्राविशन् गृहे ॥ २२२ ॥
सावज्ञं तान् स वन्दित्वा दध्यौ श्रेष्ठीति के ह्यमी। नेहंत्याः साधुवेपास्तद्वर्पास्वपि विहारिणः ॥ २२३ ॥
पृच्छामि किममून् यद्वा पाखण्डैर्भापितैरलम्। तस्यैवं ध्यायतस्ते तु तद्बध्वा प्रतिलम्भिताः ॥ २२४ ॥
आचार्यस्य द्युतेर्जग्मुर्वसतौ ते महर्षयः। अभ्युत्थाय द्युतिनापि वन्दितास्ते सगौरवम् ॥ २२५ ॥
अकालचारिणः इति तत्साधुभिरवन्दिताः। दत्तासनास्ते द्युतिना तत्र पारणकं व्यधुः ॥ २२६ ॥
आयाता मथुरापुर्या यास्यामस्तत्र सम्प्रति। इत्याख्याय समुत्पत्य स्वं स्थानं ते पुनर्ययुः ॥ २२७ ॥
तेपां जङ्घाचारणानां गुणस्तोत्रं द्युतिर्व्यधात्। तत्साधवः कृतावज्ञाः पश्चात्तापं प्रचक्रिरे ॥ २२८ ॥
तच्छ्रुत्वा श्रावकः सोऽर्हद्दत्तोऽप्यनुशयं व्यधात्। कार्तिकश्वेतसप्तम्यां ययौ च मथुरां पुरीम् ॥ २२९ ॥
अर्चित्वा तत्र चैत्यानि सप्तर्षीस्तानवन्दत। क्षमयामास चावज्ञादोपं शंसन् स्वयं कृतम् ॥ २३० ॥
सप्तर्षीणां प्रभावेण शान्तरोगं स्वमण्डलम्। विज्ञायेयाय कार्तिक्यां शत्रुघ्नोऽपि हि तां पुरीम् ॥ २३१ ॥
तान्नत्वोवाच शत्रुघ्नो भिक्षा मे गृह्यतां गृहे। प्रत्यूचुस्तेऽपि साधूनां राजपिंडो न कल्पते ॥ २३२ ॥
भूयोऽप्युवाच शत्रुघ्नो यूयं मय्युपकारिणः। मद्देशे दैविको रोगः शान्तो युष्मत्प्रभावतः ॥ २३३ ॥
तल्लोकानुग्रहायेह किञ्चिदद्यापि तिष्ठत। सर्वा प्रवृत्तिर्भवतां ह्यन्योपकृतिहेतवे ॥ २३४ ॥
तेऽप्यूचिरे गतः प्रावृट्कालोऽयं तीर्थयात्रया। अधुना विहरिष्यामो नैकत्र मुनयः स्थिराः ॥ २३५ ॥

---

१ चमरेन्द्रकृत। २ अत्र वास्तव्याः। ३ तस्य द्युतेः साधुभिः। ४ गुणस्तुतिम्। ५ कृताऽवज्ञा यैस्ते। ६ पश्चात्तापम्।

गृहे गृहे त्वं गृहिणां कारयेर्बिम्बमार्हतम् । पुर्यामस्यां ततो जातु व्याधिर्भावी न कस्यचित् ॥ २३६ ॥
इत्युक्त्वा ते समुत्पत्य ययुः सप्तर्षयोऽन्यतः । शत्रुघ्नोऽपि तथा चक्रे लोकश्चाभून्निरामयः ॥ २३७ ॥
तेषां सप्तऋषीणां च प्रतिमा रत्ननिर्मिताः । स चक्रे मथुरापुर्यां ककुप्सु चतसृष्वपि ॥ २३८ ॥
इतश्च वैताढ्यगिरौ दक्षिणश्रेणिभूषणे । पुरे रत्नपुरे रत्नरथो राजा तदाभवत् ॥ २३९ ॥
तस्य चन्द्रमुखीकुक्षिजन्मा नाम्ना मनोरमा । उद्यौवना कन्यकाभूद्रूपेणापि मनोरमा ॥ २४० ॥
दातव्या कस्य कन्येयमिति मन्त्रपरे नृपे । उपेत्य नारदोऽवोचल्लक्ष्मणस्येयमर्हति ॥ २४१ ॥
पुत्री रत्नरथस्याथ कुपिता गोत्रवैरतः । भृत्यान् भ्रूसञ्ज्ञयादिक्षद्विटोऽयं कुट्यतामिति ॥ २४२ ॥
उत्तिष्ठतो जिघांसूंस्तान् धीमान् विज्ञाय नारदः । समुत्पत्य पतत्रीव प्रययावुपलक्ष्मणम् ॥ २४३ ॥
लिखित्वा तां पटे कन्यां दर्शयामास नारदः । लक्ष्मणाय स्ववृत्तान्तं तं चाचख्यावशेषतः ॥ २४४ ॥
तद्रूपदर्शनाज्जातानुरागो लक्ष्मणः क्षणात् । समं रामेण तत्रागाद्रक्षोविद्याधरैर्वृतः ॥ २४५ ॥
जितः सौमित्रिणा चाशु तत्र रत्नरथो ददौ । रामाय कन्यां श्रीदामां लक्ष्मणाय मनोरमाम् ॥ २४६ ॥
वैताढ्यदक्षिणश्रेणिं जित्वा सर्वां च राघवौ । भूयोऽयोध्यामीयतुः क्ष्मां पालयन्तौ च तस्थतुः ॥ २४७ ॥
षोडशान्तःपुरवधूसहस्रं लक्ष्मणस्य तु । महिष्योऽष्टावभवंस्तत्र विशल्या रूपवत्यपि ॥ २४८ ॥
वनमाला च कल्याणमालिका रत्नमालिका । जितपद्मा भयवती चाष्टमा तु मनोरमा ॥ २४९ ॥
॥ युग्मम् ॥

---

१ हन्तुमिच्छून् । २ पक्षीव ।

सूनवो द्वे शते सार्धे तेष्वष्ट महिषीभवाः । श्रीधरोऽभूद्विशल्याभूः पृथिवीतिलकः पुनः ॥ २५० ॥
रूपवत्यङ्गजो वनमालाजोऽर्जुनसञ्ज्ञकः । श्रीकेशी जितपद्मायाः कल्याणायास्तु मङ्गलः ॥ २५१ ॥
सुपार्श्वकीर्तिस्तु मनोरमाया विमलः पुनः । रतिमालाभूरभयवतीभूः रात्यकीर्तिकः ॥ २५२ ॥
रामस्यासन्महादेव्यश्चतस्रस्तत्र मैथिली । प्रभावती रतिनिभा श्रीदामा तु चतुर्थिका ॥ २५३ ॥
सीतैकदा ऋतुस्नाता निशान्ते स्वप्नमैक्षत । च्युतौ विमानाच्छरभौ प्रविशन्तौ निजानने ॥ २५४ ॥
व्याख्यद्रामस्तयाख्याते वीरौ ते भाविनौ सुतौ । च्युतौ विमानाच्छरभौ यत्तु तन्न मुदे मम ॥ २५५ ॥
धर्मस्य ते च माहात्म्यात् सर्वं भावि शुभं प्रभो । इत्यूचे जानकी देवी तदा गर्भं दधार च ॥ २५६ ॥
सीता प्राणप्रियाग्रेऽपि प्राप्तगर्भा विशेषतः । बभूव रामचन्द्रस्य लोचनानन्दचन्द्रिका ॥ २५७ ॥
ईर्ष्यालवः सपत्न्यस्तां मायाविन्योऽब्रुवन्नदः । कीदृग्रूपो रावणोऽभूत्त लिखित्वा प्रदर्शय ॥ २५८ ॥
सीताप्यूचे मया दृष्टः सर्वाङ्गं न हि रावणः । दृष्टौ तच्चरणावेव कथं नाम लिखामि तम् ॥ २५९ ॥
तत्पादावप्यालिख त्वं कौतुकं नस्तदीक्षणे । इत्युक्ता प्रकृतिऋज्वी दशास्याङ्घ्री लिलेख सा ॥ २६० ॥
स्थाने तत्रागमद्रामो बभाषे ताभिरप्यदः । रावणस्य स्मरत्यद्याप्यसौ सीता तव प्रिया ॥ २६१ ॥
सीतास्वहस्तलिखितं रावणस्य क्रमद्वयम् । पश्यैतन्नाथ जानीहि सीता तस्यैव नाथते ॥ २६२ ॥
दृष्ट्वापि तत्तथा रामो गम्भीरत्वान्महामनाः । तथैव ववृते सीतादेव्यामनुपलक्षितः ॥ २६३ ॥

---

१ अष्टापदमृगौ । २ प्रकृत्या स्वभावेन ऋज्वी सरला । ३ क्रमश्चरण । ४ पूर्ववत् ।

सीतादोषपदं तच्च देव्यो दासीजनैर्निजैः। जने प्राकाशयन् प्रायः प्रवादा लोकनिर्मिताः ॥ २६४ ॥
वसन्तेऽथाब्रवीद्रामः सीते त्वां गर्भखेदिताम्। विनोदयितुकामेव मधुलक्ष्मीरिहाययौ ॥ २६५ ॥
पुष्पन्ति बकुलप्राया वृक्षाः स्त्रीदत्तदोहदैः। रन्तुं व्रजामो महेन्द्रोदयोद्यानं ततोऽधुना ॥ २६६ ॥
सीताप्यूचे दोहदो मे देवतार्चनलक्षणः। तं पूरयोद्यानभवैर्नानापुष्पैः सुगन्धिभिः ॥ २६७ ॥
रामः सद्योऽपि देवानां पूजाचर्यामकारयत्। ययौ महेन्द्रोदये च ससीतः सपरिच्छदः ॥ २६८ ॥
विचित्रनगरक्रीडं तत्रापश्यन्मधूत्सवम्। अर्हत्पूजोत्सवमयं सुखासीनो रघूद्वहः ॥ २६९ ॥
अत्रान्तरे च सीताया दक्षिणं चक्षुरस्फुरत्। आचचक्षे च रामोऽपि साशङ्का राघवाग्र सा ॥ २७० ॥
नेदं साध्विति रामेणाख्याते सीताब्रवीदिति। किं रक्षोद्वीपवासान्मे सन्तुष्टोऽद्यापि नो विधिः ॥ २७१ ॥
त्वद्वियोगभवाद्दुःखाद्दुःखमद्यापि मेऽधिकम्। किमसौ दास्यति विधिर्निमित्तं नैतदन्यथा ॥ २७२ ॥
रामोऽपि तामुवाचैवं देवि मा खेदमुद्वह। अवश्यमेव भोक्तव्ये कर्माधीने सुखासुखे ॥ २७३ ॥
तद्गच्छ मन्दिरे स्वस्मिन् देवानामर्चनं कुरु। प्रयच्छ दानं पात्रेभ्यो धर्मः शरणमापदि ॥ २७४ ॥
सीतापि सदनं गत्वा संयमेन महीयसा। अर्हतोऽपूजयद्दानं प्रददे चाब्ददानवत् ॥ २७५ ॥
रघुनाथमथाजग्मू राजधानीमहत्तराः। यथाभूतपुरीवृत्तकीर्तनकाधिकारिणः ॥ २७६ ॥
विजयः सूरदेवश्च मधुमानथ पिङ्गलः। शूलधरः काश्यपश्च कालः क्षेमश्च नामतः ॥ २७७ ॥

---

१ प्रायेणापवादा लोकैरेव निर्मिता भवन्ति, न तु तद्वास्तविकाः। २ पूजाचरणम्। ३ राजधान्या महत्तरा ग्रामकूटा ग्रामण्य इति यावत्। ४ यथाभूतं सत्यं यत्पुरीवृत्तान्तं तस्य कीर्तनेऽद्वितीयाधिकारिणः।

इत्यादिसीतानिर्वादं शृण्वन्रामो गृहे ययौ। भूयोऽपि तच्छ्रवणार्थमादिदेश चरान् वरान् ॥ २९३ ॥
एवं च दध्यौ काकुत्स्थो मया यस्याः कृते कृतः। रक्षःकुलक्षयो रौद्रस्तस्याः किमिदमागतम् ॥ २९४ ॥
जाने महासती सीता स्त्रीलोलः स च रावणः। कुलं च मे निष्कलङ्कं हा रामः किं करोत्वसौ ॥ २९५ ॥
द्राक् चरास्ते बहिः श्रुत्वा सीतानिर्वादमब्रुवन्। रामस्य सानुजकपिरक्षोराजस्य सुस्फुटम् ॥ २९६ ॥
क्रुद्धोऽथ लक्ष्मणोऽवोचद्दोषान् सङ्कल्प्य हेतुभिः। ये निन्दन्ति सतीं सीतां तेषामेषोऽन्तकोऽस्म्यहम् ॥२९७॥
रामोऽप्यूचे मम पुरा व्यज्ञपीदं महत्तरैः। स्वयं च शुश्रुवे तस्य संवादोऽयं चरैः कृतः ॥ २९८ ॥
श्रुत्वा चामी समायाताः प्रत्यक्षं चापि भाषिताः। सीतात्यागे मापवादीत् सीतास्वीकारवज्जनः ॥ २९९ ॥
ऊचे च लक्ष्मणो लोकगिरा सीतां स्म मा त्यज। यथा तथापवदिता यदबद्धमुखो जनः ॥ ३०० ॥
लोकः सौराज्यसुस्थोऽपि राजदोषपरो भवेत्। शिक्षणीयो न चेत्तत्रोपेक्षणीयः स भूभुजाम् ॥ ३०१ ॥
रामोऽप्यूचे सत्यमेतदीदृग् लोकः सदापि हि। सर्वलोकविरुद्धं तु त्याज्यमेव यशस्विनः ॥ ३०२ ॥
इत्युक्त्वोवाच सेनान्यं कृतान्तवदनं बलः। अरण्ये त्यज्यतां क्वापि सीतेयं गर्भवत्यपि ॥ ३०३ ॥
पतित्वा रामपादेषु बभाषे लक्ष्मणो रुदन्। सीतादेव्या महासत्यास्त्यागोऽयमुचितो न हि ॥ ३०४ ॥
नातः परं त्वया वाच्यमिति रामेण भाषिते। नीरङ्गीच्छन्नवक्त्रोऽगात् सौमित्रिः स्वगृहं रुदन् ॥ ३०५ ॥
कृतान्तवदनं रामोऽन्वशात् सीतां वने नय। सम्मेतयात्राव्याजेन तस्याः खल्वेष दोहदः ॥ ३०६ ॥
सेनानीरपि सम्मेतयात्रायै रामशासनम्। आख्याय सीतामारोप्य स्यन्दने प्राचलद्द्रुतम् ॥ ३०७ ॥

---

१ यथा सीतास्वीकारे जनोऽपवदति तथा सीतात्यागे मापवदत्वतः सीतात्यागः कर्तव्य इतिभावः।

अनुभोक्ष्ये स्वकर्माणि मन्दभाग्या वनेऽप्यहम् । नानुरूपं त्वकार्षीस्त्वं विवेकस्य कुलस्य च ॥ ३२२ ॥
यथा खलगिरात्याक्षीः स्वामिन्नेकपदेऽपि माम् । तथा मिथ्यादृशां वाचा मा धर्मं जिनभाषितम् ॥ ३२३ ॥
इत्युक्त्वा मूर्छिता भूमौ पतितोत्थाय चाभ्यधात् । मया विना कथं रामो जीविष्यति हतास्मि हा ॥ ३२४ ॥
रामाय स्वस्त्यथाशंसेराशिषं लक्ष्मणस्य च । शिवास्ते सन्तु पन्थानो वत्स गच्छोपराघवम् ॥ ३२५ ॥

एवंविधेऽपि दयिते विपरीतवृत्तौ यैवंविधा तदियमेव सतीषु धुर्या ।
सञ्चिन्तयन्निति भृशं प्रणिपत्य मुक्त्वा सीतां कृतान्तवदनो ववले कथञ्चित् ॥ ३२६ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते महाकाव्ये सप्तमपर्वणि
सीतापरित्यागो नामाष्टमः सर्गः समाप्त ।

॥ अथ नवमः सर्गः ॥

अथ सीता भयोद्भ्रान्ता बभ्रामेतस्ततो वने । आत्मानमेव निन्दन्ती पूर्वदुष्कर्मदूषितम् ॥ १ ॥

भूयो भूयश्च रुदती स्खलन्ती च पदे पदे । गच्छन्ती पुरतोऽपश्यन्महत् सैन्यं समापतत् ॥ २ ॥

मृत्युजीवितयोस्तुल्याशया प्रेक्ष्यापि तद्बलम् । सीता तस्थावभीतैव नमस्कारपरायणा ॥ ३ ॥

तां दृष्ट्वा बिभयाञ्चक्रुः सैनिकाः प्रत्युतापि ते । का नाम दिव्यरूपेयं भूस्थितेत्यभिभाषिणः ॥ ४ ॥

सीताया रुदितं श्रुत्वा स्वरवित्तच्चमूनृपः । इयं महासती कापि गुर्विणी चेत्यवोचत ॥ ५ ॥

कृपालुः स महीपाल उपसीतं जगाम च । सीताप्याशङ्किता तस्य स्वं नेपथ्यमढौकयत् ॥ ६ ॥

राजाप्येवमभाषिष्ट मा भैषीस्त्वं मनागपि । तवैव भूषणान्येतान्यङ्गे तिष्ठन्तु हे स्वसः ॥ ७ ॥

का त्वं कस्त्वामिहात्याक्षीन्निर्घृणेभ्योऽपि निर्घृणः । आख्याहि मा स्म शङ्किष्ठास्त्वत्कष्टेनास्मि कष्टितः ॥८॥

तन्मन्त्री सुमतिर्नाम सीतामेत्याब्रवीदिति । गजवाहनराजस्य बन्धुदेव्याश्च नन्दनः ॥ ९ ॥

नृपतिर्वज्रजङ्घोऽयं पुण्डरीकपुरेश्वरः । महार्हतो महासत्वः परनारीसहोदरः ॥ १० ॥

गजान् ग्रहीतुमत्रैत्य कृतार्थीभूय च व्रजन् । त्वद्दुःखदुःखितोऽत्रागाद्दुःखमाख्याहि तन्निजम् ॥ ११ ॥

विश्वस्य सीताप्याचख्यौ स्ववृत्तान्तमशेषतः । रुदती रोदयन्ती तौ कृपालू राजमन्त्रिणौ ॥ १२ ॥

निर्व्याजो व्याजहारैवं राजा धर्मस्वसासि मे । एकं धर्मं प्रपन्ना हि सर्वे स्युर्बन्धवो मिथः ॥ १३ ॥

---

१ आगच्छत् । २ स्वरं वेत्तीति स्वरवित् स चासौ तत्सेनानृप । ३ निर्दयेभ्य । ४ महार्हद्भक्तः उत्तमश्रावक इति यावत् । ५ विश्वासं कृत्वा । ६ निष्कपटः ।

मम भामण्डलस्येव भ्रातुरेहि तदोकसि । स्त्रीणां पतिगृहादन्यत् स्थानं भ्रातृनिकेतनम् ॥ १४ ॥
रामोऽपि लोकवादेन त्वामत्याक्षीन्न तु स्वयम् । पश्चात्तापेन सोऽप्यद्य मन्ये त्वमिव कष्टभाक् ॥ १५ ॥
गवेषयिष्यत्यचिरात्त्वां सोऽपि विरहातुरः । चक्रवाक इवैकाकी ताम्यन् दशरथात्मजः ॥ १६ ॥
इत्युक्ता निर्विकारेण तेनोमेत्यभिधायिनी । सीता रुरोह शिबिकां सद्यस्तदुपनायिताम् ॥ १७ ॥
पुण्डरीकपुरं चागान्मिथिलामपरामिव । अहर्निशं धर्मशीला चास्थात्तद्दर्शिते गृहे ॥ १८ ॥
इतश्च रामसेनानीर्गत्वा रामाय सोऽवदत् । वने सिंहनिनादाख्ये त्यक्तवानस्मि जानकीम् ॥ १९ ॥
मुहुर्मुहुः सा मूर्छित्वा चेतित्वा च मुहुर्मुहुः । कथञ्चिद्धैर्यमालम्ब्य वाचिकं चैवमादिशत् ॥ २० ॥
नीतिशास्त्रे स्मृतौ देशे कस्मिन्नाचार ईदृशः । एकपक्षोक्तदोषेण पक्षस्यान्यस्य शिक्षणम् ॥ २१ ॥
सदा विमृश्य कर्तुस्तेऽप्यविमृश्य विधायिता । मन्ये मद्भाग्यदोषेण निर्दोषस्त्वं सदाप्यसि ॥ २२ ॥
खलोक्त्याहं यथा त्यक्ता निर्दोषापि त्वया प्रभो । तथा मिथ्यादृशां वाचा मा त्याक्षीर्धर्ममार्हतम् ॥ २३ ॥
इत्युक्त्वा मूर्छिता सीता पतित्वोत्थाय चाब्रवीत् । मया विना कथं रामो जीविष्यति हतास्मि हा ॥ २४ ॥
इत्याकर्ण्य वचो रामः पपात भुवि मूर्छया । सम्भ्रमाल्लक्ष्मणेनैत्य सिषिचे चन्दनाम्भसा ॥ २५ ॥
उत्थाय विललापैवं क्व सा सीता महासती । सदा खलानां लोकानां वचसा हौ मयोज्झिता ॥ २६ ॥
अथोचे लक्ष्मणः स्वामिंस्तस्मिन्नद्यापि सा वने । महासती स्वप्रभावत्राता नूनं भविष्यति ॥ २७ ॥
गत्वा गवेषयित्वा च स्वयमानीयतां प्रभो । सीता देवी त्वद्विरहान्न हि यावद्विपद्यते ॥ २८ ॥

१ आमेत्यङ्गीकारेऽव्ययम् । २ दण्डः । ३ हीति खेदेऽव्ययम्.।

तेनापि पृष्टा वैदेही सुतजन्मावधि स्वकम् । मूलाद्वृत्तान्तमाचख्यौ तस्य भ्रातुरिवाग्रतः ॥ ४२ ॥
ऊचेऽष्टाङ्गनिमित्तज्ञः सिद्धार्थः करुणानिधिः । किं ताम्यसि मुधा यस्यास्तनयौ लवणाङ्कुशौ ॥ ४३ ॥
प्रशस्तलक्षणौ साक्षादिव तौ रामलक्ष्मणौ । मनोरथं तव सुतौ नचिरात् पूरयिष्यतः ॥ ४४ ॥
तेनेत्याश्वासिता सीता तमभ्यर्थ्य कृताग्रहा । स्वगृहे धारयामास पुत्राध्यापनहेतवे ॥ ४५ ॥
स भव्याविति तत्पुत्रौ सर्वा अग्राहयत् कलाः । तथा यथा तावभूतां दुर्जयौ द्युसदामपि ॥ ४६ ॥
तावधीताखिलकलौ प्रपेदाते च यौवनम् । नूतनाविव कन्दर्पवसन्तौ सहचारिणौ ॥ ४७ ॥
वज्रजङ्घः शशिचूलां पुत्रीं लक्ष्मीवतीभवाम् । कन्या द्वात्रिंशतं चान्या लवणेनोदवाहयत् ॥ ४८ ॥
सोऽङ्कुशाय ययाचे तु पृथ्वीपुरपतेः पृथोः । कन्यकाममृतवतीजातां कनकमालिकाम् ॥ ४९ ॥
वंशो न ज्ञायते यस्य तस्मै स्वदुहिता कथम् । दीयतामित्यभाषिष्ट पृथुः पृथुपराक्रमः ॥ ५० ॥
वज्रजङ्घस्तदाकर्ण्य तं क्रोधादभ्यषेणयत् । पृथुगृह्यं व्याघ्ररथं युद्धे बद्ध्वाग्रहीन्नृपम् ॥ ५१ ॥
स्वमित्रं पोतनपतिं साहाय्यायाह्वयत्पृथुः । विधुरेषु हि मित्राणि स्मरणीयानि मन्त्रवत् ॥ ५२ ॥
वज्रजङ्घोऽपि पुत्रान् स्वान्नैररानाययद्युधि । तैर्वार्यमाणावपि तौ चेयतुर्लवणाङ्कुशौ ॥ ५३ ॥
अन्येद्युर्ववृते युद्धं चम्वोर्मिलितयोर्द्वयोः । परैरतिबलैर्वज्रजङ्घसैन्यं त्वभज्यत ॥ ५४ ॥
सङ्क्रुद्धौ मातुलचमूभङ्गेन लवणाङ्कुशौ । निरङ्कुशाविव गजौ प्रणिघ्नन्तावधावताम् ॥ ५५ ॥
तयोरोजस्विनो रंहो मनागपि न सेहिरे । द्विपन्तः प्रावृडुत्पूरश्रोतसोरङ्घ्रिपा इव ॥ ५६ ॥
अभज्यत ससैन्योऽपि पृथुर्यावन्नरेश्वरः । ऊचतुस्तावदेवं तौ स्मेरास्यौ रामनन्दनौ ॥ ५७ ॥

अपरिज्ञातवंशाभ्यामप्यावाभ्यामिहाहवे । विज्ञातवंशजा यूयं पलायध्वे कथं त्वहो ॥ ५८ ॥
इति तद्वचनं श्रुत्वा वलित्वा पृथुरब्रवीत् । व्यज्ञायि वंशो युष्माकं विक्रमेणामुना मया ॥ ५९ ॥
अङ्कुशायार्थिता कन्या वज्रजङ्घेन भूभुजा । नूनं मम हितेनैव वरो हीदृक् क लभ्यते ॥ ६० ॥
इति सानुनयं प्रोच्य सोऽङ्कुशाय तदैव हि । कन्यां कनकमालाख्यां प्रददौ पूर्वयाचिताम् ॥ ६१ ॥
सन्धानं वज्रजङ्घेन समक्षं सर्वभूभुजाम् । चक्रे पृथुनृपः पुत्र्याः स्पृहयन्नङ्कुशं वरम् ॥ ६२ ॥
तत्रास्थाच्छिबिरं न्यस्य वज्रजङ्घनरेश्वरः । आगाच्च नारदमुनिः सच्चक्रे तेन चोच्चकैः ॥ ६३ ॥
वज्रजङ्घो निषण्णेषु राजसूवाच नारदम् । अङ्कुशाय पृथुर्दास्यत्यसौ कन्यां निजां मुने ॥ ६४ ॥
लवणाङ्कुशयोर्वंशमस्मत्सम्बन्धिनोऽस्य तत् । आख्याहि ज्ञातजामातृवंशो येनैष तुष्यति ॥ ६५ ॥
अथोचे नारदः स्मित्वा वंशं को वेत्ति नानयोः । यस्योत्पत्त्यादिकन्दः स भगवानृषभध्वजः ॥ ६६ ॥
चक्रिणो ह्यनयोर्वंशे भरताद्याः कथाश्रुताः । को न वेत्त्यनयोस्तातौ प्रत्यक्षौ रामलक्ष्मणौ ॥ ६७ ॥
गर्भस्थयोरप्यनयोरयोध्यालोकजन्मनः[१] । अपवादाच्चकितेन त्यक्ता रामेण जानकी ॥ ६८ ॥
अथाङ्कुशो हसित्वोचे ब्रह्मन्न खलु साधु तत् । चक्रे रामेण वैदेहीं त्यजता दारुणे वने ॥ ६९ ॥
भूयांसि ह्यपवादस्य कारणानि निराकृतौ । भवन्ति तत्र किं न्वेवं विद्वानपि चकार सः ॥ ७० ॥
पप्रच्छ लवणोऽथैवं दूरे कियति सा पुरी । यस्यां वसति मे तातः सानुजः सपरिच्छदः ॥ ७१ ॥
मुनिश्चोचे तव पिता यस्यां विश्वैकनिर्मलः । सायोध्या पूरितः षष्टियुग्योजनशतं खलु ॥ ७२ ॥

१ अयोध्यालोकाज्जन्म यस्य तस्मादपवादात् ।

वज्रजङ्घमथोवाच लवणः प्रश्रयं श्रयन् । इच्छावस्तत्र गत्वावां प्रेक्षितुं रामलक्ष्मणौ ॥ ७३ ॥
प्रतिपद्य स तद्वाचमङ्कुशं पर्यणाययत् । महोत्सवेन पृथुराट्पुत्र्या कनकमालया ॥ ७४ ॥
वज्रजङ्घपृथुभ्यां तावन्वितौ लवणाङ्कुशौ । साधयन्तौ बहून् देशान् लोकाख्यपुरमीयतुः ॥ ७५ ॥
युद्धभूमौ च तद्भूपं धैर्यशौण्डीर्यशालिनम् । कुबेरकान्तनामानं तत्र मानिन जिग्यतुः ॥ ७६ ॥
लम्पाकेष्वेककर्णाख्यं विजिग्याते नृपं च तौ । ततश्च विजयस्थल्यां भूपं भ्रातृशताभिधम् ॥ ७७ ॥
गङ्गामुत्तीर्य कैलासस्योत्तरां दिशमीयतुः । तत्र नन्दनचारुणां देशानां चक्रतुर्जयम् ॥ ७८ ॥
रुपकुन्तलकालाम्बुनन्दिनन्दनसिंहलान् । शलभाननलाञ्छलान् भीमान् भूतरवादिकान् ॥ ७९ ॥
तौ जयन्तौ नृपान् सिंधोः परकूलमुपेयतुः । तत्र चार्याननार्यांश्च साधयामासतुर्नृपान् ॥ ८० ॥ युग्मं ॥
बहुदेशेश्वरानेवं साधयित्वा सहैव तैः । निवृत्योपेयतुस्तौ तत्पुण्डरीकपुरं पुरम् ॥ ८१ ॥
अहो धन्यो वज्रजङ्घो यदीयौ यामिनन्दनौ । ईदृशाविति जल्पद्भिर्वीक्ष्यमाणौ पुरीजनैः ॥ ८२ ॥
जग्मतुः स्वगृहं वीरौ भूपवीरैः समावृतौ । प्रणेमतुश्च जानक्याश्चरणौ विश्वपावनौ ॥ ८३ ॥
॥ युग्मम् ॥
चुचुम्ब मूर्ध्नि तौ सीता स्नपयन्ती मुदश्रुभिः । रामलक्ष्मणयोस्तुल्यौ भूयास्तमिति चावदत् ॥ ८४ ॥
ऊचतुर्वज्रजङ्घं तौ मातुल प्राक् त्वयावयोः । मेने यानमयोध्यायामिदानीमनुतिष्ठ तत् ॥ ८५ ॥
आज्ञाप्यन्तां च लम्पाकरुपकालाम्बुकुन्तलाः । शतभानलशूलाद्याश्चापरेऽपि महीभुजः ॥ ८६ ॥

---

१ लम्पाकदेशेषु । २ देशनामान्येतानि । ३ भगिनीपुत्रौ ।

प्रयाणभम्भा वाद्यन्तां छाद्यन्तां च दिशो बलैः । त्यक्ता येनावयोर्माता वीक्ष्यस्तस्याद्य विक्रमः ॥ ८७ ॥
सीतापि सद्यो रुदती जगादैवं सगद्गदम् । वत्सौ केयमनर्थेच्छा युवयोः कर्मणामुना ॥ ८८ ॥
वीरौ पितृपितृव्यौ वां दुर्जयौ द्युसदामपि । यकाभ्यां निहतो रक्षःपतिस्त्रैलोक्यकण्टकः ॥ ८९ ॥
उत्कण्ठा पितरं द्रष्टुं युवयोर्यदि बालकौ । विनीतीभूय तद्यातं पूज्ये हि विनयोऽर्हति ॥ ९० ॥
ततस्तावेवमूचाते विनयः क्रियते कथम् । तस्मिन् द्विषत्पदप्राप्ते त्वत्त्याजिनि पितर्यपि ॥ ९१ ॥
पुत्रौ तवावामायाताविति तस्य पुरः कथम् । गत्वा स्वयं वदिष्यावस्तस्यापि ह्रीकरं वचः ॥ ९२ ॥
आनन्दजनकं तस्य जनकस्यापि दोष्मतः । युद्धाह्वानं युज्यते तु कुलद्वययशस्करम् ॥ ९३ ॥
अभिधायेति सीतायां रुदन्त्यामपि चेलतुः । महोत्साहौ महासैन्यौ तौ रामनगरीं प्रति ॥ ९४ ॥
कुठारकुद्दालभृतां सहस्राणि नृणां दश । तयोः पथ्यच्छिदन् वृक्षादिकं क्ष्मां च समां व्यधुः ॥ ९५ ॥
क्रमेण गत्वा सेनाभी रुन्धानौ सर्वतो दिशः । तावूपतुरुपायोध्यं योद्धुकामौ महाभुजौ ॥ ९६ ॥
विरुद्धं तद्बलं भूरि श्रुत्वायातं पुरो बहिः । उभौ विसिष्मियाते च सिष्मियाते च राघवौ ॥९७ ॥
अथेत्थमूचे सौमित्रिः परे केऽमी पतङ्गवत् । मर्तुकामाः समापेतुरार्यविक्रमपावकम् ॥ ९८ ॥
इत्युक्त्वा सह रामेण सुग्रीवादिभिरावृतः । युद्धे चचाल सौमित्रिरमित्रध्वान्तभास्करः ॥ ९९ ॥
इतश्च नारदाच्छ्रुत्वा तद्भामण्डलभूपतिः । पुण्डरीकपुरे सीतामुपयाय ससम्भ्रमः ॥ १०० ॥
तस्याख्यद्रुदती सीता रामो मां भ्रातरत्यजत् । मत्यागमसहिष्णू च त्वद्भामेयौ युधे गतौ ॥ १०१ ॥

---

१ शत्रुस्थानप्राप्ते । २ आर्यस्य रामस्य विक्रम एव पावकोऽग्निस्तम् ।

भामण्डलोऽप्युवाचैवं त्वत्त्यागं रभसावशात् । चक्रे रामो द्वितीयं तु मा कार्षीत्पुत्रयोर्वधम् ॥ १०२ ॥
आत्मजौ तावजानानो न यावद्धन्ति राघवः । उत्तिष्ठ तावद्गच्छावस्तत्रावामविलम्बितम् ॥ १०३ ॥
इत्युक्त्वा जानकीमात्मविमानमधिरोप्य च । लवणाङ्कुशयोः स्कन्धावारे भामण्डलो ययौ ॥ १०४ ॥
तौ नमश्चक्रतुः सीतां कुमारौ लवणाङ्कुशौ । मातुलोऽयमिति सीताख्यातं भामण्डलं तथा ॥ १०५ ॥
स तौ शिरसि चुम्बित्वा स्वोत्सङ्गमधिरोप्य च । हर्षरोमाञ्चितवपुरित्यूचे गद्गदाक्षरम् ॥ १०६ ॥
वीरपत्नी पुराप्यासीद्दिष्ट्या सम्प्रति वीरसूः[1] । अभूद्युवाभ्यां मे यामियामिनीजानिनिर्मला[2] ॥ १०७ ॥
वीरपुत्रौ च वीरौ च युवां यद्यपि मानदौ । रणं पितृपितृव्याभ्यां मा कृपाथां तथापि हि ॥ १०८ ॥
न रणे रावणोऽप्यासीद्ययोर्मल्लस्तयोः कथम् । युद्धं युवाभ्यामारेभे दोःकण्डूरभसावशात् ॥ १०९ ॥
तावूचतुर्मातुलालं स्नेहभीरुतयानया । त्वत्स्वसाप्यस्मदम्बेयमूचेऽदः कातरं वचः ॥ ११० ॥
आवामपि हि विद्वो यन्न मल्लः कोऽपि तातयोः । युद्धं त्यक्त्वा तयोरेवोत्पादयावः कथं ह्रियम् ॥ १११ ॥
तयोर्ब्रुवाणयोरेव सैन्यानां रामसैनिकैः । समं प्रववृते युद्धं संवर्तावर्तदर्शकम् ॥ ११२ ॥
सुग्रीवाद्यैः खेचरैर्मानयोः सैन्यं महीचरम् । हन्यतामिति साशङ्को ययौ भामण्डलो युधि ॥ ११३ ॥
उत्तस्थाते कुमारावप्याहवाय महाबलौ । उच्छ्वसस्यमानवर्माणौ रोमाञ्चेनातिशायिना ॥ ११४ ॥
निःशङ्कं युध्यमानास्ते सुग्रीवाद्या नभश्चराः । युधि भामण्डलं दृष्ट्वा पप्रच्छुः काविमाविति ॥ ११५ ॥
भामण्डलाच्च ते ज्ञात्वा रामपुत्राविमाविति । गत्वा सीतां नमश्चक्रुर्न्यपदंश्च पुरो भुवि ॥ ११६ ॥

---

१ वीरं सूते इति वीरसूर्वीरमातेत्यर्थः । २ यामिनी रात्रिर्जाया यस्य स चन्द्रस्तद्वन्निर्मला ।

तुरङ्गा न त्वरन्तेऽमी कशाभिस्ताडिता अपि । रथश्च जर्जरस्तेऽभूदसौ वैर्यस्त्रताडितः ॥ १३२ ॥
एतौ च मम दोर्दण्डौ द्विट्काण्डाघातजर्जरौ । न हि रश्मिं प्रतोदं वा क्षमौ चालयितुं प्रभो ॥ १३३ ॥
पद्मनाभोऽप्यभाषिष्ट ममापि शिथिलायते । धनुश्चित्रस्थितमिव वज्रावर्तं न कार्यकृत् ॥ १३४ ॥
अभून्मुशलरत्नं च वैरिनिर्दलनाक्षमम् । कणकण्डनमात्रार्हमेतदपि सम्प्रति ॥ १३५ ॥
अनेकशोऽङ्कुशीभूतं यद्दुष्टनृपदन्तिनाम् । हलरत्नं तदप्येतदभूद्भूपाटनोचितम् ॥ १३६ ॥
सदा यक्षै रक्षितानां विपक्षक्षयकारिणाम् । तेषामेव ममास्त्राणामवस्था केयमागता ॥ १३७ ॥
यथापराजितास्त्रनोरभून्मोघास्त्रता तदा । तथैव लक्ष्मणस्यापि मदनाङ्कुशयोधिनः ॥ १३८ ॥
अत्रान्तरे च सौमित्रिरङ्कुशेनोरसीषुणा । ताडितः कुलिशेनेव मूर्छितो न्यपतद्रथे ॥ १३९ ॥
सौमित्रिमूर्छाविधुरो विराधः स्यन्दनं रणात् । अचालयत्प्रत्ययोध्यं सञ्ज्ञां लेभेऽथ लक्ष्मणः ॥ १४० ॥
साक्षेपं लक्ष्मणश्चोचे किं विराधाकृथा नवम् । रामभ्रातुर्दशरथसूनोरनुचितं ह्यदः ॥ १४१ ॥
तच्छीघ्रं नय तत्रैव रथं यत्र स मे द्विषन् । एष च्छिनद्मि तच्छीर्षं चक्रेणामोघरंहसा ॥ १४२ ॥
एवमुक्तो विराधोऽथानैषीत्प्रत्यङ्कुशं रथम् । तिष्ठ तिष्ठेति जल्पंश्च चक्रं जग्राह लक्ष्मणः ॥ १४३ ॥
भ्रमदर्कभ्रमकरं भ्रमयित्वा च तद्दिवि । क्रुद्धो मुमोच सौमित्रिरङ्कुशायास्वलद्रयम् ॥ १४४ ॥
आपतत्ताडयामासानेकशोऽस्त्रैस्तदङ्कुशः । सर्वात्मना लवणोऽपि न तु तत्प्रत्यहन्यत ॥ १४५ ॥
वेगेनापत्य तच्चक्रमङ्कुशस्य प्रदक्षिणाम् । कृत्वा लक्ष्मणहस्तेऽगात् पुनर्नीडं इवाण्डजः ॥ १४६ ॥

---

१ कशाम् । २ पक्षी ।

॥ १४७ ॥
तद्भूयो लक्ष्मणोऽमुञ्चत् कृत्वा तद्वत्प्रदक्षिणाम् । पुनस्तत्पाणिमेनागाच्छालां भग्न इव द्विपः ॥ १४८ ॥
चिन्तयामासतुश्चैवं विषण्णौ रामलक्ष्मणौ । किं सीरिशार्ङ्गिणावेतौ न त्वावामिह भारते ॥ १४९ ॥
अत्रान्तरे नारदर्षिः सिद्धार्थेन सहैव हि । तत्रोपेत्यावोचदेवं खिन्नं रामं सलक्ष्मणम् ॥ १५० ॥
हर्षस्थाने विषादोऽयं युवयोः किं रघूद्वहौ । पुत्रात्पराजयो वंशोद्योतनाय न कस्य हि ॥ १५१ ॥
सीताकुक्षिभवौ पुत्रौ ताविमौ लवणाङ्कुशौ । त्वां द्रष्टुमागतावत्र युद्धव्याजेन न त्वरी ॥ १५२ ॥
अभिज्ञानमिदं तेऽत्र यच्चक्रं प्रबभूव न । मुधाभूद्भारतं चक्रं पुरा बाहुबलावपि ॥ १५३ ॥
त्यागात्प्रभृति सीताया वृत्तान्तं नारदोऽखिलम् । पुत्रयुद्धान्तमाचख्यौ विश्वविस्मयदायकम् ॥ १५४ ॥
रामोऽपि विस्मयव्रीडाखेदहर्षसमाकुलः । मुमूर्छ संज्ञां लेभे च संसिक्तश्चन्दनाम्भसा ॥ १५५ ॥
लक्ष्मणेन सहोदश्रुः पुत्रवात्सल्यपूरितः । जगाम रामो लवणाङ्कुशयोर्द्रुतमन्तिके ॥ १५६ ॥
अवतीर्य रथात्सद्यो विनीतौ लवणाङ्कुशौ । पादेषु पद्मसौमित्र्योस्त्यक्तास्त्रौ पेततुः क्रमात् ॥ १५७ ॥
तावालिङ्ग्य निजोत्सङ्गमारोप्य च रघूद्वहः । मूर्ध्नि चुम्बन् रुरोदोच्चैः शोकस्नेहसमाकुलः ॥ १५८ ॥
रामोत्सङ्गान्निजोत्सङ्गं तावारोप्याथ लक्ष्मणः । चुम्बन् शिरसि बाहुभ्यां परिरेभेऽश्रुपूर्णदृक् ॥ १५९ ॥
विलुठन्तौ पितुरिव विनीतौ पादपद्मयोः । दूरात्प्रसारितभुजः शत्रुघ्नो प्यालिलिङ्ग तौ ॥ १६० ॥
अपरेऽपि हि भूपालाः सेनयोरुभयोरपि । प्रमोदन्ते स्म सम्भूय विवाहमिलिता इव

१ अरी शत्रू । २ भरतचक्रिसम्बन्धि । ३ पुत्रपराक्रमेण विस्मयः स्वपराजयेन व्रीडा सीतावियोगेन खेदः पुत्रप्राप्त्या च हर्षस्तेन युक्तः ।

पुत्रयोर्विक्रमं दृष्ट्वा पित्रा च सह सङ्गमम् । हृष्टा सीता विमानेन पुण्डरीकपुरं ययौ ॥ १६१ ॥
सद्यःपुत्रलाभेन मुदितौ रामलक्ष्मणौ । जहृषुः स्वाभिदर्पेण भूचरा खेचराश्च ते ॥ १६२ ॥
भामण्डलनृपाख्यातौ वज्रजङ्घनृपोऽपि हि । ननाम रामसौमित्री विनीतशिरपत्तिवत् ॥ १६३ ॥
रामस्तमाललापैवं भामण्डलराम्रो सि मे । पुत्रौ योऽवर्धयस्त्वं मेऽनैषीः काष्ठामिमां च यः ॥ १६४ ॥
इत्युक्त्वा पुष्पकारूढः पद्मनाभः सलक्ष्मणः । अर्धासनोपविष्टाभ्यां पुत्राभ्यां प्राविशत्पुरीम् ॥ १६५ ॥
उदग्रीवपार्ष्णिभिः पौरै राजमार्गे च विस्मितैः । प्रेक्ष्यमाणः स्तूयमानसुतो रामोऽगमद्गृहे । १६६ ॥
तत्रोत्ततार पुत्राभ्यां सह रामः सलक्ष्मणः । ग.न्तमत्यन्तमुदा कारयामास चोत्सवम् ॥ १६७ ॥
अथ रामं सुमित्राभूः कपीश्वरविभीपणौ । हनूमानङ्गदाद्याश्च सम्भूयैवं व्यजिज्ञपन् ॥ १६८ ॥
परदेशे स्थिता देवी त्वया विरहिताधुना । विनामूभ्यां कुमाराभ्यामतिकष्टेन तिष्ठति ॥ १६९ ॥
यद्यादिशसि तत्स्वामिन्नानयामोऽद्य तामिह । विपत्स्यतेऽन्यथा सा तु पतिपुत्रोज्झिता सती ॥ १७० ॥
किञ्चिद्रामो विचिन्त्योचे जानक्यानीयते कथम् । लोकापवादोऽलीकोऽपि बलवानन्तरायकृत् ॥ १७१ ॥
जानेऽहं यत्सती सीता सापि एवं वक्ति निर्मलम् । दिव्यं दातुमथादातुं तद्द्वयोरपि नास्ति भीः ॥ १७२ ॥
प्रत्यक्षं सर्वलोकानां दिव्यं देवी करोतु सा । शुद्धया च तया सार्धं गृहवासोऽस्तु मे पुनः ॥ १७३ ॥
एवमस्त्वित्युदित्वा ते पुर्या बहिरकारयन् । विशालान्मण्डपानुच्चैस्तदन्तर्मञ्चधोरणीः ॥ १७४ ॥
तेपु चोपाविशन् भूपाः पौरामात्यादयोऽपि च । ते विभीपणसुग्रीवप्रमुखाः खेचरा अपि ॥ १७५ ॥

१ दिशाम् । २ ऊर्ध्वा ग्रीवा पार्ष्णयश्च येषां तैः । ३ मञ्चश्रेणी. ।

तुलां समधिरोहामि तप्तं कोशं पिबाम्यहम् । गृह्णामि जिह्वया फालं किं तुभ्यं रोचते वद ॥ १९० ॥
॥ युग्मम् ॥

अत्रान्तरेऽन्तरीक्षस्थः सिद्धार्थो नारदोऽप्यथ । लोकः सर्वश्च तुमुलं निषिध्येदमभाषत ॥ १९१ ॥
भो भो राघव सीतेयं निश्चयेन सती सती । महासतीति मा कार्षीर्विकल्पमिह जातुचित् ॥ १९२ ॥
रामोऽप्युवाच हे लोका मर्यादा कापि नास्ति वः । सङ्कल्प्य दोषं युष्माभिरेवेयं दूषिता पुरा ॥ १९३ ॥
ब्रूथान्यत् पुरतो यूयमन्यद्दूरे स्थिताः पुनः । तदा कथं सदोषासीच्छीलवत्यधुना कथम् ॥ १९४ ॥
भूयोऽपि गृह्णतां दोषमर्गला नास्ति कापि वः । प्रत्ययाय ततः सीता विशतु ज्वलितेऽनले ॥ १९५ ॥
इत्युक्त्वाखानयद्रामो गर्तं हस्तशतत्रयम् । पुरुषद्वयदघ्नं चापूरयच्चन्दनेन्धनैः ॥ १९६ ॥
अत्रान्तरे च वैताढ्यस्योत्तरश्रेणिवर्त्तिनः । हरिविक्रमराजस्य कुमारो जयभूषणः ॥ १९७ ॥
ऊढाष्टशतनारीकः पत्नीं किरणमण्डलाम् । सुप्तां हेमशिखाख्येन समं मातुलसूनुना ॥ १९८ ॥
दृष्ट्वा निर्वासयामास तदैव प्राव्रजत् स्वयम् । सापि मृत्वा समजनि विद्युद्दंष्ट्रेति राक्षसी ॥ १९९ ॥
अयोध्याबहिरभ्येत्य स तदा जयभूषणः । तस्थौ प्रतिमया विद्युद्दंष्ट्रा च तमुपाद्रवत् ॥ २०० ॥
केवलं अस्य चोत्पेदे तदुत्सवविधित्सया । तदानीं च समाजग्मुः सुनासीरादयः सुरा २०१ ॥
सीतायाः प्रेक्ष्य तद्देवाः शक्रमेवं व्यजिज्ञपन् । लोकालीकापवादेन सीता वह्नौ प्रवेक्ष्यति ॥ २०२ ॥

---

१ सीसकम् । २ शस्त्रधारम् । ३ जयभूषणः । ४ सुनासीरः इन्द्रः ।

पत्त्यनीकपतिं सीतासान्निध्यायादिशद्धरिः । तस्यर्षेः केवलज्ञानोत्सवं तु विदधे स्वयम् ॥ २०३ ॥
रामाज्ञयाथ भृतकास्तं गर्तं चन्दनाश्चितम् । परितो ज्वालयामासुर्दुःप्रेक्ष्यं चक्षुपामपि ॥ २०४ ॥
ज्वालाकरालं तं प्रेक्ष्य रामो दध्याविदं हृदि । अहो अत्यन्तविपमं किं ममेदमुपस्थितम् ॥ २०५ ॥
इयं महासती नूनं निःशङ्काग्नौ प्रवेक्ष्यति । दैवस्येव हि दिव्यस्य प्रायेण विपमा गतिः ॥ २०६ ॥
मया सहास्या निर्वासो हरणं रावणेन च । वने त्यागो मया भूयो भूयोऽप्येतच्च मत्कृतम् ॥ २०७ ॥
एवं सोऽचिन्तयद्यावत्तावत्सीतोपपावकम् । स्थित्वा स्मृत्वा च सर्वज्ञं चक्रे सत्यापनामिति ॥ २०८ ॥
हे लोकपाला लोकाश्च सर्वे शृणुत यद्यहम् । अन्यमभ्यलपं रामात्तदाग्निर्मां दहत्त्वयम् ॥ २०९ ॥
अन्यथा तु सुखस्पर्शो वारीवास्त्वित्युदीर्य सा । झम्पां स्मृतनमस्कारा ददौ तस्मिन् हुताशने ॥ २१० ॥
यावत्सा प्राविशत्तावद्विध्यातो वह्निराश्वपि । गर्तः स्वच्छोदकापूर्णः स तु वापीत्वमाययौ ॥ २११ ॥
सीता त्वधिजलं पद्मोपरि सिंहासनस्थिता । पद्मेवास्थात्सतीभावतुष्टदेवप्रभावतः ॥ २१२ ॥
कुर्वाणं क्वापि हुङ्कारं क्वचिद्गुलुगुलारवम् । क्वापि भम्भायितध्वानं क्वचित्पटपटाध्वनि ॥ २१३ ॥
क्वचिद्दिलिदिलिस्वानं क्वचित् खलखलास्वनम् । समुद्राम्भ इवाम्भस्तत्तत्र सावर्तमैक्ष्यत ॥ २१४ ॥
॥ युग्मम् ॥
तदुच्छलज्जलं वाप्या उद्वेलस्येव वारिधेः । आप्लावयितुमारेभे मञ्चानपि गरीयसः ॥ २१५ ॥

१ सेवकाः । २ अग्निप्रवेशनम् । ३ लक्ष्मीरिव ।

विद्याधरा भयोद्भ्रान्ताः समुत्पत्येयुरम्बरे[1] । भूचराश्चुक्रुशुश्चैवं पाहि सीते महासति ॥ २१६ ॥
सीताप्युत्तीर्णमम्भस्[2] तत् स्वपाणिभ्यामवालयत् । पुनर्वापीप्रमाणं तदभूत्तस्याः प्रभावतः ॥ २१७ ॥
उत्पलैः कुमुदैः पद्मैः पुण्डरीकैर्निरन्तरा । सौरभोद्भ्रान्तभृङ्गालीसङ्गीता[3] हंसशालिनी ॥ २१८ ॥
आस्फलद्वीचिनिचयमणिसोपानबन्धुरा[4] । बद्धोभयतटा रत्नोपलैर्वापी बभूव सा ॥ २१९ ॥
॥ युग्मम् ॥
ननृतुर्नारदाद्याः खे सीताशीलप्रशंसिनः । सीतोपरिष्टात्तुष्टाश्च पुष्पवृष्टिं व्यधुः सुराः ॥ २२० ॥
अहो शीलमहो शीलं रामपत्न्या यशस्करम् । इति लोकप्रघोषोऽभूद्रोदःकुक्षिम्भरिः क्षणात् ॥ २२१ ॥
मातुः प्रभावं तं दृष्ट्वा मुदितौ लवणाङ्कुशौ । हंसाविव तरन्तौ तौ तत्समीपमुपेयतुः ॥ २२२ ॥
तौ मूर्ध्न्याघ्राय वैदेह्या पार्श्वयोरुपवेशितौ । कलभाविव रेजाते नदीतीरद्वयस्थितौ ॥ २२३ ॥
गत्वा सौमित्रिशत्रुघ्नभामण्डलविभीषणाः । सुग्रीवाद्याश्च वैदेहीं नमश्चक्रुः सभक्तयः ॥ २२४ ॥
सीतामुपाययौ रामोऽप्यभिरामतरद्युतिः । पश्चात्तापत्रपापूर्ण इत्यूचे रचिताञ्जलिः ॥ २२५ ॥
स्वभावादप्यसद्दोषग्राहिणां पुरवासिनाम् । छन्दानुवृत्त्या[5] त्यक्तासि मया देवि सहस्व तत् ॥ २२६ ॥
त्यक्तोग्रश्वापदेऽरण्येऽजीवस्त्वं स्वप्रभावतः । एकं दिव्यं तदप्यासीन्नाज्ञासिषमहं पुनः ॥ २२७ ॥
क्षान्त्वा सर्वं ममेदानीमिदमध्यास्स्व पुष्पकम् । चलस्व वेश्मनि प्राग्वद्रमस्व सहिता मया ॥ २२८ ॥

---

१ ईयुर्जग्मुः । २ उच्छलितम् । ३ सौरभेण सुगन्धेनोद्भ्रान्ता या भृङ्गाली, भ्रमरसमूहस्तस्याः सङ्गीतं यस्यां सा । ४ आस्फलन्तो वीचिनिचयास्तरङ्गसमूहा यत्रैतादृशैर्मणिसोपानैर्बन्धुरा व्याप्ता । ५ इच्छानुवर्तनेन ।

सीताप्यूचे न ते दोषो न च लोकस्य कश्चन । नान्यस्यापि कस्यापि किं तु मत्पूर्वकर्मणाम् ॥ २२९ ॥
निर्विण्णा कर्मणामीदृग्दुःखावर्तप्रदायिनाम् । ग्रहीष्यामि परिव्रज्यां तेषामुच्छेदकारिणीम् ॥ २३० ॥
इत्युक्त्वा मैथिली केशानुच्चखान स्वमुष्टिना । रामस्य चार्पयामास शक्रस्येव जिनेश्वरः ॥ २३१ ॥
सद्यो मुमूर्छ काकुत्स्थो नोत्तस्थौ यावदेष च । तावत्सीता ययौ साधुजयभूषणसन्निधौ ॥ २३२ ॥

केवली स जयभूषणो मुनिर्मैथिलीं विधिवदप्यदीक्षयत् ।
सुप्रभाख्यगणिनीपरिच्छदे तां चकार च तपःपरायणाम् ॥ २३३ ॥

॥ इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्रे महाकाव्ये सप्तमे पर्वणि सीताशुद्धिव्रतग्रहणो नाम नवमः सर्गः ।

॥ अथ दशम–सर्गः ॥

अथ सिक्तश्चन्दनेन लब्धराज्ञो रघूद्वहः । व्याजहार क्व ननु सा सीताऽवी मनस्विनी ॥ १ ॥
भो भूचराः खेचराश्च न चेद्युयं मुमूर्षवः । तन्मे लुञ्चितकेशामप्याशु दर्शयत प्रियाम् ॥ २ ॥
वत्स वत्सेहि सौमित्रे तूणौ तूणौ धनुर्धनुः । यदमी सन्त्युदासीनाः सुस्थिता दुस्थिते मयि ॥ ३ ॥
इत्युक्त्वा धन्व गृह्णन्तं तं नत्वा लक्ष्मणोऽब्रवीत् । आर्यार्य किमिदं लोकः खल्वेष तव किङ्करः ॥ ४ ॥
सीतां यथा दोषभीतोऽत्याक्षीस्त्वं न्यायनैष्ठिकः । भवभीता स्वार्थनिष्ठा तथा सा सर्वमत्यजत् ॥ ५ ॥
प्रत्यक्षमिह वः सीता स्वयमुत्पाट्य कुन्तलान् । आददे विधिवद्दीक्षां जयभूषणसन्निधौ ॥ ६ ॥
इदानीमेव तस्यर्षेरुदपद्यत केवलम् । तज्ज्ञानमहिमावश्यंकृत्यमस्ति तवापि हि ॥ ७ ॥
तत्रास्ते स्वामिनी सीता स्वामिन्नात्तमहाव्रता । दर्शयन्ती मुक्तिमार्गं सतीमार्गमिवानघा ॥ ८ ॥
रामः प्रकृतिमालम्ब्योवाच साधु मम प्रिया । उपाददे परिव्रज्यां तस्य केवलिनोऽन्तिके ॥ ९ ॥
इत्युक्त्वा सपरीवारो जगाम जयभूषणम् । नत्वा च देशनां तस्माच्छुश्राव रघुपुङ्गवः ॥ १० ॥
देशनान्ते च पप्रच्छ नात्मानं वेद्म्यहं प्रभो । भव्योऽहं किमुताभव्यस्तदाचक्ष्व प्रसीद मे ॥ ११ ॥
अथाख्यत्केवली सोऽपि भव्योऽसि त्वं न केवलम् । सिद्धिं यास्यस्यनेनैव जन्मनोत्पन्नकेवलः ॥ १२ ॥
रामः पप्रच्छ भूयोऽपि मोक्षः प्रव्रज्यया भवेत् । सर्वत्यागेन सा[1] किं तु लक्ष्मणो दुस्त्यजो मम ॥ १३ ॥

---

१ सा प्रव्रज्या सर्वत्यागेन भवेत्, परन्तु लक्ष्मणः मम दुस्त्यजोऽतः सर्वत्यागः कथं भवेदिति तात्पर्यम्।

मुनिराख्यदवश्यं ते भोक्तव्या बलसम्पदः । तदन्ते त्यक्तसङ्गः सन् प्रव्रज्य शिवमाप्स्यसि ॥ १४ ॥
नत्वा बिभीषणोऽपृच्छत् केन प्राग्जन्मकर्मणा । जहार रावणः सीतां लक्ष्मणस्तं न्यहन् युधि ॥ १५ ॥
सुग्रीवो भामण्डलश्च तथेमौ लवणाङ्कुशौ । अहं च कर्मणा केनात्यन्तरक्ता रघूद्वहे ॥ १६ ॥
भगवानाचचक्षेऽथ भरतार्धेऽत्र दक्षिणे । पुरे क्षेमपुरे नाम्ना नयदत्तोऽभवद्वणिक् ॥ १७ ॥
धनदत्तवसुदत्तौ सुनन्दाकुक्षिजौ सुतौ । तस्याभूतां तयोर्मित्रं याज्ञवल्क्योऽभवद्द्विजः ॥ १८ ॥
नाम्ना सागरदत्तश्च पुरे तस्मिन्नभूद्वणिक् । तस्य सूनुर्गुणधरः कन्या गुणवती पुनः ॥ १९ ॥
दत्ता सागरदत्तेन नयदत्तात्मजन्मने । धनदत्ताय गुणवत्यनुरूपगुणाय सा ॥ २० ॥
श्रीकान्तनाम्ने चाढ्याय तत्रत्यायार्थलोभतः । ददौ गुणवतीं छन्नं माता रत्नप्रभा पुनः ॥ २१ ॥
याज्ञवल्क्यस्तु तज्ज्ञात्वा नयदत्तात्मजन्मनोः । स्वमित्रयोः समाचख्यावसहो मित्रवञ्चने ॥ २२ ॥
वसुदत्तस्ततो गत्वा श्रीकान्तमवधीन्निशि । श्रीकान्तेनापि खड्गेन वसुदत्तो निपातितः ॥ २३ ॥
विन्ध्याटव्यामभूतां तावुभावपि कुरङ्गकौ । गुणवत्यप्यनूढैव मृत्वा तत्राभवन्मृगी ॥ २४ ॥
तस्याः कृते च तत्रापि युद्ध्वा पञ्चत्वमीयतुः । मिथो वैरेण तावेवं भूयांसं भ्रेमतुर्भवम् ॥ २५ ॥
तदानीं धनदत्तोऽपि स्वभ्रातृवधपीडितः । निर्धर्मोऽटन्निशि साधून् ददर्श क्षुधितोऽन्यदा ॥ २६ ॥
ययाचे भोजनं तेभ्यस्तेष्वेको मुनिरब्रवीत् । दिवापि न हि साधूनां भक्तपानादिसंग्रहः ॥ २७ ॥
तवापि नोचित रात्रौ भोक्तुं पातुं च भद्रक । को वेत्ति जीवसंसक्तिमन्नादौ तमसीदृशे ॥ २८ ॥

इत्यादि बोधितस्तेन सुधयेवोक्षितो हृदि । श्रावकीभूय मृत्वा च सौधर्मे त्रिदशोऽभवत् ॥ २९ ॥
च्युत्वा महापुरपुरे धारणीमेरुनन्दनः । नाम्ना पद्मरुचिः श्रेष्ठी परमश्रावकोऽभवत् ॥ ३० ॥
सोऽन्यदा गोकुलं गच्छन्नश्वारूढो यदृच्छया । जरद्वृषभमद्राक्षीन्मुमूर्षुं पतितं पथि ॥ ३१ ॥
कृपालुः सोऽवरुह्याश्वान्निकटीभूय तस्य तु । कर्णमूले ददौ पञ्चपरमेष्ठिनमस्कृतीः ॥ ३२ ॥
मृत्वा च तत्प्रभावेण तत्रैव स सुतोऽभवत् । छत्रच्छायनरेन्द्रश्रीदत्तयोर्वृषभध्वजः ॥ ३३ ॥
स्वैरं भ्रमन् सोऽन्यदा तां जरद्वृषभुवं ययौ । लेभे च जातिस्मरणं प्राग्जन्मस्थानदर्शनात् ॥ ३४ ॥
तत्र चाकारयच्चैत्यं तस्य चैत्यस्य चैकतः । भित्तावालेखयामास मुमूर्षुं तं जरद्गवम् ॥ ३५ ॥
तत्कर्णान्ते नमस्कारदायिनं पुरुषं च तम् । तदभ्यर्णे तदीयं च सपर्याणं तुरङ्गमम् ॥ ३६ ॥ युग्मम् ॥
आरक्षांस्तत्र चादिक्षद्यश्चित्रं परमार्थतः । इदं विदन्नुदीक्ष्येत स ज्ञाप्यस्त्वरितं मम ॥ ३७ ॥
इत्युक्त्वा स ययौ वेश्म चैत्ये तत्रान्यदा पुनः । वन्दनायाययौ पद्मरुचिः स श्रेष्ठिपुङ्गवः ॥ ३८ ॥
वन्दित्वा तत्र सोऽर्हन्तं भित्तिचित्रमुदैक्षत । सर्वं मे संवदत्येतदित्यूचे च सविस्मयः ॥ ३९ ॥
विज्ञप्तोऽथ तदारक्षैस्तत्रागाद्वृषभध्वजः । किं वेत्सि चित्रवृत्तान्तमित्यपृच्छच्च तं नरम् ॥ ४० ॥
गवेऽस्मै म्रियमाणाय नमस्कारानदां पुरा । इहाभिज्ञेन केनापि लिखितोऽस्मीत्युवाच सः ॥ ४१ ॥
तं नत्वोवाच वृषभध्वजो योऽयं जरद्गवः । राजपुत्रोऽभवं सोऽहं नमस्कारप्रभावतः ॥ ४२ ॥
कामयास्यमहं योनिं तिर्यग्योनिरतदाप्यहम् । कृपालुस्त्वं न चेन्मह्यं नमस्कारानदास्यथाः ॥ ४३ ॥

१ सिक्तः ।

सर्वथा त्वं गुरुः स्वामी दैवतं चासि मे खलु । भुङ्क्ष्व राज्यमिदं प्राज्यं त्वयायत्तं ममापि यत् ॥ ४४ ॥
इत्युक्त्वा पद्मरुचिना सहैव वृषभध्वजः विजहारांकृतद्वैधः पालयञ्छ्रावकव्रतम् ॥ ४५ ॥
श्रावकत्वं चिरं सम्यक् पालयित्वा विपद्य च । ईशानकल्पे जज्ञाते तौ देवौ परमर्द्धिकौ ॥ ४६ ॥
च्युत्वा ततः पद्मरुचिर्मेरोरपरतो गिरौ । वैताढ्ये नगरे नन्दावर्ते नन्दीश्वरात्मजः ॥ ४७ ॥
कनकाभाकुक्षिजन्मा नयनानन्द इत्यभूत् । राज्यं भुक्त्वा परिव्रज्य माहेन्द्रे त्रिदशोऽभवत् ॥ ४८ ॥
॥ युग्मम् ॥

च्युत्वा च प्राग्विदेहेषु क्षेमायां पुरि भूपतेः । विपुलवाहनस्याभूत्पद्मावत्यां स नन्दनः ॥ ४९ ॥
श्रीचन्द्रो नाम भुक्त्वा च राज्यं प्रव्रज्य चान्तिके । समाधिगुप्तस्य मुनेर्ब्रह्मलोकेन्द्रतां ययौ ॥ ५० ॥
॥ युग्मम् ॥

च्युत्वा ततोऽयं पद्मोऽभूद्बलभद्रो महाबलः । सुग्रीव एष वृषभध्वजजीवस्त्वभूत्क्रमात् ॥ ५१ ॥
भ्रान्त्वा श्रीकान्तजीवोऽभून्मृणालकन्दपत्तने । राजसूनुर्वज्रकण्ठो शम्भुहेमवतीभवः ॥ ५२ ॥
भ्रान्त्वा च वसुदत्तोऽभूच्छम्भुराजपुरोधसः । विजयस्य रत्नचूडाभवः श्रीभूतिरात्मजः ॥ ५३ ॥
गुणवत्यपि सा भ्रान्त्वा श्रीभूतेस्तस्य नन्दना । सरस्वतीकुक्षिभवा नाम्ना वेगवतीत्यभूत् ॥ ५४ ॥
सोद्यौवनान्यदा साधुं प्रतिमास्थं सुदर्शनम् । वन्द्यमानं जनैर्दृष्ट्वा सोपहासमदोऽवदत् ॥ ५५ ॥
अहो साधुरयं दृष्टः पुरा क्रीडन्महेलया । सानेन प्रेपितान्यत्र तं वन्दध्वं कथं जनाः ॥ ५६ ॥

१ न कृतं द्वैधं येन सोऽभिन्न इति यावत् । २ स्त्रिया ।

श्रुत्वा विपरिणम्याशु लोकः सर्वोऽपि तं मुनिम्। विप्लावयितुमारेभे कलङ्कोद्गोपपूर्वकम् ॥ ५७ ॥
न मे यावत्कलङ्कोऽयमुत्तरिष्यति सर्वथा। न तावत्पारयिष्यामीत्यभिजग्राह सोऽप्यृषिः ॥ ५८ ॥
ततश्च देवतारोपाच्छूनं वेगवतीमुखम् । साधुव्यतिकरं ज्ञात्वा सा पित्रा भर्त्सिता भृशम् ॥ ५९ ॥
रोषात् पितुश्च सा भीता सुदर्शनमुनेः पुरः । प्रत्यक्षं सर्वलोकानामित्युच्चैःस्वरमब्रवीत् ॥ ६० ॥
निर्दोषः सर्वथासि त्वं दोषोऽलीकोऽयमेन ते। मयैवारोपितः स्वामिंस्तितिक्षस्व क्षमानिधे ॥ ६१ ॥
श्रुत्वेति तद्वचो लोको भूयोऽप्यानर्च तं मुनिम्। उल्लाघाभूद्वेगवती तदादि श्राविका च सा ॥ ६२ ॥
तां च रूपवतीं दृष्ट्वा ययाचे शम्भुभूपतिः। दास्ये मिथ्यादृशे नेति श्रीभूतिः प्रत्युवाच तम् ॥ ६३ ॥
शम्भुर्निहत्य श्रीभूतिं बुभुजे तां बलादपि । भवान्तरे ते वधाय भूयासमिति साशपत् ॥ ६४ ॥
शम्भुनापि विमुक्ता सा हरिकान्तार्यिकान्तिके । प्रवव्राजाथ पूर्णायुर्ब्रह्मलोकमुपाययौ ॥ ६५ ॥
ततश्च्युत्वा शम्भुजीवरक्षोनाथस्य मृत्यवे । निदानवशतो जज्ञे सीतेयं जनकात्मजा ॥ ६६ ॥
सुदर्शनमुनेस्तस्यालीकदोषाधिरोपणात् । अस्याः कलङ्कोऽलीकोऽयं लोकेनेहाधिरोपितः ॥ ६७ ॥
भवं भ्रान्त्वा शम्भुजीवोऽप्युदपादि द्विजन्मनः । कुशध्वजस्य सावित्र्यां प्रभासो नाम नन्दनः ॥ ६८ ॥
स प्रवव्राज विजयसेनर्षेरन्तिकेऽन्यदा। परमं च तपस्तेपे सहमानः परीषहान् ॥ ६९ ॥
सम्मेतयात्राचलितं विद्याधरनरेश्वरम् । कनकप्रभमद्राक्षीदिन्द्रवत्परमर्द्धिकम् ॥ ७० ॥
तपसानेन भूयासमीदृगृद्धिरिति व्यधात् । स निदानं विपद्यायोत्पेदे कल्पे तृतीयके ॥ ७१ ॥

१ श्यामम् । २ निर्मला ।

कनकप्रभऋद्धेर्यो निदानमकरोत्तदा ॥ ७२ ॥
ततश्च्युत्वा रावणोऽभूत् खेचरेन्द्रस्तवाग्रजः । याज्ञवल्क्यो भवं भ्रान्त्वा त्वमभूः स बिभीषणः ॥ ७३ ॥
धनदत्तवसुदत्तमित्र यस्तु द्विजोऽभवत् । सुप्रतिष्ठपुरे विद्याधरोऽजनि पुनर्वसुः ॥ ७४ ॥
राज्ञा हतस्तु श्रीभूतिर्दिवं जगाम ततश्च्युतः । कन्यां त्रिभुवनानन्दचक्रिणोऽनङ्गसुन्दरीम् ॥ ७५ ॥
स पुण्डरीकविजयेऽपजहार स्मरातुरः । विमानात्तस्य चापतन्निकुञ्जेऽनङ्गसुन्दरी ॥ ७६ ॥
चक्रिणा प्रेषितैर्विद्याधरैर्व्याकुलस्य तु । स्वर्गं ययौ ततश्च्युत्वा लक्ष्मणोऽयमजायत ॥ ७७ ॥
कृत्वा निदानं तत्प्राप्त्यै प्रव्रज्य च पुनर्वसुः । विहितानशना चान्ते जग्रसेऽजगरेण सा ॥ ७८ ॥
वनस्थिता साप्यनङ्गसुन्दर्युग्रं तपोऽकरोत् । ततश्च्युत्वा विशल्याभूल्लक्ष्मणस्य महिष्यसौ ॥ ७९ ॥
मृत्वा समाधिना साभुद्देवी कल्पे द्वितीयके । भवं भ्रान्त्वाभवद्राजपुत्रः कुण्डलमण्डितः ॥ ८० ॥
योऽभूद्गुणवतीभ्राता नाम्ना गुणधरः स तु । सीतासोदर एषोऽभूद्भामण्डलनरेश्वरः ॥ ८१ ॥
श्रावकत्वं पालयित्वा चिराय च विपद्य सः । श्यामलाकुक्षिजौ पुत्रौ वसुनन्दसुनन्दनौ ॥ ८२ ॥
इतोऽभूतां च काकन्द्यां वामदेवद्विजन्मनः । मासोपवासी ताभ्यां च भक्तितः प्रतिलम्भितः ॥ ८३ ॥
एकदा च तयोर्गेहे तिष्ठतोराययौ मुनिः । अभूतां युग्मिनौ मृत्वा सौधर्मे तौ सुरौ ततः ॥ ८४ ॥
मृत्वा तद्दानधर्मेणोत्तरेषु तु कुरुष्वथ । सुदर्शनाभवौ पुत्रौ प्रियङ्करशुभङ्करौ ॥ ८५ ॥
च्युत्वाभूतां च काकन्द्यां रतिवर्धनभूपतेः । सुरौ ग्रैवेयकेऽभूतां च्युत्वा च लवणाङ्कुशौ ॥ ८६ ॥
राज्यं चिरं पालयित्वा प्रव्रज्य च विपद्य च । भ्रान्त्वाभूदेष सिद्धार्थोऽध्यापको रामपुत्रयोः ॥ ८७ ॥
सुदर्शना तयोः पूर्वभवमाता भवं चिरम् ।

एवं मुनिवचः श्रुत्वा संवेगं बहवो ययुः । तदैव रामसेनानीः कृतान्तः प्राव्रजत्पुनः ॥ ८८ ॥
अथोत्थाय नमश्चक्रे काकुत्स्थो जयभूषणम् । उपसीतं च गत्वैवं चिन्तयामास चेतसि ॥ ८९ ॥
असौ शिरीषमृद्वङ्गी राजपुत्री मम प्रिया । सीता शीतातपक्लेशं कथं नाम सहिष्यते ॥ ९० ॥
इमं संयमभारं च सर्वभारातिशायिनम् । उद्वक्ष्यति कथं नाम हृदयेनापि दुर्वहम् ॥ ९१ ॥
यद्वा सतीव्रतं यस्या न भङ्क्तुं रावणोऽप्यलम् । सा निर्व्यूढप्रतिज्ञैवं भाविनी संयमेऽपि हि ॥ ९२ ॥
एवं विमृश्य वैदेहीं ववन्दे लक्ष्मणाग्रजः । लक्ष्मणोऽन्ये च राजानः श्रद्धानिर्धौतचेतसः ॥ ९३ ॥
इतश्च सपरीवारो रामोऽयोध्यां ययौ पुनः । सीताकृतान्तवदनौ तेपाते च परं तपः ॥ ९४ ॥
तपस्तप्त्वा ब्रह्मलोके कृतान्तवदनो ययौ । सीतापि षष्टिं वर्षाणि विदधे विविधं तपः ॥ ९५ ॥
त्रयस्त्रिंशदहोरात्रीं कृत्वान्तेऽनशनं मृता । द्वाविंशत्यर्णवायुः सोऽच्युतेन्द्रः समजायत ॥ ९६ ॥
इतश्च शैले वैताढ्येऽभूत् काञ्चनपुरे पुरे । नामतः कनकरथो विद्याधरपतिस्तदा ॥ ९७ ॥
मन्दाकिनीचन्द्रमुख्योः कन्ययोः स स्वयंवरे । सपुत्रान् भूपतीन्रामलक्ष्मणादीनथाह्वयत् ॥ ९८ ॥
तत्रासीनेषु भूपेषु मन्दाकिन्या निजेच्छया । अनङ्गलवणो वव्रे चन्द्रमुख्याङ्कुशः पुनः ॥ ९९ ॥
लक्ष्मणस्य सुतास्तत्र क्रोधादुत्तस्थिरे युधि । सार्धे शते द्वे अपि ते युगपच्छ्रीधरादयः ॥ १०० ॥
श्रुत्वा सन्नह्यतस्तांश्च प्रोचाते लवणाङ्कुशौ । को नाम योत्स्यतेऽमीभिरवध्या भ्रातरः खलु ॥ १०१ ॥
यथा न तातयोर्भेदः कोऽपि ज्येष्ठकनिष्ठयोः । तत्पुत्राणां तथास्माकममीषामपि मास्तु से[1]ः ॥ १०२ ॥

---

१ स भेद· ।

एवं तयोर्वचो ज्ञात्वा चरेभ्यो लक्ष्मणात्मजाः । वीक्षांपन्ना निनिन्दुः स्वं दुःकर्मारम्भसम्मुखम् ॥ १०३ ॥
सद्यः संवेगमापन्नाः पितरावनुमान्य ते । महाबलमुनेः पादपद्मान्ते जगृहुर्व्रतम् ॥ १०४ ॥
जातोद्वाहौ तदानीं तावनङ्गलवणाङ्कुशौ । सहैव सीरिशङ्गिभ्यामयोध्यामीयतुः पुरीम् ॥ १०५ ॥
इतश्च स्वपुरे हर्म्यमूर्ध्नि भामण्डलः स्थितः । कदाचिदेवं मनसा चिन्तयामास शुद्धधीः ॥ १०६ ॥
श्रेणिद्वयं वशीकृत्यास्खलन् सर्वत्र लीलया । विहृत्यान्ते चात्तदीक्षो भवेयं पूर्णवाञ्छितः ॥ १०७ ॥
एवं चिन्तयतस्तस्य मूर्ध्नि विद्युत्पपात खात् । स मृत्वा देवकुरुषु जज्ञे युगलधर्मिषु ॥ १०८ ॥
इतश्च हनुमांश्चैत्र्ये चैत्यवन्दनहेतवे । मेरुं गतो निवृत्तोऽस्तमयन्तं सूर्यमैक्षत ॥ १०९ ॥
एवं च दध्यावुदयो यथा ह्यस्तं तथा खलु । निदर्शनमयं सूर्यो धिग्धिक् सर्वमशाश्वतम् ॥ ११० ॥
एवं विचिन्त्य स्वपुरे गत्वा राज्यं सुते न्यधात् । धर्मरत्नाचार्यपार्श्वे प्रव्रज्यामाददे स्वयम् ॥ १११ ॥
तमनुप्राव्रजन्राज्ञां सार्धसप्तशतानि च । आर्यालक्ष्मीमतीपार्श्वेऽस्थुस्तत्पत्न्यश्च दीक्षिताः ॥ ११२ ॥
ध्यानानलेन निर्दह्य क्रमात् कर्माणि मूलतः । श्रीशैलः प्राप्य शैलेशीं जगाम पदमव्ययम् ॥ ११३ ॥
हनूमन्तं प्रव्रजितं ज्ञात्वा दध्यौ रघूद्वहः । हित्वा भोगसुखं कष्टां दीक्षां किमयमाददे ॥ ११४ ॥
तां रामचिन्तामवधेर्ज्ञात्वा सौधर्मवासवः । ऊचे मध्येसभमहो कर्मणां विषमा गतिः ॥ ११५ ॥
रामश्चरमदेहोऽपि यद्धर्मे हसति स्वयम् । सौख्यं विषयसम्भूतं प्रत्युतैप प्रशंसति ॥ ११६ ॥
अथवा ज्ञातमनयो रामलक्ष्मणयोर्मिथः । स्नेहो गाढतरः कोऽपि भवानिर्वेदकारणम् ॥ ११७ ॥

१ विस्मयं प्राप्ताः । २ अयति गच्छति तमयन्तम् । ३ दृष्टान्तः ।

द्वौ देवौ कौतुकात्तत्र तयोः स्नेहं परीक्षितुम् । उपेयतुरयोध्यायां लक्ष्मणस्य निकेतने ॥ ११८ ॥
दर्शयामासतुः सद्यो मायया लक्ष्मणस्य तौ । सर्वमन्तःपुरस्त्रैणमाक्रन्दत् करुणस्वरम् ॥ ११९ ॥
हा पद्म पद्मनयन बेन्धुपद्मदिवाकर । अकाण्डमृत्युः कोऽयं ते विश्वस्यापि भयङ्करः ॥ १२० ॥
एवं च रुदतीर्वक्षांस्याघ्नाना मुक्तकुन्तलाः । अन्तःपुरवधूः प्रेक्ष्य विषण्णो लक्ष्मणोऽवदत् ॥ १२१ ॥
ममासौ किं मृतो भ्राता जीवितस्यापि जीवितम् । पिशुनेन कृतान्तेन किं कृतं छलघातिना ॥ १२२ ॥
एवं च भाषमाणस्य वचसा सह जीवितम् । सौमित्रेर्निर्ययौ कर्मविपाको दुरतिक्रमः ॥ १२३ ॥
स्वर्णस्तम्भमवष्टभ्य स्थितः सिंहासनेऽपि हि । सोऽथ प्रसारिताक्षोऽस्थाल्लेप्यमूर्तिरिवाक्रियः ॥ १२४ ॥
परासुं लक्ष्मणं दृष्ट्वा विषण्णौ तौ सुरावपि । मिथो जजल्पतुरहो किमावाभ्यामिदं कृतम् ॥ १२५ ॥
विश्वाधारः पुमानेष किमावाभ्यां हहा हतः । इति स्वं बहु निन्दन्तौ स्वकल्पं जग्मतुः पुनः ॥ १२६ ॥
परासुं लक्ष्मणं प्रेक्ष्य तत्र चान्तःपुरस्त्रियः । चक्रन्दुः सपरीवारा विलुलत्कुन्तलालिकाः ॥ १२७ ॥
तच्चाक्रन्दितमाकर्ण्य तत्र रामः समाययौ । उवाच च किमारब्धमविज्ञायाप्यमङ्गलम् ॥ १२८ ॥
जीवन्नेवैष तिष्ठामि जीवत्येष च मेऽनुजः । कोऽप्यमुं बाधते व्याधिर्भेषजं तत्प्रतिक्रिया ॥ १२९ ॥
इत्युक्त्वाजुहवद्रामो वैद्याञ्ज्योतिषिकानपि । प्रयोगं मन्त्रतन्त्राणां कारयामास चासकृत् ॥ १३० ॥
वैफल्ये मन्त्रतन्त्राणां मूर्छां प्राप रघूद्वहः । कथञ्चिल्लब्धसञ्ज्ञः सन् विललापोच्चकैःस्वरम् ॥ १३१ ॥
ते विभीषणसुग्रीवशत्रुघ्नाद्या उदश्रवः । विमुक्तकण्ठं रुरुदुर्हताः स्म इति भाषिणः ॥ १३२ ॥

---

१ बन्धव एव पद्मानि तेषु दिवाकर सूर्यस्तत्सम्बुद्धौ । २ मृतम् । ३ विलुलन् कुन्तलालि केश पङ्क्तिर्यासां ताः ।

कौशल्याद्या मातरश्च स्नुपाभिः सह साश्रवः । भूयो भूयोऽपि मूर्छन्त्यश्चक्रन्दुः करुणस्वरम् ॥ १३३ ॥
प्रतिमार्गं प्रतिगृहं प्रत्यङ्गं क्रन्दनात्तदा । शोकाद्वैतमभूत् सर्वं रसान्तरमलिम्लुचम् ॥ १३४ ॥
नत्वाथ राममूचाते कुमारौ लवणाङ्कुशौ । भवादद्यातिभीतौ स्वः कनीयस्तातमृत्युना ॥ १३५ ॥
अकस्मादापतत्येप मृत्युः सर्वस्य तन्नरैः । तत्परैः परलोकाय स्थातव्यं मूलतोऽपि हि ॥ १३६ ॥
अनुमन्यस्व दीक्षायै न नो युक्तमतः परम् । कनीयस्तातमुक्तानां गृहे स्थातुं मनागपि ॥ १३७ ॥
इत्युक्त्वा राममानम्यामृतघोपमुनेः पुरः । उभौ जगृहतुर्दीक्षां क्रमाच्च शिवमीयतुः ॥ १३८ ॥
रामो भ्रातृविपत्त्या च वियोगेन च पुत्रयोः । मुमूर्छ भूयो भूयोऽपि मोहादेवं जगाद च ॥ १३९ ॥
मयापमानता काचित्कचिच्चक्रेऽद्य बान्धव । कस्मादकस्मादालम्बि भवता मौनमीदृशम् ॥ १४० ॥
त्वयि ह्येवं स्थिते भ्रातः पुत्राभ्यामपि चोज्झितः । प्रविशन्ति च्छिद्रशते नृणां भूतशतानि हि ॥ १४१ ॥
उन्मत्तभापिणं चैवं राममेत्य कथञ्चन । विभीपणाद्याः सम्भूय जगदुर्गद्गदस्वरम् ॥ ॥१४२ ॥
धीरेष्वपि हि धीरस्त्वं वीरो वीरेष्विव प्रभो । लज्जाकरमिदं तस्माद्धैर्यं मुञ्च सम्प्रति ॥ १४३ ॥
लोकप्रसिद्धमधुना सौमित्रेरौर्ध्वदैहिकम् । अङ्गसंस्कारपूर्वं हि कर्तव्यं समयोचितम् ॥ १४४ ॥
इत्युक्त्या कुपितो रामस्तानूचे विधुताधरः । जीवत्येप हि मे भ्राता किमिदं वो वचः खलाः ॥ १४५ ॥
सर्वेपां वः सबन्धूनां ज्वलने दाहपूर्वकम् । मृतकार्यं विधातव्यं दीर्घायुस्तान्ममानुजः ॥ १४६ ॥
भ्रातर्भ्रातर्ब्रूहि शीघ्रं वत्स लक्ष्मण नन्वयम् । दुर्जनानां प्रवेशोऽस्ति किं खेदयसि मां चिरम् ॥ १४७ ॥
यद्वा खलसमक्षं न वत्स कोपस्तवोचितः । इत्युक्त्वांसे तमारोप्य ययावन्यत्र राघवः ॥ १४८ ॥

नीत्वा स्नानगृहे रामः कदाप्यस्नपयत् स्वयम् । ततश्च तं स्वहस्तेन विलिलेप विलेपनैः ॥ १४९ ॥
आनाय्य दिव्यभोज्यानि पूरयित्वा च भाजनम् । कदाचित्तस्य पुरतो मुमोच स्वयमेव च ॥ १५० ॥
कदाप्यारोपयदङ्के निजेऽचुम्बच्छिरो मुहुः । कदाप्यस्वापयत्तल्पे वाससाच्छादिते स्वयम् ॥ १५१ ॥
कदापि स्वयमाभाष्य स्वयं स्म प्रतिभाषते । स्वयं संवाहकीभूय ममर्द च कदाचन ॥ १५२ ॥
इत्यादि चेष्टा विकलः स्नेहोन्मत्तस्य कुर्वतः । ययौ रामस्य षण्मासी विस्मृताशेषकर्मणः ॥ १५३ ॥
श्रुत्वा च तं तथोन्मत्तमिन्द्रजित्सुन्दसूनवः । खेचरा विद्विषोऽन्येऽपि रामस्येयुर्जिघांसवः ॥ १५४ ॥
अयोध्यां रुरुधुः सैन्यैरुन्मत्तरघुपुङ्गवाम् । सुप्तसिंहां गिरिगुहामिव व्याधाश्छलौजसः ॥ १५५ ॥
रामोऽपि लक्ष्मणं स्वाङ्के निधायास्फालयद्धनुः । वज्रावर्तमकालेऽपि संवर्तस्य प्रवर्तकम् ॥ १५६ ॥
तदा चासनकम्पेन माहेन्द्रान्नाकिभिः समम् । जटायुराययौ रामं द्रुतात्प्राग्जन्मसौहृदात् ॥ १५७ ॥
अद्यापि नाकिनो रामगृह्या इति विभाषिणः । इन्द्रजित्पुत्रमुख्यास्ते दुद्रुवुः खेचरा द्रुतम् ॥ १५८ ॥
अत्र देवसखा रामो हन्ता नोऽग्रेविभीषणः । इति भीता लज्जिताश्च ते संवेगं परं दधुः ॥ १५९ ॥
ते मुनेरतिवेगस्य पार्श्वे संवेगधारिणः । उपेत्य दीक्षां जगृहुर्गृहवासपराङ्मुखा ॥ १६० ॥
ततो जटायुरमरो बोधार्थं राघवस्य सः । पुरःस्थाय तरुं शुष्कं सिषेच मुहुरम्भसा ॥ १६१ ॥
क्षिप्त्वा करीषं दृषदि रोपयामास पद्मिनीम् । बीजान्युवापाकालेऽपि मृतोक्ष्णा लाङ्गलेन च ॥ १६२ ॥

१ अग्रे पुरः विभीषणो यस्य इति रामविशेषणम् । २ पुरः स्थित्वा । ३ शुष्कगोमयाग्नि । ४ मृतवृषभेण ।

यन्त्रे च वालुकाः क्षिप्त्वा तैलार्थं पर्यपीलयत् । इत्याद्यसाधकं रामस्यान्यदप्युद्भावयत् ॥ १६३ ॥
रामस्तमूचे किं शुष्कं तरुं सिञ्चसि भो मुधा । फलं दूरेऽस्तु किं नाम मुसलं क्वापि पुष्यति ॥ १६४ ॥
शिलायां पद्मिनीखण्डमारोपयसि मुग्ध किम् । किं वा वपसि बीजानि निर्जलेऽपि मृतैर्वृषैः ॥ १६५ ॥
न वालुकाभ्यस्तैलं स्यात् किं पीलयसि मूर्ख भोः । अनुपायविदस्तेऽसौ प्रयासः सर्वथा वृथा ॥ १६६ ॥
स्मित्वा जटायुरप्यूचे यदीयदपि वेत्सि भोः । अज्ञानचिन्हं मृतकं स्कन्धे वहसि तर्हि किम् ॥ १६७ ॥
सौमित्रिवपुरालिङ्ग्य रामस्तं प्रत्यभाषत । अमङ्गलं भाषसे किं त्यज दृष्टिपथं मम ॥ १६८ ॥
एवं जटायुषं रामे भाषमाणेऽवधेर्विदन् । कृतान्तवदनो देवस्तद्बोधार्थं समाययौ ॥ १६९ ॥
स्कन्धे स्त्रीमृतकं न्यस्योपरामं विचचार सः । रामोऽप्यूचे किमुन्मत्तोऽस्येवं स्त्रीमृतकं वहन् ॥ १७० ॥
प्रत्युवाच कृतान्तोऽपि भाषसे किममङ्गलम् । ममैषा प्रेयसी त्वं तु किं शवं वहसि स्वयम् ॥ १७१ ॥
मृतां जानासि मे भार्यामुह्यमानां मया यदि । निजस्कन्धस्थितं किं न मृतकं वेत्सि बुद्धिमन् ॥ १७२ ॥
तेनैवं दर्शितैस्तैर्हेतुभिर्जातचेतनः । रामो दध्यौ किं नु सत्यं न जीवति ममानुजः ॥ १७३ ॥
ततस्तौ लब्धबोधाय रामाय स्वमशंसताम् । देवौ जटायुःकृतान्तौ निजस्थानं च जग्मतुः ॥ १७४ ॥
मृतकार्यं ततो रामश्चकार स्वानुजन्मनः । दीक्षां प्रपित्सुः शत्रुघ्नं राज्यादानाय चादिशत् ॥ १७५ ॥
अहमप्यनुयास्यामि भवत्पादानिति ब्रुवन् । प्रत्यादिदेश[1] शत्रुघ्नो राज्यं भवपराङ्मुखः ॥ १७६ ॥
ततो लवणपुत्रायानङ्गदेवाय राघवः । ददौ राज्यं स्वयं तुर्यपुरुषार्थाय[2] सत्वरः ॥ १७७ ॥

---

१ निषिषेध । २ तुर्यं पुरुषार्थो मोक्षस्तस्मै ।

मुनिसुव्रतवंशस्य सुव्रतस्य महामुनेः । अर्हद्दासश्रावकेणोपदिष्टस्यान्तिकं ययौ ॥ १७८ ॥
तत्र शत्रुघ्नसुग्रीवबिभीषणविराधितैः । अन्यैश्च राजभिः सार्धं रामो व्रतमुपाददे ॥ १७९ ॥
रामभद्रे तु निष्क्रान्ते निष्क्रान्तान्यथ षोडश । महीभुजां सहस्राणि भववैराग्ययोगतः ॥ १८० ॥
सप्तत्रिंशत्सहस्राणि प्राव्रजन् वस्योषितः । श्रीमत्याः श्रमणायाश्च ता बभूवुः परिच्छदे ॥ १८१ ॥
षष्ठचर्व्दी गुरुपादान्ते विविधाभिग्रहोद्यतः । तेपे तपांसि रामर्षिः पूर्वाङ्गश्रुतभावितः ॥ १८२ ॥
अथ रामः प्रच्छन्नैकविहारो गुर्वनुज्ञया । एकाकी प्रययौ निर्भीरटव्यां गिरिकन्दरे ॥ १८३ ॥
तस्यामेव विभावर्यां तत्र ध्यानजुष सतः । उदभूदवधिज्ञानं रामभद्रमहामुनेः ॥ १८४ ॥
पश्यंश्चतुर्दशरज्जुप्रमं विश्वं करस्थवत् । देवाभ्यां हतमज्ञासीद्धतं च नरकेऽनुजम् ॥ १८५ ॥
इदं च चिन्तयामास रामभट्टारकस्तदा । धनदत्ताभिधोऽभूवमहं पूर्वत्र जन्मनि ॥ १८६ ॥
वसुदत्तोऽभिधानेन लक्ष्मणो भून्ममानुजः । तत्राप्यकृतकृत्योऽसावेवमेव व्यपद्यत ॥ १८७ ॥
भवेऽस्मिन्मे वसुदत्तजीवोऽभूल्लक्ष्मणोऽनुजः । तत्राप्यमुष्य कौमारे मुधागाच्छरदां शतम् ॥ १८८ ॥
शतत्रयं मण्डलित्वे चत्वारिंशत्तु दिग्जये । वर्षैकादशसहस्राः सार्धा राज्येऽब्दषष्टि च ॥ १८९ ॥
द्वादशाब्दसहस्राणि सर्वमायुरिति क्रमात् । ययावविरतस्यैव केवलं नरकावहम् ॥ १९० ॥
न दोषो देवयोः कोऽपि मायावधकयोस्तयोः । विपाकः कर्मणामीदृग्भवत्येव शरीरिणः ॥ १९१ ॥
एवं विचिन्तयन्रामः कर्मच्छेदेऽधिकोद्यतः । तपःसमाधिनिष्ठोऽभून्निर्ममः सन् विशेषतः ॥ १९२ ॥

१- मायया वधकर्त्रोः ।

युगमात्रदत्तदृष्टिर्नगरे स्यन्दनस्थले ॥ १९३ ॥
अथ षष्ठोपवासान्ते प्राविशत् पारणाय सः । युगमात्रदत्तदृष्टिर्नगरे स्यन्दनस्थले ॥ १९४ ॥
निशाकरमिवावन्यामायान्तं नयनोत्सवम् । सम्मुखीनाः समापेतुः पौराः प्रचुरसम्मदाः ॥ १९५ ॥
पौर्यः स्वस्वगृहद्वारि भिक्षादानाय तस्य च । विचित्रभोज्यपूर्णानि भाजनानि पुरो दधुः ॥ १९६ ॥
पौराणां हर्षतस्तत्र तुमुलोऽभूत्तथा यथा । स्तम्भान् बभञ्जुः करिणो ययुश्चोत्कर्णतां हयाः ॥ १९७ ॥
रामोऽप्युज्झितधर्माभिरतत्वात् पौरढौकितम् । आहारं नाग्रहीत्तेभ्योऽभ्यागात्तु नृपवेश्मनि ॥ १९८ ॥
तत्र चोज्झितधर्मेणाहारेण प्रत्यलम्भयत् । प्रतिनन्दिनृपो रामं विधिवद्बुभुजे च स ॥ १९९ ॥
अमरैर्विदधे तत्र वसुधारादिपञ्चकम् । भगवान् रामभद्रोऽपि तदरण्यं ययौ पुनः ॥ २०० ॥
मा भूद्भूयः पुरक्षोभः सङ्घट्टो मे च मा स्म भूत् । इति बुद्ध्या शुद्धबुद्धिः सोऽभिग्रहमिमं व्यधात् ॥ २०१ ॥
अरण्येऽत्रैव चेद्भिक्षाकाले भिक्षोपलप्स्यते । तदानीं पारगं कार्यमस्माभिर्नान्यथा पुन ॥ २०२ ॥
इत्यभिग्रहभृद्रामो निरपेक्षो वपुष्यपि । परं समाधिमापन्नोऽवतस्थे प्रतिमाधर ॥ २०३ ॥
तत्रान्येद्युर्विपर्यस्तशिक्षेणाश्वेन वेगिना । आकृष्यमाण आयासीत्प्रतिनन्दी नरेश्वरः ॥ २०४ ॥
पङ्के नन्दनपुण्याख्यसरसोऽश्वो ममज्ज सः । समापपातानुपदं सैन्यं च प्रतिनन्दिनः ॥ २०५ ॥
पङ्कात्तमश्वमुत्तार्य शिविरं न्यस्य तत्र च । स्नात्वा च स नृपश्चक्रे भोजनं सपरिच्छदः ॥ २०६ ॥
तदा च पारितध्यानो रामर्षिः पारणेच्छया । तत्राजगाम भगवानभ्युत्तस्थौ च तं नृपः ॥ २०७ ॥
अवशिष्टैर्भक्तपानैः स रामं प्रत्यलम्भयत् । कृतपारणके तस्मिन् रत्नवृष्टिरभूद्दिवः ॥

१ प्रचुर सम्मदो हर्षो येषां ते । २ उज्झितो धर्माय य आहारस्तस्मिन्नासक्तत्वात् । ३ विपरीतशिक्षेण ।

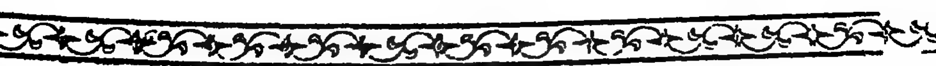
रामर्षिर्देशनां चक्रे प्रतिनन्द्यादयोऽथ ते । बभूवुः श्रावकाः सम्यग्द्वादशव्रतधारिणः ॥ २०८ ॥
ततः प्रभृति तत्रैव रामस्तस्थौ चिरं वने । देवीभिर्वनवासाभिः पूज्यमानो महातपाः ॥ २०९ ॥
मासेनैकेन मासाभ्यां मासैस्त्रिचतुरैरपि । रामर्षिः पारयामास भवपारयियासया ॥ २१० ॥
पर्यङ्कस्थः कदाप्यस्थात् प्रलम्बितभुजोऽन्यदा । कदाप्युत्कटिकासीन ऊर्ध्वबाहुः कदाचन ॥ २११ ॥
अङ्गुष्ठस्थोऽन्यदा तस्थौ पार्ष्णिस्थश्च कदापि हि । इति नानासनो ध्यानी स तेपे दुस्तपं तपः ॥२१२॥
विहरन्नन्यदा रामो ययौ कोटिशिलां शिलाम् । विद्याधरसमक्षं या लक्ष्मणेन पुरोद्दधे ॥ २१३ ॥
तामध्यासीच्छिलां रामः क्षपकश्रेणिमाश्रितः । शुक्लध्यानान्तरं भेजे निशायां प्रतिमाधरः ॥ २१४ ॥
तदा चावधिना ज्ञात्वा सीतेन्द्रः पर्यचिन्तयत् । अयं भवी[1] भवति चेद्रामो युज्येऽमुना पुनः ॥ २१५ ॥
अनुकूलैरुपसर्गैः क्षपकश्रेणिवर्तिनः । उपद्रवं करोम्यस्य यथा स्यान्मत्सुहृत्सुरः ॥ २१६ ॥
इति सञ्चिन्त्य सीतेन्द्र उपरामं समाययौ । विचक्रे च महोद्यानं वसन्तर्तुविभूषितम् ॥ २१७ ॥
चुकूज कोकिलकुलं ववौ च मलयानिलः । रणन्तो भ्रमरा भ्रेमुः कुसुमामोदमोदिनः ॥ २१८ ॥
चूतचम्पककङ्केल्लिपाटला वकुलादयः । दधुः सद्योऽपि पुष्पाणि नव्यास्त्राणि मनोभुवः ॥ २१९ ॥
सीतारूपं च सीतेन्द्रो विकृत्य स्त्रीजनानपि । ऊचे प्रिय प्रिया तेऽस्मि सीतेह समुपस्थिता ॥ २२० ॥
रक्तं त्यक्त्वा तदानीं त्वामहं पण्डितमानिनी । प्राव्रजं नाथ पश्चाच्च पश्चात्तापो ममाऽत्यभूत् ॥ २२१ ॥
विद्याधरकुमारीभिराभिरद्याहमर्थिता । प्रसीद नाथे स्वं नाथं रामं नाथीकुरुष्व नः ॥ २२२ ॥

---

[1] संसारी ।

जिनोक्तं संयमं तत्र पालयित्वा विपद्य च। गीर्वाणौ लान्तके कल्पे भविष्यत उभावपि ॥ २३७ ॥
तदा त्वमच्युताच्च्युत्वा क्षेत्रे चात्रैव भारते। सर्वरत्नमतिर्नाम चक्रवर्ती भविष्यसि ॥ २३८ ॥
च्युत्वा तौ भाविनाविन्द्रायुधमेघरथाभिधौ। सुतौ ते त्वं परिव्रज्य वैजयन्ते व्रजिष्यसि ॥ २३९ ॥
इन्द्रायुधः स तु जीवो रावणस्य भवत्रयम्। शुभं भ्रान्त्वा तीर्थकरगोत्रकर्मार्जयिष्यति ॥ २४० ॥
ततो रावणजीवः स तीर्थनाथो भविष्यति। वैजयन्ताच्युतस्तस्य भावी गणधरो भवान् ॥ २४१ ॥
ततस्तौ यास्यतो मोक्षं स जीवो लक्ष्मणस्य तु। भवत्सूनुर्मेघरथो व्रजिष्यति गतीः शुभाः ॥ २४२ ॥
ततश्च पुष्करद्वीपे प्राग्विदेहविभूषणे। नगर्यां रत्नचित्रायां चक्रवर्ती भविष्यति ॥ २४३ ॥
चक्रवर्तिश्रियं भुक्त्वा परिव्रज्य क्रमेण च। स तीर्थनाथो भविता निर्वाणं च प्रपत्स्यते ॥ २४४ ॥
एवमाकर्ण्य सीतेन्द्रो रामभद्रं प्रणम्य च। ययौ प्राक्स्नेहवशतो दुःखभाग्यत्र लक्ष्मणः ॥ २४५ ॥
सिंहादिरूपैर्विकृतैस्तत्र शम्बूकरावणौ। लक्ष्मणेन समं क्रुद्धौ युध्यमानौ ददर्श सः ॥ २४६ ॥
नैवं वो युध्यमानानां दुःखं भावीति वादिनः। परमाधार्मिकाः क्रुद्धा अग्निकुण्डेषु तान्न्यधुः ॥ २४७ ॥
दह्यमानास्त्रयोऽप्युच्चैरटन्तो गलिताङ्गकाः। ततः कृष्ट्वा तप्ततैलकुम्भ्यां निदधिरे बलात् ॥ २४८ ॥
विलीनदेहास्तत्रापि भ्राष्ट्रे चिक्षिपिरे चिरम्। तडत्तडिति शब्देन स्फुटन्तो दुद्रुवुः पुनः ॥ २४९ ॥
इत्यादि दुःखं तेषां स प्रेक्ष्योवाचासुरानिति। किं रे न वित्थ यदमी आसन् पुरुषपुङ्गवाः ॥ २५० ॥
अपयातासुरा दूरं मुञ्चतैतान्महात्मनः। निषिध्येत्यसुरानूचे सोऽथ शम्बूकरावणौ ॥ २५१ ॥

श्रीरामलक्ष्मणरावणचरित्रसंवलितं श्री जैनरामायणं
समाप्तिमगात् ।

॥ अथ एकादशः सर्गः ॥

श्रीनमिनाथचरित्रम् ।

नमो नमिजिनेन्द्राय सुरेन्द्रमहिताङ्घ्रये । कर्मद्रुमगजेन्द्राय धरित्रीकल्पशाखिने ॥ १ ॥
तस्यैव कीर्तयिष्यामश्चरित्रमतिपावनम् । विश्वस्याप्युपकाराय परलोकेहलोकयोः ॥ २ ॥
जम्बूद्वीपेऽत्रैव प्रत्यग्विदेहे भरताभिधे । विजये सम्पदां कोशः कौशाम्बी नामतोऽस्ति पूः ॥ ३ ॥
आखण्डल इवाखण्डशासनस्तत्र चाभवत् । सिद्धार्थीकृतसर्वार्थी सिद्धार्थो नाम पार्थिवः ॥ ४ ॥
गाम्भीर्यधैर्यमौदार्यं वीर्यं बुद्धिरथापरे । अन्योन्यस्पर्द्धयेवासन् सर्वे तस्याद्भूता गुणाः ॥ ५ ॥
सम्पद्विस्तारमापन्ना तस्यात्युन्नतिशालिनः । अभूद्विश्वोपकाराय छाया मार्गतरोरिव ॥ ६ ॥
धर्मो मनसि तस्यैको नित्यमत्यन्तनिर्मले । निवासं कारयामास राजहंस इवाम्बुजे ॥ ७ ॥
भवाद्विरक्तः सोऽन्येद्युरुत्सृज्य तृणवच्छ्रियम् । सुदर्शनमुनेः पादमूले दीक्षामुपाददे ॥ ८ ॥
आर्जयत्स्थानकैः कैश्चित्तीर्थकृन्नाम कर्म सः । सम्यग्व्रतं पालयित्वा मृत्वागादपराजिते ॥ ९ ॥
इतश्च जम्बूद्वीपेऽस्मिन् क्षेत्रे चात्रैव भारते । नगरी मिथिलेत्यस्ति धर्माशिथिलनागरा ॥ १० ॥
प्राकारवलयो रत्नस्वर्णहर्म्याट्टगर्भितः । तस्यामाभाति सर्वस्वसमुद्गक इवावनेः ॥ ११ ॥

---

१ सुरेन्द्रैण पूजितावङ्घ्री चरणौ यस्य तस्मै । २ असिद्धार्थान् सिद्धार्थीकृता, सर्वेऽर्थिनो याचकाः येन सः । ३ स्वार्थेऽव्यन्तस्य रूपम् । ४ धर्मेऽशिथिला अनलसा नागराः पौरा यस्यां सा ।

॥ १२ ॥
परितो रत्नखचितास्तस्यामुद्यानदीर्घिकाः । तटद्रुमपरागेण यान्ति पङ्किलतां यदि ॥ १३ ॥
तस्यां सर्वारिविजयी विजयो नाम पार्थिवः । बभूव भूवासवतां दधानः परया श्रिया ॥ १४ ॥
भ्रूभङ्गमप्यकृत्वैवासन्नाह्यापि वरूथिनीम् । स लीलया पराजिग्ये परान् यून इव स्मरः ॥ १५ ॥
स सागर इवागाधोऽभिरामश्चन्द्रमा इव । समीरण इवौजस्वी तेजस्वी भानुमानिव ॥ १६ ॥
वप्रेति नामतस्तस्य सर्वान्तःपुरमण्डनम् । मण्डनीभूतशीलाभूद्भूरिवाङ्गवती श्रिया ॥ १७ ॥
गङ्गेव स्वच्छगम्भीरा जगतोऽपि हि पावनी । ज्योत्स्नेव नयनानन्ददायिनी सा व्यराजत ॥ १८ ॥
ये ये सूनृतशीलाद्या निरीक्ष्यन्ते गुणाः किल । अवदातैरभूत्तैस्तैः स्त्रीणां सैका निदर्शनम् ॥ १९ ॥
इतश्च सिद्धार्थजीवो विमाने सोऽपराजिते । स्वमायुः पूरयामास त्रयस्त्रिंशार्णवोपमम् ॥ २० ॥
च्युत्वाश्वयुक्पूर्णिमायामश्विकिन्यामवातरत् । वप्रादेव्याः स उदरे कृतोद्योतो जगत्त्रये ॥ २१ ॥
तथा च यामिनीशेषे वप्रादेवी चतुर्दश । उदैक्षत महास्वप्नांस्तीर्थकृज्जन्मसूचकान् ॥ २२ ॥
पितुर्मनोरथ इव गर्भः प्रववृधे क्रमात् । अतिलावण्यजननो जनन्याः सुखकृच्च सः ॥ २३ ॥
पूर्णे काले नभःकृष्णाष्टम्यां भे चाश्वदेवते । नीलोत्पलाङ्कं स्वर्णाभं देवी सुतमसूत सा ॥ २४ ॥
अथैत्यासनकम्पेन चक्रुर्देवीकुमार्योः । तदैव सूतिकर्माणि विधिवद्दिक्कुमारिका· ॥ २५ ॥
शक्रो निन्ये मेरुमूर्धन्यच्युताद्याश्च वासवाः । चतुःषष्टिरपि तीर्थाम्भोभिरस्नपयन् प्रभुम् ॥ २५ ॥

१ अङ्गवती मूर्तिमती भूः पृथ्वीव । २ आश्विनस्य पूर्णिमायाम् । ३ अश्विनीनक्षत्रे । ४ श्रावणकृष्णा-ष्टम्याम् । ४ अश्वो देवता यस्य तस्मिन्नश्विनीनक्षत्र इत्यर्थ ।

स्नपनान्ते जगन्नाथमभ्यर्च्य कुसुमादिभिः । रचितारात्रिकः शक्र इति स्तोतुं प्रचक्रमे ॥ २६ ॥
व्यांहर्ता मोक्षमार्गस्य संहर्ता सर्वकर्मणाम् । प्रहर्ता च कषायाणां जय त्वं परमेश्वर ॥ २७ ॥
कुमतस्यापनेतांरं नेतांरं जगतामपि । सद्बोधस्य प्रणेतांरं त्वां नमामि जगद्गुरो ॥ २८ ॥
विश्वैश्वर्यस्याधिकर्त्री न्यक्कर्त्री विश्वपाप्मनाम् । अविकर्त्रोंपकर्त्री च सनाथं भवता जगत् ॥ २९ ॥
धर्मबीजसमुद्धर्त्रे धर्त्रेऽतिशयसम्पदाम् । श्रुतस्कन्धविधात्रे च भगवन् भवते नमः ॥ ३० ॥
प्रत्यादेष्टुः कुमार्गाणामादेष्टुर्मुक्तिवर्त्मनः । धर्मः प्रभविता त्वत्त उपदेष्टुरतः परम् ॥ ३१ ॥
नव्यतीर्थप्रतिष्ठातुरनुष्ठातुस्तपःश्रियाम् । प्रभो जगदधिष्ठातुर्भवतः किङ्करा वयम् ॥ ३२ ॥
आंदातर्यपवर्गस्य विश्वस्याभयदातरि । त्वयि त्रैलोक्यशरणे प्रंपन्नशरणोऽस्म्यहम् ॥ ३३ ॥
अस्मिन् भवे यथाभूस्त्वं प्रभुर्मम जगत्पते । भवान्तरेष्वपि तथा भूया नान्यो मनोरथः ॥ ३४ ॥
इति स्तुत्वा जगन्नाथं पुनरादाय वासवः । मुमोच वप्रास्वामिन्याः पार्श्वे नीत्वा यथास्थिति ॥ ३५ ॥
राजापि विजयः प्रातः सूनोर्जन्ममहोत्सवम् । चकार कारामोक्षादिपूर्वकं परया मुदा ॥ ३६ ॥
प्रभौ गर्भस्थिते रुद्धा पुर्यासीन्मिथिलारिभिः । अधिप्रासादमारोहद्वप्रादेवी च तत्क्षणम् ॥ ३७ ॥
वप्रां प्रेक्ष्य च तद्गर्भानुभावाद्विजयं नृपम् । यन्नेमुर्द्विप इत्यस्य नमिरित्यभिधा ददे ॥ ३८ ॥
पाल्यमानोऽथ धात्रीभिः शक्रादिष्टाभिरन्वहम् । नमिनाथः प्रववृधे निशानाथ इवापरः ॥ ३९ ॥

---

१ कथयिता-वक्ता । २ दूरं कर्तारम् नाशकमितियावत् । ३ नायकम् । ४ कर्तारम् । ५ अविकारिणा । ६ आ समन्ताद्दातरि । ७ प्रपन्न शरणं येन स- । ८ स्वामी जातोऽसि ।

विमुक्तशैशवः स्वामी धनूंषि दश पञ्च च । उच्छ्रिताङ्गः पर्यणैषीत् कन्यां पितृनिदेशतः ॥ ४० ॥
सार्धवर्षसहस्रे द्वे व्यतिक्रम्य स जन्मतः । दत्तं पित्राददे राज्यं कर्मभोगफलं विदन् ॥ ४१ ॥
पञ्चस्वब्दसहस्रेषु राज्याद्यातेष्वथ प्रभुम् । तीर्थं प्रवर्तयेत्यूचुरेत्य लोकान्तिकामराः ॥ ४२ ॥
निवेश्य सुप्रभं नाम पुत्रं राज्ये नमिप्रभुः । प्रददौ वार्षिकं दानं द्रविणैर्जृम्भकाहृतैः ॥ ४३ ॥
सुप्रभाद्यैर्नृपैः शक्रादिभिर्देवैर्वृतः प्रभुः । देवकुर्वा शिबिकया सहस्राम्रवणं ययौ ॥ ४४ ॥
कदम्बचुम्बनासक्तमधुव्रतकदम्बकम् । मल्लिकाकुसुमोच्चायव्याकुलोद्यानपालकम् ॥ ४५ ॥
विगलत्पाटलापुष्पपाटलीभूतभूतलम् । कामुकस्रस्तरीभूतशिरीषकुसुमोत्करम् ॥ ४६ ॥
वहमानारघट्टोत्थैः प्रोच्छलच्छीकरोत्करैः । ग्रीष्मेऽपि दर्शिताब्दर्तु तद्वनं प्राविशत्प्रभुः ॥ ४७ ॥
॥ त्रिभिर्विशेषकम् ॥

आषाढकृष्णनवम्यामश्विन्यां चरमेऽहनि । समं राज्ञां सहस्रेण षष्ठेन प्राव्रजत् प्रभुः ॥ ४८ ॥
तदोत्पन्नमनोज्ञानो द्वितीयेऽहनि पारणम् । स क्षैरेय्या वीरपुरे चक्रे दत्तनृपौकसि ॥ ४९ ॥
चक्रे च विबुधैस्तत्र वसुधारादि दत्तराट् । पीठं च व्यहृतान्यत्र नवमासांस्ततः प्रभुः ॥ ५० ॥
ततः सहस्राम्रवणं दीक्षास्थानं तदा ययौ । षष्ठेन बकुलस्याधस्तस्थौ च प्रतिमाधरः ॥ ५१ ॥

१ कदम्बपुष्पाणां चुम्बन आसक्तो मधुव्रतानां भ्रमराणां कदम्बक समूहो यस्मिंस्तत् । २ मल्लिकापुष्पाणामवचये व्याकुला उद्यानपाला यस्मिंस्तत् । ३ स्रस्तरमासनं शय्या वा । ४ अरघट्टो जलयन्त्रम् । ५ दर्शितोऽब्दानां मेघानामृतुर्येन तत् ।

मार्गस्य शुक्लैकादश्यामश्विन्यां भे नमिप्रभोः । घातिकर्मक्षयादाविरभूत् केवलमुज्ज्वलम् ॥ ५२ ॥
सद्योऽपि देवाः समवसरणं विदधुस्ततः । अशीत्यग्रशतधनुस्तुङ्गाशोकद्रुभूषितम् ॥ ५३ ॥
तत्र प्रदक्षिणीकृत्याशोकं तीर्थाय चानमत् । न्यपदत्प्राङ्मुखः पूर्वरत्नसिंहासने प्रभुः ॥ ५४ ॥
रत्नसिंहासनस्थानि प्रतिबिम्बानि च प्रभोः । विचक्रुर्व्यन्तरसुरा दिक्ष्वन्यास्वपि तत्क्षणम् ॥ ५५ ॥
अवतस्थे यथास्थानं श्रीमान् सङ्घश्चतुर्विधः । भगवन्तं नमस्कृत्य सौधर्मेन्द्रोऽस्तवीदिति ॥ ५६ ॥
केवलज्ञानसञ्ज्ञेन चक्षुषा वीक्षसेऽखिलम् । जगदेतत्तदेवं ते त्रिनेत्राय नमः प्रभो ॥ ५७ ॥
पञ्चत्रिंशदतिशयवचसे[1] परमेष्ठिने । चतुस्त्रिंशदतिशयान्विताय भवते नमः ॥ ५८ ॥
मालवकैशिकीमुख्यग्रामरागमनोरमाम् । सर्वभाषानुगां नाथ तव वाचमुपास्महे ॥ ५९ ॥
त्वद्दर्शनात् प्रणश्यन्ति कर्मपाशाः शरीरिणाम् । तार्क्ष्यविलोकनान्नागपाशा इव दृढा अपि ॥ ६० ॥
त्वद्दर्शनाद्देहभाजोऽधिरोहन्ति शनैः शनैः । निश्रेणिमिव मोक्षस्य गुणस्थानकमालिकाम् ॥ ६१ ॥
स्मृतः श्रुतः स्तुतो ध्यातो दृष्टः स्पृष्टो नमस्कृतः । येन तेन प्रकारेण स्वामिन् भवसि शर्मणे ॥ ६२ ॥
स्वामिन् पुण्यानुबन्धीनि पूर्वपुण्यानि नः खलु । यस्त्वं दृग्गोचरं नीतोऽसाधारणगतिप्रदः ॥ ६३ ॥
यथा तथा ममास्त्वन्यत् स्वर्गराज्यादि सर्वतः । मा जातु हृदयाद्यान्तु नाथ त्वद्देशनागिरः ॥ ६४ ॥
इति स्वामिगुणस्तोत्रं विधीय विरते हरौ । जगत्त्रयगुरुर्धर्मदेशनामकरोदिमाम् ॥ ६५ ॥
असारः खलु संसारः चलदूर्मिचलं धनम् । विद्युद्विलाससदृशं शरीरमपि नश्वरम् ॥ ६६ ॥

---

१ पञ्चत्रिंशदतिशया यस्मिन्नेतादृशं वचो यस्य तस्मै ।

अनास्थां सर्वथा तेषु तद्विधाय विचक्षणः । यतेत यतिधर्माय मुमुक्षुर्मोक्षवर्त्मने ॥ ६७ ॥
अशक्तस्तद्विधाने चेत्तदाकाङ्क्षी तथापि हि । सम्यक्श्रावकधर्माय्रोत्तिष्ठेत द्वादशात्मने ॥ ६८ ॥
नयेन्नित्यमहोरात्रं श्रावकस्त्वप्रमद्वरः । धर्म्याभिरिति चेष्टाभिर्मनोवाक्कायजन्मभिः ॥ ६९ ॥
ब्राह्मे मुहूर्त उत्तिष्ठेत् परमेष्ठिस्तुतिं पठन् । किंधर्मा किङ्कुलश्चास्मि किंव्रतोऽस्मीति च स्मरन् ॥ ७० ॥
शुचिः पुष्पामिषस्तोत्रैर्देवमभ्यर्च्य वेश्मनि । प्रत्याख्यानं यथाशक्ति कृत्वा देवगृहं व्रजेत् ॥ ७१ ॥
प्रविश्य विधिना तत्र त्रिः प्रदक्षिणयेज्जिनम् । पुष्पादिभिस्तमभ्यर्च्य स्तवनैरुत्तमैः स्तुयात् ॥ ७२ ॥
ततो गुरूणामभ्यर्णे प्रतिपत्तिपुरःसरम् । विदधीत विशुद्धात्मा प्रत्याख्यानप्रकाशनम् ॥ ७३ ॥
अभ्युत्थानं तदालोकेऽभियानं च तदागमे । शिरस्यञ्जलिसंश्लेषः स्वयमासनढौकनम् ॥ ७४ ॥
आसनाभिग्रहो भक्त्या वन्दना पर्युपासनम् । तद्यानेऽनुगमश्चेति प्रतिपत्तिरियं गुरोः ॥ ७५ ॥
ततः प्रतिनिवृत्तः सन् स्थानं गत्वा यथोचितम् । सुधीर्धर्माविरोधेन विदधीतार्थचिन्तनम् ॥ ७६ ॥
ततो मध्याह्निकीं पूजां कुर्यात् कृत्वाथ भोजनम् । तद्विद्भिः सह शास्त्रार्थरहस्यानि विचारयेत् ॥ ७७ ॥
ततश्च सन्ध्यासमये कृत्वा देवार्चनं पुनः । कृतावश्यककर्मा च कुर्यात् स्वाध्यायमुत्तमम् ॥ ७८ ॥
न्याय्ये काले ततो देवगुरुस्मृतिपवित्रितः । निद्रामल्पामुपासीत प्रायेणाब्रह्मवर्जकः ॥ ७९ ॥
निद्राच्छेदे योषिदङ्गसतत्त्वं परिचिन्तयेत् । महात्मनां मुनीनां हि तन्निवृत्तिं परामृशन् ॥ ८० ॥

१ संसारादिषु । २ चारित्राकाङ्क्षी । ३ को धर्मो यस्य स तथा । ४ आमिष नैवेद्यम् । ५ नार्यङ्गस्य सतत्त्व याथार्थ्यं वक्ष्यमाणमशुचित्वादि । ६ विचारयन् ।

यकृच्छकृन्मलश्लेष्ममज्जास्थिपरिपूरिताः । स्नायुस्यूता बही रम्याः स्त्रियश्चर्मप्रसेविकाः ॥ ८१ ॥
बहिरन्तर्विपर्यासः स्त्रीशरीरस्य चेद्भवेत् । तस्यैव कामुकः कुर्याद्गृध्रगोमायुगोपनम् ॥ ८२ ॥
स्त्रीशस्त्रेणापि चेत्कामो जगदेतज्जिगीषति । तुच्छपिच्छमयं शस्त्रं किं नादत्ते स मूढधीः ॥ ८३ ॥
संकल्पयोनिनानेन हहा विश्वं विडम्बितम् । तदुत्खनामि संकल्पं मूलमस्येति चिन्तयेत् ॥ ८४ ॥
॥ चतुर्भिः कलापकम् ॥

यो यः स्याद्बाधको दोषस्तस्य तस्य प्रतिक्रियाम् । चिन्तयेद्दोषमुक्तेषु प्रमोदं यतिषु व्रजन् ॥ ८५ ॥
दुःस्थां भवस्थितिं स्थेम्ना सर्वजीवेषु चिन्तयन् । निसर्गसुखसर्गं तेष्वपवर्गं विमार्गयेत् ॥ ८६ ॥
जिनो देवः कृपा धर्मो गुरवो यत्र साधवः । श्रावकत्वाय कस्तस्मै न श्लाघेताविमूढधीः ॥ ८७ ॥
जिनधर्मविनिर्मुक्तो मा भूवं चक्रवर्त्यपि । स्यां चेटोऽपि दरिद्रोऽपि जिनधर्माधिवासितः ॥ ८८ ॥
त्यक्तसङ्गो जीर्णवासा मलक्लिन्नकलेवरः । भजन्माधुकरीं वृत्तिं मुनिचर्यां कदाश्रये ॥ ८९ ॥
त्यजन् दुःशीलसंसर्गं गुरुपादरजः स्पृशन् । कदाहं योगमभ्यस्यन् प्रभवेयं भवच्छिदे ॥ ९० ॥
महानिशायां प्रकृतकायोत्सर्गे पुराद्बहिः । स्तम्भवत् स्कन्धकषणं वृषाः कुर्युः कदा मयि ॥ ९१ ॥
वने पद्मासनासीनं क्रोडस्थितमृगार्भकम् । कदा घ्रास्यन्ति वक्त्रे मां जरन्तो मृगयूथपाः ॥ ९२ ॥
शत्रौ मित्रे तृणे स्त्रैणे स्वर्णेऽश्मनि मणौ मृदि । मोक्षे भवे भविष्यामि निर्विशेषमतिः कदा ॥ ९३ ॥

---

१ चर्मगोणी । २ गृध्रशृगालाभ्यां रक्षणम् । ३ कामेन । ४ तत्तस्मात् अस्य कामस्य मूलं सङ्कल्पं अहं दुःखनामि खननं करोमि । ५ स्थैर्येण । ६ निसर्गसुखस्य सर्गं उत्पत्तिर्यस्मिन्नेतादृशमपवर्गं मोक्षम् । ७ दासः । ८ प्रकर्षेण कृतः कायोत्सर्गो येन तस्मिन्मयि ।

अधिरोढुं गुणश्रेणीं निःश्रेणीं मुक्तिवेश्मनः । पेरानन्दलताकन्दान् कुर्यादिति मनोरथान् ॥ ९४ ॥
॥ सप्तभिः कुलकम् ॥

इत्यहोरात्रिकीं चर्यामप्रमत्तः समाचरन् । यथावदुक्तवृत्तस्थो गृहस्थोऽपि विशुध्यति ॥ ९५ ॥
श्रुत्वेमां देशनां भर्तुर्बहवः प्राव्रजञ्जनाः । कुम्भादयो गणधरास्तत्र सप्तदशाभवन् ॥ ९६ ॥
देशनान्ते जगद्भर्तुः कुम्भो व्यधित देशनाम् । तद्देशनान्ते नत्वेशं शक्राद्याः स्वं पदं ययुः ॥ ९७ ॥
तत्तीर्थजन्मा भृकुटिर्यक्षस्त्र्यक्षश्चतुर्मुखः । स्वर्णवर्णो वृषरथश्चतुर्भिर्दक्षिणैर्भुजैः ॥ ९८ ॥
धृतमातुलिङ्गशक्तिमुद्गराभयदैर्युतः । वामैः पुनर्नकुलकपर्शुवज्राक्षसूत्रिभिः ॥ ९९ ॥
॥ युग्मम् ॥

तथैव देवी गान्धारी श्वेताङ्गी हंसवाहना । दोर्भ्यां वरदखड्गिभ्यां दक्षिणाभ्यां विराजिता ॥ १०० ॥
वामाभ्यां बीजपूरिभ्यां बाहुभ्यामुपशोभिता । अभूतामित्युभे भर्तुर्नमेः शासनदेवते ॥ १०१ ॥
ताभ्यामयुक्तसान्निध्यो विजहार वसुन्धराम् । सार्धं वर्षसहस्रे द्वे नवमासोनिते विभुः ॥ १०२ ॥
प्रभोरभूवन् साधूनां सहस्राण्यथ विंशतिः । व्रतिनीनां पुनरेकचत्वारिंशत्सहस्र्यपि ॥ १०३ ॥
चतुर्दशपूर्वभृतां सार्धं शतचतुष्टयम् । अवधिज्ञानभाजां तु सहस्रं षट् शताधिकम् ॥ १०४ ॥
षष्टयग्रा द्वादशशती मनःपर्ययशालिनाम् । शतानि षोडश पुनः केवलज्ञानधारिणाम् ॥ १०५ ॥
जातवैक्रियलब्धीनां सहस्राः पञ्च सङ्ख्यया । तथा सहस्रमेकं तु वादलब्ध्युपशोभिनाम् ॥ १०६ ॥

---

१ पर श्रेष्ठो य आनन्द स एव लता तस्या कन्दा मूलभूतास्तान् । २ आचरणाम् । ३ बीजपूरमस्ति अनयोरिति ।

श्रावकाणां लक्षमेकं सहस्राणि च सप्ततिः । श्राविकाणां त्रिलक्ष्यष्टचत्वारिंशत्सहस्रयुक् ॥ १०७ ॥
मोक्षकालमथ ज्ञात्वा सम्मेताद्रिमगात्प्रभूः । समं मुनिमहस्रेणानशनं प्रत्यपादि च ॥ १०८ ॥
मासान्ते वैशाखकृष्णदशम्यामश्विनीयुजि । समं तैर्मुनिभिः स्वामी प्रपेदे पदमव्ययम् ॥ १०९ ॥
कौमारेऽब्दानां सहस्रौ सार्धौ राज्ये तु पञ्च ते । व्रते सार्धौ सहस्रौ चेत्ययुतायुर्नमिप्रभुः ॥ ११० ॥
मुनिसुव्रतनिर्वाणान्निर्वाणं श्रीनमिप्रभोः । वर्षाणां षट्सु लक्षेषु व्यतिक्रान्तेष्वजायत ॥ १११ ॥

निर्वाणकल्याणमुपेत्य तत्र गीर्वाणनाथास्त्रिदशैः समेताः ।
शरीरसंस्कारपुरःसरं श्रीनमेरकार्षुः सपरिच्छदस्य ॥ ११२ ॥

॥ इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते महाकाव्ये सप्तमे पर्वणि नमिनाथचरितवर्णनो नामैकादशः सर्गः ।

१ ते सहस्राः ।

॥ अथ द्वादशः सर्गः ॥

श्रीहरिषेणचक्रिचरितम्

इतश्च विहृत्येव नमिनाम्नि जिनेश्वरे । हरिषेणोऽभवच्चक्री चरितं तस्य कीर्त्यते ॥ १ ॥
इहैव भरतेऽनन्ततीर्थे नरपुरे पुरे । नराभिरामो नृपतिरभिरामो नरेष्वभूत् ॥ २ ॥
क्रमेण च भवोद्विग्नः परिव्रज्यां प्रपद्य सः । सनत्कुमारकल्पेऽभूदमरः परमर्द्धिकः ॥ ३ ॥
इतश्च पञ्चालदेशाकल्पः[1] स्वःकल्पमृद्धिभिः[2] । परैरकम्प्यं काम्पील्यमित्यस्ति प्रवरं पुरम् ॥ ४ ॥
तस्मिन्महाहरिर्नाम राजा हरिरिवौजसा । इक्ष्वाकुवंशतिलको बभूव भुवि विश्रुतः ॥ ५ ॥
तस्याभून्महिषी नाम्ना मेरा स्मेराम्बुजानना । शीलालङ्करणा रूपेणालङ्कृतमहीतला ॥ ६ ॥
नराभिरामजीवोऽपि तस्याः कुक्षाववातरत् । चतुर्दशमहास्वप्नाख्यातश्चक्रधरर्द्धिकः ॥ ७ ॥
सा कालेऽसूत हेमाभं[3] हरिषेणाभिधं सुतम् । पञ्चदशधनूच्छ्रायो युवराज्येऽभ्यषेचि सः ॥ ८ ॥
पैतृकं शासतस्तस्य राज्यं प्राज्यभुजौजसः । अन्येद्युरस्त्रशालायां चक्ररत्नमजायत ॥ ९ ॥
पुरोधोवर्धकिगृहिसेनानीप्रभृतीन्यपि । तस्य त्रयोदशान्यानि क्रमाद्रत्नानि जज्ञिरे ॥ १० ॥
चक्रमार्गानुगः प्राच्यां गत्वा तीर्थे स मागधे । मागधतीर्थकुमारं दिग्जयादावसाधयत् ॥ ११ ॥
दक्षिणस्यामथोपेत्य दक्षिणाम्भोधिवर्तिनम् । वरदामपतिं देव वशीचक्रे महाभुजः ॥ १२ ॥

---

१ पञ्चालदेशस्याकल्पो भूषणम् । २ स्वर्गतुल्यम् ३ स्वर्णकान्तिम् ।

उपेत्य दिशि वारुण्यां प्रभासाधिपतिं सुरम्। सोऽसाधयदखण्डौजा विडौजा इव भूस्थितः ॥ १३ ॥
महानदीमेत्य सिन्धुं दिक्सिन्धुरपराक्रमः। क्रमाद्वशंवदीचक्रे चक्रभृद्दशमोऽथ सः ॥ १४ ॥
ततोऽभिसृत्य वैताढ्यं वैताढ्याद्रिकुमारकम्। विधिना साधयामास स दिक्साधनपण्डितः ॥ १५ ॥
कृतमालामरं चाथ कृती स्वयमसाधयत्। पश्चाच्च सेनापतिना पश्चिमं सिन्धुनिष्कुटम् ॥ १६ ॥
वामान्यकुम्भविन्यस्तमणिरत्नेन कुम्भिना। सेनान्युद्घाटितद्वारां तमिस्रां प्रविवेश सः ॥ १७ ॥
काकिणीरत्नलिखितमण्डलोद्योतितान्तराम्। पद्ययोत्तीर्य चोन्मग्नानिमग्ने तामलङ्घयत् ॥ १८ ॥
स्वयमुद्घाटितोदीच्यद्वारा तस्या विनिर्ययौ। आपातसङ्ज्ञान्म्लेच्छांस्तान् स्वच्छन्दानजयच्च सः ॥ १९ ॥
अज्ञापयच्च सेनान्या सिन्धोः पश्चिमनिष्कुटम्। गत्वा च क्षुद्रहिमवत्कुमारमजयत् स्वयम् ॥ २० ॥
काकिण्या ऋषभकूटे स्वनामालिख्य सञ्चलन्। जगाम साधयद्गाङ्गं सेनान्या पूर्वनिष्कुटम् ॥ २१ ॥
विद्याधरैर्दत्तदण्ड उभयश्रेणिवर्तिभिः। स्वयं चासाधयामास नाट्यमालमथापरम् ॥ २२ ॥
सेनान्योद्घाटितां खण्डप्रपातां प्राविशद्गुहाम्। चक्रानुगश्चक्रवर्ती निर्जगाम च पूर्ववत् ॥ २३ ॥
सेनान्या साधयामास गाङ्गं प्राचीननिष्कुटम्। स्वयमावासयामास गङ्गायां वसुधाधिपः ॥ २४ ॥
नवापि निधयो गङ्गामुखमागधवासिनः। सिध्यन्ति स्म स्वयं तस्योत्कृष्टपुण्यानुभावतः ॥ २५ ॥
सम्पूर्णचक्रवर्तिश्रीर्जितषट्खण्डभारतः। अथाजगाम काम्पील्यपुरं स श्रीपुरन्दरः ॥ २६ ॥
तस्य चक्रित्वाभिषेकश्चक्रे देवैर्नरैरपि। महोत्सवः पुरे चासीद्यावद्द्वादश वत्सरान् ॥ २७ ॥

१ सिन्धुरो गजः। २ वामान्य दक्षिणम्। ३ पद्यया सेतुना।

भूपालैः पाल्यमानाज्ञो भरते सकलेऽपि ह । धर्माविन्नाधया भोगान् बुभुजे स महाभुजः ॥ २८ ॥
भवाद्विरक्तः सोऽन्येद्यू राज्यमुत्सृज्य लीलया । उपादत्त परिव्रज्यां शिवंव्रज्योत्सवोत्सुकः ॥ २९ ॥
हरिषेणस्य कौमारे सपादाब्दशतत्रयी । मण्डलित्वेऽपि सैवाथ सार्धमब्दशत जये ॥ ३० ॥
चक्रभृत्त्वे पुनरष्टौ सहस्राणि शताष्टकम् । पश्चाशच्च व्रतकाले पुनः सार्धं शतत्रयम् ॥ ३१ ॥

वर्षायुतायुः परिपाल्य सम्यक् तीव्रं व्रतं घातितघातिकर्मा ।
उत्केवलज्ञान इयाय नित्यसुखं पदं तद्धरिषेणचक्री ॥ ३२ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते महाकाव्ये सप्तमे पर्वणि हरिषेणचक्रवर्ति-चरितवर्णनो नाम द्वादशः सर्ग समाप्तः ।

---

१ शिवं मोक्ष प्रति व्रज्या गमन तस्योत्सव उत्सुकः ।

॥ अथ त्रयोदशः सर्गः ॥

(जयचक्रिचरित्रम्)

नमेर्भगवतस्तीर्थे समुत्पन्नस्य चक्रिणः । जयस्य जेयिनः पुण्यं चरित्रमिदमुच्यते ॥ १ ॥
अस्यैव जम्बूद्वीपस्यैरवते श्रीपुरे पुरे । वसुन्धरापतिरभूत् ख्यातो नाम्ना वसुन्धरः ॥ २ ॥
स प्रेयस्याः पद्मवत्या मृत्युनोद्विग्नमानसः । राज्ये निवेशयामास तनयं विनयन्धरम् ॥ ३ ॥
मनोहरवने पार्श्वे वरधर्ममहामुनेः । तत्वं श्रुत्वा प्रतिबुद्धः परिव्रज्यामुपाददे ॥ ४ ॥
चिरकालं परिव्रज्यां स यथावदपालयत् । विपद्य सप्तमे कल्पे देवभूयमियाय च ॥ ५ ॥
इतश्चास्ति राजगृहं पुरं मगधमण्डनम् । श्रियामेकं कुलगृहं स्वःपुर्या इव सोदरम् ॥ ६ ॥
इक्ष्वाकुवंशप्रभवः प्रभवो न्यायवर्त्मनः । विजयी विजयो नाम तत्राभूत्पृथिवीपतिः ॥ ७ ॥
वप्राभिधाना तस्याभून्महिषी शीलशालिनी । भूगता कापि देवीव रूपलावण्यसम्पदा ॥ ८ ॥
काले गच्छति तस्याश्च कुक्षाववततार सः । वसुन्धरमहीपालजीवः शुक्रात् परिच्युतः ॥ ९ ॥
जज्ञे तस्यां जयो नाम धनुर्द्वादशकोन्नतिः । सूनुश्चतुर्दशस्वप्नसूचितः काञ्चनच्छविः ॥ १० ॥
पित्रा राज्येऽभिषिक्तश्च तस्यायुधगृहेऽन्यदा । चक्ररत्नं समुत्पेदे प्रथमं चक्रिलक्षणम् ॥ ११ ॥
तथा च्छत्रं मणिर्दण्डो निस्त्रिंशश्चर्म काकिणी । जज्ञिरे तस्य संसैवं रत्नान्येकेन्द्रियाणि तु ॥ १२ ॥

---

१ जयनशीलस्य । २ मनोहरनाम्नि वने ३ चक्रेण सह सप्त ।

एकोनविंशतिशती वर्षाणां चक्रिसम्पदि । व्रतकाले तु चत्वारि संवत्सरशतान्यगुः ॥ २८ ॥

समासहस्रत्रयमायुरात्मनः स पूरयित्वा परिपाल्य च व्रतम् ।
घातिक्षयाविष्कृतकेवलो ययौ कैवल्यमक्षीणसुखास्पदं जयः ॥ २९ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिते त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते महाकाव्ये सप्तमे पर्वणि जयचक्रवर्तिचरितवर्णनो नाम त्रयोदश सर्गः ॥

रामलक्ष्मणदशानना नमिस्तीर्थकृच्च हरिषेणचक्रभृत् ।
चक्रभृच्च जय इत्यमुत्र षड् वर्णिताः श्रुतिसुखाय सन्तु वः ॥ १ ॥

॥ समाप्तं चेदं सप्तमं पर्वम् ॥

इति श्रीत्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्रम्.

सप्तम–पर्व.

शुद्धिपत्रकम् ।

पृष्ठः	पङ्क्तिः	अशुद्धः	शुद्धः	पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्धः	शुद्धः
४।१	८	पुया	पुर्या	१२।२	३	जलाजलि	जलाञ्जलि
४।१	११	रतु	रन्तु	१२।२	१२	भवच्छली	भवद्धली
४।२	२	प	पर्व	१३।२	७	श्वशुग	श्वशुर्यं
५।२	४	साध	साधं	१५।२	२	मामूद्शा	मामूद्वा
६।१	७	प्रगे	³प्रगे	१६।२	५	तत्रम्भोज	तत्रम्भोजे
६।२	१४	सतभे	सप्तमे	१७।२	१४	शिरश्छेदा	शिरश्छेदा
८।१	४	रच	स्च	१९।२	१६	चाण्डालः	चाण्डालैः
८।१	१२	मनाप्तेन्	मनाप्तेन	२०।१	१४	पाश्व	पार्श्वं
८।२	३	चक्रु	चक्रु	२०।१	१४	राजपुत्रो	राजपुत्रो
९।२	८	क्श्चित्	किञ्चित्	२२।२	६	वृद्धवजो	वृद्ध्वजो
९।२	६	कुमारणां	कुमाराणां	२३।१	१३	सघ	सर्वं
१०।१	१	यर्यो	येयौ	२३।२	१४	यश	यशो
१०।१	८	स्तस्पितृणा	स्तत्पितृणा	२४।१	१३	²गुंर्व्यंभूत्	²गुर्व्यंभूत्
११।१	१५	ताज्जलिः	ताञ्जलि	२५।२	५	खड्ग	खड्ग
११।२	२	किञ्चन्नो	किञ्चिन्नो	२६।१	१	विद्यया	विद्यया
११।२	६	हरितरत्न	हस्तिरत्न	२६।२	१२	अक्ष	अथ
११।२	१०	भुवनालङ्कार	भुवनालङ्कारः	२६।२	१६	शरीरेणव	शरीरेणव
१२।१	१२	कुद्धन	कद्धेन	२६।२	१२	कर्णंग्रजो	पर्णाग्रजो
१२।१	१५	सवगुणा	सर्वगुणा	२६।२	१३	सद्दस्रारा	सहस्रारो

पृष्ठः	पङ्क्तिः	अशुद्धः	शुद्धः
२७।२	६	मत्ताऽपि	मत्तोऽपि
२७।२	१३	सैनिकरेभिः	सैनिकैरेभिः
२७।२	१६	न्योऽन्यं:	न्योऽन्यं
२८।१	२	मिथोघात्ते	मिथोघातै
२८।२	५	पितृभिक्षा	पुत्रभिक्षा
२९।१	१६	विद्यत्	विद्युत्
२९।२	५	वर	वरं
३०।१	१३	प्रापस्त्व	प्रापस्त्व
३०।१	१६	त	तु
३०।१	१७	त्यध्याहारा	त्यध्यहार·
३१।२	१३	त	तां
३३।१	१३	श्वश्रा	श्वश्रा
३३।२	१३	चिह्न	चिह्नं
३४।१	१	श्वश्रा	श्वश्वा
३४।२	२	श्वश्रदुःखे दहितणां	श्वश्रुदु खे दुहितॄणां
३५।१	१०	न्येयरुद्याने	न्येयुरुद्याने
३६।१	४	क्रकचक्ररदशनं	क्रकचकुरदशनं
३७।२	१०	प्रियमित्र वन	प्रियमित्रं वने
३७।२	१५	भ्राम्यम्	भ्राम्यन्
३८।१	४	देवाज्ज्ञात्वा	देवाज्ज्ञात्वा
३८।१	७	साग्र	साग्रे
३८।१	१२	श्रततद्वचनो	श्रुततद्वचनो
३८।२	७	भोक्तणां	भोक्तॄणां
३९।१	८	हनुमद्यतः	हनुमद्युतः
३९।१	१६	स्थयपर्वतः	स्थैर्यपर्वतः
३२।२	१४	पुत्रैवशंवदम्	पुत्रैर्वशंवदम्
४१।१	१५	पञ्चत्रिंशतिः	पञ्चविंशतिः
४१।१	१६	सवपरमार्थरूपा	सर्वपरमार्थरूपा
४१।२	१३	पत्य	पत्यौ
४२।१	७	गुव्यत्य	गुर्व्येत्य
४२।२	५	तिथीचक्र	तिर्यीचक्रे
४२।२	५	ककशा	[4]कर्कशा
४२।२	५	कुवन्ती	कुर्वन्ती
४२।२	९	हिरण्यगभ	हिरण्यगर्भं
४२।२	१७	उत्पन्न केवलज्ञान	उत्पन्न केवलज्ञान
४४।१	१०	दशरथोऽपर	दशरथोऽपरः
४४।१	१५	ग्रहराजः	[२]ग्रहराजः
४४।२	७	ककेयी	कैकेयी
४४।२	१२	भुञ्जानो	भुञ्जानो
४६।१	१२	तत्रवास्थान	तत्रैवास्थान

४६।२	१२	म्भोद्वणं	म्भोद्वर्णं	७१।२	८	विजह्रुः	विजह्रुः
४९।२	१२	कथञ्चिद्राजान	कथञ्चिद्राजान	६१।२	१५	वशागलरे	वंशागलरे
५०।२	१	वाह्योश्च	वाह्योश्च	७२।१	१३	द्रुत	द्रुतं
५२।१	४	भिरेनेकशः	भिरनेकशः	७३।२	१५	पक्षा	पक्षौ
५४।२	१२	ग्रवेयका	ग्रैवेयका	६६।१	१६	तीक्ष्ण	तीक्ष्णं
५७।१	९	नगयग्रोद्धा	नगर्ययोध्या	७६।२	२	हरणमिद	हरणमिदं
५७।१	१३	ककेर्यो	कैकेयीं	९७।१	१५	मत्तभ	मत्तेभ
५९।१	९	र्कि	र्कि	७७।२	१३	घ्रिग्मां	घ्रिग्मां
५९।२	१५	सवकृपा	सर्वकृपा	७७२	१६	छेको	छेकौ
६३।१	१३	क्रर	क्रूर	८१।१	४	पर	परं
६३।२	१२	यथकालं	यथाकाल	८१।२	१०	कम्पयस्तं	कम्पयंस्त
६४।२	१२	श्रत्वा	श्रुत्वा	८?।२	५	द्विपण्यद्विपु	द्विपेण्यद्रिपु
६५।२	२	भ्रात्रेऽमुष्म	भ्रात्रऽमुष्मं	८२।२	२	श्रयने	श्रूयते
६६।१	१२	स्त्रीसंन्यं	स्त्रीसैन्य	८२।२	७	पवमय	पवमयं
६६।२	१३	महोधर	महीधर	८२।२	१३	राकुडुम्ब	सकुडुम्ब
६६।२	१४	दताकार्णोः	नदाकार्णी	८३।२	२	वदेहीशुद्धये	वैदेहीशुद्धये
६७।१	६	क्षेमाञ्जलि	क्षेमाञ्जलि	८३।२	९	दवाग्नि	दवाग्नि
६७।१	१६	सावरवर्जिनी	सा वरवर्णिनी	८७।१	१३	ज्जत्रयोरहम्	ज्जैत्रयोरहम्
६८।२	१५	मोघीचके	मोघी चक्रे	८७।२	४	वातालाप	वार्तालापः
६९।२	९	महालोचनद्वोऽपि	महालोचन-देवोऽपि	९१।१	१	त्वामागतोऽस्सि	त्वामागतोऽस्मि
७१।२	५	तस्येप्सित	तस्येप्सितं	९१।२	७	वनाढयस्येव	वैताढयस्येव
				९३।१	१६	कुात्सतं	कुत्सितं

पृष्ठः	पङ्क्तिः	अशुद्धः	शुद्धः
९८।२	१६	समीपमुसौमित्रि	समीप-मुपसौमित्रि
९९।१	१३	ह्यहूम्	ह्यहम्
१००।२	१	चेत्त	चेत्ते
१०२।१	१३	तावद्रूप	तावद्रूप
१०२।२	५	चक्रण	चक्रेण
१०३।२	१५	वसन्तोत्वे	वसन्तोत्सवे
१०५।१	३	मिन्द्रजिन्	मिन्द्रजित्
१०५।२	१	तिष्ठात्राहनि	तिष्ठात्राह्वानि
१०७।२	१२	दुविनीत	दुर्विनीत
१०८।१	२	जातिरमृति	जातिस्मृति
१०९।२	१४	भ्रातन्	भ्रातॄन्
११७।१	४	मानिन	मानिनं
११७।१	६	गङ्ग।	गङ्गा
११७।२	१२	अथत्थ	अथेत्थ
११७।२	१४	च्छुत्वा	च्छ्रुत्वा
११७।२	१४	मुपयाय	मुपेयाय
११९।१	१२	त्पत्यङ्कुशं	त्प्रत्यङ्कुशं
११९।२	४	हर्परथाने	हर्षस्थाने
१२२।१	२	मम्भस्त्²	मम्भस्तत्²

पृष्ठः	पङ्क्तिः	अशुद्धः	शुद्धः
१२३।२	१२	गुद्धवा	युद्ध्वा
१२४।१	११	सविरमयः	सविस्मयः
१२५।१	५	सवथासि	सर्वथासि
१२५।१	१०	ततश्चयुत्वा	ततश्च्युत्वा
१२५।२	१३	तद्दानधमेणो	तद्दानधर्मणो
१२६।१	१०	वताढये	वैताढये
१२६।२	७	हनुमाश्चेत्र	हनुमांश्चेत्र
१२८।२	५	जटायुरभ्यूचे	जटायुरभ्यूचे
१२९।१	७	ध्यानजुप	ध्यानजुपः
१२९।२	२	प्रचुरसम्मदाः	¹प्रचुरसम्मदाः
१३०।२	११	पालयिष्यत	पालयिष्यतः
१३३।२	१	दीर्धिकाः	दीर्घिताः
१३६।१	६	सवजीवेपु	सर्वजीवेषु
१३६।२	७	दोर्भ्या	दोर्भ्यां
१३६।१	१०	सहस्रयपि	सहस्रयपि
१३६।२	१२	पष्ट्यग्रा	पष्ट्यग्रा
१३७।१	२	महस्रेणनशनं	सहस्रेणानशनं
१३७।२	१४	देव	देवं
१३८।१	१३	रम	स्म
१३८।२	१	ह	हि